T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI
(DOKTORA TEZİ)

EBÛ ABDULLAH İBN MENDE'NİN HAYATI, ESERLERİ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Hazırlayan
İbrahim HANEK

ŞANLIURFA – 2020

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

(DOKTORA TEZİ)

EBÛ ABDULLAH İBN MENDE'NİN HAYATI, ESERLERİ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Hazırlayan İbrahim HANEK

Danışman Prof. Dr. Abdullah YILDIZ

ŞANLIURFA – 2020

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Temel İslam Bilimleri (Hadis) Anabilim Dalı 155270104 numaralı İbrahim Hanek'in hazırladığı "Ebû Abdullah İbn Mende'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri" konulu **doktora tezi** ile ilgili tez savunması, 31/01/2020 tarihinde, saat 10.00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

31/01/2020

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Prof. Dr. Abdullah YILDIZ	KABUL	
Üye	Prof. Dr. Yusuf Ziya KESKİN	KABUL	
Üye	Prof. Dr. Hüseyin AKPINAR	KABUL	
Üye	Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU	KABUL	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi M. Emin ÇİFTÇİ	KABUL	

Bu tezin Temel İslam Bilimleri (Hadis) Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

19/03/2020
Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek ☐Almıştır ☐Almamıştır.

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı	İbrahim HANEK
Öğrenci Numarası	155270104
Enstitü Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı (Hadis)
Programı	Doktora
Başlık (Türkçe)	Ebû Abdullah İbn Mende'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen doktora tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 294 sayfalık kısmına ilişkin, 11/12/2019 tarihinde danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 17'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 6 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntıların bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

11/12/2019

İbrahim HANEK

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 11/12/2019

Danışman
Prof. Dr. Abdullah YILDIZ

ÖZET

EBÛ ABDULLAH İBN MENDE'NİN HAYATI, ESERLERİ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

HANEK, İbrahim

Doktora Tezi

Hadis Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah YILDIZ

Ocak, 2020, 294 sayfa

Bu çalışmamız, IV/X. asrın önde gelen hadis âlimlerinden İbn Mende'nin (310-395/922-1005) hayatı ve hadis ilmindeki yerini ele almakta; eserlerinin incelenerek tanıtılmasını amaçlamaktadır.

Bu çalışmamızda; İbn Mende'nin genelde *Kütüb-i Hamse* özelde de Buhârî ve Müslim'in *Sahih'*leriyle ilgili ciddi çalışmaları olduğu ve gösterdiği itina ile onların ilerleyen zamanlarda ilim ehlince büyük itibar görmelerine ve birer asıl olarak kabul edilmelerine katkı sağladığı tespit edilmiştir. Nitekim o, bu külliyatın müelliflerinin sahih hadisleri seçmede öngördükleri şartları ortaya koymaya çalışmış, mezkûr eserlerin mümkün mertebede sahih hadisleri ihtivâ ettiklerini belirtmiş ve onları birlikte veya münferiden referans göstermiştir. O, bu gibi faaliyetleriyle daha sonraki dönemlerde ıstılahî mahiyet kazanacak olan Kütüb-i Hamse/Kütüb-i Sitte kavramını, anlayış olarak hadis tarihine ilk koyan kişi olmuştur. Ayrıca o, bu çalışmalarıyla Buhârî ve Müslim'in hadis konusunda otorite olduklarına ilk işaret eden kimse olarak da kabul edilmiştir.

Çalışmamız ile, İbn Mende'nin yapmış olduğu bazı çalışmaların muhaddisler nezdinde yeni bir takım kavramların yerleşmesine katkı sağladığı tespit edilmiştir. Mesela o, Buhârî ve Müslim'in birlikte tahrîc ettikleri rivâyetler için "sâbitun bi't-tifâk" ıstılahını kullanmıştır. Kendisinden sonra da bu kavram önde gelen talebeleri Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014) ve Ebû Nu'aym el-İsfahânî (ö. 430/948) tarafından "müttefekun aleyh" tabirine dönüştürülmüş ve yayılmıştır.

İbn Mende, "Bir hadisi, Zührî (ö. 124/742) ve Katâde (ö. 117/735) gibi rivâyetleri toplanan meşhur tâbiîn imamların birinden rivâyette bir kişi münferid

kalırsa hadisin adı Garîb, münferid olanlar iki veya üç kişi ise Azîz, rivâyet edenler bir cemaat olursa Meşhûr olur" diyerek "Meşhûr" ve "Azîz" hadislerin ilk tanımlarını yapıp onları da Garîb hadis gibi Haber-i vâhid kategorisine dâhil etmiştir. İbnu's-Salâh (ö. 643/1245), Nevevî (ö. 676/1277), İbn Cemâa (ö. 733/1333), Suyûtî (ö. 911/1505) ve Kastallânî (ö. 923/1517) gibi seçkin âlimler de bu konuda ona tabi olmuşlardır. Sahâbe kavramı, râvilerin tabakaları, âlî ve nâzil isnad meseleleri, rivâyet yollarından icâzet ve daha başka konularla ilgili İbn Mende'nin orijinal görüşleri bulunduğu ve kendisinden sonraki birçok âlimin onun bu görüşlerini benimseyip kabul ettiği de ayrıca tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İbn Mende, İsfahân, Kitâbü'l-Îmân, Kitâbü't-Tevhîd, Meşhûr, Azîz, Garîb.

ABSTRACT

THE LIFE AND WORKS OF ABU ABDALLÂH IBN MENDE AND HIS PLACE IN THE SCIENCE OF HADITH

HANEK, Ibrahim

PhD Thesis

Department of Hadith

Advisor: Prof. Dr. Abdullah YILDIZ

January, 2020, 294 pages

This study examines the life of and works of Ibn Mende (310-395 / 922-1005), who was one of the leading hadith scholars between the 4th and 10th centuries. It also discusses his place in the hadith science and aims to promote his works by scholarly analyses.

In this study, it is seen that Ibn Mende has significant studies on *Sahih* by Bukhari and Muslim, and particularly on *Kütüb-i Hamse*. Therefore, he received great acclaim from prominent scholars of the era and was regarded as a '*Major*'. He also showed great care in illustrating the terms and conditions that the authors of these books relied on while determining authentic hadiths, indicating that these works contained many authentic hadiths, and referring to them as a complete or individually reliable sources. Thus, he became the first person to introduce and clarify the concepts of Kütüb-i Hamse/Kütüb-i Sitte (Five Books or Six Books), which would later become technical terms in hadith. In addition, he was accepted as the first person to point out that Bukhari and Muslim were the authorities in the science of hadith.

In this study, it has been determined that some of the works of Ibn Mende contributed to the establishment of a new set of concepts for Muhaddis (Hadith Narrators). For example, he used the term "sâbitun bi't-tifak" for the narratives that Bukhari and Muslim discovered together. After him, this concept was also used and changed into the term "muttefekun aleyh" by his leading students Hâkim en-Neysâbûrî (d. 405/1014) and Abu Nu'aym (d. 430/948).

In addition he defined such terms as Mashhur (The Popular), Aziz (The

Exalted), Garib (The Poor). According to him if a hadith is reported by a single person like Zuhrî (d. 124/742) and Katâde (d. 117/735), who are popular imams among followers, it is called Garib. If it is reported by two or three people, it is called Aziz. Lastly, if a hadith is reported by a group of people, it becomes Mashhur. Therefore, he idetified the terms Mashhur and Aziz along with the term Garib to be forms of Haber-i Vâhid (Single News). In this regard, such distinguished scholars as Ibn al-Salah (d. 643/1245), Nawawi (d. 676/1277), Ibn Jemaa (d. 733/1333), Suyuti (d. 911/1505) and Kastallani (d. 923/1517) also followed him. Moreover, it can be seen that Ibn Mende had original ideas on the concept of companion, strata of narrators, issues of âlî and nâzil imputations, narration methods like icâzet, and some other subjects. Thus, many scholars that lived after him accepted his views and adopted his principles.

Keywords: Hadith, Ibn Mende, Isfahan, Kitab al-Aman, Kitab al-Tawhid, Mashhur (The Popular), Aziz (The Exalted), Garib (The Poor).

İÇİNDEKİLER

EBÛ ABDULLAH İBN MENDE'NİN HAYATI, ESERLERİ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

TEZ ONAY SAYFASI II

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ III

ÖZET IV

ABSTRACT VI

İÇİNDEKİLER VIII

KISALTMALAR XVI

GİRİŞ 1

I. HİCRÎ IV. (X.) ASIRDA HADİS 1

II. İSFAHÂN'DA HADİS 5

III. İBN MENDE İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR 10

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN MENDE'NİN HAYATI

1.1. İSMİ, NESEBİ, DOĞUMU VE AİLESİ 14

1.2. TAHSİL HAYATI 24

1. 3. RİHLELERİ 24

1. 3. 1. Horasan Bölgesi 27

1. 3. 2. Mâverâünnehr Bölgesi 28

1. 3. 3. İran Bölgesi 29

1. 3. 4. Irak Bölgesi 29

1. 3. 5. Şam Bölgesi 29

1. 3. 6. Filistin Bölgesi 29

1. 3. 7. Kuzey Afrika Bölgesi 30

1. 3. 8. Lübnan Bölgesi 30
1. 3. 9. Arap Yarımadası Bölgesi 31
1. 4. HAYATININ SON DÖNEMLERİ VE VEFATI 32
1. 5. İTİKADÎ VE AMELÎ MEZHEBİ 33
1. 6. HOCALARI 35
1. 6. 1. İsfahânlı Hocaları 37
1. 6. 2. İsfahânlı Olmayan Hocaları 38
1.7. TALEBELERİ 40
1. 8. YETİŞMESİNDE ETKİLİ OLAN AMİLLER 44

İKİNCİ BÖLÜM

İBN MENDE'NİN ESERLERİ

2. 1. TEFSİRLE İLGİLİ ESERİ 45
2. 1. 1. Kitâbü't-Tefsîr 45
2. 2. HADİSLE İLGİLİ ESERLERİ 46
2. 2. 1. Müsnedü İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid 46
2. 2. 2. Müsnedü Ebî Hanîfe (Nakd li-Müsned Ebî Hanîfe) 47
2. 2. 3. Hadîs Cüz'ü 47
2. 2. 4. el-Emâlî 48
2. 3. HADİS USÛLÜ İLE İLGİLİ ESERLERİ 48
2. 3. 1. Şurûtu'l-eimme 48
2. 3. 2. el-Cüz'ü fî ihtilâfi'l-e'imme fi'l-kırâ'a ve's-semâ' ve'l-münâvele ve'l-icâze 52
2. 4. RİCALLE İLGİLİ ESERLERİ 53
2. 4. 1. Ma'rifetü's-sahâbe 53
2. 4. 2. Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb 58
2. 4. 3. Esâmî Meşâyihi'l-İmâmi'l-Buhârî 63

2. 4. 4. Cüz'ü Sıhhati hadîsi İkrime 66
2. 4. 5. Şerhu'r-Risâle fî beyân-i fazli'l-ahbâr 67
2. 5. AKAİDLE İLGİLİ ESERLERİ 68
2. 5. 1. Kitâbü'l-Îmân 68
2. 5. 2. Kitâbü't-Tevhîd 71
2. 5. 3. er-Red ale'l-Cehmiyye 74
2. 5. 4. er-Red ale'l-Lafziyye 76
2. 6. KAYNAKLARDA İSMİ GEÇİP NEREDE OLDUĞU BİLİNMEYEN ESERLERİ 77
2.7. İBN MENDE'YE NİSBET EDİLDİĞİ HALDE ONA AİT OLMAYAN KİTAPLAR 79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN MENDE'NİN İLMÎ ŞAHSİYETİ, HADİSÇİLİĞİ VE DİĞER İLİMLERDEKİ YERİ

3. 1. İLMÎ ŞAHSİYETİ 80
3. 1. 1. İbn Mende'ye Atfedilen Unvan ve Vasıflar 80
3. 1. 2. İbn Mende'nin Zekâsı ve Dirâyet Yönü 81
3. 1. 3. Âlimlerin İbn Mende Hakkındaki Referans Sözleri 81
3. 2. HADİS İLMİNDEKİ YERİ 84
3. 2. 1. Tabakası 89
3. 2. 2. Hadis Usûlü ve Ricâliyle İlgili Bazı Görüş ve Tespitleri 93
3. 2. 2. 1. Âhâd Haberler Hakkındaki Görüşleri 93
3. 2. 2. 1. 1. Garîb Hadis 94
3. 2. 2. 1. 2. Azîz Hadis 97
3. 2. 2. 1. 3. Meşhûr Hadis 99
3. 2. 2. 1. 4. Garîb, Azîz ve Meşhûr Hadisle İlgili Genel Bir Değerlendirme 103

3. 2. 2. 1. 5. İbn Mende'den Etkilenen Oryantalist Joseph Schacht 105
3. 2. 2. 2. Rivâyet Yollarından "İcâzet" 106
3. 2. 2. 3. Âlî ve Nâzil İsnadla İlgili Görüşü 110
3. 2. 2. 4. Sahâbe Kavramı İle İlgili Görüş ve Değerlendirmeleri 113
3. 2. 2. 5. Râvilerin Tabakalara Ayrılması 115
3. 2. 3. Bazı Muhaddislerle Eserleri Hakkındaki Değerlendirmeleri 117
3. 2. 3. 1. Buhârî ve Müslim'in Hadisin Senedinde Aradıkları Şartlar 118
3. 2. 3. 1. 1. Sahâbî'nin Meşhur Olması 118
3. 2. 3. 1. 2. Öğrencisi Hâkim'in, Buhârî ve Müslim İçin Öngördüğü Şartı Tenkit Etmesi 120
3. 2. 3. 2. Nesâî ve Sünen'i 121
3. 2. 3. 2. 1. Nesâî'nin Hadisin Senedinde Aradığı Şartlar 121
3. 2. 3. 2. 2. Nesâî'nin Râvinin Terkinde İttifak Olmaması Şartı 121
3. 2. 3. 2. 3. Sünen-i Nesâî 123
3. 2. 3. 3. Ebû Dâvûd ve Sünen'i 124
3. 2. 3. 3. 1. Ebû Dâvûd'un Hadisin Senedinde Aradığı Şartlar 124
3. 2. 3. 3. 2. Ebû Dâvûd'un Râvinin Terkinde İttifak Olmaması Şartı 125
3. 2. 3. 3. 3. Ebû Dâvûd'un Zayıf Hadis Rivâyeti 126
3. 2. 3. 3. 4. Sünen-i Ebû Dâvûd 127
3. 2. 4. Kütüb-i Hamse Kavramının Oluşumuna Katkısı ve Getirdiği Yenilikler 127
3. 2. 5. İbn Mende'nin Buhârî ile Müslim'in Otorite Kazanma Süreçlerine Katkısı 135
3. 2. 6. Cerh ve Ta'dîl İlmindeki Yeri 146
3. 2. 6. 1. Cerh ve Ta'dîl İlminde Otorite Olarak Kabul Edilmesi 146
3. 2. 6. 2. Cerh ve Ta'dîl Kaynakları 148

3. 2. 6. 3. Cerh ve Ta'dîl Metodu 149
3. 2. 6. 4. İbn Mende'nin Kullandığı Cerh ve Ta'dîl Lafızları 152
3. 2. 6. 4. 1. Râvilerin Güvenilirliğine Delalet Eden Ta'dîl Lafızları 152
3. 2. 6. 4. 2. Zayıf ve Metrûk Râvilerle İlgili Kullandığı Cerh Lafızları ... 152
3. 2. 6. 5. Kullandığı Cerh ve Ta'dîl Lafızlarının Mertebeleri 153
3. 2. 6. 5. 1. Ta'dîl Lafızlarının Mertebeleri 153
3. 2. 6. 5. 2. Cerh Lafızlarının Mertebeleri 153
3. 2. 6. 6. Önemli Bazı Cerh Lafızlarının Değerlendirilmesi 154
3. 2. 6. 6. 1. Meçhûl 154
3. 2. 6. 6. 2. Fîhi Nazar (فِيهِ نظر) 157
3. 2. 6. 7. Önemli Bazı Ta'dîl Lafızlarının Değerlendirilmesi 158
3. 2. 6. 7. 1. Yucma' hadîsuh (يجمع حديثه) 158
3. 2. 6. 7. 2. Buhârî Lem Yuharric Lehû ve Mahalluhu's-Sıdk (البخاري لم يخرج له ومحله الصدق) 162
3. 2. 7. Hadisleri Tahlil Metodu 165
3. 2. 7. 1. Hadise Mantıkî İzah Getirmesi 165
3. 2. 7. 2. İki Rivâyet Arasındaki Teâruzu Gidermesi 167
3. 2. 8. Hadis Tenkitçiliği 168
3. 2. 8. 1. Sened Tenkidi 168
3. 2. 8. 2. Seneddeki Zayıf Râvilere Dikkat Çekmesi 172
3. 2. 8. 3. Senedde Mübhem Geçen İsmi Açıklaması 172
3. 2. 8. 4. Metin Tenkidi 173
3. 2. 8. 5. Rivâyetin Vecihlerini Karşılaştırıp Sahihini Zayıfından Ayırması 174
3. 2. 9. Hadisteki İlletleri Tespiti 175

3. 2. 9. 1. Muttasıl Rivâyetin Munkatı Olduğunu Tespiti 175
3. 2. 9. 2. Merfû' Rivâyetin Merfû' Olmadığını Tespiti 175
3. 2. 9. 3. Rivâyetteki İdrâcı Tespiti 178
3. 2. 10. Hadis Edâ Usûlü 180
3. 2. 10. 1. Edâ Sîgaları 180
3. 2. 10. 2. Hadis Edâ Usûlü 181
3. 2. 11. Hadisleri Değerlendirme Usûlü 181
3. 2. 11. 1. Hadisleri Değerlendirmede Kullandığı Tabirler 181
3. 2. 12. Hadisleri Tashîh Metodu 184
3. 2. 12. 1. Hadisin Şeyhân'dan Biri Tarafından Tahrîc Edildiğine Temas Ederek Tashîhte Bulunması 184
3. 2. 12. 2. Rivâyetin Sahih Olduğuna Dair İcmanın Bulunduğunu Belirterek Tashîhte Bulunması 187
3. 2. 12. 3. "Sâbitun bi't-tifâk" Istılahını Kullanarak Tashîhte Bulunması 194
3. 2. 12. 4. Hadisin Sünen Sahiplerinin Tahrîc Ettiklerine Değinerek Tashîhte Bulunması 195
3. 2. 12. 5. Tashîh Konusunda Şeyhân'ın Şartlarını Esas Alması 196
3. 2. 12. 6. Tashîh Konusunda Cemaatin Şartlarını Esas Alması 198
3. 2. 12. 7. Tashîh Konusunda Sünen Sahiplerinin Şartlarını Esas Alması 200
3. 2. 12. 8. Tashîh Konusunda Mutavassıt Biri Olması 201
3. 2. 12. 9. Tashîh Metoduna Genel Bir Bakış 204
3. 2. 13. Hadisleri Açıklama Usûlü 206
3. 2. 13. 1. Hadisteki Lafız Farklarına Değinmesi 206
3. 2. 13. 2. Hadislerle İlgili Yapılan Te'vîllere Değinmesi 206
3. 2. 13. 3. Âlimlerin Açıklamalarına Yer Vermesi 208
3. 2. 13. 4. Hadisle İlgili Kendi Mülâhazalarını Zikretmesi 208

3. 2. 14. Hadis Rivâyet Usûlü 209
3. 2. 14. 1. Senetsiz Rivâyeti 209
3. 2. 14. 2. Tahvil Yapması 210
3. 2. 14. 3. Aynı Hadisi Tekrarlaması 210
3. 2. 14. 4. Önceki Hadislere Atıfta Bulunması 210
3. 2. 14. 5. Hadisin Sahâbe Râvilerini Vermesi 210
3. 2. 14. 6. Hadisi Rivâyet Eden Diğer Râvileri Vermesi 211
3. 3. İBN MENDE'NİN ALÂKADAR OLDUĞU DİĞER İLİMLER 211
3. 3. 1. Tefsir İlmindeki Yeri 212
3. 3. 2. Kelâm ve Akliyyat İlimlerindeki Yeri 215
3. 3. 2. 1. Kelâmî Görüşlerini Bâb Başlıklarında Dile Getirmesi 215
3. 3. 2. 2. Allah'ın Sıfatlarıyla İlgili Görüş ve Beyanları 217
3. 3. 2. 2. 1. Haberî Sıfatlar 217
3. 3. 2. 2. 2. Fiilî Sıfatlar 218
3. 3. 2. 2. 3. İlâhî Sıfatların Benzerlerinin Mahlûkatlarda Bulunmasıyla İlgili Görüşü 218
3. 3. 2. 3. Esmâ-i Hüsnâ İle İlgili Görüşleri 219
3. 3. 2. 4. Kur'ân'ın Lafzı Meselesi 221
3. 3. 2. 5. İspat Metodları 223
3. 3. 2. 5. 1. Gâye ve Nizâm Delili 223
3. 3. 2. 5. 2. Enfüsî Delil 224
3. 3. 2. 5. 3. Fıtrî Delil 224
3. 3. 2. 6. İbn Mende'nin Diğer Fırkalara Karşı Tutumu 224
3. 3. 2. 6. 1. Hâriciyye Fırkasıyla İlgili Görüşü 225
3. 3. 2. 6. 2. Kaderiyye Fırkasıyla İlgili Görüşü 226
3. 3. 2. 6. 3. Mürcie Fırkasıyla İlgili Görüşü 227

3. 3. 2. 6. 4. Cehmiyye Fırkasıyla İlgili Görüşü..... 227

3. 3. 3. Tarih İlmindeki Yeri 229

3. 3. 4. Kırâat İlmindeki Yeri 231

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İBN MENDE'YE YÖNELTİLEN TENKİTLER

4. 1. EBÛ NU'AYM'IN ONU MUHTELİT OLMAKLA SUÇLAMASI..... 232

4. 2. MEVZU HADİS RİVÂYET ETMESİYLE İLGİLİ TENKİT 235

4. 3. BUHÂRÎ VE MÜSLİM'İ MÜDELLİS OLMAKLA SUÇLAMASININ TENKİDİ..... 237

4. 4. BUHÂRÎ VE MÜSLİM'İN "KÂLE LENÂ"YI İCÂZETLE ELDE ETTİKLERİ RİVÂYETLER İÇİN KULLANDIKLARINA DAİR İDDİASININ TENKİDİ..... 248

4. 5. MA'RİFETÜ'S-SAHÂBE ESERİNE YÖNELİK TENKİTLER 254

SONUÇ 257

KAYNAKÇA..... 260

KISALTMALAR

a.s. : Aleyhi’s-selâm

a. mlf. : Aynı müellif

b. : İbn, bin

bkz. : Bakınız

b.y. : Baskı yeri yok

c.c. : Celle celâluh

çev. : Çeviren

d. : Doğum tarihi

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

h. : Hicrî tarih

hz. : Hazreti

krş. :Karşılaştırınız

m. : Miladî tarih

M.Ü. : Marmara Üniversitesi

nşr. : Neşreden, neşre hazırlayan

nr. : Numara

ö. : Ölüm tarihi

r.a. : Radıyallahu anh

s.a.s. : Sallallâhu aleyhi ve selem

thk. : Tahkik eden

tlk. : Ta'lik yapan

t.y. : Basım tarihi yok

vb. : ve benzeri, ve başkaları

vd. : ve diğerleri

Yayınları : Yayınevi, Yayınları, Yayıncılık

y.y. : Yayınevi yok, Basım yeri yok

GİRİŞ

I. HİCRÎ IV. (X.) ASIRDA HADİS

Hicrî IV. (miladî X.) asırda İslâm dünyasının içinde bulunduğu siyasi çalkantılar, sosyal buhranlar ve ekonomik istikrarsızlıklar birçok araştırmada yeterince ele alındığından, konu ilgili araştırmalara havale edilerek tekrar işlenmesine gerek görülmemiştir.[1] Ancak burada üzerinde duracağımız konu hadis ilmi olmakla birlikte yine de İbn Mende'nin yaşadığı çağda ümmetin içinde bulunduğu durumu net bir şekilde ifade eden şu iki hususu hatırlatmak gerekir:

1- Devletin başında Abbâsî ailesine mensup hükümdarlar bulunmaktadır.[2]

2- Hilâfetin merkezî yönetimi gittikçe zayıflamakta, beylikler ve sultanlar güçlenmektedir.[3] Nitekim Vâsık'ın (842-847) ölümünden sonra Abbâsî iktidarı parçalanma sürecine girdi. Abbâsî toprakları üzerinde Büveyhîler, Tâhirîler, Samânîler, Şirvânîler, Hamdânîler, Mervânîler, Mirdâdîler, Ukaylîler, Zengîler, Karahanlılar, Tolunoğulları, İhşidler, İdrîsîler, Murabıtlar, Muvahhitler, Hafsîler, Ağlabîler ve Fatımîler gibi bağımsız devlet ve beylikler kuruldu.[4]

Durum böyle olunca umerâ ile ulemâ arasında çatışma ve egemenlik kavgası yerine dayanışma ve birbirini destekleme ihtiyacı doğdu. İşte bu sebepten dolayı biz İbn Mende'nin eserlerinde devlet-ulemâ çatışması türünden bir mücadeleyi yansıtacak konuları değil, millet/ümmet içindeki muhtelif inanç unsurlarının iç münâkaşalarını yansıtan tartışma konularını görmekteyiz. Durumun hem siyâsî hem de mezhebî ve sosyal karakteri nedeniyle olacaktır ki, İbn Mende tüm Müslümanlar

---

[1] Bkz. Salih Karacabey, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri,* (İstanbul: Sır Yayınları, 2002), 13-19; Yusuf Ziya Keskin, *Ebû Nu'aym,* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003), 17-27.

[2] İbn Mende'nin yaşadığı dönem h. 310-395 (m. 922-1005) yıllarını içine almaktadır ki, bu yıllarda Abbâsî hilâfet makamında şu kimseler bulunmuştur:
1. el-Muktedir Billah (295-320/908-932)
2. el-Kâhir Billah (320-322/932-934)
3. er-Râzî Billah (322-329/934-940)
4. el-Muttakî Lillah (329-333/940-944)
5. el-Müstekfî Billah (333-334/944-945)
6. el-Mutî' Lillah (334-363/946-974)
7. et-Tâî' Lillah (363-381/974-991)
8. el-Kâdir Billah (381-422/991-1031)
Bkz. İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târîh,* thk. Ömer Abdüsselâm Tedmîrî, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabiyye, 1997), 6: 563 - 7: 443; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, 1. Baskı, (b.y.: Dâru'l-Hicr, 1997), 15: 513 14: 744 - 15: 437.

[3] Geçit, Mehmet Salih, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* (İzmir: Tibyan Yayınları, 2015), 310.

[4] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 277.

için kuşatıcı bir kavram olan "îmân" mefhumunu vurgulamaktadır. Zira *"Mü'minler ancak kardeştir."* (Hucurât: 49/10) âyetinin de bir gereği olarak İslâm devletinin zayıfladığı ve ümmetin fırkalara ve fırka esâsına bağlı devletçiklere ayrıldığı bir dönemde İslâm kardeşliği esâsını vurgulamak en zorunlu bir görev haline gelmektedir.[5]

Hicrî üçüncü asırdan itibaren gerek öğretim gerekse tedvîn ve tasnîf bakımından altın çağını yaşayan hadis ilmî, IV. asırda da öneminden bir şey kaybetmemiştir.[6] Zira orijinal hadis edebiyâtı mahsullerinin son te'lîf örnekleri bu asırda verilmiştir.[7] Nitekim İbn Mende'nin yaşadığı dönem İslâm düşünce tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. Bu dönemde hadisler tedvîn edilmiş, kütüb-i sitte, mu'cemler, müsnedler ve es-sünne, et-tevhîd ve el-îmân adı altında akaid türünde ana kitaplar yazılmış, ancak daha önceki dönemden biraz farklı olarak yeni kitaplar ve yeni yazım metotları gelişmiş, İslâmî ilimler oluşum (neş'et) dönemini tamamlayıp gelişme (tatavvur) dönemine girmiştir. Hatta hadis ilminde artık cem', ihtisâr, hazf, tehzîb türünden eserler de verilmeye başlanmıştır.[8]

Bu döneme damgasını vuran hadis faaliyetlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Bu dönemin önemli bir özelliği, önceki yüzyıllarda yapılan çalışmaların genişletilmesi, geliştirilmesi ve yeniden tertip ve tanzim edilerek tamamlanmasıdır. Yani önceki asırlarda başlanmış olan çalışmalara bu asırda daha nitelikli olarak devam edilmiştir. Mesela şehirler tarihine dair, Hâkim'in (ö. 405/1017) *Târîhu Nîsâbûr*'u"[9] ve cerh ve ta'dîlle ilgili olarak İbn Şâhîn'in (ö. 385/995) *et-Târîhu'l-kebîr, Târîhu esmâ'is-sikât, Târîhu esmâi'd-duafâ' ve'l-kezzâbîn* ve *Zikru men ihtelefe'l-ulemâ' ve nukkâdu'l-hadîs fîhi* adlı eserleri örnek gösterilebilir.[10] Ayrıca bir önceki asırda yapılan çalışmalar, bu dönemde sayısal bakımdan artarak devam etmiştir. Öyle ki, 19 kadar *sünen,* 69 kadar *müsned,* 21 kadar *fevâid,* 2 adet *etrâf* türünden eserin bu asırda yazılmış olduğu tespit edilmiştir. Bu da h. III. asırda

[5] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 277-278.
[6] Mustafa Dönmez, *Ebû Nuaym el-İsfahân'i'nin et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eserinin Tahkiki* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005), 12.
[7] İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 8. baskı, (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 44.
[8] Muhammed el-Vuhaybî ve Musa el-Gusn'in İbn Mende'nin, *Kitâbü't-Tevhîd*'i ile ilgili yazdıkları mukaddime, 66-67; Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 264.
[9] Dönmez, *Ebû Nuaym'in et-Tıbbu'n-Nebevî'sinin Tahkiki,* 13.
[10] Bu eserlerle ilgili geniş bilgi için bkz. İbrahim Hanek, *Ebû Hafs Ömer b. Şâhîn'in Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2015), 41-44, 80-84.

başlayan yoğun te'lîf faaliyetinin h. IV. asırda da devam ettiğinin açık göstergesidir.[11]

2. Bu dönemin dikkat çeken bir diğer özelliği de ilk üç asırda örneği bulunmayan bazı çalışmaların bu asırda başlamış olmasıdır. Nitekim bu asırda yeni tasnif türleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda özellikle dikkat çeken, hadis usûlüyle ilgili ilk kaynakların bu asırda te'lîf edilmesidir. Meselâ Hasan b. Abdurrahîm Râmehurmuzî'nin (ö. 360/972) *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî* adlı kitabı, hadis usûlü sahasındaki ilk eserdir.[12] Ayrıca müellifimizden oldukça etkilenen ve bu asrın âlimlerinden sayılabilecek olan Hâkim en-Neysâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmu'l-hadîs*'i de bu döneme ait önemli bir örnektir.[13]

Doğuşu itibariyle "şerh edebiyâtı" da bu asrın mahsulüdür. Zira Ebû Süleyman Hattâbî (ö. 388/1000), Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'ini şerh ettiği *Meâlimü's-Sünen* adlı eseriyle "ilk hadis şârihi" unvanını kazanmıştır.[14] Ayrıca onun Buhârî'nin *Sahîh*'ine yazdığı *İ'lâmü'l-hadîs fî şerh-i Sahîhi'l-Buhârî* adlı eserini de burada zikretmeliyiz.[15]

Bu dönemde ortaya çıkan yeni tasnif türlerinden biri de "mu'cem"lerdir:

"Mu'cem" türünde eser yazanların ilki Ebû Mansûr Bâverdî (ö. 301/913) ve tüm "mu'cem" müellifleri arasında en meşhur olan Taberânî (ö. 360/970)[16] dâhil bu türde eser yazanların büyük çoğunluğu IV. asırda yaşayan âlimlerdir.[17] Dolayısıyla "mu'cem" türü eserleri de bu dönemden sayabiliriz.

Bu dönemde ortaya çıkan yeni tasnif türlerinden bir başkası da "müstedrek"lerdir:

Bu türe müellifimizin talebelerinden Hâkim'in *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn* isimli eseri örnek gösterilebilir.[18]

"Müstahrec" türü eserlerin çoğunluğu ve en meşhurları bu asır âlimleri tarafından kaleme alındıklarından bu tür eserleri de bu dönemin ürünü olarak kabul

---

[11] Dönmez, *Ebû Nuaym'in et-Tıbbu'n-Nebevî'sinin Tahkiki*, 12-3.
[12] *el-Muhaddisü'l-fâsıl,* Muhammed Accâc el-Hatîb tarafından tahkikli modern baskısı Beyrut'ta 1971'de gerçekleştirilmiştir.
[13] Hâkim'in *Ma'rifetü ulûmu'l-hadîs*'i, Seyid Muazzam Hüseyin tahkiki ile 1977'de Beyrut'ta basılmıştır.
[14] Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 189.
[15] *A'lâmü'l-hadîs fî şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman tahkiki ile 1988'de Mekke'de neşredilmiştir.
[16] Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr, el-Mu'cemu'l-evsat* ve *el-Mu'cemu's-sağîr* adlı mu'cemleri vardır.
[17] Karacabey, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri,* 18.
[18] *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, Mustafa Abdülkadir tahkiki ile 1990'da Beyrut'ta basılmıştır.

edebiliriz.[19]

Burada şunu ifade etmeliyiz ki, İbn Mende'nin kimi eserleri de "müstahrec" hüviyetindedir. Çünkü o, birkaç eserinin adında "alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd" tabirini kullanmaktadır.[20] O, bu tabirlerle şu manaları kastetmektedir:

İttifak: İbn Mende, bu kelimeyle eserinde zikrettiği hadisin Buhârî ve Müslim'in ittifakıyla tahrîc edilmiş olmasını kastetmektedir.

Teferrüd: O, tahrîc ettiği hadisin Buhârî ve Müslim'den veya diğer hadis imamlarından (Ebû Dâvûd, Nesâî ve et-Tirmizî'den) birinin yalnız olarak rivâyet etmesini amaçlamaktadır.

Resm: O, kaydettiği hadisin Buhârî ve Müslim'in birlikte veya ikisinden birinin veyahut diğer muteber hadis imamlarının şartlarına uygun olmasını kastetmektedir.[21]

İbn Mende, ilgili eserlerinin adında zikrettiği "alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd" şartına sadık kalmış ve eserlerindeki rivâyetlerin ekseriyetini ya ittifakla yahut da teferrüd olarak hadis kitaplarında tahrîc edilmiş olanlardan seçmiştir. Nitekim *Kitâbü'l-Îmân* isimli eserinde zikredilen 1089 rivâyetin kâhir ekseriyeti *Sahîhayn, Sünen-i Erba'a* (Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce) ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i gibi muteber eserlerde de yer almaktadır.[22] Buna göre onun ilgili eserleri, bu kitaplar üzerine yazılmış bir çeşit müstahrec niteliğindedir. Zira o, bazen üçüncü hocasında *Kütüb-i Hamse* müellifleriyle birleşmektedir.[23]

Bu dönemde ortaya çıkan yeni tasnif türlerinden bir başkası da "etrâf"[24] kitaplarıdır: Bu tür edebiyâtın ilki, Halef b. Hamdûn el-Vâsıtî'nin (ö. 401/1011) "Etrâfu's-Sahîhayn"ıdır.[25]

Genel bir değerlendirme yapılırsa Kettânî (ö. 1345/1926) IV. asırda 115 müellif ismi zikretmektedir. Fuâd Sezgin (ö. 1439/2018) ise 162 müellif ismi vermektedir. Yine Fuâd Sezgin'in verdiği bilgilere göre IV. asırda 13 adet müsned, 8

---

[19] Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* (İstanbul: İz Yayınları, 1994), 19-23.

[20] Mesela *Kitâbü'l-Îmân alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd* isimli eserinin yanı sıra Tevhîd kitabını *Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtu's-sıfât... alâ'l-ittifâk ve't-teferrüd* ve Tahâret kitabını da *et-Tahâretü bi'l-ittifâk ve't-teferrüd alâ resmi ehli'l-ma'rifeti bi'-l-âsâr ve sahîhi'l-ahbâr* diye adlandırmaktadır.

[21] Ömer el-Mukbil, Ömer b. Abdullah b. Muhammed, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende fi'l-Hadîs ve Ulûmihi,* 1. Baskı, (Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 2010), 87, 3 no'lu dipnot.

[22] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 108.

[23] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 107.

[24] Hadisin baş tarafından bir kısmını verip ardından hadisin bütün senedlerini bildiren kitaplardır. Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 8. Baskı, (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 33.

[25] Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 241.

adet mu'cem, 50'den fazla ricâl ve tabakât, hadis âlimlerinin yazdığı 296 adet diğer eserler ve dirayetü'l-hadîs meselelerini ilgilendiren 10'dan fazla eser ile toplam 377 adet eser yazılmıştır. Yapılacak özel bir araştırmada bu rakamların daha da artması muhtemeldir.[26]

II. İSFAHÂN'DA HADİS

Konuya girmeden önce Ebû Abdullah İbn Mende, dedesi Muhammed b. Yahya, oğlu Ebû Kâsım İbn Mende ve hocası Ebû Ahmed el-Assâl'in İsfahân tarihi ile ilgili *Târîhu İsbehân* isimli kıymetli eserlerinin maalesef günümüze kadar gelmediğini belirtmeliyiz. Bu bağlamda, söz konusu eserlerin günümüze ulaşmamasının, özel olarak konumuz ve genel olarak da İsfahân şehrinin tarihi hakkında büyük bir eksiklik meydana getirdiğini iddia etmek hakikatten uzak olmasa gerektir. Buna mukabil olarak hâlihazırda İsfahân ile ilgili sadece Ebu'ş-Şeyh ile Ebû Nu'aym'ın *Tabakâtu'l-muhaddisîn* ve *Târîhu İsbehân* isimli eserleri bulunmaktadır.

İbn Mende'nin doğduğu, 19 yaşına kadar kendisinde kaldığı ve 46 yıl aradan sonra rihlelerini tamamlayıp 65 yaşındayken kendisine geri döndüğü ve de kabrinin içinde bulunduğu[27] İsfahân şehrinin tarihi, M.Ö. İskender-i Zülkarneyn'e kadar uzanmaktadır.[28] Şehrin ismi, Arapça veya Farsça kökenli olduğu konusundaki tartışmalara bağlı olarak "İsbahân" veya "İsfahân" şeklinde telaffuz edilmektedir.[29]

İsfahân'ın hadis ilmindeki yerini ve önemini ortaya koyabilmek adına şehirdeki hadis faaliyetlerini dönemlere ayıracağız. Sahâbe dönemi dışındaki dönemlerle ilgili olarak sadece önde gelen şahsiyetlere temas etmekle iktifa edecek; sahâbîlerin ise, tamamının isimlerini zikretmeye çalışacağız.

Sahâbe Dönemi

Hz. Ömer (r.a.) döneminde fethedilip İslâm beldesi olan İsfahân'da en yaygın

[26] Karacabey, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, 19.
[27] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Beccâvî, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 3: 479; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz*, 3, 157; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 499; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, 5: 70; Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebubekr, *Tabakâtu'l-huffâz*, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 408.
[28] Zira İsfahân'ı ilk inşa eden kimsenin Zülkarneyn olduğu belirtilmektedir. Bkz. İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbas, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru Sâder, 1990), 1: 92.
[29] Dönmez, *Ebû Nuaym'in et-Tıbbu'n-Nebevî'sinin Tahkiki*, 18.

ilim hadistir.[30] İslâm'ın ilk yıllarında hadis ilmini burada yayanlar hiç şüphesiz sahâbelerdir. Zira Ebu'ş-Şeyh sahâbîlerden 18 kişinin buraya geldiğine dikkat çekmiştir.[31] Ondan sonra gelen Ebû Nu'aym el-İsfahânî ise bu sayıyı 21'e[32] çıkarmıştır.[33] Böylece iki müellifin kaydettikleri sahâbenin toplamı 22'dir. Bunlar şu zevâttır:

1- Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî (ö. 11/632 veya 37/657)[34]

2- Selman el-Fârisî (İbnü'l-İslâm) (ö. 36/656)[35]

3- Mücâşi' b. Mes'ud es-Sülemî (ö. 36/656)[36]

4- es-Sâib b. Akra' b. Avf b. Câbir es-Sekafî (ö. 36/656'dan sonra [?])[37]

5- Ebû Musa el-Eş'arî (ö. 44/664 [42/662, 52/672])[38]

6- Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (Sibtu'r-Resûl s.a.s.) (ö. 50/670)[39]

7- Ebû Abdurrahman Abdullah b. Âmir b. Küreyz b. Habîb (ö. 59/678)[40]

---

[30] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* thk. Âmir Hasan Sabrî, 1. Baskı, (b.y.: Matbûât Câmiati'l-İmârâti'l-Arabiyyeti'l-Muttehide, 2005), 445; Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-büldân,* 2. Baskı, (Beyrut: Dâru Sâder, 1995), 1: 209.

[31] Ebu'ş-Şeyh, Abdullah b. Muhammed b. Cafer b. Hayyân, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbehân ve'l-vâridîne aleyhâ,* thk. Abdulğafûr Abdulhakk Hüseyin el-Belûşî, 2. Baskı, (Beyrut: Müesssetü'r-Risâle, 1992), 1: 292. Ayrıca Ebu'ş-Şeyh, ilgili eserinde sahâbeden 15 kişinin tercemesine yer vermiş geriye kalan 3 kişinin de sadece isimlerini zikretmekle yetinmiştir. el-Belûşî, Ebu'ş-Şeyh'in *Tabakâtü'l-muhaddisîn'*e yazdığı mukaddime, 116.

[32] Dolayısıyla Ebu'ş-Şeyh, ilgili sahâbîleri kaydetmeyişinden dolayı eleştirilmiştir. (Bkz. el-Belûşî, Ebu'ş-Şeyh'in *Tabakâtü'l-muhaddisîn'*e yazdığı mukaddime, 123.) Ancak biz, deriz ki onun ilgili sahâbîleri zikretmeyişi onların İsfahân'a gelişlerini kabul etmeyişinden kaynaklanmış olabilir.

[33] Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Târîhu İsbehân,* thk. Seyyid Kisrevî Hasan, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1: 67-68.

[34] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 259-258, 292; İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* thk. Âmir Hasan Sabrî, 1. Baskı, (b.y.: Matbûât Câmiati'l-İmârâti'l-Arabiyyeti'l-müttehide, 2005), 278-280; Ebu'l-Kâsım İbn Mende, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Müstahrec min kütübi'n-nâs li't-tezkire ve'l-müstatrafe minahvâli'n-nâs li'l-ma'rife,* thk. Âmir Hasan Sabrî et-Temîmî (Bahreyn: Vizâretü'l-Adl ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyyeti'l-Bahreyn, t.y.), 2: 574.

[35] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 292, 203-236; İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 726-727; Ebu'l-Kâsım İbn Mende, *el-Müstahrec min kütübi'n-nâs,* 2: 161.

[36] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 292, 266-269; Ebu'l-Kâsım İbn Mende, *el-Müstahrec min kütübi'n-nâs,* 2: 323.

[37] Osman b. Ebi'l-Âs'ın amca oğlusu olan es-Sâib, her ne kadar Ebu'ş-Şeyh tarafından tâbiînden sayılmışsa da İbn Mende, Ebû Nu'aym ve Buhârî'nin onu sahâbî kabul etmesinden ötürü onu burada zikretmeyi uygun gördük. Nitekim onların kaydettiğine göre; Hz. Peygamber (s.a.s) onun başını okşamış ve ona hayır duada bulunmuştur. Ayrıca es-Sâib, İsfahân valiliğini üstlenmiş ve burada vefat etmiştir. Bkz. Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 302-304; İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 755-756; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 401; Talat Sakallı, "Sâib b. Akra", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 35: 541.

[38] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 238-242, 292; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 47, 83-86; Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmud, *el-A'lâm,* 15. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 2002), 4: 114.

[39] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 292; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 69-71; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 1. Baskı, (Haydarabat: Matbaa Dâiretü'l-Meârifi'n-Nizâmiyye, 1908), 2: 295-301; Ziriklî, *el-A'lâm,* 2: 199-200.

[40] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 255-258; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 87-89.

8- Ebû Hubeyre Âiz b. Amr el-Müzenî (ö. 61/680)[41]

9- Mihnef b. Süleym b. Hâris el-Ezdî el-Ğâmidî (ö. 64/683) [42]

10- Nâbiğâ el-Ca'dî; Ebû Leyla Kays b. Abdullah (ö. 65/684) [43]

11- Abdullah b. Yezîd el-Hatmî el-Ensârî (ö. 70/690 civarında)[44]

12- Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm el-Kureşî el-Esedî (ö. 73/692)[45]

13- Râfi' b. Hadîc el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 74/693 veya 73/692) [46]

14- Abdullah b. Abdullah b. İtbân el-Ensârî (?)[47]

15- Hâlid b. Gallâb et-Tâifî el-Kureşî (ö. ?)[48]

16- Humeme ed-Devsî (ö. ?)[49]

17- (Kurtla konuşan) Ebû Ukbe Uhbân b. Evs el-Eslemî (ö. ?)[50]

18- Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî'nin oğlu Abdullah (ö. ?)[51]

19- Ebû Musa el-Eş'arî'nin İsfahân'da şehit düşen oğlu Musa (ö. ?) [52]

20- Hz. Peygamber'in (s.a.s) eşi Ummü Seleme'nin mevlası Ebû İbrahim[53]

21- Utbe b. Ferkad Ebû Abdullah es-Sülemî (ö. ?)[54]

İsfahânlı sadece bir bayan sahâbe tespit edilmiştir. O da Selman el-Fârisî'nin "Benden önce Müslüman olmuştu diye bahsettiği" (22) Emetullah adındaki sahâbedir.[55] Ancak İsfahân'ın sahâbîler tarafından çok erken bir dönemde fethedildiği dikkate alındığında[56] mezkûr sahâbeden daha fazla kişinin bu şehre gelmiş olması

---

[41] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 273, 292; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 91-93.

[42] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 277, 279-282, 292, 311; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 100-102; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 10: 78.

[43] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 273-276; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 102-103; Zülfikar Tüccar, "Nâbiga el-Ca'dî", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 260-261.

[44] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 253-254; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 93-94; Ziriklî, *el-A'lâm,* 4: 146.

[45] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 195-202; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 72-73; Ziriklî, *el-A'lâm,* 4: 86-87.

[46] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 251-252; İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 589-590; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 95-96; Ziriklî, *el-A'lâm,* 3: 12.

[47] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 289-291; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 47, 68, 91.

[48] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 283-285; İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 482-484; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 94-98.

[49] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 286-288; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 343; Ebu'l-Kâsım İbn Mende, *el-Müstahrec min kütübi'n-nâs,* 2: 125-126.

[50] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 103-104.

[51] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 188-189, 292; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 49, 68, 90.

[52] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 238-240, 292; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 86.

[53] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 104-105.

[54] Ebu'ş-Şeyh, ismini vermeyerek "Sülem kabilesinden biri olarak ondan bahsetmiştir." Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 292; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 100.

[55] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 68, 104-106.

[56] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 178-189; İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 445; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 1: 209.

kuvvetle muhtemeldir. Böylece Ebu'ş-Şeyh ve Ebû Nu'aym, sadece rivâyetlerini elde ettikleri sahâbîleri eserlerinde kaydetmiş ve rivâyetlerine muttali olamadıkları sahâbîlere de yer vermemiş olmalıdırlar.

Tâbiûn Dönemi

Sahâbeden sonraki nesil olan tâbiûndan, 26 kişinin İsfahân'da hadis rivâyetinde bulunduğu tespit edilmiştir.[57] Bunlardan öne çıkanlar tefsir, hadis ve kırâat âlimi Ebû'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/708)[58], tefsir, hadis, fıkıh ve kırâat gibi ilimlerde yetkin Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî el-Vâlibî (ö. 94/712), [59] döneminin Kûfe fakîhi ve Ebu Hanîfe'nin hocası Ebû İsmail Hammâd b. Ebî Süleyman el-İsfahânî el-Kûfî (ö. 120/738) [60] ve hadis, kırâat âlimi Ebû İshak es-Sebîî el-Hemedânî'dir (ö. 127/745).[61]

Tebeu't-Tâbiîn

Tespit edildiğine göre İsfahân'da hadis ilmiyle meşgul olan tebeu't-tâbiîn sayısı 13'tür.[62] Bunlardan öne çıkanlar Atâ b. Sâib b. Mâlik es-Sekafî (ö. 130/748),[63] Muhammed b. Ebî Yahya el-Eslemî el-Medenî (ö. 146/763)[64] ve Kırâat-ı seb'a imamlarından biri olan İsfahânlı Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebî Nu'aym el-Kârî el-Medenî'dir (ö. 169/785).[65]

İsfahânlı Hadis Âlimleri

İsfahân'da zaman zaman siyasi karışıklık ve mezhep çekişmeleri yaşanmasına

---

[57] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 296-361; el-Belûşî, Ebu'ş-Şeyh'in *Tabakâtü'l-muhaddisîn'*e yazdığı mukaddime, 116. Hatta Ebu'ş-Şeyh'in tebeu't-tâbiîn tabakasında kaydettiği ve Hz. Ali'yi (r.a.) gördüğüne değindiği Süleyman el-İsfahânî'yi tâbiîn tabakasından sayarsak tâbiînini sayısı 27 yükselmiş olur.

[58] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 313-315; İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 646; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 369-369; Abdullah Aydemir, "Ebu'l-Âliye er-Riyâhî", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 292.

[59] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 315-320; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 381-382; Ziriklî, *el-A'lâm,* 3: 93.

[60] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 326-330; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 340-342; M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleymân", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 15: 484-488.

[61] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 336-339; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 451-453; Ali Osman Koçkuzu, "Ebû İshâk es-Sebîî", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 170-171.

[62] Haddizatında Ebu'ş-Şeyh tebeu't-tâbiînin sayısını 14 olarak vermiştir. (Bkz. Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 362-396) Ancak o, Hz. Ali'yi (r.a.) gördüğüne değindiği Süleyman el-İsfahânî'yi de mezkûr tabakada zikretmiştir. (Bkz. Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 370) Dolayısıyla biz Süleyman'ı tâbiînden sayıp tebeu't-tâbiînin sayısını 13 olarak kaydettik. Ayrıca el-Belûşî de bu mülahazadadır. Bkz. el-Belûşî, Ebu'ş-Şeyh'in *Tabakâtü'l-muhaddisîn'*e yazdığı mukaddime, 116.

[63] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 367; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 112-113.

[64] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 389-392; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 138-139.

[65] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 1: 381-383; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 301-302; Tayyar Altıkulaç, "Nâfi' b. Abdurrahmân", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 206), 32: 287-289.

rağmen İsfahân asıllı önemli âlimler yetişmiş ve bu şehirde hadis ilminin kökleşmesine büyük katkı sağlamışlardır. Bu kişiler Ebû Abdullah İbn Mende, hocaları Ebû Ahmed el-Assâl (ö. 349/960) ve Ebu'ş-Şeyh (ö. 369/979), oğlu Ebu'l-Kâsım İbn Mende (ö. 470/1078) ve talebeleri Ebû Nu'aym (ö. 430/1038) ve Bâtırkânî'nin (ö. 460/1068) yanı sıra İbnü'l-Mukrî (ö. 381/991), İbn Merdûye (ö. 410/1020), Ebû Mansûr el-İsfahânî (ö. 418/1027) ve İbn Mencûye'dir (ö. 428/1036). Bu âlimler tespit edilebildiğine göre 298 eser kaleme almışlardır. Bunların yaklaşık 148'i isminden hareket edilerek hadisle ilgili olarak değerlendirilebilir.[66] Ancak esefle belirtilmelidir ki, İsfahânlı âlimlerin eserlerinin çok az bir kısmı dışında çoğu ya günümüze ulaşamamıştır yahut da çeşitli kütüphanelerde hâlâ yazma halindedir.

Yukarıda zikredilen âlimlerden anlaşıldığı üzere İsfahân'da hadis çalışmaları hicrî IV. ve V. asırda zirveye ulaşmıştır. Hadis ilminin bu dönemlerde zirveye ulaşmasındaki en büyük amillerden biri, Ebu'ş-Şeyh, İbn Mende ve Ebû Nu'aym'in mensup oldukları ilmî geleneğe sahip ailelerdir. Nitekim böyle bir gelenekle müzeyyen bir aileye mensup olan Ebû Abdullah İbn Mende -ileride de zikredileceği üzere - dedeleri ve babası başta olmak üzere kendisi, evlatları ve bir kısım torunları hadis hâfızı ve râvisi olarak tanınmışlardır. Öyle ki bu aileye ismini veren ve halife Mu'tasım Billah (218-227/833-842) zamanında ölen Mende'den[67] başlayıp dört yüz yıl boyunca hadis rivâyetini sürdüren başka bir aile daha bilinmemektedir.[68] Ailenin bilinen en son temsilcisi, Ebû Abdullah İbn Mende'nin beşinci nesilden torunu olan müsnidü İsfahân Ebü'l-Vefâ Mahmud b. İbrahim el-İsfahânî'dir (ö. 632/1234).[69] İbn Mende ailesinin diğer bir özelliği ise İsfahân'da Hanbelî mezhebinin yayılmasında çok önemli bir faaliyet yürütmesidir.[70]

Bu bağlamda Mende ailesi, İsfahân'da hadis ilminin yerleşmesine, gelişmesine ve ilerlemesine büyük katkı sağlamıştır. Dolayısıyla söz konusu aile araştırılıp incelenmeden, İsfahân'daki hadis faaliyetleri yeterince anlaşılmayabilir.

---

[66] Bkz. Muhammed Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik,* (Ankara, Gece Akademi, 2019), 398.

[67] İbn Mende'nin baba tarafından üçüncü dedesi olan Mende'nin asıl adı İbrahim'dir. O, İbrahim b. el-Velîd b. Sende b. Butta b. Astundâr b. Cihâr Buht'tur. İleride de değinileceği üzere söz konusu aile bu isme dayandırılmış ve hepsi "İbn Mende" diye meşhur olmuşlardır.

[68] Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 12: 503; M. Yaşar Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 178.

[69] Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177.

[70] Onların ilgili faaliyetleri ileride "İbn Mende'nin İtikadî ve Amelî Mezhebi" başlığı altında genişçe ele alınmaya çalışılacaktır.

III. İBN MENDE İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Hadis ve kelam ilminde meşhur olmasından dolayı ilk dönemden itibaren İbn Mende'nin, hayatı hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Onun hayatı ile ilgili tespit ettiğimiz ilk çalışma, Ebû Musa el-Medînî'ye (ö. 581/1185) aittir. İbn Mende hakkındaki çalışmalar, daha sonraki zamanlarda da yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri Zehebî'ye (ö. 748/1347) aittir. Ayrıca son dönemde onun biyografisi ile ilgili yapılmış birkaç akademik çalışma da bulunmaktadır. Bu arada İbn Mende'nin eserlerinden tahkik edilmiş olanlarının giriş bölümlerinde, muhakkiklerin onun hayatı hakkında vermiş oldukları kısa bilgilere rastlamak da mümkündür. İbn Mende'nin hayatı ile ilgili yapılmış çalışmalardan tespit edebildiklerimizi kronolojik olarak şöyle kaydedebiliriz.

Ebû Musa el-Medînî'nin İbn Mende hakkında iki ayrı çalışması mevcuttur:

a. *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah b. Mende*:

Bu eserin vücud bulması iki merhalede olmuştur. Hüseyin b. Abdülmelik el-Hallâl (ö. 532/1137), yakın dostlarının ısrarı üzerine İbn Mende'nin talebelerinden kendilerine yetişip hadis aldığı kimselerin rivâyetlerini derli toplu olarak bir arada toplamıştır. Daha sonra da Ebû Musa el-Medînî bu eseri ihtisâr etmiş ve başına da İbn Mende'nin kısa biyografisi, talebeleri, teferrud ettiği rivâyetler ve kendisinden rivâyette bulunan hocalarının rivâyetlerini eklemiştir. Eserin adını da *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah b. Mende ve men edrekehüm min ashâbihi el-İmâm Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Abdilmelik el-Hallâl* koymuştur.[71]

b. *ez-Zahîra ve'l-udde fî menâkibi Ebû Abdullah İbn Mende*[72]: Eserin adından da anlaşıldığı üzere Ebû Musa el-Medînî, İbn Mende'nin hayatını, menkıbelerini ve kendisine ulaşan rivâyetlerini bu kitabında ele almıştır. Fakat bu eserin günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz.

Zehebî de İbn Mende ve Mende Ailesi'nin diğer tanınmış şahsiyetlerine dair bir eser te'lîf etmiştir. Gerçi o, ilgili eserin ismini vermemektedir. Ancak bahsedilen eserin adının *Âli Mende* olması muhtemeldir. Ayrıca bu eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı hususunda bir bilgiye sahip değiliz.[73]

Tespit edebildiğimize göre yurt dışında yapılmış olan akademik çalışmalar

[71] Ebû Musa el-Medînî, Muhammed b. Ömer el-İsfahânî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* thk. Âmr Hasan Sabrî, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2004), 31-2.
[72] Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.
[73] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503.

şunlardır:

1. *İbn Mende ve Kitâbühü'l-Îmân:* Mekke el-Melik Abdülaziz Üniversitesi Usûlüddîn Fakültesinde, 1398/1978 yılında Dr. Muhammed el-Gazâlî danışmanlığında, Ali Muhammed Nâsır Fukayhî tarafından hazırlanan doktora tezidir. Fukayhî başta İbn Mende'nin yaşadığı asrın siyasi, sosyal ve kültürel ortamı hakkında değerlendirmelerde bulunmuş, sonra da müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermiştir. Daha sonra eseri tanıtarak tahkike geçmiştir. Ayrıca o, her konunun bitiminde dipnotta "et-Ta'lîk" başlığı açarak konuyla ilgili - varsa - âyetleri ve başka eserlerdeki hadisleri de eklemekte; müellifin zikrettiği hadislerin bulundukları bâbta zikrediliş sebepleri ile hadislerin muhtevâsını detaylı bir şekilde açıklamaktadır.[74]

2. *Tahkîku Kitâbi't-Tevhîd:* Riyad İmam Muhammed b. Suud Üniversitesinde, 1406/1986 yılında, Dr. Abdullah b. Abdurrahman el-Cebrîn danışmanlığında, Muhammed b. Abdullah el-Vuhaybî ve Musa b. Abdulaziz el-Gusn tarafından orijinal ismiyle tahkik edilerek master tezi olarak sunulmuştur.[75] Muhakkikler tahkike geçmeden önce İbn Mende'nin hayatı, eserleri ve ilmî şahsiyetiyle ilgili bilgi vermişlerdir.

3. *Tahkîku Fethi'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb:* Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Usûlüddîn Fakültesinde, 1407/1987 yılında, Dr. Abdulavahhab Fâyid danışmanlığında, Abdülaziz b. Abdullah b. Ubeydullah Rahmânî tarafından hazırlanan doktora tezi olup tahkik çalışmasıdır. Muhakkik kitabın başında İbn Mende'nin hayatı, eserleri ve ilmî şahsiyeti hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ancak Rahmânî'nin bu çalışmasında yaklaşık 100 kadar biyografiye yer vermediği, ayrıca esere Müslim b. Haccâc'ın (ö. 261/874) *Kitâbü'l-künâ*'sından 700'den fazla biyografiyi yanlışlıkla eklediği ve daha başka hatalarının bulunduğu el-Fâryâbî tarafından yapılan tahkikle anlaşılmıştır.[76]

4. *Menhecu İbn Mende fî Usûli'l-Îmân ve Mesâilih (Arz ve Dirâse)*: Riyad İmam Muhammed b. Suud Üniversitesinde, 1422/2001 yılında, Sa'd b. Abdullah el-

[74] Fukayhî tarafından metni tahkik edilen, hadisleri tahrîc edilen ve dipnotlarla zenginleştirilen eser, 1401/1981 yılında Medine'de; 1406/1985 ve 1047/1987 yıllarında da Beyrut'ta üç cilt halinde yayımlanmıştır. Bkz. Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.

[75] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* thk. Muhammed b. Abdullah el-Vuhaybî ve Musa b. Abdulaziz el-Gusn, 1. Baskı, (Mısır: Dâru Hedyi'n-Nebevî, 1428/2007).

[76] el-Fâryâbî, İbn Mende'nin *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*'ına yazdığı mukaddime, 5-6; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.

Mâcid tarafından yapılan master çalışmasıdır. Mâcid, bu çalışmasında İbn Mende'nin hayatı ve Kelâm ilmindeki yerine dair önemli sayılabilecek bilgiler kaydetmiştir.

5. *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende fi'l-Hadîs ve Ulûmihi (Dirâse Muvâzene)*: Riyad İmam Muhammed b. Suud Üniversitesinde, 1431/2010 yılında, Dr. Ebû Ziyâd Abdullah b. Vukeyyil'in danışmanlığında, Ömer b. Abdullah b. Muhammed el-Mukbil tarafından yapılmış olan geniş ve karşılaştırmalı bir doktora çalışmasıdır. Bu çalışmanın ilk bölümlerinde İbn Mende'nin hayatı ve hadis ilmindeki yerine dair ayrıntılı ve önemli bilgiler kaydedilmiştir. Çalışmanın sonlarına doğru ise hadis ilminde İbn Mende'nin İbn Huzeyme (ö. 311/ 923), İbn Adî (ö. 365/ 975) ve Dârekutnî (ö. 385/995) ile karşılaştırılmasına yer verilmiştir.

Ülkemizde ise tespit edebildiğimize göre akademik şu çalışmalar yapılmıştır:

1. *Ebû Abdullah İbn Mende'nin Rivâyetiyle İbrahim b. Edhem'in Hadis Cüz'ü:* Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 1995 senesinde, Prof. Dr. Mehmet Ali Sönmez danışmanlığında, M. Esat Güzel tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi olup tahkik çalışmasıdır. Güzel, İbn Mende'nin ve İbrahim b. Edhem'in (ö. 161/778) kısa biyografilerinin yanı sıra cüz'ün metnini tahkik etmiş, hadisleri tahrîc etmiş ve râvilerin cerh ve ta'dîl durumları ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Fakat bu çalışmada Ebû Nu'aym'ın İbn Ebî Hâtim ile karıştırılması gibi bariz hatalar mevcuttur.[77]

2. *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu:* Mehmet Salih Geçit, bu çalışmasında Ehl-i sünnetin siyasal düşüncesinin ilk dönemdeki oluşum sürecini araştırmıştır. Araştırmasının giriş kısmında Hz. Osman'ın (r.a.) şehâdeti sonrasında meydana gelen sosyal ve siyasal karmaşanın doğurduğu fikir akımlarının siyâsî panoramasını tespit etmeye çalışmış, daha sonra diğer mezhepler arasında günümüze kadar istikrarlı ve temkinli bir eda içerisinde ulaşan Ehl-i sünnetin oluşum sürecini incelemiştir.

Birinci bölümde mihne döneminin mağduru ve Ehl-i sünnet düşüncesinin yeniden dirilişinin öncüsü olan Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini tarihî ve siyâsî arka planını da tahlil ederek tespit etmeye gayret göstermiştir.

İkinci bölümde İbn Mende örneği üzerinden sünnî siyasal düşüncenin oluşum sürecini ele almıştır. Ashâbü'l-hadis kelamcılarının en önemli temsilcilerinden birinin

[77] M. Esat Güzel, *Ebû Abdullah İbn Mende'nin Rivâyetiyle İbrahim b. Edhem'in Hadis Cüz'ü* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), 3, 10, 29.

İbn Mende olduğuna değinmiş ve onun da Ahmed b. Hanbel gibi hayatını hadis toplamaya vakfettiğini ve Ahmed b. Hanbel'e nisbeten biraz daha öne çıkan bir yönüne dikkat çekmiştir. O da sünnî itikadî anlayışı savunurken, bu anlayışı hadisle temellendirme gayretidir. Ahmed b. Hanbel'in çalışmalarında mutlak anlamda hadis toplama gayreti ön planda iken, İbn Mende de sünnî anlayışı hadisle temellendirme gayreti daha baskındır. Nihayetinde Ehl-i sünnetin oluşum sürecine İbn Mende'nin katkısını ele almıştır.

Üçüncü bölümde ise Beyhakî'nin (ö. 470/1077) ortaya koyduğu çalışmalar ekseninde Ehl-i sünnetin siyasal düşüncesinin gelişim sürecini incelemiştir. Sonuçta da genel bir değerlendirmeye yer vererek çalışmasını tamamlamıştır.

3. *İsfahan'da Hadisçilik*: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde, 2017 yılında Prof. Dr. Zekeriya Güler danışmanlığında Muhammed Akdoğan tarafından hazırlanan doktora tezidir. İbn Mende'ye de temas eden Akdoğan, çalışmasını giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşturmuştur.

Giriş kısmında İsfahân'ın tarihi, coğrafyası, iktisadî ve sosyal durumu, etnik ve dini yapısı ile ilmi ve kültürel faaliyetlerinden bahsetmiştir. Birinci bölümde sahâbe, tâbiûn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde İsfahân'a gelen ya da İsfahân asıllı olan kişiler hakkında bilgi vermiştir. İkinci bölümde diğer tabakalara müntesip râvi, muhaddis, fakih, kârî gibi gruplara yer vererek onları incelemiştir. Üçüncü bölümde ise İsfahân'da hadis ilminde öne çıkan 10 âlimi kronolojik olarak değerlendirmiştir. Söz konusu âlimler arasında İbn Mende'ye de yer veren Akdoğan, onun hayatı, ilmî şahsiyeti, hadisçiliği, eserleri gibi konular hakkında bilgi vermeye çalışmıştır. O, böylece İbn Mende'nin İsfahân'ın kültür ve medeniyetindeki etkisini ve hadis alanındaki katkılarını gözler önüne sermeyi amaçlamıştır. Ayrıca o, mezkûr bölümü sonlandırırken şu hususlara dikkat çekmiştir: "10 âlimin hayatı, ilmî şahsiyeti, eserleri ve hadisçilikleri gibi konular işlenmiştir. Tespit edilebildiğine göre Ebû Nu'aym ve Ebû Abdullah İbn Mende'nin hadisleriyle İbrahim b. Edhem'in hadis cüzü hariç, İsfahânlı hiçbir âlimin kendisi veya eseri hakkında Türkiye'de yüksek lisans ve doktora seviyesinde bir çalışma yapılmamıştır. Bu durum, ülkemizdeki hadis ilmi açısından büyük bir eksiklik olarak düşünülmektedir."

Sonuçta, Akdoğan genel bir değerlendirme yaparak tezini sonlandırmıştır.

Bu bilgilerden sonra şimdi İbn Mende'nin hayatını inceleyeceğiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN MENDE'NİN HAYATI

1.1. İSMİ, NESEBİ, DOĞUMU VE AİLESİ

İbn Mende'nin adı Muhammed, künyesi Ebû Abdullah'tır. Soy şeceresi ise şöyledir: Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahyâ b. Mende (İbrahim)[78] b. el-Velîd b. Sende b. Butta[79] b. Astundâr[80] (Feyrazân) b. Cihâr Buht el-Abdî el-İsfahânî.[81]

Onun el-Abdî nisbesiyle anılması, dedesi Muhammed'in annesinin[82] Abdüyâlîloğulları'ndan olması münasebetiyledir.[83]

el-İsfahânî nisbesi ise İbn Mende'nin İsfahân'da doğması ve hayatını orada geçirmesi sebebiyledir.[84] Ayrıca ailesinden yetişen diğer âlimler gibi o da Mende lakabıyla iştihâr eden dedesinin dedesi İbrahim'e nisbetle İbn Mende diye tanınmıştır.[85]

İbn Mende, 310/922 veya 311/923'te İsfahân'da doğmuştur.[86] Kaydedilen bu

---

[78] İbn Mende'nin bu üçüncü dedesinin asıl adı İbrahim'dir. Ancak "Mende" lakabı galebe çalmış ve asıl ismi unutturmuştur. Zaman içerisinde de ilgili aile bu lakaba dayandırılmış ve hepsi "İbn Mende" diye anılır olmuşlardır.

[79] İbn Mâkûlâ, İbn Mende'nin bu dedesinin isminin bâ harfi zamme ile okunması gerektiğini belirtmiştir. Bkz. İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ali, *el-İkmâl fî ref'ı'l-irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb,* 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1: 330; İbn Nukta, Muhammed b. Abdülğanî el-Hanbelî, *İkmâlu'l-ikmâl,* thk. Abdulkayyûm b. Abd, 1. Baskı, (Mekke: Câmiatü Ummu'l-Kurâ, 1989), 1: 301.

[80] Asıl adı Feyrazân olan Astundâr mecûsî asıllıdır. Ancak İsfahân şehri sahâbîler tarafından fethi esnasında İslâm dinini seçmiş ve Abdülkays'ın mevlâsı olmuştur. Daha sonra da İsfahân'ın bazı vilayetlerinde yöneticilik yapmıştır. Bkz. Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 278; Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 12: 499.

[81] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 278; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15: 513; İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Lisânu'l-Mîzân,* thk. Dâiretü'l-Ma'rife, 2. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1971), 5: 70.

[82] M. Yaşar Kandemir'in, DİA için hazırladığı "İbn Mende Ebû Abdullah" maddesinde, bizzat İbn Mende'nin annesinin Abdüyâlîl Oğulları'ndan olduğunu belirtmiş; (Bkz. Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177.) hâlbuki dedesi Muhammed'in annesi onlardandır.

[83] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân,* 4: 289; Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstatrafe,* (Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, t.y.), 30.

[84] Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz,* 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 3: 157; Ziriklî, *el-A'lâm,* 6: 29.

[85] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 279; İbn Tağriberdî, Cemâluddin Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdî el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısr ve'l-Kâhira,* (Mısır: Dâru'l-Kütüb, t.y.), 4: 213.

[86] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* thk. Ali Muhammed el-Beccâvî, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 3: 479; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 157; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 70; Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebubekr, *Tabakâtu'l-huffâz,* 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 408.

tarihler genel kabul görmelerine karşın onun 312/924 yılında doğduğuna dair bir rivâyet de bulunmaktadır.[87]

Yukarıda da kaydedildiği üzere İsfahân'da bazı ailelerde ilim, birikim haline gelmiş ve nesilden nesile aktarılarak bir gelenek haline dönüşmüştür.[88] İşte bu geleneğe sahib aileye mensup kişilerden birisi de İbn Mende'dir. Nitekim onun dedeleri ve babası başta olmak üzere kendisi, evlatları ve bir kısım torunları hadis hâfızı ve râvisi olarak tanınmışlardır. Öyle ki bu ailenin ilmî faaliyeti neredeyse dört asrı kaplamıştır. Bilindiği kadarıyla sadece bu aile bu imtiyazla müşerreftir. Nitekim bu aileye ismini veren ve halife Mu'tasım Billah (218-227/833-842) zamanında ölen Mende'den[89] başlayıp dört yüz yıl boyunca hadis rivâyetini sürdüren başka bir aile daha bilinmemektedir.[90] Ailenin bilinen en son temsilcisi, Ebû Abdullah İbn Mende'nin beşinci nesilden torunu olan müsnidü İsfahân Ebü'l-Vefâ Mahmud b. İbrahim el-İsfahânî'dir (ö. 632/1234).[91]

İbnu's-Sâbûnî (ö. 680/1282), Ebû Abdullah İbn Mende'nin beşinci nesilden kız torunu olan Takiyye bint İbrahim'in hal tercemesini verirken şöyle demektedir: "O, ilim ve rivâyetle bilinen Mende ailesindendir. Büyük bir kalabalıktan rivâyette bulundu ve bana bir kaç kez icâzet verdi."[92]

İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) de Ebû Abdullah İbn Mende'nin torunu Yahyâ'yı tanıtırken "muhaddis ve muhaddis oğlu ..." diyerek tanıtmış ve ailedeki muhaddislerin çokluğundan dolayı altı kez "muhaddis" demek zorunda kalmıştır.[93]

İbn Hallikân (ö. 681/1282) de, ailedeki muhaddislerin çokluğuna şu sözleriyle dikkat çekmiştir: "Onlar (Mende ailesi) büyük bir ailedir ve bu aileden çok sayıda âlim yetişmiştir."[94] Zehebî (ö. 748/1347) ise, Ebû Abdullah İbn Mende ve ailenin diğer tanınmış şahsiyetlerine dair müstakil bir eser te'lîf etmiştir.[95]

---

[87] İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed es-Sadefî, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî,* thk. Abdülfettah Fethî Abdülfettah, 1. Baskı, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000) 2: 325.

[88] Muhammed Akdoğan, "Ebu'ş-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2, (2017), 581.

[89] İbn Mende'nin baba tarafından üçüncü dedesi olan Mende'nin asıl adı İbrahim'dir. O, İbrahim b. el-Velîd b. Sende b. Butta b. Astundâr b. Cihâr Buht'tur.

[90] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.

[91] Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177.

[92] İbnu's-Sâbûnî, Muhammed b. Ali, *Tekmiletu İkmâli'l-İkmâl,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 24.

[93] İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed, *Zeylu Tabakâti'l-Hanâbile,* thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, 1. Baskı, (Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 2005), 1: 290-291.

[94] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâi'z-zemân,* 4: 289.

[95] Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 158; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177-178.

Şimdi haklarında kitaplar yazılan Mende ailesinin ilimle imtiyaz kazanmış önemli şahsiyetlerini tanıtalım:

Babası: İbn Mende'nin ilim hayatına önemli bir katkısı olan babası, aynı zamanda meşhur muhaddislerden İshâk b. Muhammed b. Yahyâ b. Mende'dir (ö. 341/952). Künyesi Ebû Yakub'tur. O, Abdullah b. Muhammed b. Nu'man, İbn Ebî Âsım ve Bezzâr gibi dönemin âlimlerinden hadis almış ve rivâyet etmiştir. Ondan hadis rivâyet edenlerin başında oğlu İbn Mende gelmektedir. Nitekim o, babasından çokça rivâyette bulunmuştur. Ebû Nu'aym el-İsfahânî (ö. 430/948), ondan hadis dinleyemediğini esefle şöyle ifade etmektedir: "O, hadis ve rivâyetle iştihâr eden aile fertlerinden biridir. Ona yetiştim ama ne yazık ki, hadisini dinlemek bana nasip olmadı." İshâk b. Muhammed 341/952'de İsfahân'da vefât etmiştir.[96]

Annesi: Araştırmalarımız neticesinde annesi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Dedesi: Muhammed b. Yahyâ b. Mende (İbrahim) b. el-Velîd b. Sende b. Butta b. Astundâr (Feyrazân) b. Cihâr Buht (ö. 301/913) künyesi Ebû Abdullah'tır. el-Abdî, el-İsfahânî nisbeleriyle de anılmaktadır. 220/835 yılında dedesi Mende henüz hayattayken doğmuştur. Muhammed b. Yahyâ, Basra ve Kûfe şehirlerine rihleler düzenlemiş ve oralardaki âlimlerden hadis yazmıştır. Özellikle o, İsmail b. Musa es-Süddî, Abdullah b. Muâviye el-Cumahî, Muhammed b. Süleyman Lüveyn, Ebû Küreyb Muhammed b. Alâ', Hennâd b. es-Serî, Muhammed b. Beşşâr ve emsallerinden hadis rivâyet etmiştir. Ondan hadis alanların başında oğlu İshâk ve hadis ilminde meşhur olan Ebu'l-Kâsım et-Taberânî (ö. 360/971), Ebu'ş-Şeyh (ö. 369/979) ve Ebû Ahmed el-Assâl (ö. 349/960) gibi âlimler gelmektedir.[97]

Sika ve sadûk olan Muhammed hakkında Ebu'ş-Şeyh, "O, bizim şeyhlerin (hocaların) üstadı ve imamıydı" derken, Zehebî de ondan "İmam, büyük hâfız, âlicenap ve hadis toplayıp kıymetli eserler te'lîf eden Ebû Abdullah İbn Mende'nin dedesidir" diye bahsetmektedir. Kaynaklarda onun bir kaç kitabı zikredilmektedir. *Târîhu İsbehân* onların en meşhurudur.[98] Ancak bu eserin günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz. Ayrıca Muhammed b. Yahyâ, hocası Ahmed b. Hanbel'in dönemin şartlarını göz önüne seren şu mühim itikadi görüşünü nakletmekte; böylece o,

[96] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 266; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 47, 503.
[97] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 3: 442; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 276; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâi'z-zemân,* 4: 289; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 11: 115.
[98] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 3: 442; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 276; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâi'z-zemân,* 4: 289; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 11: 115.

hocasıyla aynı mülahazada olduğuna dikkat çekmek istemektedir. "Kim Kur'ân lafzı mahlûktur derse, kâfir olur. Dolayısıyla o kişi tövbeye çağırılır, tövbe etmezse öldürülür."[99]

Muhammed b. Yahyâ, 301/913 yılının Recep ayında İsfahân'da vefat etmiştir.[100]

Muhtelif kaynaklardan tespitimize göre İbn Mende, 19-65 yaşları arasında İslam dünyasının doğusuna ve batısına rihleler düzenlemiş,[101] altmış beş küsur yaşında tahsilini tamamlayıp memleketi İsfahân'a geri dönmüştür. Denilebilir ki, ilim seyahatleri kırk altı yıl süren İbn Mende,[102] bu zaman zarfında evlenme fırsatı bulamamıştır ki, ancak memleketine geri döndükten sonra evlenmiştir.

Eşi: Esmâ bint Ebû Sa'd Muhammed b. Abdullah eş-Şeybânî'dir. Esmâ, İbn Mende'yle evlenmeden önce Ebû Mensûr el-İsfahânî ile evlenmiş ve ondan iki kızı olmuştu. Daha sonra o, kocası Ebû Mensûr'dan -ölüm veya daha başka bir sebeple- ayrılmış ve yaşı yetmişe yaklaşmış olan İbn Mende'yle evlenmiştir. İbn Mende'nin yaşı bir hayli ilerlemiş olmasına rağmen, ondan dört erkek evladı olmuştu.[103]

İbn Mende, kıymetli eserleriyle adını ebedileştirdiği gibi her biri ilim erbabı olan değerli evlatlar yetiştirmekle de geriye hayırlı bir nesil bırakmıştır. Bu da tarihte eşine az rastlanan bir meziyettir. Bu hususla ilgili Şeyhu'l-İslâm İbn Hacer el-Askalânî, (ö. 852/1448) şöyle demektedir: "Kıymetli eserler te'lîf etmenin yanında

---

[99] İbn Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn b. Ebû Ya'lâ Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 1: 328; İbn Müflih, Ebû İshak Burhaneddin İbrahim b. Muhammed, *el-Maksadü'l-eşred fî zikri ashabi'l-İmam Ahmed,* thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, 1. Baskı, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990), 2: 537; Ayrıca Akdoğan, yanlışlıkla bu görüşü bizzat Muhammed b. Yahya'ya nisbet etmiştir. Bkz. Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik* 132.

[100] Ebu'ş-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn,* 3: 442; Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 276; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâi'z-zemân,* 4: 289; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 11: 115-16.

[101] Ebû Musa el-Medînî, Muhammed b. Ömer el-İsfahânî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* thk. Âmr Hasan Sabrî, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2004), 36.

[102] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

[103] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 504; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71. Rivâyete göre İbn Mende, kendisine dört erkek evladın nasip olacağını rüyada görmüştü. Bu durumu oğlu Abdurrahman şöyle nakletmektedir. Ahmed b. el-Cehm el-Müstemlî (ö. ?) benim hazır olduğum bir ortamda yanındakilere şunları söyledi: "Ben, bunun babasına, ilk çocuğu Abdurrahman doğduktan sonra 'akîka kurbanıyla ilgili hadis hakkında ne dersiniz?' diye sordum;" fakat benim niyetim, haydi artık akîka kurbanını kesin de etinden yiyelim idi. O da maksadımı anlayıp "Evet, bu çocuğum için akîka kurbanını keseceğim ve hatta en son doğacak olan dördüncü oğluma da keseceğim" dedi ve şunu ekledi: "Dedemi rüyada gördüm ve bana dört çocuğumun olacağını müjdeledi." Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 504.

hayırlı bir nesil yetiştirmek, tarihte az kişiye nasip olmuş bir meziyettir."[104]

Çocukları hakkındaki bilgiler sırasıyla şöyledir:

1. Abdurrahman b. Muhammed b. İshâk el-Abdî el-İsfahânî (ö. 470/1078) künyesi Ebu'l-Kâsım'dır. 381/991 yılında İsfahân'da doğdu. İlim geleneği dört asır devam eden Mende ailesinde yetişen diğer âlimler gibi Abdurrahman da İbn Mende lakabıyla meşhur olmuştur. Tahsiline İsfahân'da başlayan Abdurrahman, daha fazla hadis elde etmek için ilk rihlesini 407/1015 senesinde Bağdâd'a gerçekleştirmiştir. Burada Ebû Ömer b. Mehdî, Ebû Muhammed b. el-Bey', İbnu's-Salt el-Ehvâzî ve daha başkalarından hadis almıştır. Mekke'de Ebu'l-Hasan b. Cehdam ve İbn Nâzif el-Ferrâ'dan, Nîşâbûr'da Ebû Bekr el-Hîrî'den, (el-Hîrî, Eş'arî mezhebini benimsediği için ondan rivâyette bulunmamıştır.) Vâsıt'ta İbn Hazefe'den hadis semâında bulunmuştur. Ayrıca babası en çok faydalandığı hocası olup İbn Merdûye (ö. 410/1020) ve İbn Mencûye (ö. 428/1036) diğer hocalarından bazılarıdır.[105]

Ebû Nasr Ahmed b. Ömer el-Gâzzî, Ebû Sa'd el-Bağdâdî, Hüseyin b. Abdülmelik el-Hallâl, Ebû Bekr el-Bâğbân ve Ebû Abdullah ed-Dekkâk gibi muhaddisler ise, onun talebeleri arasında yer almaktadır. Ayrıca kimi kaynaklarda onun itikâdî görüşlerini benimseyen bir grubun bulunduğu ve onlara "Abdurrahmâniye" denildiğine dikkat çekilmektedir.[106]

Ebu'l-Kâsım'ın sîreti kimi âlimler tarafından o kadar takdir edilmiştir ki, "Allah'ın (c.c.) İslâm dinini onunla koruduğunu ve yücelttiğini" savunanlar bile olmuştur.[107] Ayrıca yeğeni Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Abdülvehhâb (ö. 511/1117) da kendisinin amcasını övmekte kifayetsiz kalacağını zira onun bid'atçılara karşı keskin bir kılıç olduğunu ve ma'rûfu emreden, münkeri nehyeden, sürekli Allah'ın zikriyle meşgul büyük bir âlim olduğunu belirtmektedir. Buna karşın o, tecsîm ve teşbîhle de itham edilmiştir. Ancak İbn Nâsuruddin bu ithamın onun sünnete aşırı bağlı oluşundan ve diğer fırkalara karşı müteşeddid ve katılığından kaynaklandığını belirtmektedir. Nitekim Nîşâbûr'a kadar gidip de hocası Ebû Bekr el-Hîrî'nin Eş'arî

---

[104] Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman, *el-Cevâhir ve'd-durer fî tercemeti Şeyhi'l-İslam İbn Hacer,* thk. İbrahim Bâcis, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 3: 1222; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 48.

[105] İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2: 242; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 458; Ziriklî, *el-A'lâm,* 3: 327.

[106] İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2: 242; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 459-460; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 327.

[107] Sa'd b. Muhammed ez-Zencânî, "Allah, İslâm'ı İsfahânlı Abdurrahman b. Mende ve Herâtlı Abdullah b. Muhammed el-Ensârî ile korumuştur" diyerek (Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 460.) onların âlicenap kimseler olduklarını vugulamıştır.

mezhebine bağlı olduğunu fark edip ondan rivâyeti terk etmesi bunun en açık göstergesi olmalıdır.[108]

Zehebî onu şeyh, imam, müfidü'l-kebîr, muhaddis ve musannif; Ziriklî ise, hâfız, müerrih, celilü'l-kadr ve vâsiu'r-rivâye olarak tanıtmışlardır. Ancak Zehebî, buna karşı onun hakkında: "O, hâtibu'l-leyl yani geceleyin odun toplayan kişi gibidir; öyle ki o, içinde zehirli yılan bulunan bir odun demetini farkında olmadan yüklenebilir. En pahalı incileri kıymetsiz boncuklarla birlikte aynı gerdanlıkta dizmekten de çekinmez diyerek hadisleri titizlikle seçmediğine dair dikkatleri çekmektedir.[109]

Öte yandan "Bana bir harf öğretenin kırk yıl kölesi olurum" meşhur atasözüne mukabil Abdurrahman İbn Mende, "Kim benden bir hadis yazarsa ben onun kölesi olurum" diyerek ilme ve öğrenciye verdiği değeri gözler önüne sermiştir. Ayrıca onun bu kelâm-ı kibârı artık insanların ilme ve irfana ne kadar duyarsız ve ilgisiz olduklarını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir diye düşünüyoruz.[110]

Ayrıca Ebu'l-Kâsım'ın hadis, tarih ve fıkıh sahalarında önemli eserleri bulunmaktadır. Tahkik edilip ilim dünyasına kazandırılan bazı eserleri şunlardır:

el-Müstahrec min kütübi'n-nâs li't-tezkire ve'l-müstatrafe min ahvâli'n-nâs li'i-ma'rife[111] ve *er-Redd alâ men yekûlü "Elif Lâm Mîm" harfun li yenfiye'l-Elif ve'l-Lâm ve'l-Mîm an Kelâmillâhi Azze ve Celle*.[112]

470/1078 yılında 89 yaşındayken İsfahân'da vefât eden Ebu'l-Kâsım'ın cenazesinde büyük bir kalabalık hazır bulunmuştur. Cenaze namazını kardeşi Abdülvehhâb kıldırmıştır. Mamafih Abdurrahman, İbn Mende'nin en büyük oğlu ve evlatları arasında ilimle en çok iştigal edenidir.[113]

2. Ubeydullah b. Muhammed b. İshâk (ö. 462/1070) künyesi Ebu'l-Hasan'dır. 384/994 senesinde İsfahân'da doğdu. Yaratılış olarak babasına oldukça benzeyen

---

[108] İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2: 242; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 13: 458, 459-460; Ziriklî, *el-A'lâm,* 3: 327.

[109] İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2: 242; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 13: 458, 460; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 327.

[110] İbn Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fekâ, (Beyrut: Dâru'l-Marife, t.y.), 2: 242; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 13: 458 - 460; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 327.

[111] Bu eser, Âmir Hasan Sabrî et-Temîmî'nin tahkiki ile üç cilt halinde Bahreyn'de Vizâretu'l-Adl ve'ş-Şuûni'-İslâmiyye matbaasında basılmıştır.

[112] Mezkûr eser, Abdullah b. Yusuf el-Cüdey' tahkiki ile 1409/1989'da Riyad'ta Dâru'l-Âsime'de tab' edilmiştir.

[113] İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2: 242; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 13: 458 - 460; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 327.

Ubeydullah da İbn Mende lakabıyla anılmıştır. O, babası başta olmak üzere İbrahim b. Hurraşîz Kûle, Ebû Ca'fer b. el-Merzubân el-Ebherî, Ebû Muhammed Hasan b. Yevah, Ömer b. İbrahim b. el-Fâhir ve Hüseyin b. Mencûye gibi âlimlerden hadis dinlemiştir. Kendisinden rivâyette bulunanların başında Hüseyin b. Abdülmelik el-Hallâl gelmektedir.

Şîreveyh, Ubeydullah hakkında "O, ilim yuvası olan ailede yetişmiş sadûk biridir" derken; Zehebî de "ticaretle uğraşan sika ve güvenilir bir hadis râvisidir" demektedir.[114]

462/1070 veya 464/1072 tarihinde 80 yaşındayken vefat eden Ubeydullah, Cîreft şehrinde[115] defnedilmiştir.[116] Doğum tarihine binaen denilebilir ki Ubeydullah, İbn Mende'nin ilimle iştigal eden ikinci oğludur.

3. Abdülvehhâb b. Muhammed b. İshâk el-Abdî el-İsfahânî (ö.475/1083) künyesi Ebû Amr'dır. 388/998 yılında İsfahân'da doğdu. Mende ailesinde yetişen diğer âlimler gibi Abdülvehhâb da İbn Mende lakabıyla anılmaktadır. Ayrıca yetim, fakir ve kimsesizlerin yardımına koşmasından dolayı ona "Ebu'l-erâmil" (dul bayanların babası ve sahip çıkanı) denilmektedir.[117]

Hadis tahsili için belli bir müddet İsfahân şehrinde bulunan Abdülvehhâb, daha sonra Nişâbûr, Şîrâz Mekke ve Rey gibi dönemin ilim merkezlerini dolaşmıştır. O, başta babası olmak üzere İbrahim b. Hurraşîz Kûle, Ebû Muhammed Hasan b. Yevah, Hasan b. Ahmed b. Firâs, Ebû Ömer b. Abdülvehhâb es-Sülemî, Ca'fer b. Muhammed el-Fakîh, Muhammed b. İbrahim el-Cürcânî, Ebû Bekr İbn Merdûye ve Ebû Saîd b. Musa es-Seyrâfî'den hadis almıştır.[118]

Pek çok şehirden kendisine rihleler düzenlenen Abdülvehhâb'tan oğlu hâfız Yahya'nın yanı sıra el-Mu'temen es-Sâcî, Muhammed b. Tâhir, İsmail b. Muhammed b. Fazl et-Teymî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Ahmed el-Bâğban, Hüseyin b. Abdülmelik el-Hallâl, Hasan b. Abbas er-Rüstemî ve daha birçok kimse hadis

---

[114] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 461; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî, 2. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 31: 68.

[115] Cîreft, Kirmân'a bağlı bir şehirdir. Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* 31: 68, 2 no'lu dipnot (muhakkik Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî'nin ta'liki.)

[116] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 461; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 31: 68.

[117] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 510; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* 32: 140; a.mlf., *el-İber fî haberi men ğaber,* thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 2: 333.

[118] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 510; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* 32: 140; a.mlf., *el-İber fî haberi men ğaber,* 2: 333.

dinlemiştir.[119]

el-Mu'temen es-Sâcî'nin (ö. ?) hadis ilminde ondan daha esbet/titiz ve güvenilir bir kimseyi görmediğini belirterek nitelendirdiği ve Zehebî'nin de İsfahân'ın muhaddisi, şeyh, sika ve büyük müsnid olarak bahsettiği Abdülvehhâb, 475/1083 yılında Cemâziyelâhir ayında vefat etmiştir. Ayrıca Abdülvehhâb, ailenin üçüncü oğludur ve ilimle beraber ticaretle de uğraşmıştır.[120]

4. Abdurrahim [121] b. Muhammed b. İshâk (ö. 424/1033) künyesi Ebû İshâk'tır. O, babasından hadis ve kırâat dersleri almıştır. İsmail b. Şuayb en-Nehâvendî de kendisinden kırâat dersleri okumuştur. Zehebî onun, ilmin yanı sıra ticaretle de uğraşmış olabileceğini zikretmektedir. Abdurrahim, 424/1033 senesinin iki bayramı (Ramazan ve Kurban) arasında İzec[122] şehrinde vefat etmiştir.[123]

Abdurrahim'in doğum tarihi kaynaklarda belirtilmemiştir. Ancak bazı karinelere dayanarak onun, kardeşlerinin en küçüğü olduğunu söylememiz mümkün gözükmektedir.[124]

Torunu: İbn Mende'nin, hadis hâfızı ve râvisi olarak iştihâr eden birçok torunu bulunmaktadır. Ancak biz burada sadece en meşhur torununa yer vereceğiz.

Yahyâ b. Abdülvehhâb b. Muhammed b. İshâk el-Abdî el-İsfahânî (ö. 511/1118): Künyesi Ebû Zekeriyâ olan Yahyâ 434/1043'te İsfahân'da doğmuştur. Yahyâ da İbn Mende lakabıyla zikredilmektedir. Ailesinin ilmî geleneğe sahip olması münasebetiyle onun çok küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim aldığı söylenebilir. İlerleyen yıllarda zamanın âdeti olarak rihle faaliyetini gerçekleştirmiş ve böylelikle ilmini artırmıştır. Bu sebeple pek çok hocasından elde ettiği hadisleri nakletmek amacıyla kişiler evine gelmiş ve böylece evi hadis ilmi noktasından eşi

---

[119] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 510; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* 32: 139; a.mlf., *el-İber fî haberi men ğaber,* 2: 333.

[120] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 510; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* 32: 140; a.mlf., *el-İber fî haberi men ğaber,* 2: 333.

[121] Zehebî, İbn Mende'nin evlatlarını sayarken onun dördüncü çocuğunun adını bazen Abdurrahim bazen de İshak olarak vermektedir. (bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500, 502.) Ancak biz, İshak'ın künye olduğu ve aslının Ebû İshak olup "Ebû" kelimesinin hattan düştüğü kanaatindeyiz.

[122] İzec, İsfahân ile Hozistân arasında bulunan ve bölgenin en büyük şehirlerinden biridir. Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* 29: 132, 6 no'lu dipnot (muhakkik Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî'nin ta'liki.)

[123] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* 29: 132-133; İbnü'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ',* 1. Baskı, ((b.y.: Mektebetu İbn Teymiyye, 1933), 1: 157,

[124] Kaynaklarda Abdülvehhâb'ın Abdurrahman ve Ubeydullah'tan küçük olduğu belirtilmiş ve Abdurrahim'den bahsedilmemiştir. (Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 509.) Biz de bu bilgiye dayanarak Ömer el-Mukbil'in (Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 50.) aksine Abdurrahim'in babasının en küçük oğlu olduğu kanaatine vardık.

benzeri görülmeyen bir yer olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca onun önemli uygulamarından birisi de sona ermeye yüz tutmuş olan imlâ meclislerini ihya etmesidir. Nitekim yaşlılık zamanlarına tesadüf eden 498/1105 senesinde hac ibadetini gerçekleştirmek üzere yola çıkmış, bu yolda Bağdâd'da Mansûr Câmii'nde hadis imla etmiştir.[125]

Yahyâ, dönemin çok sayıda meşhur ilim adamlarından ders almıştır. Bunlardan tespit edilenler şunlardır: Babası, amcaları Abdurrahman ve Ubeydullah, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Rîze ed-Dabî (ö. 440/1049), Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahim el-İsfahânî (ö. 445/1054), Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Feddâd el-İsfahânî (ö. 449/1057), Ebû Tâhir Ahmed b. Mahmûd es-Sekâfî el-İsfahânî (ö. 455/1063), Ebû Fazl Abdurrahman b. Ahmed el-İclî er-Râzî, (ö. 454/1062), Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Cüzd'anî el-İsfahânî (ö. 442/1051), Ebû Osman Saîd b. Ebî Saîd Ahmed b. Muhammed b. Nu'aym b. Eşkâb el-Ayyâr es-Sûfî (ö. 457/1065). Ayrıca hocaları arasında hadis ilminde çok meşhur olan hâfız Ebû Bekr el-Beyhakî (ö. 458/1066) de bulunmaktadır.[126]

Ebû Zekeriyâ İbn Mende pek çok talebe yetiştirmiş bir ilim adamıdır. Ondan hadis nakledenler arasında Ebü'l-Hüseyin Mübârek b. Abdilcebbâr b. Ahmed b. Kâsım el-Bağdâdî es-Seyrafî İbnu't-Tuyûrî (ö. 500/1107), Ebû Abdullah Muhmmed b. Abdülvâhid b. Muhammed ed-Dekkâk el-İsfahânî (ö. 516/1122), Hâfız Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. Fazl Kıvâmü's-Sünne et-Talhî et-Teymî el-İsfahânî (ö. 535/1141), Ebü'l-Berekât Abdülvehhâb b. Mübârek b. Ahmed b. Hasan el-Enmâtî el-Hanbelî (ö. 538/1144), Ebü'l-Fazl Muhammed b. Nâsır b. Muhammed b. Ali es-Selâmî el-Bağdâdî el-Fârisî (ö. 550/1155), Ebû Musa el-Medînî (ö. 581/1185) ve daha başka âlimler de bulunduğu bilinmektedir.[127] Ayrıca kırâat ilmiyle meşgul olan Ebû Zekeriyâ, Muhammed b. İbrahim el-Bekkâr, Hüseyin b. Muhammed b. Hüseyin b. Zencûye ve Abdullah b. Afşîn'den ilim almış; kendisinden ise, Ebü'l-Alâ el-Hemedânî kırâat eğitimi almıştır. Hadis ve kırâat ilmi dışında şiirle de ilgilenen

[125] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâi'z-zemân,* 6: 168-169; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 14: 306; Muhammed Akdoğan, "Ebû Zekeriyâ İbn Mende ve Hadis İlmindeki Yeri (ö. 512/1119)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 6/3, (Eylül 2017): 2061.

[126] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâi'z-zemân,* 6: 169; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 14: 306.

[127] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâi'z-zemân,* 6: 168-169; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 14: 306; Akdoğan, "Ebû Zekeriyâ İbn Mende ve Hadis İlmindeki Yeri ", 2063-2064.

Yahyâ'nın şiir inşa ettiği bilinmektedir.

Ebû Zekeriyâ'yı hâfız Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed et-Teymî (ö. 535/1141) hadis ezberi ve dirayet gibi konularda yetkin bir kimse, icâzet yoluyla öğrencisi olan Sem'ânî (ö. 562/1166) sika ve hadis hâfızı, İbnü'l-Cevzî sika hâfız ve sadûk; Suyûtî hâfız, âlim ve müsnid olarak değerlendirmiştir. Hâfız Ebû Bekr el-Leftivânî ise, onu ve Mende ailesini şöyle övmektedir: "Mende ailesi, Yahyâ ile başlayıp Yahyâ ile noktalanan âlimler ocağıdır."[128] Gerçekten de Yahyâ'dan sonra Mende ailesinde hadise vukûfiyette ona denk bir âlim yetişmemiştir.

Yahyâ'nın yazdığı eserlerin genel olarak hadis ve tarih ile ilgili olduğu aşağıdaki eserlerin isimlerinden anlaşılabilecektir.

Târîhu İsfahân, Menâkıbu İmâm Ahmed, Menâkıbu'l-Abbâs, Cüz'ün fihî Zikru Ebi'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, Kitâbun fîhi Ma'rifetu Erdâfi'n-Nebî, Kitâbu Men Âşe mine's-Sahâbe miete ve işrîn, Erbau mecâlis min imlâih, et-Tenbîh alâ ahvâli'l-cühhâl ve'l-münâfıkîn, Kitâbun Ala'-Sahîhayn isimli eserleri bulunmaktadır. Bu eserlerden neşredilenler ise, şunlardır:

Kitâbu Men âşe mine's-sahâbe miete ve işrîn,[129]

Cüz'ün fîhi Zikru Ebi'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî,[130]

Kitâbun fîhi Ma'rifetu Esâmî Erdâfi'n-Nebî,[131]

511/1118 veya 512/1119 senesinin Zilhicce ayında İsfahân şehrinde vefat eden Ebû Zekeriyâ, Bâb-ı Darye mezarlığında babasının kabrinin yanına defnedilmiştir.[132]

Görüldüğü gibi İbn Mende, ilimle iştigal eden bir ailede yetişmiş, dolayısıyla çok küçük yaşlarda ilim tahsiline başlamıştır. Şimdi onun tahsil hayatını

---

[128] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâi'z-zemân,* 6: 169-170; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 14: 306; Akdoğan, "Ebû Zekeriyâ İbn Mende ve Hadis İlmindeki Yeri ", 2067.

[129] Müellif, eseri talebesi Ebû Tâhir es-Silefî'nin isteği üzere yazdığını ifade etmiştir. Eserde, o, 120 yaşını geçmiş 14 sahâbenin künyeleri, nisbeleri, nereli oldukları, doğum, ölüm ve vefat tarihleri, doğum ve vefat yeri, ihtida yaşı ile bu kimselerden bazılarının da hadislerine yer vermiştir. Eser, Meşhûr Hasan Süleyman'nın ta'lik ve tahkikiyle Beyrut, Müessesetü'r-Reyyân'da 1992 senesinde yayımlanmıştır.

[130] Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed es-Saydalânî'nin rivâyetine istinaden Taberânî'nin biyografisini ve eserlerinin bir listesini barındıran eser; Hamdi Abdülmecîd es-Silefî tarafından Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'nin (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.) 25. cildinin sonunda (s. 329-368) yayımlanmıştır. Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 67.

[131] Hz. Peygamber'in bir sefere veya cihada çıktığında bineğinin terkisine aldığı 37 sahâbeyi zikretmiş ve onlarla ilgili olan bir veya iki rivâyeti vermiştir. Eser, Yahya Muhtar Gazzâvî'nin itinasıyla Beyrut, el-Medinetü li't-Tevzî'te 1410/1990 tarihinde ilim dünyasının istifadesine sunulmuştur.

[132] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâi'z-zemân,* 6: 170-171; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 14: 306; Akdoğan, "Ebû Zekeriyâ İbn Mende ve Hadis İlmindeki Yeri", 2062.

inceleyeceğiz.

1.2. TAHSİL HAYATI

İbn Mende, yukarıda da belirttiğimiz gibi, ailesinin ilim geleneğine mensub olması nedeniyle ilim tahsiline erken yönelmiştir. Bilhassa babası ve babasının amcası Abdurrahman b. Yahyâ b. Mende, onun yetişmesi için özen göstermişlerdir.

İlk hadis semâı:

İslam'ın ilk dönemlerinde ilim tahsiline başlayanlar, o devrin genel ilkesi olan Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetme usulünü tesahup etmişlerdir. İbn Mende'nin de bu menheci takip ederek ilim macerasına Kur'ân'ı hıfzetmekle başlamış olması kuvvetle muhtemeldir.[133] O, 318/930 senesinde yedi sekiz yaşına ulaştığında ilk hadis derslerini muhaddis olan babası ile babasının amcası Abdurrahman b. Yahyâ b. Mende'den almıştır.[134] Babası küçüklüğünden itibaren onun yetişmesine özel bir ihtimam göstermiş, böylelikle vera, takva ve sünnet sevgisi ruhuna işlemiştir.[135] Daha sonra hadis halkalarında hadis öğrenmek ve yazmakla öğrenimini sürdürmüştür.

İlim elde etmek amacıyla muhaddislerin yolunu takip eden İbn Mende, geçmiş âlimlerin yaptığı gibi önce kendi memleketindeki âlimlerden istifade etmiş; yaklaşık 19 yaşına kadar İsfahân'ın meşhur muhaddislerinden hadis tahsil etmiş daha sonra muhtelif ilim merkezlerine rihleler yapmıştır.[136]

1. 3. RİHLELERİ

Hadis elde etmek uğruna yapılan yolculuklar sahâbe çağında başlamış, tâbiîn döneminde zirveye ulaşmıştır. Zira o günün koşullarında farklı bölgelerde yaşayan sahâbe topluluğuna müracaat etmeden Resûlullah'ın (s.a.s.) hadislerinin toplanması mümkün değildi.[137]

İbn Mende de büyük çoğunluğun açtığı bu çığıra uyup sefer meşakkatlerine

---

[133] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* mukaddime, 1: 11 (muhakkik Fukayhî'nin ta'liki); a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* mukaddime 1: 24 (muhakkik Fukayhî 'nin ta'liki.)

[134] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

[135] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* mukaddime, 1: 11 (muhakkik Fukayhî'nin ta'liki); a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* mukaddime 1: 24 (muhakkik Fukayhî'nin ta'liki); Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 318.

[136] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

[137] Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs,* thk Nûreddîn Itr, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1975), 18; Hanek, *Ebû Hafs Ömer b. Şâhîn'in Hadis İlmindeki Yeri,* 14.

katlanma pahasına birçok yere rihle yapmıştır. Nitekim o, 330/940-41 yılında[138] 19 yaşındayken, ilim seyahatlerine başlamıştır.[139] İslam dünyasının doğusuna ve batısına iki defa rihle düzenleyen İbn Mende,[140] 375/985 yılında[141] altmış beş küsur yaşında tahsilini tamamlayıp memleketi İsfahân'a geri dönmüştür.[142] Yani ilim seyahatleri kırk altı yıl sürmüştür.[143]

Diğer taraftan İbn Mende'nin bizzat kendisinin de belirttiği gibi o iki kere rihleye çıkmıştır.[144] Yukarıda da kaydedildiği üzere ilgili kimi kaynaklar onun 330/940-41 yılında 19 yaşındayken rihlelere başladığını ve 375/985 yılında 65 yaşındayken rihlelerini ikmal edip geri döndüğünü belirtmekle birlikte rihlelerinin 30 küsur[145] veya 40 sene civarında[146] sürdüğünü kaydetmektedir. Buna göre onun birinci rihlesi 30 küsur sene; ikinci seferi ise, 10 küsur yıl sürmüş olmalıdır. Böylece onun ilim seyahatini 30 küsur sene olarak yorumlayan âlimlerin[147] sadece birinci seferini kastettikleri ve söz konusu zamanı 40 yıl olarak belirleyenlerin[148] de rihlelerinin tamamını murad ettikleri anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda meşhur Dımaşk tarihçisi İbn Asâkir (ö. 571/1175) onu rihle sahibi seyyâhlardan biri olarak tanıtırken[149] Zehebî onun seyyahların efendisi olduğunu şu sözleriyle açıklamaktadır: "Hıfz ve itkan sahibi olup İbn Mende'den daha çok hadis rivâyet eden ve ondan daha çok rihle yapan birini

---

[138] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71. Ancak Kandemir, ilgili tarihi 329/940 olarak kaydetmiştir. (Bkz. Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177.) Ancak söz konusu tarihin hiçbir kaynağa dayanmadığından denilebilir ki, o, bu tarihe yaptığı bir hesab sonucu ulaşmıştır. Şöyle ki kendisi de İbn Mende'nin doğumundaki ihtilafa değinmekle birlikte muhtemelen doğumunu h. 310 olarak kabul etmiş ve Zehebî'nin onun 19 yaşında rihleye başladığını da hesaba katarak söz konusu tarihe ulaşmış olmalıdır. Bununla birlikte o söz konusu tarihi 339 olarak kaydeden ve bundan dolayı eleştirdiği Franz Rosenthal'dan da etkilenmiş olabilir. Ayrıca o da "veya bir yıl sonra" diyerek ilgili kaynaklara vukufiyetine de temas etmiştir, denilebilir. Bkz. Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177.

[139] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.

[140] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 36; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503.

[141] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500.

[142] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503.

[143] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

[144] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 36; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503.

[145] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502; a.mlf., *el-İber,* 2: 187; İbnü'l-Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* 4: 504.

[146] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

[147] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502; a.mlf., *el-İber,* 2: 187; İbnü'l-Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* 4: 504.

[148] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

[149] İbn Asâkir, Takıyyuddîn Ebu'l-Kasım Ali b. Hasen b. Hibetullah, *Târîhu Dımaşk:* thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî, 1. Baskı, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 52: 29.

tanımamaktayım."[150] İbnü'l-Cezerî (ö. 833/142) de onun pek çok yeri ilim amacıyla dolaştığının, hadis elde etmek için yolculuk yapan âlimlerin sonuncusu olduğunun ve onun yolculuklarına benzer bir yolculuk yapılmadığı gibi kitaplarının da bir benzerinin olmadığının altını çizmiştir. Onun hakkında övgü sözlerine devam eden İbnü'l-Cezerî, kırk sene ilim yolculuğu yaptığını, vatanına yaşlı olarak döndüğünü ve te'lîf ettiği eserlerin taşınması için çok sayıda hammala ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir. Bu hamal miktarına açıklama getirilerek, miktarın 40 olduğu beyan edilmiştir.[151] Suyûtî (ö. 911/1505) ise Zehebî'den naklen bir dalda/branşta, ilimde veya sanatta öne çıkanların listesini vermekte ve İbn Mende'yi de en çok ilim seyahati edenlerden biri olarak listeye dâhil etmektedir.[152] Muasır Ömer el-Mukbil de onun büyük bir seyyah olduğunu teyit etmek adına şu sözleri sarf etmektedir: "İbn Mende'nin rihleler düzenlediği şehirlerin haritası çizilse görülecektir ki neredeyse o, devrin İslam coğrafyasının üçte ikisini gezmiştir."[153]

Ömrünün yarısını ilim seyahatlerinde geçiren İbn Mende, ancak 46 yıl aradan sonra seyahatlerini tamamlayıp 375/985 yılında 65 yaşındayken İsfahân'a geri dönmüştür. Beraberinde de 50 büyük cilt demek olan 50.000 cüz', bazı çağdaşlarının ifadesiyle 40 deve yükü kitap getirmiştir.[154] Bu durumu torunu hâfız Yahyâ b. Abdülvehhâb şöyle anlatmaktadır: "Ben, amcam Ubeydullah b. Muhammed'le beraber Nişâbûr yolunda yolculuk yapıyordum. Mecenne kuyusuna ulaştığımızda amcam burada başından geçen bir hikâyeyi anlattı. Demek ki o, bir zamanlar burada deveye binmiş bir yaşlı adamla karşılaşmış. O yaşlı zat ona: "Yıllar önce babamla birlikte Horasan şehrinden dönüyorduk. Buraya ulaştığımızda eşya yüklü 40 deve gördük. Zannettik ki bunlar mensûcat türü elbise yüklüdür. Bir de baktık ki küçük bir çadırda yaşlı bir zat!.. Meğerki o, senin babanmış. Birileri ona develerin üzerindeki yükü sordu? O da bunların bu zamanda pek rağbet görmeyen cinsten olduklarını söyledi. Daha sonra da yükün hakikatini açıkladı ve 'Bunlar Resûlullah'ın (s.a.s.) hadisleridir' dedi."[155] Ayrıca bazı kaynaklar birkaç deve yükü kitabı onun bizzat

[150] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.
[151] İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ',* 2: 98; Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik,* 322.
[152] Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ',* thk. Hamdî ed-Demirdâş, 1. Baskı, (b.y.: Mektebetü Nazâr Mustafa el-Bâz, 2004), 87-88.
[153] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 75.
[154] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.
[155] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502-503.

kendi eliyle yazdığını da kaydetmektedir.[156]

İbn Mende, bu hareketli dönemin yani çok rihle edenlerin son temsilcisi kabul edilir.[157] Zira ondan sonra (IV/X. asırdan sonra) rihle geleneği kısmen devam etmiştir. Büyük hadis mecmualarının tasnif edilmesinin ardından V/XI. yüzyılın ortalarından itibaren medreselerin, VI/XII. yüzyılın ortalarından itibaren dâru'l-hadislerin kurulmasıyla ilim yolculuğuna çıkma âdeti sona ermiştir.[158]

İbn Mende, dönemin belli başlı ilim merkezleri olan Mekke, Medine, Kudüs, Mısır, Bağdâd, Buhâra, Beyrût, Bîkend, Dımaşk, Kûfe, Kulzum, Kayseriye, Tûs, Tucîb, Tinnîs, Humus, İskenderiye, Gazze, Merv, Nişâbûr, Hemedân, Atrâbülüs, Saydâ ve daha başka yerleri gezmiş ve oralardaki hâfızlardan hadis tahsil etmiştir. Şimdi onun seyahat ettiği yerleri ve buralarda hadis derlediği bazı kimseleri kaydedeceğiz:

1. 3. 1. Horasan Bölgesi

Nişâbûr: İbn Mende 19 yaşındayken ilk rihlesini 330/940'ta Nişâbûr şehrine düzenlemiştir.[159] Bazı kaynaklarda bu tarihin 339/950 olarak kaydedilmesi doğru değildir.[160] Burada tam 9 yıl kalan İbn Mende,[161] Ebû Hâmid b. Bilâl, Muhammed b. Hüseyn el-Kettân, Ebû Ali Muhammed b. Ahmed el-Meydânî, Hâcib b. Ahmed, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yakub b. Yusuf el-Esam ve Ebû Abdullah İbnü'l-Ahrem gibi muhaddislerden faydalanmış ve nihayetinde yaklaşık 1500 cüz' hadis dinledikten sonra buradan ayrılmıştır.[162] Ayrıca o, ilim seyahatlerini tamamlayıp memleketi İsfahân'a dönerken yine yolu Nişâbûr'a düşmüştür. Öğrencisi Hâkim en-Neysâbûrî bu durumu şöyle anlatmaktadır: "İbn Mende, 375/985'te memleketi İsfahân'a dönerken

---

[156] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.
[157] Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 158; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 408 - 409.
[158] İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 35: 107.
[159] İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, 1. Baskı, (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996), 336; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.
[160] Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177. Kandemir burada Franz Rosenthal'ı eleştirmektedir. Bkz. Franz Rosenthal, "İbn Manda", EL2, 3: 887.
[161] Hâkim en-Neysâbûrî onun 339/950'de buradan Irak'a geçtiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 30; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502.
[162] İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, 1. Baskı, (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996), 336; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71; Muhammed el-Vuhaybî ve Musa el-Gusn'in İbn Mende'nin, *Kitâbü't-Tevhîd*'i ile ilgili yazdıkları mukaddime, 17.

yine bize yani Nişâbûr'a uğramıştı."[163]

Horasan: O, burada devrin önde gelen şahsiyetlerinden faydalanmıştır.[164]

Serahs: [165] O, burada Abdullah b. Muhammed b. Hanbel'den hadis derlemiştir.[166]

Merv[167]: O, burada Muhmmed b. Ahmed b. Mahbûb, Muhammed b. Kureyş el-Mervezî, Kâsım b. Kâsım b. Mehdî es-Seyyâr ve daha başkalarından hadis dinlemiştir.[168]

Belh[169]: İbn Mende, buradaki hadis şeyhlerinden faydalanmıştır.[170]

Tûs [171] : O, burada Ahmed b. Muhammed b. Abbas et-Tûsî'den hadis almıştır.[172]

1. 3. 2. Mâverâünnehr Bölgesi

Mâverâünnehr: İbn Mende, burada uzun bir müddet bulunmuş ve dönemin şeyhlerinden faydalanmıştır. Ayrıca onun, burada bulunduğu zaman zarfında geçimini temin etmek için ticaretle uğraştığı da nakledilir.[173]

Buhâra [174] : İbn Mende, buraya 334/945'te seyahat etmiş ve Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946) ve akranlarından hadis almıştır.[175]Ayrıca Hâkim en-Neysâbûrî, onunla 361/972'de burada karşılaştığını ve o zamanda onun hadis ilminde oldukça ilerleme kaydetmiş olduğuna dikkat çekmektedir.[176]

Bîkend[177]: O, burada Muhammed b. Yakub el-Bîkendî'den hadis almıştır.[178]

Şâş (Taşkent) [179]: İbn Mende, buraya da rihle düzenlemiştir.[180]

---

[163] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 31; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500.
[164] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 30; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 504.
[165] Horasan civarında olup, Meşhed ile Merv arasında bulunmaktadır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 3: 208.
[166] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.
[167] Horasan'ın başşehridir dolayısıyla da en meşhur şehridir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 5: 112.
[168] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 39, 245, 329; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 31; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.
[169] Horasan'da ünlü bir şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 1: 479.
[170] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.
[171] Nişâbûr'a 10 fersah uzakta bir Horasan şehridir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 4: 49.
[172] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 346.
[173] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502, 504.
[174] Mâverâünnehr'in en büyük ve en değerli şehirlerindendir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 1: 353.
[175] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 388; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.
[176] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500.
[177] Buhârâ ve Ceyhûn arasında büyük bir Mâverâünnehr şehridir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 1: 533.
[178] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 573.

1. 3. 3. İran Bölgesi

Hemedân: [181] İbn Mende, burada Abdurrahman b. Ahmed b. Hamdân, Abdurrahman b. Ahmed b. Merziyân, Abdurrahman b. Hasan b. Ubeydullah el-Hemedânî ve daha başka kimselerden hadis derlemiştir.[182]

1. 3. 4. Irak Bölgesi

Irak: İbn Mende, buraya 339/950'de seyahat etmiş ve dönemin âlimlerinden hadis almıştır.[183]

Bağdâd: O, burada Ebû Ali İsmail b. Muhammed es-Seffâr, İbnü'l-Bahterî diye meşhur olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr ve daha başka birçok kişiden hadis dinlemiştir.[184]

Kûfe: O, burada Ali b. Muhammed b. Ukbe'den hadis tahsil etmiştir.[185]

1. 3. 5. Şam Bölgesi

Dımaşk: İbn Mende, burada İbrahim b. Muhammed b. Salih el-Kantarî, Ahmed b. Süleyman b. Eyyûb b. Hazlem, Muhammed b. İbrahim b. Abdülmelik el-Kureşî ve daha başkalarından hadis almıştır.[186]

Humus:[187] O, burada Hasan b. Mensûr'dan hadis almıştır.[188]

1. 3. 6. Filistin Bölgesi

Beytü'l-Makdis: İbn Mende, burada Ahmed b. Zekeriya el-Makdisî,[189] Ebû Mesûd Muhammed b. İsa b. el-Muhennâ[190] ve başka âlimlerden hadis tahsil etmiştir.

Gazze: O, burada Ali b. Abbâs b. Eş'as el-Gazzî'den hadis dinlemiştir.[191]

---

[179] Mâverâünnehr'de bir şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 3: 308.
[180] Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 159.
[181] Dağları, tatlı suyu ve ovalarıyla meşhur Fâris şehridir. Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb,* 13: 424; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 5: 410.
[182] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 317, 569, 575.
[183] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 30; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502.
[184] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 781; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 31; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.
[185] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 705.
[186] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 164; a.mlf., *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 207; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 29; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.
[187] Haleb ile Dımaşk arasında yer alan kadim ve meşhur bir şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 2: 302.
[188] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 402, 438; a.mlf., *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 25, 156; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 30; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.
[189] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.
[190] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 442.
[191] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 413, 490; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.

Kaysâriye[192]**:** O, burada Hasan b. Mervân'dan hadis almıştır. [193]

1. 3. 7. Kuzey Afrika Bölgesi

Mısır: İbn Mende, burada yıllarca ikamet etmiştir. Bu zaman zarfında Ebü't-Tâhir Ahmed b. Amr el-Medînî, Hasan b. Yusuf et-Tarâifî, Ahmed b. Behzâd el-Fârisî ve akranlarından hadis almanın yanında tarih ve ricâlle ilgili olan *et-Târîh* ve *eş-Şuyûh* adlı eserlerini de te'lîf etmiştir.[194] Ayrıca o, Mısır'ın büyük hâfızı Ebu'l-Kâsım Hamza b. Muhammed el-Kinânî'nin (ö. 357/967) de tedris halkasında hazır bulunmuştur. O, hocasından gördüğü büyük ilgi ve alakayı şöyle anlatmaktadır: "Bir gün hocam ile dersim bittikten sonra evime geri dönmek için müsaade istediğimde beni merkebine bindirip uğurlamıştı. Mısır'ın çarşılarından geçerken insanlar birbirilerine "Bakın! Bu, Şeyh Hamza'nın merkebidir ve şu genci merkebine bindirmiş diye konuşmaya başlamışlardı. Gerçekten o gün Mısır'da büyük bir namım olmuştu."[195]

İskenderiye: O, burada Abdurrahman b. Amr el-Belevî'den hadis almıştır.[196]

Tucîb: [197] O, burada Ahmed b. Usâme b. Ahmed et-Tucîbî'den hadis dinlemiştir.[198]

Tinnîs: [199] O, burada Osman b. Ahmed es-Semerkandî ve Abdülvâhid b. Ebü'l-Hasîb'ten hadis derlemiştir.[200]

Kulzum: [201] O, burada Gassân b. Ebî Gassân el-Kulzumî'den hadis tahsil etmiştir. [202]

1. 3. 8. Lübnan Bölgesi

Beyrut: İbn Mende, burada Musa b. Abdurrahman el-Mukrî'den hadis

---

[192] Şam'ın eski liman şehirlerinden biridir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 4: 421.
[193] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 78, 365; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 537.
[194] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 170; 2: 52; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 394; a.mlf., *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 446; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 30; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499, 502.
[195] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 36.
[196] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 290.
[197] Mısır'da bir mahalledir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 2: 16.
[198] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 361.
[199] el-Fermâ ve Dimyât arasında, Mısır denizinde bir adadır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 2: 51.
[200] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 442; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 932; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.
[201] Mısır'la Mekke arasında, Kızıl Deniz sahilinde bir şehirdir. Kızıl Deniz ona nisbet edilerek Kulzum Denizi de denilmektedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 4: 387.
[202] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 183.

dinlemiştir.[203]

Atrâbülüs (Trablus):[204] O, burada Abdullah b. Muhammed b. İshak, Ebü'l-Muammer Hüseyn b. Fehd, Hayseme b. Süleyman el-Kuraşî ve daha pek çok kişiden hadis derlemiştir.[205]

Saydâ: [206] O, burada Muhammed b. Abdülvehhâb el-Cerşî'den hadis almıştır.[207]

1. 3. 9. Arap Yarımadası Bölgesi

Mekke: İbn Mende'nin Mekke'de en meşhur şeyhi Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî'dir.[208] Ayrıca o, Osman b. Muhammed b. el-Hüseyn Kettânî,[209] Muhammed b. Ubeydullah b. Ebî Recâi[210] ve daha başka âlimlerden de hadis almıştır.

Medine: İbn Mende, burada Ca'fer b. Muhammed b. Musa el-Alevî'den hadis almıştır.[211]

Gariptir ki İbn Mende kimi hocalarıyla farklı şehirlerde karşılaşmış ve onlardan hadis almıştır. Mesela hocası Ca'fer b. Muhammed el-Mûsâî onlardan biridir; "Bize Mekke, Medine ve Mısır'da haber verdi ..." diyerek İbn Mende, onunla farklı şehirlerde karşılaştığına dikkat çekmiştir.[212]

Şimdi de ömrünün yarısını ilim seyahatlerinde geçiren ve devrin İslam coğrafyasının üçte ikisini adım adım dolaşan İbn Mende'nin, kaynaklarda seyahat etmediği belirtilen şehirleri zikredelim:

İbn Mende'nin Irak bölgesinden Basra şehrine gidemediği zikredilmektedir. Nitekim o, 345/956'da Basra'nın Müsnidi kabul edilen Ali b. İshak el-Mâderâî'den

---

[203] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 335; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 29-30; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.

[204] Lazkiya ve Ukkâ arasında, Akdeniz sahilinde bir şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 1: 216.

[205] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 83, 268; a.mlf., *Ma'rifetu's-sahâbe,* 228, 257; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 29; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.

[206] Lübnan'ın güneyinde Akdeniz sahilinde yer alan bir şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* 3: 437.

[207] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 244.

[208] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 336; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 31; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.

[209] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd ve Ma'rifetü Esmâillahi Azze ve Celle ve Sıfâtihi ale'l-İttifak ve't-Teferrud,* thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî, 1. Baskı, (Medine: Metâbı' el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1. 1405/1985, 2. 1409/1988 ve 3. de 1413/1992), 2: 101.

[210] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî, 2. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 2: 783.

[211] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.

[212] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 430; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 57.

(el-Mâzerâî) (ö. 345/956) hadis derlemek için Basra'ya hareket etmişti, fakat Basra'ya ulaşmadan el-Mâderâî'nin vefat haberini almış ve üzülerek geri dönmek zorunda kalmış. O, bu durumu unutmamış ve buradaki kaybının büyüklüğünü her zaman dile getirmiştir.[213] Ayrıca bazı kaynaklar onun İran bölgesinden Fâris, Kirmân, Rey, Kazvin; Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinden de Sicistân, Herât, Cürcân ve de Yemen ile Azerbaycan bölgelerinin ilim merkezlerine rihleler düzenlemediği ifade edilmiştir.[214]

İbn Mende'nin rihle düzenlemediği şehirlerin böyle bir bir zikrediliş nedeni onun "Hitâmu'r-rehhâlîn" (çok rihle edenlerin) son temsilcisi oluşundan kaynaklanmış olmalıdır.

1. 4. HAYATININ SON DÖNEMLERİ VE VEFATI

İbn Mende'nin hemşehrisi ve talebesi olan Ebû Nu'aym el-İsfahânî, hocasının hayatının sonlarına doğru hâfızasının karıştığını ve bundan dolayı kendilerinden icâzet aldığı âlimlerden dinlemiş gibi rivâyette bulunduğunu, imlâ meclislerinde tökezlediğini ve hatta bazı kimselere itikâdî konularla ilgili görüşler nisbet ettiğini, ancak o kimselerin bu görüşlerle tanınmadıklarını ileri sürmüştür.[215] Fakat Zehebî, bu suçlamaların[216] dikkate alınmaması gerektiğini belirtmiştir.[217] Ayrıca Zehebî'nin haklılığını gösteren mahiyette bazı güvenilir kaynaklar, onun ömrünün sonuna kadar bihakkın rivâyetle uğraştığını kaydetmişlerdir.[218] Öyle ki vefat yılı olan 395/1005'te dahi onun hadis rivâyetleri mevcuttur.[219]

İbn Mende'ye nasip olan hüsnü'l-hâtime'yi (güzel sonucu) gözde öğrencilerinden olan Ahmed b. Fazl el-Bâtırkânî şöyle anlatmaktadır: "Ben, Ebû Abdullah İbn Mende'nin vefat ettiği gece yanında hazır bulunanlardan biri idim. Hocam sekerât halinde iken ona telkin etmek için içimizden biri "Lâ ilahe illallah" dedi. Bunun üzerine hocam eliyle işaret edip susmasını istedi." Zehebî bu durumu

---

[213] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 33; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177; Muhammed el-Vuhaybî ve Musa el-Gusn'in İbn Mende'nin, *Kitâbü't-Tevhîd*'i ile ilgili yazdıkları mukaddime, 18.

[214] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 504; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 159; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 57-58.

[215] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 278; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 158; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.

[216] Ebû Nu'aym'in bu suçlamaları "Hakkındaki Tenkidler" bölümünde detaylı bir şekilde ele alınacağından dolayı burada üzerinde durulmamıştır.

[217] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 158.

[218] Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs,* 211.

[219] Bkz. Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 60, 93.

şöyle açıklamaktadır: "Telkin işi başka yüce varlıklar tarafından icra edildiğinden dolayı İbn Mende, talebelerine susmaları için işaret etmişti."[220] Böylece onun dünyadaki son sözü "Lâ ilahe illallah" olmuştur.

İbn Mende, 84 sene[221] gibi uzun ve verimli bir ömür sürdükten sonra 30 Zilkade 395 (7 Eylül 1005) yılında İsfahân şehrinde vefat etmiştir.[222] Bu tarih genel kabul bulmasına karşılık bazı kaynaklar talebesi Hâkim en-Neysâbûrî'den naklen İbn Mende'nin vefat tarihini Safer 396 (Aralık 1005) olarak kaydetmiştir.[223] Ancak İbn Mende'nin vefat tarihinin 395 olması daha isabetli görülmektedir. Zira onun bu tarihte vefat ettiğini haber veren kişi, talebesi ve hemşehrisi olan Ebû Nu'aym'dir.[224]

Cuma gecesi vefat eden İbn Mende'nin cenaze namazı ertesi gün Cuma namazından sonra en büyük oğlu Abdurrahman tarafından kıldırılmıştır. Cenaze namazının ardından kalabalık topluluğun omuzları üzerinde taşınan naşı, İsfahân'ın Bâb-ı Diziyy mevkiindeki Dûlkabâz Kabristanı'na defnedilmiştir. Kabri hâlâ bilinmekte olup insanlar tarafından ziyaret edilmektedir.[225]

Dönemin birçok meşhur şairi, bu büyük âlimin vefatı sebebiyle duydukları hüzün ve kederi dillendirmek için mersiyeler dizmişlerdir.[226]

1. 5. İTİKADÎ VE AMELÎ MEZHEBİ

İbn Mende'nin yaşadığı dönemde itikâdî mezheplerin isimleri ve esasları şekillenmeye devam ediyordu. Dolayısıyla onu itikâdî açıdan meşhur mezheplerden olan Mâturidilik veya Eş'arilik gibi bir mezhebe nisbet etmek uygun olmasa gerektir. Zira o, ilgili imamlarla muasır gibidir. Çünkü Ebu'l-Hasan Eş'arî 324/935'te[227] Ebû Mansûr Mâtürîdî de 333/944'te,[228] İbn Mende ise 395/1005'te vefat etmişlerdir.

Diğer tafaftan İbn Mende hem dinî, hem de siyâsî görüşleri bakımından tavrını re'y ehlinden değil, hadis ehlinden yana takınmakta, onların metodunu tercih

---

[220] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* 27: 324.
[221] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.
[222] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 159; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 409; Ziriklî, *el-A'lâm,* 6: 29.
[223] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 34; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târîh,* thk. Ömer Abdusselâm Tedmürî, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabiyye, 1997), 7: 544; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15: 513.
[224] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 278.
[225] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 38.
[226] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 38-39.
[227] İrfan Abdülhamid, "Ebü'l-Hasan Eş'arî", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 444.
[228] Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 146.

etmektedir.[229] Mesela o, şöyle demektedir: "Biz de (ehl-i hadis gibi) Allah'ın sıfatları konusunda hiçbir temsîl, teşbîh, tekyîf, kıyas ve te'vîle başvurmadan selef-i salihînin sahabîler aracılığıyla Hz. Mustafa'dan (s.a.s.) naklettiklerini doğrudan kabul eder ve tasdik ederiz."[230] Ayrıca sahâbe ve tâbiînin de te'vîle başvurmadıklarına dikkat çeken İbn Mende, [231] âyet ve hadisleri te'vîle dalmadan zikretmektedir.[232] Böylece onun Ehl-i sünnet ve'l-cemâatin[233] selef mezhebine mensup olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yine de o, bazı âyet ve hadisleri te'vîl etmekten yani re'y ehlinin metodunu kullanmaktan da kendini alamamıştır.[234] Bu da Ehl-i sünnet inancı içerisinde kelâmcı bir metod kullanmanın kaçınılmaz bir durum olduğunu hissedip nassın zâhirini ma'kûliyete kavuşturma yolunda atılmış ilk adımlardandır.[235]

İbn Mende'nin fıkıhtaki mezhebine gelince; İbn Mende, ictihad derecesine ulaşmış bir fakih olmasına rağmen[236] Ahmed b. Hanbel'in hadis ve akaid alanındaki geleneğini devam ettirmesi sebebiyle fıkıhta da Hanbelî mezhebine nisbet edilmiştir.[237] Nitekim İbn Ebû Ya'lâ (ö. 526/1131) onun biyografisine *Tabakâtü'l-Hanâbile*'de yer vermiştir.[238] Ayrıca o, Hanbelî mezhebine pek de yabancı değildir. Zira bizzat dedesi Muhammed b. Yahya, Ahmed b. Hanbel'in talebesidir. [239]

---

[229] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 268.

[230] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 309.

[231] Ayrıca o, sahâbe ve tâbiînin de te'vîle başvurmadıklarına dikkat çekmektedir. Bkz. İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 7-9.

[232] Mesela *Kitâbü'l-Îmân, Kitâbü't-Tevhîd* ve *er-Redd ale'l-Cehmiyye* isimli eserlerindeki rivâyetlere bakılabilir.

[233] O, "İslâm: Dil ile ikrâr ve azâlarla amel etmek; İman ise kalp ile tasdîktir" diyerek İslâm ve imân terimlerini Ehl-i sünnetin menhecine uygun bir şekilde tanımlamakta ve onları bu konuda savunmaktadır. Bkz. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 123.

[234] İbn Mende'nin te'vîl ettiği hadisler için "Hadise Mantıkî İzah Getirmesi" başlığı altında serd edilen rivâyetlere göz atılabilir.

[235] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 313.

[236] İtikâdî mezheplerin isimleri ve esasları şekillenmeye devam ettiği dönemlerde ilim ve fazilette yüksek mertebelere ulaşan âlimlerin herhangi bir mezhebi taklit etmemesi ve kendilerine göre delil sayılan hükümlerle amel etmeleri söz konusu olduğundan dolayı böylelerine müctehid denilebileceğini düşünüyoruz. İbn Mende de söz konusu döneme nisbet edilebilmekle birlikte rivâyet ilimlerinde büyük âlimlerindendir. O, hadis ilminde hâfız ve otoritedir, tefsir ve kelam ilimlerinde de söz sahibidir. Dolayısıyla ona da müctehid denilebileceği kanaatindeyiz. Öte yandan İbn Mende'nin bir muhaddis olarak kendisine yakın gördüğü Ahmed b. Hanbel'in mezhebini taklit etmiş olması da uzak bir ihtimal değildir. (Bkz. Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân*'ına yazdığı mukaddime, 48; Muhammed el-Vuhaybî ve Musa el-Gusn'in İbn Mende'nin, *Kitâbü't-Tevhîd*'i ile ilgili yazdıkları mukaddime, 30.)

[237] Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 527.

[238] İbn Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn b. Ebû Ya'lâ Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile.* thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 2: 167; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Menâkibu İmâm Ahmed b. Hanbel,* thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, (b.y.: Dâru Hicr, 1409/1988), 689; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.

[239] İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile,* 1: 328; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-eşred fî zikri ashabi'l-İmam Ahmed,* 2: 537;

Dolayısıyla onun bu konuda görmediği dedesinden babası vasıtasıyla etkilenmiş olması ihtimal dâhilindedir.

İtikatta selef mezhebini, amelde ise Hanbelî mezhebini tercih ettiği anlaşılan İbn Mende, bu konuda evlatlarını da etkilemiştir. Zira İsfahân şehri ve çevresinde halkın çoğunluğu Hanefî yahut Şafiî mezhebine müntesipken onlar bu genel ortamın dışına çıkıp [240] babalarının izinden gitmiş ve Hanbelî mezhebini seçmişlerdir. Hakikaten İbn Ebû Ya'lâ, onlardan bazılarını da *Tabakâtü'l-Hanâbile*'de tanıtmıştır.[241]

Öte yandan İbn Mende ailesi Hanbelî mezhebini o kadar benimsemiştir ki, adeta onun dâîleri olmuşlardır. Zira onların önemli özelliklerinden biri de İsfahân'da Hanbelî mezhebinin yayılmasında çok önemli bir faaliyet yürütmeleridir. Haddizatında Hanbelî mezhebinin İsfahân'da yayılmasına katkıda bulunan ilk amil, İsfahân kadılığı yapan Ahmed b. Hanbel'in oğlu Sâlih'tir (ö. 266/880). Bir diğer etken ise Hanbelî olan İbn Mende sülalesinin İsfahân'daki dört asra yaklaşan etkinliğidir. Nitekim bu sülalenin etkinliği altında yetişen âlimler, Hanbelî mezhebine bağlı kaldılar. İsfahân'da bu mezhebin yerleşmesinde bu iki faktörün oldukça etkili olduğu söylenebilir.[242]

Hanbelî mezhebinin İsfahân'da yayılması için çaba harcayan İbn Mende ailesinin bu konuda başarılı oldukları söylenebilir. Zira hicrî 4. (miladî 10) asır coğrafyacılarından Mukaddesî, İsfahân'daki Müslümanların büyük bir kısmının Sünnî olduğunu ve bu grubun içerisinde ise Hanbelî nüfusun fazla olduğunu zikretmiştir.[243]

1. 6. HOCALARI

İbn Mende'nin ilk hocası kendisine vera, takva ve sünnet sevgisini aşılayan[244]

[240] Zira Hanefî ve Şafiî Tabakât kitaplarına müracaat edilmiş ancak İbn Mende ailesinden hiçbir kimseden bahsedilmeği görülmüştür. Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende*, 80.

[241] Bkz. İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile,* 2: 242.

[242] Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 28.

[243] Ancak bu fazlalığın nedenini "Moğolların Bağdâd'ı işgalinden önce bir kısım Hanbelînin İsfahân'a göç etmelerine" bağlayan kimselerin de bulunduğunu özellikle belirtmek isteriz. Bkz. Koca, "Hanbelî Mezhebi", 15: 527.

[244] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* mukaddime, 1: 11 (muhakkik Fukayhî'nin ta'liki); a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* mukaddime 1: 24 (muhakkik Fukayhî 'nin ta'liki.); Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik,* 318.

babasıdır.[245] Babası ve babasının amcası Abdurrahman b. Yahyâ'nın[246] yetişmesinde gösterdikleri ilgi ve alaka neticesinde İbn Mende, çocuk denilecek yaşta hadis meclislerindeki yerini almıştır. Bundan dolayıdır ki o, memleketi İsfahân'daki birçok âlimden hadis tahsil etmiştir. Ayrıca 19 yaşında başlayan ve 65 yaşına kadar süren rihlelerinde de çok sayıda şeyhle görüşmüş ve böylece ilim aldığı kimselerin sayısı oldukça artmıştır. Nitekim İbn Mende'nin hadis aldığı şeyhlerinin sayısının 1700 olduğu belirtilmiştir.[247] Ayrıca İbn Mende'nin hocalarının sayısıyla ilgili Zehebî'nin, senetle zikrettiği şu malumat ve değerlendirmesi de önem arz etmektedir: "İbn Mende, 30 bin şeyhle görüştüğünü ve bunların arasından kendilerinden rivâyet ettiği 10 bin kişiye tabi olabileceğini; geriye kalanlardan 10 bin kişiden de rivâyet etmekle beraber onlara tabi olamayacağını, geriye kalan 10 bin kişinin ise kendisine denk ve muadil olduklarını belirtmiştir. Ayrıca o, bu 30 bin şeyhinin her birinden en az 10 hadis ezberlediğini ifade etmiştir. Fakat Zehebî, hocalarının sayısının 1700 olmalarının daha sahih ve ma'kul bir görüş olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca o, Taberânî, Hâkim en-Neysâbûrî ve İbn Merdûye (el-Kebîr ö. 410/1019) gibi büyük şahsiyetlerin her birinin de biner adet hocası olduğunu hatırlatmıştır.[248] Maalesef bu ihtilafa ışık tutabilecek olan, İbn Mende'nin hocalarıyla ilgili olan *eş-Şuyûh* adlı eseri günümüze ulaşamamıştır.[249] Ayrıca onun hoca sayısındaki bu farklılığın nedeni ilmî yolculuklarına devam ederek farklı şehirlerdeki âlimlerden hadis almasına[250] dayandırılabilir.

Özellikle ifade edilmelidir ki İbn Mende'nin bu kalabalık hocaları sıradan kimseler değildir. Zira o, hoca seçiminde seçici davranmıştır. Nitekim o, İslâm dünyasının doğusunu ve batısını iki kere dolaştığını ve bu zaman zarfında itikâdî fırkalar arasında bocalayıp duran kimselerle yani sünnete uygun yaşamayanlarla görüşmediğini ve bid'atçılardan hiçbir hadis almadığını belirtmiştir.[251] Yani o, kendisinden hadis alacağı ve faydalanacağı şeyhin, sahih ve belirgin akîdevî

[245] Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz,* 12, 499; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısr ve'l-Kâhira,* 4: 213; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 408.
[246] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.
[247] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 159; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 408; Ziriklî, *el-A'lâm,* 6: 29.
[248] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502
[249] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 52: 31; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-umemi ve'l-mulûk,* thk. Muhammed Abdulkadir Atâ ve Mustafa Abdulkadir Atâ, 1. Baskı, (Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 15: 52; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502.
[250] Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik,* 319.
[251] İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile,* 2: 167.

özellikleri hâiz olmasını gerekli görmüştür.

Hocaları arasında hadis ilminde otorite olan Ebû Ali en-Neysâbûrî (ö. 349/960), İbn Hibbân (ö. 354/965), Taberânî ve Ebu'ş-Şeyh (ö. 369/979) gibi âlimler bulunmaktadır.[252] Ayrıca babasının ve birçok âlim yetiştiren ailesinin şöhretinden dolayı İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/939), Ebu'l-Abbas b. Ukde ve Fazl b. Hasîb gibi âlimler de ona icâzet vermişlerdir.[253]

Şimdi İbn Mende'nin İsfahânlı ve İsfahânlı olmayan bazı hocalarını kronolojik olarak tanıtalım:

1. 6. 1. İsfahânlı Hocaları

1. İbn Fâris; Abdullah b. Ca'fer b. Ahmed b. Fâris b. Ferac el-İsfahânî (ö. 346/957) künyesi Ebû Muhammed'tir. 248/862'de doğmuş olan İbn Fâris dönemin âli isnad sahibi ve mu'ammerûn[254] hadisçilerindendir. O, Muhammed b. Â'sım es-Sekâfî, Ahmed b. Yunûs ed-Dabbî, Harun b. Süleyman, Ahmed b. İ'sâm, İsmail Semeveyh ve Huzeyfe b. Kıyâs gibi dönemin ileri gelenlerinden; kendisinden de Ebû Zerr b. et-Taberânî, Ebû Bekr Muhammed b. Ali ez-Zekvânî, Ebû Bekr b. Fûrek, İbn Merdûye, Hüseyin b. İbrahim el-Cemmâl ve Muhammed b. Ali b. Mus'ab rivâyette bulunmuşlardır.[255]

Şeyh, imam, sâlih ve İsfahân Müsnidi gibi vasıflarla nitelendirilen İbn Fâris, 345/956 yahut 346/957 yılı Şevval ayında vefat etmiştir. İbn Mende, İbn Fâris başta olmak üzere kimi hocalarının hadis ilmindeki yetkinliklerine dikkat çekmek için şöyle demektedir: "Dünyanın en önde gelen hadis şeyhleri şu beş kimsedir: İsfahân'da İbn Fâris, Nişâbûr'da Ebu'l-Abbas el-Esam, Mekke'de Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, Trablus'ta Hayseme b. Süleyman ve Bağdâd'ta İsmail es-Saffâr'dır.[256]

2. el-Assâl; Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. Süleyman b. Muhammed el-İsfahânî el-Kâdî (ö. 349/960) künyesi Ebû Ahmed'tir. 269/882'de İsfahân'da doğan el-Assâl memleketindeki tahsilini tamamladıktan sonra Mekke, Medine, Hemedân, Bağdâd, Basra, Kûfe ve Rey gibi beldelere ilim seyahatler gerçekleştirmiştir. O,

[252] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 500.
[253] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 499; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 408; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177.
[254] Mu'ammer: Uzun ömürlü olan, özellikle ömrü yüz seneyi aşmış olan kimse. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 189.
[255] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 40; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1: 285; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 112; a.mlf., *el-İber,* 2: 73.
[256] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 40; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1: 285; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 112; a.mlf., *el-İber,* 2: 73.

babası, Ebû Müslim el-Keccî, Muhammmed b. Eyüb ed-Dureys er-Râzî, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin arkadaşı Muhammed b. Esed el-Medînî, Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe, İbrahim b. Züheyr el-Halvânî, Ebû Şu'ayb el-Harrânî ve Bekr b. Sehl ed-Dımyâtî gibilerinden; kendisinden ise altı oğlu Ahmed, İbrahim, Abdülvehhâb, Abbâs, Âmir ve Ebû Bekr'in yanı sıra Ebû Ahmed Abdullah b. Adî, Ebû Bekr b. el-Mukrî, Ebû Bekr b. Merdûye, Muhammed b. Abdullah er-Ribâtî, Ahmed b. İbrahim el-Gassâr, Ebû Saîd en-Nekkâş ve Ebû Nu'aym hadis rivâyet etmişlerdir. el-Assâl, Kırâat ilmiyle de ilgilenmiştir. Nitekim o, Nâfi' kırâatini Muhammed b. Ali b. Amr el-İsfahânî es-Sûfî'den tahsil etmiştir. İlgili kırâati kendisinden de İsfahân'ın önde gelen âlimlerinden olan oğlu Ebû Âmır Abdülvehhâb alıp mezkûr kırâatin yayılmasına katkı sağlamıştır.[257]

Ebû Nu'aym, onun ma'rifet, itkân ve hıfz sahibi büyük şahsiyetlerden biri olduğuna dikkat çekerken Hâkim en-Neysâbûrî de onun hadis ilminde otorite bir şahsiyet olduğunu belirtmiştir. el-Assâl, çeşitli eserler te'lîf etmiştir: *Tefsîru'l-Kur'ân, es-Sünne, el-Mu'cem, el-Müsned ala'l-Ebvâb, el-Ebvâb, Ehâdisu Mâlik, el-Fevâid, Men yucma' hadîsuhu mine'l-mukillîn, et-Târîh, Târîhu'n-nisâ' Kitâbu'l-Emsâl, er-Rü'ye, el-Cizye, Kitâbu'l-Azame, el-Emâlî, eş-Şuyûh el-Âyât ve Kerâmetü'l-Evliyâ, Turûku Gusli yavmi'l-Cumu'a, Hurûfu'l-kırâat* ve *er-Rekâik* eserlerinden bazılarıdır. Ancak bu eserlerin akıbetleri çok iyi bilinmemektedir. İbn Mende, "Dünyayı iki kere dolaştığını ve bu zaman zarfında hocası el-Assâl gibi birisiyle karşılaşmadığını" ve "Bin şeyhten hadis aldım. Fakat onların içerisinde el-Assâl'den daha mutkinini görmedim" diyerek onun önemine dikkat çekmiştir. İbn Mende'nin hadis ve kırâat hocası olan el-Assâl, 349/960'ta kâdılık yaptığı İsfahân şehrinde vefat etmiştir.[258]

1. 6. 2. İsfahânlı Olmayan Hocaları

1. Hayseme b. Süleyman b. Haydere (Cendere) b. Süleyman (ö. 333/944) künyesi Ebü'l-Hasen'dir. O, el-Kureşî, et-Trablusî nisbesinin yanında, Şam bölgesinin meşhur muhaddisleri arasında yer aldığı için eş-Şamî nisbesiyle de tanınmaktadır. 227/841 veya 250/864'te doğduğu, yüz seneden fazla yaşadığı nakledilir. Hayseme b. Süleyman, Şiilikle itham edilmişse de Hatîb el-Bağdâdî

[257] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 253; Sem'ânî, *el-Ensâb,* 9: 292-293; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 129-133; a.mlf., *el-İber,* 2: 82.
[258] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 253; Sem'ânî, *el-Ensâb,* 9: 292-293; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 129-133; a.mlf., *el-İber,* 2: 82.

(ö.463/1071) bu ithamın geçersizliğini çok isabetli bir delille bertaraf etmiştir. Ayrıca onun sikâ olduğunu da belirtmiştir. Dımaşk, Hicaz, Irak, Cezire, Yemen, Cebele ve Antakya gibi beldelere rihle yapmıştır. 333/944 veya 350/961 yahut 343/955'te Trablusşam'da vefât etmiştir. İbn Mende Trablus'ta ondan bin cüz hadis yazmıştır.[259] Ayrıca İbn Mende: "Dünyanın en önde gelen hadis şeyhleri şu beş kimsedir..." demiş ve bunların arasında hocası Hayseme'yi de Trablus'un en önde gelen şeyhi olarak saymıştır.[260]

2. Ebû Saîd eş-Şâşî; Heysem b. Kuleyb b. Süreyc b. Ma'kıl et-Türkî (ö.335/946) aslen Mervli olup ve burada doğmuş olması muhtemel de olan Ebû Saîd eş-Şâşî, hadis tahsili için Askalân ve Bağdâd gibi ilim merkezlerine seyahat etmiştir. Onun en meşhur hocası Kütüb-i Sitte müelliflerinden biri olan Ebû İsa et-Tirmizî'dir (ö. 279/892). Ayrıca eş-Şâşî, *Sünenü't-Tirmizî*'nin altı râvisinden biridir. Mâverâünnehr muhaddisi, sika, hâfız ve rahhâl olarak nitelendirilen eş-Şâşî, 335/946'da Şâş yahut Semerkant'ta vefat etmiştir. İbn Mende, ondan hadis almak için Buhâra'ya seyahat etmiş[261] ve ondan bin cüz hadis yazmıştır.[262]

3. Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî; Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî es-Sûfî (ö.340/951) mu'ammerûn hadis âlimlerindendir. 240/854'te Basra'da doğmuştur. Dönemin meşhur âlimlerinden hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Kendi şeyhlerinden derlediği geniş bir *Mu'cem*'i vardır. Ebû Süleyman el-Hattâbî (ö. 388/998), Taberânî, Dârekutnî (ö. 385/995) vb. muhaddisler ondan rivâyet etmişlerdir. Ayrıca o, Ebû Dâvûd es-Sicistânî'ye ait olan *Sünen*'i birçok talebeye okutmuştur. Onun hadis ilminin yanı sıra tasavvufla da ilgilendiği ve ibadete düşkünlüğüyle temâyüz etmiş bir sûfi olduğu belirtilmektedir. Hayatının son yıllarını Mekke'de geçiren ve Şeyhu'l-Harem unvanıyla iştihâr eden İbnü'l-A'râbî, 340/951'de burada vefat etmiştir. İbn Mende Mekke'de ondan bin cüz hadis yazmıştır.[263] Ayrıca İbn Mende: "Dünyanın en önde gelen hadis şeyhleri şu beş kimsedir..." demiş ve bunların içerisinde hocası Ebû

[259] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubel*â, 12: 30-31; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 51-52; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 2: 411-412; İbnü'l-Imâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* thk. Mahmud Arnâvût, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 4: 183; Ziriklî, *el-A'lâm* 3: 326; Hanek, *Ebû Hafs Ömer b. Şâhîn'in Hadis İlmindeki Yeri* 11.

[260] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 112.

[261] İbn Nukta, *İkmâlu'l-ikmâl,* 3: 487; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 11: 539; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 46; a.mlf., *el-İber,* 2: 51; Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 102.

[262] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 159.

[263] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 27-29; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 1: 308.

Saîd İbnü'l-A'râbî'yi de Mekke'nin en önde gelen şeyhi addetmiştir.[264]

4. Ebu'l-Abbas el-Esam; Muhammed b. Ya'kub b. Yusuf b. Ma'kıl b. Sinan el-Ma'kılî en-Neysâbûrî (ö. 346/957) dönemin âli isnad sahibi ve muammer hadisçilerinden biridir. 247/861'de Nişâbûr'da doğan el-Esam, babasıyla birlikte 265/878 tarihinde rihlelere başlamıştır. O, Mekke, İsfahân, Askalân, Bağdâd, Mısır, Kûfe ve Dımaşk gibi ilim merkezlerini dolaşmıştır. Böylece o, âlimlerin kitaplarını bizzat kendilerinden dinleme imkânını elde etmiştir. Kendisinden de hadis ilminde otorite olan Ebû Ali en-Neysâbûrî, Ebû Bekir el-İsmâilî, Ebû Abdullah Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014) ve daha başka kimseler rivâyet etmişlerdir. Ayrıca tartışmasız asrın muhaddisi kabul edildiğinden İslâm dünyasının dört bir yanından ona muhaddisler akın etmişlerdir. Hatta gelenler o kadar kalabalıkmış ki Hâkim en-Neysâbûrî, bu kalabalığı başka hiçbir şeyhin kapısında müşahede etmediğini ifade etmiştir. Kitap istinsâh ederek kendi el emeği ile geçinmeye çalışan Ebu'l-Abbas el-Esam, mahallesindeki camide 70 yıl müezzinlik yapmıştır.[265] Ömrünün sonuna doğru gözlerini kaybeden el-Esam, 346 yılı Rebîülâhir ayında (Temmuz 957) Nişâbûr'da vefat etmiştir.[266]

İbn Mende ondan bin cüz hadis yazmanın yanında ondan kırâat dersleri de almıştır.[267] Ayrıca İbn Mende: "Dünyanın en önde gelen hadis şeyhleri şu beş kimsedir..." demiş ve bunların içerisinde hocası Ebu'l-Abbas el-Esam'ı da Nişâbûr'un en önde gelen şeyhi saymaktadır.[268]

1.7. TALEBELERİ

Yaşadığı dönemin seçkin hadis âlimi ve müelliflerinden birisi olan İbn Mende, bir yandan eser te'lîf ederken, diğer yandan da hadis meclisleri düzenleyerek yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Yetiştirdiği talebeler arasında oğulları Abdurrahman,

---

[264] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 112.

[265] Hâkim en-Neysâbûrî, hocası Ebu'l-Abbas ile ilgili şöyle bir anekdot anlatmaktadır: Hocam ikindi ezanı için minarede yerini aldı tam Allah'ü Ekber diyecekken sürçülisan yapıp ehberenâ Rabi' b. Süleyman, ehberenâ eş-Şâfiî diye bağırdı. Sonra da kendini fark edip orada hazır bulunanlarla birlikte gülmeye başladı. Daha sonra da ezanı okudu.

[266] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 56: 287-296; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 54-57; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 52-54.

[267] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 159; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ',* 2: 98.

[268] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 112.

Ubeydullah, Abdülvehhâb [269] ve Abdurrahim'in yanı sıra dönemin meşhur muhaddisleri de yer almaktadır. Zira talebeleri arasında kıymetli eserleriyle temâyüz etmiş olan Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Hâkim en-Neysâbûrî ve Ebu'ş-Şeyh de bulunmaktadır. [270] Bu arada, gerektiğinde hocaları da onun engin bilgisinden yararlanmışlardır. Ahmed b. Fazl el-Bâtırkânî tanık olduğu bir olayı şöyle anlatmaktadır. Asrın İmamı Ebû Ahmed el-Assâl, kendisine müşkül gelen bir hadisi yazıp çözmesi için Nişâbûr'da bulunan talebesi İbn Mende'ye gönderdi. İbn Mende de hadisin illetini açıklamak suretiyle onu geniş bir şekilde izah etti.[271]

Diğer taraftan muâsırları başta olmak üzere pek çok âlim İbn Mende'nin ilminden yararlanmıştır. Nitekim Ebû Ahmed el-Assâl, Kelabâzî, Hattâbî, Ebû Nu'aym el-İsfahânî, İbn Abdilber, Hatîb Bağdâdî, Ebu'l-Velîd el-Bâcî, İbn Tâhir el-Makdisî, Kâdı İyâz, İbn Asâkir, İbnü'l-Esîr, Nevevî, İbn Teymiyye, Mizzî, Zehebî, İbn Kayyım el-Cevziyye, Alâî, İbn Kesîr, İbn Hacer, Aynî, Sehâvî, Suyûtî ve daha niceleri örnek olarak zikredilebilir.[272]

Şimdi İbn Mende'nin hadis ilminde imtiyaz kazanmış bazı talebelerini kronolojik olarak tanıtmaya çalışalım:

1. Ebu'ş-Şeyh; Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân (ö. 369/979) künyesi Ebû Muhammed olmakla beraber daha çok Ebu'ş-Şeyh lakabıyla bilinir. 274/887'de İsfahân'da doğmuştur. Ailesinin ilmî bir geleneğe mensup olması nedeniyle ilim öğrenmeye erken yaşlarda başlayan Ebu'ş-Şeyh'in yetişmesi için babası ve anne tarafından dedesi Mahmûd b. Ferec (ö. 284/897) büyük çaba harcamışlardır. Ebu'ş-Şeyh, 300/912 senesi civarlarında yaklaşık 25 yaşında iken Hicaz, Musul, Harran ve Kûfe taraflarına ilmî yolculuklar gerçekleştirmiştir. Bu beldelerin hadis ilmindeki birikimini İsfahân'a taşımış ve hadis ilminin bu şehirde ilerlemesine ve gelişmesine hizmet etmiştir. Ebu'ş-Şeyh'in hocaları arasında Ebû Ya'lâ el-Mevsılî (ö. 307/919), *Müsned* sahibi Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr ve Ebû Arûbe el-Harrânî gibi dönemin önde gelen âlimlerinin yanı sıra İsfahân şehrinin reisi Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hafs el-Hemdânî, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin arkadaşı Muhammed b. Esed el-Medînî, Muhammed b. Yahya el-Mervezî, Ahmed b. Hasan es-Sûfî ve İshak b. İsmail er-Remlî gibileri de yer

[269] Hatta Abdülvehhâb, İbn Mende'den en son rivâyette bulunan kişidir. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 504.
[270] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 30; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 500.
[271] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 501.
[272] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende,* 59-65.

almaktadır. Kendisine de torunu Muhammed b. Abdürrezzak b. Ebu'ş-Şeyh, Ebû Nu'aym el-İsfahânî, İbn Merdûye, Fazl b. Muhammed el-Kâşânî, Fazl b. Ahmed el-Kassâr ve Ebû Bekr Ahmed b. Abdurrahman eş-Şîrâzî gibi muhaddisler talebelik yapmışlardır. Zehebî'nin hâfız, sâdık ve İsfahân muhaddisi olarak nitelendirdiği Ebu'ş-Şeyh 369/979 yılında 95 yaşında iken İsfahân'da vefat etmiştir.[273]

Ebu'ş-Şeyh'in yazdığı eserler tefsir, hadis, kırâat, fıkıh, tarih, mustalahu'l-hadis, âlî isnâd ve nakd konularıyla ilgilidir. Tespit edildiği kadarıyla toplam 51 eser kaleme almıştır.[274] Bunlardan basılmış olanlar şunlardır: *Tabakâtu'-muhaddisîn ve'l-Vâridîne aleyhâ,*[275] *Ahlâku'n-Nebî,*[276]*Kitâbü'l-Emsâl,*[277] *Kitâbü'l-Azame*[278] ve *Tevbîh ve't-Tenbîh*'tir.[279]

Ebu'ş-Şeyh, İbn Mende'nin hocası olmasının yanı sıra ona talebe de olmuştur.[280]

2. Temmâm b. Muhammed b. Abdullah b. Ca'fer b. Abdullah el-Becelî er-Râzî ed-Dımaşkî (ö. 414/1023) künyesi Ebu'l-Kâsım'dır. O, 330/942'de Dımaşk'ta doğmuştur. Ebû Abdullah İbn Mende ve Hayseme b. Süleyman gibi âlimlerden hadis tahsil etmiştir. Ayrıca o kırâat derslerini Hasan b. Hüseyin es-Sevvâf ve Gulâm es-Sebbâk'tan almıştır. Kendisinden de hocası Abdülvehhâb el-Kilâbî ve akranı Ebu'l-Hüseyn el-Meydânî rivâyette bulunmuşlardır. Zehebî'nin, Muhaddisü'ş-Şâm diye nitelendirdiği Temmâm er-Râzî 414/1023'te Dımaşk'ta vefat etmiştir.[281]

3. Bâtırkânî; Ahmed b. Fazl b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer el-İsfahânî el-Bâtırkânî (ö. 460/1068) künyesi Ebû Bekr'dir. 372/982'de İsfahân'a bağlı Bâtırkân köyünde doğmuştur. İsminden ve künyesinden ziyade buraya nisbetle bilinen Bâtırkânî, dönemin ileri gelen muhaddis ve kurralarından hadis ve kırâat ilimlerini tahsil etmiştir. O, hadis konusunda en çok istifade ettiği

[273] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 305-306; İbnü'l-Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* 4: 373-374; Ziriklî, *el-A'lâm,* 4: 120-121.
[274] Akdoğan, "Ebu'ş-Şeyh'in Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri", 581.
[275] Eser, Abdulgafur Abdülhakk Hüseyin el-Belûşî'nin tahkikiyle 1407/1987 yılında Müessesetü'r-Risâle'de 4 cilt olarak neşredilmiştir.
[276] Mezkûr eser, Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân'ın tahkikiyle Riyad, Dâru'l-Müslime, 1418/1998 senesinde 4 cilt olarak ilim dünyasına kazandırılmıştır.
[277] İlgili eser, Abdülalî Abdülhamid Tahkikiyle Bombay, Dâru's-Selefiyye'de 1407/1987'de basılmıştır. Eserde 373 hadis bulunmaktadır.
[278] Bu eser, Rızâullah b. Muhammed el-Mübârekfûrî tahkikiyle Riyad, Dâru'l-Âsime'de 1419/1998 tarihinde tab' edilmiştir.
[279] Eser, Ebü'l-Eşbâh Hasan b. Emin b. Memdûh tahkikiyle Cize, Mektebetü't-Tev'iyyeti'l-İslâmiyye'de 1408/1987 tarihinde basılmıştır.
[280] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500.
[281] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 11: 43-45; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 67-68; 12: 500.

hocaları Ebû Abdullah İbn Mende ve İbrahim b. Hurreşîz Kûle'nin yanı sıra Ebû Müslim b. Şehdel, Ahmed b. Yusuf es-Sekâfî, Hasan b. Yaveh ve daha birçok kimseye talebe olmuştur. Kendisine de talebe olanlar arasında dönemin iki büyük hâfızı olan Abdülaziz en-Nahşebî ve Ebû Ali el-Vahşî bulunmaktadır. İsfahân'ın Ulu Cami'sinde yıllarca imam-hatip görevini ifa eden Bâtırkânî, birçok öğrenciye Kırâat derslerini de vermiştir. Öyle ki öğrencisi ed-Dekkâk, İsfahân'da Kur'ân, kırâat ve hadis ilimlerinde hocası Bâtırkânî'den daha üstün bir şeyh görmediğini belirtmiştir.[282]

Bâtırkânî'nin *Tabakâtü'l-kurrâ'* ve *Kitâbu'ş-şevâzz* adlı eserleri mevcuttur. Ayrıca o, *Sahîh-i Buhârî* üzerine müsned tarzında tertiplediği bir müstahrec çalışması da bulunmaktadır. Ancak onun bu eserindeki üslubu talebesi Abdülaziz en-Nahşebî tarafından yadırganmış ve muteber muhaddisçilerin tarzlarına hiç uymadığına dikkat çekilmiştir. Şöyle ki Abdülaziz, hocasının *Müsned*'teki hadislerin metinlerini doğrudan *Sahîh-i Buhârî*'den alıp onlara kendi senetlerini ilâve ederek söz konusu eserini vücuda getirdiğini iddia etmiştir. İbn Mende'den hadis ve kırâat derslerini alan Ebû Bekr el-Bâtırkânî, 460/1068'de İsfahân şehrinde vefat etmiştir.[283]

İbn Mende'nin ilim deryasından kadınlar da nasiplerini almışlardır. Bazıları şöyledir:

1. Aişe bint Hasan b. İbrahim el-İsfahâniye el-Verkâniyye (ö. 460/1068) künyesi Ümmü'l-feth'tir. İsfahân'ın Verkân köyünde doğan Aişe, kaynaklarda âlime, müsnide, sâlihe gibi vasıflarla zikredilmiştir. Ayrıca vaaz ve nasihatlerinin bayanlarda müessir olmasından dolayı ona "el-vâize" de denilmiştir. O, İbn Mende'nin imlâ meclislerinde hazır bulunmuş ve ondan hadis imlâ etmiştir. Ayrıca o, Muhammed b. Cişnis, Abdülvâhid b. Şâh ve daha başkalarının hadis meclislerinden de faydalanmıştır. Kendisinden de Hüseyn b. Abdülmelik el-Hallâl ve Hâfız İsmail b. Muhammed gibi âlimler rivâyette bulunmuşlardır. O, 460/1068 yahut 463/1071'de 80 yaşındayken İsfahân'da vefat etmiştir.[284]

2. Kerîme bint Ebû Sa'd Abdurrahman b. Ömer b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Mumceh b. Mübarek et-Temîmiyye (ö. ?) künyesi Ümmü'l-

---

[282] Sem'ânî, *el-Ensâb,* 2: 40-41; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 372; a.mlf., *el-İber,* 2: 310; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ',* 2: 98-99; İbnü'l-Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* 5: 255.

[283] Sem'ânî, *el-Ensâb,* 2: 40-41; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 372; a.mlf., *el-İber,* 2: 310; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ',* 2: 98-99; İbnü'l-Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* 5: 255.

[284] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 94; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 433; a.mlf., *el-İber,* 2: 311; İbnü'l-Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* 5: 256.

kirâm'dır. İbn Mende'nin hadis meclislerinden faydalanmış ve ondan rivâyette bulunmuştur. Kerîme et-Temîmiyye 447/1055 tarihinden sonra vefat etmiştir.[285]

1. 8. YETİŞMESİNDE ETKİLİ OLAN AMİLLER

İbn Mende'nin bu denli yetişmesinde etkili olan amilleri şöyle sıralayabiliriz:

1- Mütedeyyin ve ilim ehli bir ailede yetişmesi: İbn Mende, ilim, hadis ve faziletle iştihâr etmiş bir ailede yetişmiştir. Nitekim babası İshâk b. Muhammed, dönemin meşhur muhaddislerindendir. O, evladının da dini ilimlerde yetişmesi için gayret sarf etmiştir. Böylece İbn Mende, ilk tahsilini babasından ve babasının amcası Abdurrahman b. Yahyâ'dan almış olmaktadır. Ayrıca o, babasının ve birçok âlim yetiştiren ailesinin şöhretinden dolayı İbn Ebî Hâtim, İbn Ukde ve Fazl b. Hasîb gibi meşhur âlimlerin ilgi ve alakalarına mazhar olmuş ve onlardan icâzet almıştır.

2- Dönemin en önemli ilim merkezlerinden birisi olan İsfahân'da ikamet etmesi: İbn Mende'nin, ilmî faaliyetlerin en canlı olduğu şehirlerden biri olan İsfahân'da doğup büyümesi, onun ilim hayatında babasının gayretinden sonra en önemli etken olmuştur.

İsfahân'da ilmî hareketin canlı olması ve âli isnad sahiplerinin mevcûdiyeti, İbn Mende'nin meşhur şahsiyetler arasında yer almasında etkili olmuştur. Ayrıca İsfahân şehri, ilim merkezi olmasından ötürü çok sayıda ilim adamını cezp etmiş, İbn Mende de bu ilim adamlarıyla görüşerek ilmini artırmıştır. Daha sonra tahsilini kırk altı yıl sürecek olan rihlelerle tamamlamıştır.

3- Devrin meşhur âlimlerinden istifade etmesi: İbn Mende'nin hocaları arasında çok sayıda meşhur âlim bulunmaktadır. O, İsfahân şehrinin ilmî hareketliliğine paralel olarak önemli âlimlerinden büyük ölçüde istifade etmiştir. Daha sonra ilim seyahatlerinde başka âlimlerle karşılaşıp onlardan da yararlanıp ilmini artırmıştır. Elbette İbn Mende'nin yetişmesinde hocalarının büyük katkısı bulunmaktadır.

4- İbn Mende'nin kişiliği: Şüphesiz onun ilim hırsına, keskin zekâya, güçlü hâfızaya ve fevkalâde idrak kabiliyetine sahip olması da yetişmesinde büyük bir etkendir.

[285] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 42, 93; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN MENDE'NİN ESERLERİ

İbn Mende'nin tefsir, hadis, kelâm, tarih, rical ve biyografi sahasında önemli eserleri bulunmaktadır. Ondan bahseden kaynaklar, onu, "tavvâfü'd-dünya" yani dünyayı dolaşıp sayısız malumat toplayan biri olarak takdim etmektedirler.[286] Ömrünün yarısından fazlasını ilim seyahatlerinde geçiren İbn Mende, seyahatlerini tamamlayıp kırk altı yıl aradan sonra memleketi İsfahân'a geri döndüğünde yanında 40 deve yükü kitap getirmiştir.[287] Getirdiği bu kitaplardan birkaç deve yükünü kendi eliyle imlâ etmiştir.[288] Diğer yandan İbn Mende kitap telîf etmekle kalmamış ayrıca eserlerini ileriki zamanlara tevârüs ettirmek için çağında pek yaygın olmayan sandık ve dolap kullanmak suretiyle bir takım önlemler de almıştır.[289]

Burada İbn Mende'nin eserleri ilim dallarına göre sıralanarak tanıtılacaktır:

Bunu yaparken, matbu ve yazma olanlardan elde edebildiklerimizi tanıtacak; kaynaklarda ismi geçtiği halde nerede ve nasıl oldukları bilinmeyenleri ise sadece kaynaklarına işaret etmekle yetineceğiz.

2. 1. TEFSİRLE İLGİLİ ESERİ

2.1. 1. Kitâbü't-Tefsîr

İbn Mende, *"(Resûlüm!) onu (vahyi) çarçabuk almak için onunla dilini kımıldatma"* (Kıyamet 75/16) ayetinin sebebi nüzulüyle ilgili rivâyetlerden bahsederken tahrîc ettiği bu rivâyetlerin başka râviler tarafından da nakledildiklerini ve bunları *Tefsîr*'inde tahlil ettiğini söylemiştir.[290] Bu ifadeden onun *et-Tefsîr* adlı bir kitabının olduğu anlaşılmaktadır.

---

[286] Zehebî, *el-İber,* 2: 187; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ',* 2: 98; İbnü'l-Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men* zeheb, 4: 504; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 29.

[287] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

[288] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

[289] İbn Mende gibi kitap düşkünü olan Ebû İshak el-Habbâl'in (ö. 482/1089) kitaplarının büyük bir bölümünü yağmurda kaybetmesi üzerine talebesi İbn Tâhir, "İbn Mende'nin kitaplarını korumak için kütüphane" yaptırdığını hatırlatmıştır. Bunun üzerine el-Habbâl, kendisinin kütüphane yaptırması durumunda Amr b. As Cami'si kadar geniş bir yere ihtiyaç duyacağını ifade etmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 14: 33.

[290] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 698.

2. 2. HADİSLE İLGİLİ ESERLERİ

2. 2. 1. Müsnedü İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid

İbn Mende, tanınmış bir âlimin rivâyet zincirinde yer alan şahsiyetlerin naklettiği hadisleri bir kitapta toplama geleneğine uyarak zâhid ve sûfi olan İbrahim b. Edhem'in rivâyet ettiği hadisleri müstakil bir eserde derlemiş ve *Müsnedü ehâdîsi İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid*[291] *(Cüz'ün fîhi ehâdîsu İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid*)[292] ismini vermiştir.

İbn Mende, eserde İbrâhîm b. Edhem'in hayatıyla ilgili kısa bilgi vermenin[293] yanında Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Dînâr, Evzâî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî ve Ebû Hanife gibi simalardan çoğunlukla da terğîb, terhîb ve zühdle ilgili olan merfû' ve mevkûf rivâyetleri kaydetmiştir. Ayrıca rivâyetler arasında konu birliği gözetilmediği gibi hadislerin sıralanışında da belirli bir sistem takip edilmemiştir. Bu da kitabın te'lîf sisteminden ileri gelmektedir. İlgili eserin rivâyet kısmı hamd, istiğfar, namaz ve meşhur niyet hadisiyle başlamakta; nihayetinde de İbrâhîm b. Edhem ile ilgili rivâyetler yer almaktadır. [294]

Eser, İbrâhîm b. Edhem'in 21 şahıstan rivâyet ettiği 51 hadis ve eseri ihtiva etmektedir. Ancak İbn Mende ile İbrâhîm b. Edhem arasındaki bazı râvilerin hadis uydurmakla suçlanması,[295] bazılarının cerh edilmiş olması, bazılarının da meçhul olması[296] eserin değerini düşürmektedir.

Eserin elyazma nüshası ve üzerinde yapılan çalışma:

Eserin iki nüshası vardır ve ikisi de Kahire'dedir. Biri elyazma olup Hadis bölümü 1558 numarada kayıtlı mecmuanın 427-437 varakları arasındadır. Yazma, 198X145, 160X165 mm ebadındadır. Her sayfasında 27 satır bulunan nüsha, nesih hattı ile hicrî 1351 yılında yazılmıştır. Eseri İbn Mende'den oğlu Abdülvehhâb rivâyet etmiştir. Diğer nüsha ise yukarıdaki nüshanın mikrofilmi olup 25548 numarada kayıtlıdır.[297]

---

[291] Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, çev. Abdülhalîm en-Neccâr, 3. Baskı, (Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y.), 3: 229.
[292] Fuâd Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, çev. Mahmûd Fehmi Hicâzî, (Riyad: y.y., 1991), 1: 440.
[293] İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem,* thk. Mecdî es-Seyyid İbrahim, (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1988), 18-19.
[294] İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem,* 48-49.
[295] İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem,* 22, 23, 24.
[296] İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem,* 28, 31.
[297] Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî,* 3: 229; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî,* 1: 439; Mecdî es-Seyyid İbrahim, İbn Mende'nin. *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem*'ine yazdığı mukaddime, 13.

Mevcut nüshayla ilgili yapılan çalışma ise şöyledir:

M. Esat Güzel, *Ebû Abdullah İbn Mende'nin Rivâyetiyle İbrahim b. Edhem'in Hadis Cüz'ü* adıyla yüksek lisans tezi olarak hazırladığı bu çalışmada metni tahkik etmiş, hadisleri tahrîc etmiş ve râvilerin cerh ve ta'dîl durumları ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Ayrıca o, cüz'ün tahkikine geçmeden önce İbn Mende ile İbrahim b. Edhem'in kısa biyografilerine de yer vermiştir. Fakat Güzel, bu çalışmasında Ebû Nu'aym'ı İbn Ebî Hâtim ile iltibas etmiştir. Zira İbn Mende'yi tenkit eden kişi İbn Ebî Hâtim değil Ebû Nu'aym'dır. Ancak Güzel, yanlışlıkla İbn Mende'yi tenkit eden kişinin adını İbn Ebî Hâtim olarak zikretmiştir. Ayrıca tezde daha başka hatalar da bulunmaktadır.[298]

Eserin baskısı:

Eser, Mecdî es-Seyyid İbrahim tarafından 1988'de Kahire'de neşredilmiştir. Kitabı neşre hazırlayan es-Seyyid metni tahkik etmiş, hadisleri tahrîc etmiş ve dipnotlar ilave etmiştir. Ayrıca düzenlediği farklı fihristlerle kitaptan yararlanmayı kolaylaştırmıştır.

2. 2. 2. Müsnedü Ebî Hanîfe (Nakd li-Müsned Ebî Hanîfe)

Eserin günümüze ulaşan iki varaklık kısmında âlimlerin Ebû Hanîfe hakkındaki tenkitleri yer almaktadır.

Zâhiriyye Kütüphanesinde bulunduğu belirtilen 144-145 varaklar 62 numaradaki mecmuada kayıtlıdır.[299]

2. 2. 3. Hadîs Cüz'ü

Eserin birkaç yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesinde bulunmaktadır. Birinci nüsha 17 numaradaki mecmuanın 24^{a}-25^{b} varaklarında; ikinci nüsha da 31 numaradaki mecmuanın 157^{a}-162^{b} varakları arasında bulunmaktadır ve her iki nüsha hicrî 7. asırda istinsâh edilmişlerdir. Üçüncü nüsha 94 numaradaki mecmuanın 76^{a}-183^{a} varakları arasında; dördüncü nüsha ise 104 numaradaki mecmuanın 219^{a}-228^{a} varakları arasında olup hicrî 6. asırda istinsâh edilmişlerdir.[300]

---

[298] Bkz. Güzel, *Ebû Abdullah İbn Mende'nin Rivâyetiyle İbrahim b. Edhem'in Hadis Cüz'ü*, 3, 10, 29.
[299] el-Elbânî, *Fihrisu mahtûtâtı'z-zâhiriyye,* 170; Sezgin, Târîhu't-türâsi'l-arabî, 1: 439.
[300] el-Elbânî, Muhammed Nâsıruddîn, *Fihrisu mahtûtât Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye,* tlk. Meşhûr Hasan Âli Selman, 1. Baskı, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2001), 170; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî,* 1: 440; Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 134.

2. 2. 4. el-Emâlî

İbn Mende'nin birkaç cüz'den müteşekkil olan imlâlarının[301] seksen küsur meclisten ibâret olduğu belirtilmiştir. Ayrıca birinci, dördüncü ve beşinci cüz'lerde dokuzar meclis bulunduğu da ifade edilmiştir.[302]

Eserin büyük bir bölümünün kayıp olmasıyla birlikte birkaç meclise ait üç farklı yazma nüshanın günümüze intikal ettiği ve üçünün de Zâhiriyye Kütüphanesinde bulunduğu belirtilmiştir. Birinci nüsha 35/3 numaradaki mecmuanın 24^{a}-52^{b} varakları arasında; ikinci nüsha da 41/4 numaradaki mecmuanın 49^{a}-53^{a} varaklarında bulunmaktadır. İki nüsha da hicrî 6. asırda istinsâh edilmiştir. Üçüncü nüsha ise 56/9 numaradaki mecmuanın 177^{a}-180^{a} varakları arasında olup hicrî 7. asırda istinsâh edilmiştir.[303]

2. 3. HADİS USÛLÜ İLE İLGİLİ ESERLERİ

2. 3. 1. Şurûtu'l-eimme

Bu isimle basılan eserin asıl ismi *Risâle fî beyâni fazli (nakli)'l-ahbâr ve şerhi mezâhibi ehli'l-âsâr ve hakîkati's-sünen ve tashîhi'r-rivâyât* şeklindedir.[304] Eserin giriş kısmında Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sünnetinin önemini vurgulayan âyetlerin yanı sıra Kur'ân ve sünneti dikkat ve temkini elden bırakmadan dinî bir görev telakki

---

[301] Hocanın yazdırması (imlâsı) usulüyle meydana gelen eser. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 64, 137.)

[302] Alâî, Salâhuddîn ed-Dımaşkî, *İsâretu'l-fevâidi'l-mecmû'a fi'l-işâreti ile'l-ferâidi'l-mesmû'a,* thk. Murzek b. Hiyâs 1. Baskı, (b.y.: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2004), 1: 186-7; İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, 366.

[303] el-Elbânî, *Fihrisu mahtûtâtı'z-zâhiriyye*, 169; *Sezgin, Târîhu't-türâsi'l-arabî*, 1: 440.

[304] Zira müellif eserinin başında risâlesini böyle adlandırmıştır. (Bkz. İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme (Risâle fî beyâni fazli (nakli)'l-ahbâr ve şerhi mezâhibi ehli'l-âsâr ve hakîkati's-sünen ve tashîhi'r-rivâyât),* thk. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî, 1. Baskı, (Riyad: Dârü'l-Müslim, 1995), 17.) Ayrıca İbn Mende'nin Buhârî ve Müslim'i tedlisle suçlaması *Şurûtu'l-eimme* adlı eserinde zikrettiğine dair ibâreler mevcuttur. (Bkz. M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 4. baskı, (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 121, 207.) Ancak bu eserde böyle bir ifadeye rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla orijinal *Şurûtu'l-eimme fil-kirâeti ve'l-münâveleti ve'l-icâzeti* adlı eser, İbn Mende'nin ya başka bir eseri veya ileride tanıtacağımız e*l-Cüz'ü fî ihtilâfi'l-eimme fi'l-kırâ'a ve's-semâ' ve'l-münâvele ve'l-icâze* adlı eseri olmalıdır. Adı geçen eserin muhakkiki olan el-Feryevâî'nin, ilgili eseri "*Şurûtu'l-eimme"* olarak adlandırma nedenini ise şöyle izah edebiliriz: O, mezkûr eserin mukaddimesinde "Risâlenin isminin tahkiki ve müellifine nisbeti" diye bir başlık açmakta ve risâlenin isminin yazma nüshada "*Risâle fî beyâni fazli'l-ahbâr..."* olarak geçtiğini o da kabul etmektedir. Ancak o, hadis âlimleri nezdinde İbn Mende'nin "önde gelen imamların şartlarıyla" ilgili meşhûr bir eseri bulunduğunu ve kimi kitaplarda önemine binaen bu eserden bazı alıntıların yapıldığına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla o, âlimlerin ilgili eserin ihtiva ettiklerine bakarak ve eserin ismini ihtisâr ederek *Şurûtu'l-eimme* demiş olduklarına kânî olmuştur. Mamaafih o da bu âlimlere itimaden ilgili eseri *Şurûtu'l-eimme* olarak isimlendirip bastırmıştır. Bkz. İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 13-14. el-Feryevâî mukaddimesi.

ederek nakleden sahâbe ve tâbiînin eşsiz gayret ve çabalarıyla yaptıkları icraatlara yer verilmektedir.[305] Daha sonra İbn Mende, Kur'ân ve Kur'ân ilimleri ile meşgul olanları üç zümreye ayırmaktadır:

Birinci zümre; Kur'ân'ın farklı kırâatleriyle ilgilenmekle birlikte onun derin manasını, müşkilini, müteşâbihini ve garîb lafızlarını izaha çalışan kimselerdir.

İkinci zümre; Kur'ân'ın ahkâmıyla ilgilenen, onun emir ve nehiylerinin yanında nâsih ve mensûhunu da tespit etmeye çalışan zatlardır.

Üçüncü zümre ise; Kur'ân'ın manasından, müşkülünden ve kırâat farklılıklarından habersiz bir şekilde onu ezberleyen ve sürekli tekrar edip duran şahıslardır. İbn Mende, bu zümreler her ne kadar farklı maksat ve gayelerle Kur'ân'a yaklaşmış olsalar da şüphesiz Kerîm olan Allah'ın hepsini mükâfatlandıracağını belirttikten sonra sözü muhaddislere getirmektedir.[306]

İbn Mende sünnet ve eser nakilcileri olan muhaddisleri, taşıdıkları rivâyetleri anlamak ve kavramak bakımından şu üç gruba ayırmaktadır:

Birinci grup; Hz. Peygamber'den, (s.a.s.) sahâbeden ve tâbiînden gelen rivâyetleri senetleriyle birlikte hıfzetmekle beraber onların muttasıl olanlarını munkatı' olanlardan, müsned olanlarını mürsel olanlardan ve rivâyetlerin sahih olanları ile illetli olanlarını ayırt ederek onları izaha çalışan zevâttır. Dolayısıyla bunlar, dini ve dini ilimleri kötü niyetli kimselerin sinsi planlarından, münkirlerin sapık te'vîllerinden ve ğulâtın tahrifinden koruyup kollayan hâfızlardır.

İkinci grup; fukahânın helal ve haram konusundaki görüşlerini bilmekle temâyüz etmiş kimselerdir. Fakat bunlar Hz. Peygamber'den, (s.a.s.) sahâbeden ve tâbiînden nakledilen me'sûr rivâyetler hakkında kendi görüş ve düşüncelerini belirtmemişlerdir. Onlar bu rivâyetler hakkında fukahânın görüş ve düşüncelerine sarılarak bunların kabul ve reddedileceğine dair hüküm bildirmemişlerdir. Dolaysıyla onlar, fukahânın zikrettiği metinlerin dışına çıkamamışlardır. Ayrıca bu zatlar, râvilerin cerh ve ta'dîli konusunda yine fukâhaya uymaktan başka bir şey yapmamışlardır.

Üçüncü grup ise; isnaddaki illetleri fark etmeden ve metinlerin ifade ettikleri manayı tam kavramadan birçok hadisi toplamış ve satırlara dökmüş kimselerdir. Yani bunlar hadisleri toplamak ve tedvîn etmekle meşgul zevâttır. İnşallah bunlar da

[305] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 17-28.
[306] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 28-29.

şu hadisin genel manasına dâhildirler. "Allah, sözümü kendisinden daha derin anlayışlı olana taşıyana rahmet etsin."[307] Ayrıca İbn Mende istisnasız olarak bu grupların büyük bir hayır üzere olduklarını da belirtmektedir.[308]

O, muhaddislerin kavrayış bakımından gruplarını zikrettikten sonra onları zabt ve itkan bakımından tabakalara ayırmakta ve onlar için de şu üç tabakayı zikretmektedir:

Birinci tabakadakiler; haklarında "müttefekün aleyhim" denilen kimselerdir. Bunların kendi aralarında mertebeleri vardır. Zira hadisi işittiği gibi nakleden ile onu manayla rivâyet eden ve ne rivâyet ettiğini hakkıyla bilmeyen ile hâfız ve mutkin olan kişilerin aynı derecede olamayacakları aşikârdır.

İkinci tabakadakiler; haklarında "mühtelefün fîhim" denilen zatlardır. Bunlar, hadis rivâyetindeki kusurlarından dolayı kimi münekkidler tarafından makbul sayılmışken kimileri tarafından da metrûk sayılmışlardır.

Üçüncü tabakadakiler ise; "metrûk" olanlardır. Bunların da zayıflık konusunda dereceleri vardır.[309]

İbn Mende zabt ve itkan bakımından râvilerin bu üç tabakasını zikrettikten sonra tekrar birinci tabakaya dönmüş ve bu tabakadaki muhaddislerden uzun uzadıya bahsetmiştir. Öyle ki neredeyse bu râviler kitabın yarısını teşkil etmektedirler.[310] Ayrıca bu râvilerle ilgili Ali b. el-Medînî'nin (ö. 234/849) görüşlerine de yer vermiştir. Zira Ali b. el-Medînî isnad ilminin altı kişinin etrafında dönüp dolaştığını belirttikten sonra bu âlicenap zevâtı teker teker zikretmiştir. Sonra da bu altı kişinin ilim ve irfanı on iki kişiye geçtiğini belirtmiş ve bu zatları da o gruptan saymıştır. Daha sonra da bu on iki kişinin ilmi altı kişiye intikal ettiğini ve bunların da ilmi üç kişiye tevârüs ettiğini izah etmiştir.[311]

Ali b. el-Medînî'nin zikrettiği bu kişileri tamamlamak maksadıyla İbn Mende de, Kütüb-i Hamse musanniflerini ve bunlardan daha alt mertebede olduklarını itiraf ettiği bir kaç kişiyi de zikretmiştir.[312]

İbn Mende, birinci tabakadaki râvileri bitirince ikinci tabakadaki râvileri yani muhtelefun fîhim olanları açıklamaya çalışmıştır. Örnek olsun diye de bir kaç kişiyi

[307] Dârimî, Kitâbu'l-ilm 9 (nr. 247).
[308] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 29-31.
[309] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 32.
[310] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 32-68.
[311] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 33-40.
[312] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 42-43.

zikrettikten sonra bunların kiminden Buhârî rivâyette bulunduğu halde Müslim b. Haccâc'ın onları terk ettiğini; ayrıca Müslim'in rivâyette bulunduğu kişilerden Buhârî'nin onları terk ettiğini açıklamış; böylece o, Şeyhân'ın bu râvilerde ihtilaf ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca o, Buhârî ve Müslim'in ittifakla ve teferrüdle rivâyette bulundukları şahısları bu eserinin şerhinde (*Şerhu'r-Risâle fî beyân-i fazli'l-ahbâr*) uzun uzadıya açıkladığını ortaya koymuştur. "Muhtelefun fîhim" olan bu râvilerin bir kısmı hariç, hepsinin Ebû Dâvûd (ö. 275/888) ve en-Nesâî'ye (ö. 303/915) göre makbul kimseler olduklarını açıklayan İbn Mende, daha sonra Ebû Ali en-Neysâbûrî'nin *Sahîh-i Müslim* hakkında söylediği şu meşhur sözünü nakletmiştir: "Gök kubbenin altında Müslim'in kitabından daha sahih hiçbir hadis kitabı yoktur." Hocası İbnü'l-Ahrem'in "Buhârî ve Müslim'in zikretmedikleri sahih hadislerin çok az oldukları" ifadesine yer veren İbn Mende, yine hocası Muhammed b. Sa'd el-Bâverdî'den Nesâî ve Ebû Dâvûd'un zayıf râvilerle ilgili takip ettikleri metodu da kaydetmiştir. el-Bâverdî, Nesâî'nin zayıf bir râviden rivâyette bulunabilmesi için şahsın, muhaddisler tarafından ittifakla terk edilen bir kimse olmamasını şart koştuğunu ve Ebû Dâvûd'un da bu düşüncede olduğunu; ayrıca Ebû Dâvûd'un zayıf hadis nakletmesinin gerekçesini de "aşırı derecede zayıf olmayan hadisin re'yden daha muteber olduğu" görüşünü kabul etmesine bağladığını belirtmiştir.[313]

İbn Mende, yukarıdaki görüşlerini naklettikten sonra tekrar sözü muhaddislerin tabakalarına getirmiş ve üçüncü tabaka olan metrûk râvileri tanıtmaya çalışmış ve şöyle demiştir: "Bunlar Buhârî, Müslim ve daha başkaları tarafından farklı gerekçelerle rivâyetleri terk edilen kimselerdir." Bunların Şeyhân tarafından terk edilmelerinin sebeplerini ise şöyle açıklamıştır: "Bunlar hadisi naklederken çok hata yapmaları, hafızalarının kötü olması veya meçhul olmaları veyahut kizble tanınmış olmaları gibi nedenlerle terk edilmişlerdir." Daha sonra ihtisâr düşüncesiyle sadece birkaç kişiyi zikretmiştir.[314]

Müellif râvilerin tabakalarıyla ilgili son olarak da hadis uyduranlara yer vermekte ve yedi kişiyi zikretmektedir.[315]

Eserin elyazma nüshası:

Eserin yegâne elyazması Türkiye'de Süleymaniye Kütüphanesinde kayıtlıdır. Nüsha sekiz varaktan oluşmakta ve her sayfada 29 satır bulunmaktadır. Yazısı gayet

[313] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 68-73.
[314] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 74-80.
[315] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 81.

güzel olan nüshanın sonunda; başka bir nüshayla karşılaştırıldığına dair ifadeler bulunmaktadır. Ayrıca nüshanın sonunda Zehebî'nin İbn Râfi' es-Sellâmî'ye yazdığı vasiyeti de yer almaktadır.

Ayrıca nüsha, Medine Kütüphanesi mikrofilm arşivi 1052 numarada kayıtlı olduğu gibi Şeyh Hammâd el-Ensârî'nin özel kütüphanesinde de kayıtlıdır.[316]

Eserin baskısı:

Eser, 1416/1995 yılında Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî'nin tahkiki ile Riyad'ta tek cilt halinde yayımlanmıştır.

2. 3. 2. el-Cüz'ü fî ihtilâfi'l-e'imme fi'l-kırâ'a ve's-semâ' ve'l-münâvele ve'l-icâze

Adından da anlaşıldığı üzere bu eser, meşhur muhaddislerin, hadis tahammül yollarından kırâ'at, semâ, munâvele ve icâzetle ilgili ihtilaflarına dairdir. İbn Mende, Buhârî'nin "kâle lenâ" tâbiriyle naklettiklerinin icâzet, "kâle fulânun" tâbirinin ise kendilerinden dinlememiş olduğu şeyhlerinden dinlemiş gibi gösterdiği manasına tedlis ifade ettiğini söylemektedir. Bu durum Müslim b. Haccâc için de söz konusudur. (Fakat muhaddisler İbn Mende'nin bu fikrinde tâbi olmayıp Buhârî ve Müslim'in mudellis oldukları iddiasını şiddetle reddetmişlerdi.)[317] Çağdaş araştırmacı Fuâd Sezgin'in, "Buhârî'nin kitabıyla birlikte diğer meşhur hadis musannefatının da mefruz şartları bahis mevzuu edilir. Bilindiğine göre, bu şartları ilk defa mevzubahis edip *Şurûtu'l-eimme fi'l-kırâ'a ve's-semâ' ve'l-münâvele ve'l-icâze* adıyla müstakil bir eser meydana getiren kimse Ebû Abdullah b. Mende olmuştur"[318] diye bahsettiği eser, İbn Mende'nin bu kitabı olmalıdır. Zira Sezgin'in bu malumatı hiçbir kaynağı referans göstermeyen Zâhid Kevserî'den almasının[319] yanı sıra adı geçen eserde İbn Mende'nin Buhârî ve Müslim'i tedlisle suçladığına dair ibarelerin varlığı söz konusudur.[320]Ancak günümüzde *Şurûtu'l-eimme* adıyla basılan esere[321] tarafımızdan

---

[316] el-Feryevâî'nin, İbn Mende'nin *Şurûtu'l-eimme*'sine yazdığı mukaddime, 14.

[317] Irâkî, Ebu'l-Fadl Zeynuddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* thk. Abdullatif Hemîm ve Mahir Yasin Fahl, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1: 145; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* thk. Muhyiddîn el-Hatîb, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1960), 10: 53; a.mlf., *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* thk. Sa'îd Abdurrahman el-Kazkî, 1. Baskı, (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmi, 1984), 2: 9-10; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 121.

[318] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 207

[319] Sezgin bizzat kendisi bu duruma dikkat çekmektedir: "Naşir Muhammed Zâhid el-Kevserî, haşiyede kaydetmekte olduğu bu malumat için kaynak göstermemektedir." Bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 207.

[320] Bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 121, 207.

[321] *Şurûtu'l-eimme,* Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî tahkiki ile 1995'te Riyad'ta basılmıştır.

yapılan müracaatta ilgili ibarelere rastlanılmamıştır. Ayrıca müellifimiz İbn Mende'nin ilgili eseri kayıptır; nerede olduğu da bilinmemektedir. Zira Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1880/1952), Ebû Bekr el-Hâzimî'nin (ö. 584/1118) *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse* adlı eserine yaptığı ta'likte İbn Mende'nin mezkûr eserinden (farklı isimlendirmekle birlikte) bahsetmekte; ancak eserin matbu veya yazma olduğuna dair bir bilgi vermemektedir.[322]

2. 4. RİCALLE İLGİLİ ESERLERİ

2. 4. 1. Ma'rifetü's-sahâbe

Eser, sahâbe biyografileri konusunda müstakil olarak te'lîf edilen en erken ve en muhtevalı eserlerden biridir.

Eserin tamamının 40 cüz'den fazla olduğu belirtilmektedir. Fakat günümüze sadece 37. ve 42. cüz'leri intikal etmiştir.[323] Bunlar da en iyi ihtimal ile eserin yarısından daha azına tekâbül etmektedir. Bu konuda eseri tahkik eden Âmir Hasan Sabrî şöyle demektedir: "Eserin elimizde mevcut bölümleri, kitabın yarısından daha azını oluşturmaktadır."[324] Eserin mevcut bölümü elif harfiyle başlayan isimlerle başlamakta ve alfabetik olarak ش/şin harfine kadar devam etmektedir.[325] İsimlerden sonra künyeler bölümü başlamaktadır. Künyelerle ilgili bölüm de ح/hâ harfiyle başlayıp ص/sâd harfine kadar devam etmektedir.[326] ش/Şin harfiyle başlayan isimlerden sonraki isimler bölümüyle, ح/hâ harfinden önceki ve ص/sâd harfinden sonraki künyeler bölümü kayıptır. Müellif erkeklerin biyografilerinden sonra kadın sahâbîlerin biyografilerini zikretmektedir. Bu bölümde ise önce Hz. Peygamber (s.a.s.) ile ilgisi olan kadın sahâbîleri tanıtmakta sonra da diğer kadın sahâbîlerin zikrine geçmektedir. Ancak diğer kadın sahâbîlerden ilk zikrettiği isim olan Esmâ bint Ebû Bekr'den sonra hiçbir kadının tercemesi bulunmamaktadır.[327] Böylece kadın

[322] el-Hâzimî, Muhammed b. Musa, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse,* thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 31, 2 no'lu dipnot muhakkikin ta'liki. (Makdisî'nin, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte*'siyle birliktedir.)
[323] Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 255.
[324] Âmir Hasan Sabrî, İbn Mende'nin, *Ma'rifetü's-sahâbe*'sine yazdığı mukaddime, 123.
[325] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 174-829.
[326] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 830-925.
[327] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 926-985.

tercemelerinde hem isim hem de künye bölümünün kayıp olduğu anlaşılmaktadır.[328]

İbn Mende'nin sahâbîleri tanıtmak maksadıyla tasnif ettiği *Ma'rifetü's-sahâbe*'deki metodunu şöyle açıklayabiliriz:

Eserin baş tarafı kayıp olup günümüze ulaşmadığından dolayı İbn Mende'nin metodunu açıklayan bir mukaddime yazdığı, hususi bir bölüm halinde Resûlullah'ın (s.a.s.) biyografisine yer verdiği ve eserine ilk önce kimleri tanıtmakla başladığına dair bir malumatımız yoktur. Fakat eserin günümüze ulaşan bölümleriyle birlikte bazı karinelere dayanarak eseri tanıtmaya çalışacağız.

İbn Mende, muhtemelen Aşere-i Mübeşşere'nin biyografilerini zikrederek başlamıştır. Zira onları alfabetik sıraya göre zikretmesi gereken yerlerde zikretmemiştir. Ayrıca bu durum hemşehrisi ve talebesi Ebû Nu'aym için de söz konusudur.[329] Zira o da sahâbeyi tanıtmaya Aşere-i Mübeşşere ile başlamıştır.[330] Sonra İbn Mende, ismi Resûlullah'ın (s.a.s.) ismiyle aynı olanları tanıtmış olmalıdır. Zira Halîfe Ebû Süheyl'in[331] terceme-i halinde onu, adı Muhammed olanlar arasında da zikrettiğini belirtmiştir.[332] Daha sonra da İbn Mende, önce erkek sahâbîlerin isimlerini harf sırasına göre dizmiştir. Bu tertipte ismin sadece ilk harfini dikkate almış, takip eden harflerdeki sıralamada dikkatli davranmamıştır. Bu durumu elif harfi üzerinden gösterecek olursak o, Ahnef b. Kays'ten sonra Evsat el-Becelî'yi ondan sonra da Âbî'l-lahm'ı daha sonra da Âzâd Murd el-Fârisî ve Esved el-Kureşî'yi zikretmiştir.[333] Müellif, erkek sahâbîlerin isimlerini harf sırasına göre zikrettikten sonra; bu sefer künyesiyle meşhur olan erkek sahâbîlerin künyelerini harf sırasına göre dizerek biyografilerini kaydetmiştir.[334] Erkeklerin biyografilerden sonra kadın sahâbîlerin biyografilerini zikretmektedir. Bu bölümde ise önce Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kızlarından ikisini, sonra halalarını ve sütannesini, ardından Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hanımlarını ve nişanlılarını tanıtmakta sonra da diğer kadın sahâbîlerin zikrine

[328] Mahmut Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti* (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 243-4.

[329] Muasır Mahmut Yazıcı, Ebû Nu'aym'ın *Ma'rifetü's-sahâbe*'de İbn Mende'yi model aldığını şöyle ifade ediyor: Ebû Nu'aym'ın, tercemelerin tertibi bakımından kendisinden önce yazılan İbn Mende'nin *Ma'rifetü's-sahâbe*'sini örnek aldığı tahmin edilebilir. Ancak İbn Mende'nin eserinin büyük bir bölümü elimizde olmadığından kesin bir yargıda bulunmak mümkün görünmemektedir. Bkz. Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti,* 250, 1853 no'lu dipnot.

[330] Bkz. Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Adil b. Yusuf el-İzâzî, 1. Baskı, (Riyad: Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, 1998), 1: 20-155.

[331] Muhammed b. Adî b. Rabîa el-Munkabirî; cahiliye döneminde adı "Muhammed" olanlardan biridir. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe,* 2, 361.

[332] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 541.

[333] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 174-182.

[334] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 830-925.

geçmektedir. Ancak diğer kadın sahâbîlerden ilk zikrettiği isim olan Esmâ bint Ebû Bekr'den sonra hiçbir kadının tercemesi bulunmamaktadır.[335] Tahmin ediyoruz ki erkek biyografilerinde takip ettiği metodu bayan biyografilerinde de uygulamıştır. Yani önce kadınlardan meşhur olanları isimleriyle alfabetik olarak zikretmiş ardından da onlardan künyeleriyle meşhur olanları yine alfabetik sıraya riayet ederek kaydetmiş olmalıdır.

İbn Mende sahâbîyi tanıtırken; onun ismini, nesebini, künyesini, ailesini, yaşadığı ve yerleştiği yerleri belirtmenin yanında[336] onun doğum tarihini[337] de kaydetmiştir. Şahsın vefat tarihine farklı ibârelerle mutlaka işarette bulunduğu[338] gibi onun Resûlullah (s.a.s.) ile olan ilgisini[339] ve katıldığı savaşları[340] da zikretmiştir. Ayrıca nadir de olsa tanıttığı şahsın sözlerine de yer vermiştir.[341]

İbn Mende, şahısları tanıtırken şahıs hakkında âyet nazil olmuşsa ona değinmiş,[342] ayrıca kişinin bedevi olması halinde bu duruma da dikkat çekmiştir.[343] Yani o, bu gibi farklı bilgileri kaydederek sahâbe biyografilerini uzunca vermeye çalışmaktadır. Fakat buna rağmen zikrettiği bazı biyografiler çok kısa ve yetersiz bir iki cümleden ibâret olabilmektedir.[344] O, bazen sadece şahıstan rivâyette bulunanların isimlerini kaydetmekle de iktifa edebilmektedir.[345] Ancak o, kişinin isminde,[346] nesebinde[347] künyesinde ve vefat tarihinde[348] ihtilaf varsa buna değinmeyi ihmal etmemektedir.

İbn Mende eserinde Hz. Peygamber'le sohbeti sabit olanların dışında Hz. Peygamber'i görenleri ile ru'yeti sabit olmayıp Hz. Peygamber zamanına yetişenleri de zikretmiştir. Bu İbn Mende'nin Hz. Peygamber'le sohbeti olmasa Hz. Peygamber hayattayken Müslüman olan kimseleri eserine aldığını göstermektedir.[349] Öte yandan

[335] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 926-975; Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, 243-4.
[336] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 664, 684, 691, 815, 965.
[337] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 328, 602, 752, 795.
[338] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 185, 948, 952, 956, 962, 965.
[339] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 588, 686, 745,
[340] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 663, 676, 751, 769
[341] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 760
[342] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 283, 325-326, 346, 364-365, 366, 407.
[343] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 192, 202, 214, 308, 369, 871.
[344] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 779-780, 833,
[345] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 216, 221, 228, 233, 236, 238, 240, 248, 250.
[346] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 200, 228, 233, 835.
[347] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 742,
[348] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 742,
[349] Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, 245-246.

o, şahsın sahâbî olup olmadığını tartışır,[350] bazen sahâbî olmadığına hükmeder ve onu sahâbî sayanların hata ettiklerine dikkat çeker.[351]

Irâkî'nin beyanına göre İbn Mende *Ma'rifetü's-sahâbe*'de yaklaşık 3800 civarında sahâbî veya sahâbî olduğu ihtilaflı olan kimseyi tanıtmıştır.[352] Ancak eserin günümüze ulaşabilen kısmında sadece 672 şahsın biyografisi bulunmaktadır.[353]

İbn Mende, şahısla ilgili bilgileri kaydettikten sonra onun tarîkiyle gelen birçok rivâyeti kaydetmekte ve onlarla ilgili sıhhat değerlendirmelerinde bulunmaktadır.[354] Ayrıca o, hiç rivâyeti olmayanların da bu durumuna değinir. O, bu konuda ihtiyatlı davranmakta ve şahıs hakkında; "İlgili konuda hiçbir rivâyeti bilinmemekte veya ilgili konuda rivâyeti olduğundan haberim yok" demektedir.[355]

Eserin kaynakları:

Ma'rifetü's-sahâbe'nin günümüze ulaşan eksik nüshasında İbn Mende'nin 154 şeyhinden nakilde bulunduğu anlaşılmaktadır.[356]

a) İsimlerini zikrettiği müellifler ve eserleri:

İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*'de istifade ettiği bazı eserleri ismen zikretmektedir. Mesela Ahmed b. Menî'in (ö. 244/858) *el-Vuhdân*'ı[357] ile İbn Ebî Âsım'ın (ö. 287/900) *el-Âhâd*'ından [358] faydalandığını belirtmektedir.

b) Sadece İsimlerini zikrettiği müellifler:

İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*'de istifade ettiği bazı müellifleri isim olarak zikretmiş; ancak eserlerinin isimlerini vermemiştir. Bu müellifler şunlardır: Muhammed b. İshak (ö. 151/768),[359] Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826),[360]),[361]

---

[350] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 213, 284.
[351] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 434, 435, 449-450, 473, 484, 669, 866.
[352] Irâkî, Ebü'l-Fadl Zeynuddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimetü İbnü'-Salâh* thk. Abdurrahman Muhammed Osman, 1. Baskı, (Medine: Mektebetü's-Selefî, 1969), 306.
[353] Bunlardan 651'i erkek ve 21 de bayandır.
[354] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*'de bulunan bazı değerlendirme lafızları:
Sahih: 489, 950.
Mürsel: 248, 657, 922, 923.
Bu rivâyet filan kişi kanalıyla Meşhûr: 547, 562, 625, 632, 635, 656.
Garib: 255, 257, 259, 266, 269, 270, 275.
Teferrede bihî: 309, 313, 320, 362, 394.
[355] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 475, 478, 487, 560, 691, 697.
[356] Âmir Hasan Sabrî, İbn Mende'nin, *Ma'rifetü's-sahâbe*'sine yazdığı mukaddime, 31-115.
[357] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 241.
[358] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 420.
[359] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 183, 242, 292, 316, 331, 334, 336, 352, 357...
[360] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 182, 285, 605, 680, 781, 940, 941, 948, 953...
[361] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 332, 551, 638, 742, 796...

İbn S'ad el-Vâkidî (ö. 230/844),[362] Yahya b. Maîn (ö. 233/847),[363] Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),[364] Abd b. Humeyd (ö. 249/863),[365] İshak b. Süveyd er-Remlî (ö. 254/868),[366] Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256/869),[367] Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/874),[368] Ahmed b. Seyyar el-Mervezî (ö. 268/881),[369] İbn Ebî Hayseme (ö. 279/892),[370] Hasan b. Süfyân (ö. 303/915)[371] ve Abdân el-Mervezî (ö. 305/917).[372]

Eserin elyazma nüshaları:

Eserin tamamı 40 cüzden fazla olduğu belirtilmiştir. Ancak sadece iki cüz'ü günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşan 37. cüz'ü, Zâhiriyye Kütüphanesi Hadis Bölümü 344 numarada kayıtlı olup 191-212 varakları arasındadır. Hicrî 427'den önce istinsâh edilmiştir. 42. cüz'ü ise yine Zâhiriyye Kütüphanesi Genel 4443 numarada kayıtlı olup 218-235 varakları arasındadır. Hicrî 430'dan önce istinsâh edilmiştir.[373]

Eserin baskısı ve üzerinde yapılan çalışmalar:

Eserin üzerinde yapılmış üç çalışma tespit edebildik. Birincisi İbn Mende'nin torunu Ebû Zekeriya Yahya b. Abdülvehhab, dedesinin kitabına bir zeyl yazmıştır.[374] İkincisi Ebû Musa Muhammed b. Ebû Bekr el-Medînî'nin (ö. 581/1185) *"Tetimmetu (Zeylü) ma'rifeti's-sahâbe"* adlı istidrak çalışmasıdır. O, bu kitabında İbn Mende'nin eserine üçte iki nispetinde ilâvede bulunmuştur.[375] Üçüncüsü de, Zehebî tarafından te'lîf edilen bu eserden iki büyük cüz hacminde bir müntekâdır.[376]

Öte yandan İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe,* adlı eserini; Ebû Abdullah İbn Mende,[377] Ebû Nu'aym el-İsfahânî, İbn Abdilber (ö. 463/1071) ve Ebû

---

[362] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 195, 216, 240, 247, 263, 268, 271...
[363] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 332, 551, 638, 742, 796...
[364] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 530, 548, 638, 884...
[365] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 257.
[366] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 277, 310, 405, 431, 448, 867...
[367] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 613, 667, 684, 699, 730, 777, 794, 860...
[368] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 727, 919.
[369] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 239.
[370] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 332, 447, 453, 461, 570...
[371] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 203, 368, 434, 473, 572...
[372] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 191, 756.
[373] Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe*, 255; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, 3: 229; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, 1: 439.
[374] Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe*, 255.
[375] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1: 10.
[376] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî, 1. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 140.
[377] Yukarıda "İbn Mende" lakabının Mende ailesinin bütün seçkin âlimleri için kullanıldığına dair dikkat çekmiştik. Bunun içindir ki, bazen "İbn Mende" lakabıyla kimin kastedildiği hemen kestirilemiyor ve şahsın tayininde hataya düşebiliniyor. Nitekim buradaki "İbn Mende" ile

Musa el-Medînî'nin sahâbeyle ilgili te'lîf etmiş oldukları eserlerini birleştirmek suretiyle meydana getirmiş ve İbn Mende için rumuz olarak د/del harfini kullanmıştır.[378]

Âmir Hasan Sabrî tarafından 1426/2005 yılında tahkik ve tahrici yapılan İbn Mende'nin *Ma'rifetü's-sahâbe'si,* orijinal adıyla tek cilt olarak neşredilmiştir. Muhakkik, başta sahâbînin tarifi, fazileti ve adaleti ile ilgili bilgi vermiş, sonra da İbn Mende'nin kısa hayatı ve eserdeki şeyhlerini sıralamıştır. Daha sonra eseri tanıtarak tahkike geçmiştir.

Muhakkik, şahısları numaralamanın yanı sıra hadislerin geçtiği kaynaklara ve şahıs hakkında bilgi veren diğer kaynaklara da değinmiştir. Ayrıca senedlerde geçen bazı râvilerin cerh ve ta'dîl durumlarını da açıklamıştır. Tahkikin sonunda da âyet, hadis, eser; şiir, şahıs ve beldelerin alfabetik fihristini vermiştir.

2. 4. 2. Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb

İbn Mende bu eserinde sahâbe döneminden başlayarak kendi dönemine kadar künyeleri ile iştihâr eden kimseleri zikretmektedir. Bu konuda te'lîf edilen ilk ve en kapsamlı eserlerden biridir.

İbn Mende'nin kitaptaki metodunu açıklamaya geçmeden önce eserin adı üzerinde bir kaç cümle sarf edelim: İbn Mende'nin bu eseri *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb* ismiyle meşhur olmuş[379] ve bu isimle tanınıp kataloglara girmiştir.[380] Bu isimle basılan eserin doğru ismi *el-Esmâ'ü ve'l-künâ* olması kuvvetle muhtemeldir.[381] Zira eseri *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb* adıyla ananlar; Ziriklî (ö.1396/1976), Kehhâle (ö. 1408/1987), Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) ve Fuâd Sezgin gibi müteahhir

müellifimizle aynı künyeyle anılan dedesi Muhammed b. Yahyâ kastedilmemektedir. Ancak hadis ilminde mütehassıs olan bazı kimseler bile burada müellifimizin dedesinin kastedildiğinin yanılgısına düşüp onun vefat tarihini kaydetmişlerdir. (Bkz. Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 281; Salahattin Polat, vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu,* 3. Baskı, (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 161.) Ancak bunun bir hata olduğu ve zikredilen eserin bizim müellife ait olduğu aşikardır.

[378] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe,* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1989), 1: 11; Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 281; Polat, vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu,* 161.

[379] Yazma nüshanın üst kapağında *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb* yazılıdır. Ancak iç kapakta ve diğer cüzlerde *"Kitâbu'l-künâ li'bn-i Mende"* kaydı bulunmaktadır. Bkz. er-Rahmânî, İbn Mende'nin *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb'*ına yazdığı mukaddime, 37.

[380] Ziriklî, *el-A'lâm,* 6: 29; Kehhâle, Ömer b. Rızâ, *Mu'cemu'l-müellifîn,* (Beyrut: Mektebetü'l-Mesnâ, t.y.), 9: 42; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî,* 3: 229; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî,* 1: 439.

[381] Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd,* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 2002), 7: 400; 8: 427; 11: 235, 381...; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 1: 362.

dönemin müellifleridir. Eseri *el-Esmâ'ü ve'l-künâ* ismiyle anan ise İbn Mende'nin vefatından dört yıl önce doğan (392/1002'de) Hatîb el-Bağdâdî'dir (ö. 463/1071). Onun, İbn Mende'ye yakınlığından dolayı başkalarına nisbeten kitaba daha aşina olduğu aşikârdır. Ayrıca eserde şahısların lakapları oldukça az zikredilmektedir. Zira lakapları zikredilenlerin 64 kişi olduğu ve eserdeki toplam biyografilerin 4748 olduğu göz önünde bulunduğunda 64 kişinin eserin yaklaşık %1,34 hacmine tekabül ettiği görülür ki bu da oldukça az bir orandır.[382] Ayrıca İbn Mende mukaddimede künye ve isimleriyle meşhur olan zevâtı tanıtacağını açıklamakla birlikte lakaplarıyla tanınanlardan bahsetmemektedir. Bu da eserde sadece künye ve isimlerle ilgilendiğini göstermektedir. Böylece eserin adlandırılmasında *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb* değil de *el-Esmâ'ü ve'l-künâ*'nin tercih edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

İbn Mende'nin tasnîf ettiği *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elk'ab* adlı bu eserindeki metodunu şöyle açıklayabiliriz:

İlgili eserinde takip ettiği metodu kısmen de olsa açıklayan bir mukaddime ile başlayan müellif, burada sahâbe ve tâbiîn muhaddislerinden künyesiyle meşhur olan, ismi bilinen veya bilinmeyen veyahut adında ihtilaf söz konusu olanları tabakalara göre sıralayarak künyelerinden hareketle onları tanıtacağını belirtmektedir.[383]

Müellif bu ifadelerden sonra, Resûlullah'ın (s.a.s.) künyesi "Ebu'l-Kâsım" ile künyelenme ve "Muhammed" ismi ile isimlenme meselesini ele almaktadır. Önce Resûlullah'ın (s.a.s.) künyesi ile künyelenmenin yasaklığını, yasağın nedenini de Hz. Peygamber'in hayatta olmasına bağlayan rivâyetleri zikretmektedir. Daha sonra da Resûlullah'ın (s.a.s.) vefatıyla, artık onun başkalarıyla karıştırılması söz konusu olmadığından dolayı ismiyle isimlenmenin ve künyesiyle künyelenmenin caiz ve mubah olduğunu ifade eden rivâyetleri kaydetmektedir.

Müellif eserini alfabetik olarak tertip etmiş olmasına rağmen, Resûlullah'a (s.a.s.) hürmetle künyesi "Ebu'l-Kâsım" olanları ilk önce zikretmektedir. Sahâbîlerin çocuklarından olup künyesi Ebu'l-kâsım olanları zikrettikten sonra; "tâbiînden künyesi "Ebu'l-Kâsım" olanlar" diye bir başlık açmakta ve altında birkaç tâbiînin ismini vermektedir. Daha sonra da "Ebu'l-kâsım künyesiyle meşhur olup adı bilinmeyenler" başlığı altında birkaç kişiyi saymaktadır.[384]

Künyesi "Ebu'l-Kâsım" olanları zikrettikten sonra normal alfabetik

[382] Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 147, 2 no'lu dipnot.
[383] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 17.
[384] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 17-35.

sıralamaya geçmektedir. O, künyeleri harf sırasına göre dizmektedir. Bu tertipte künyenin sadece ilk harfini dikkate almakta; takip eden harflerdeki sıralamada dikkatli davranmamaktadır. Bu durumu elif harfi üzerinden gösterecek olursak; o, şahısların künyelerine evvela "Ebû İbrahim" ile başlamakta sonra "Ebû İsmail", sonra "Ebû İshak", sonra "Ebû Ahmed" sonra da "Ebû Eyyüb" ile devam etmektedir.[385]

Müellif, her harfte künyesi o harfle başlayan sahâbîleri zikretmektedir. Ardından da tâbiîn, etbau't-tâbiîn ve daha başka kimselere yer vermektedir. Genellikle sahâbîleri ilk önce zikretmesine karşın bazen bu durumun dışına çıktığı da olmaktadır.[386]

İbn Mende, her harfin sonunda yalnız bir kimsenin taşıdığı, başka hiç kimse için kullanılmayan künyeleri "el-efrâd" başlığı altında kaydetmektedir. Ayrıca bu durumu "sahâbîlerdeki efrâdlar" ve "tâbiînlerdeki efrâdlar" diyerek iki ayrı başlıkta vermektedir.[387]

Alfabetik tertipte aynı künyeyi taşıyanların sıralamasında kişilerin isimleri dikkate alınmamakta ve onlarda alfabetik sıralamaya riayet edilmemektedir. Mesela Ebû Ahmed künyesinde önce Abdullah sonra Halef sonra İsa sonra Hakem sonra da Muhammed adındaki şahısları zikretmektedir.[388] Bu da kitabın kullanımını nispeten zor kılmaktadır.

Biyografisini verdiği şahsın birden çok künyesi varsa ona dikkat çekmektedir. [389] Ayrıca ekseriyetle biyografisini verdiği şahsın künye kaynağını belirtmeye özen göstermekte; şahsı bu künyeyle tanıtan âlimin kim olduğunu açıklamaya çalışmaktadır.[390] Ancak onun bu durumu ihmal ettiği de olmuştur.[391]

Müellif, Asr-ı Saâdet'ten başlayarak kendi zamanına kadar İslam memleketinde yaşamış olan "meşâhir" diyebileceğimiz sahâbe, tabiîn, hâlifeler, siyasetçiler,[392] kadılar,[393] muhaddisler, râviler ve diğerleri olmak üzere her gruptan

---

[385] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 35-60.
[386] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 57.
[387] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* bkz. elif harfi için 99-106, bâ harfi için 170-172, cim harfi için 205-209, hâ harfi için 275-276, ze harfi için 353-354.
[388] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 55.
[389] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 107-108, 409, 413 (Burada şahısla ilgili dört künye zikretmiştir.), 456 (Hz. Osman'ın iki künyesinin bulunduğunu belirtmiştir.), 459.
[390] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 40, 57, 64, 65, 66, 67, 68, 80, 104, 124, 405.
[391] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 405, 408, 413, 437.
[392] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 27, 39, 63, 184.
[393] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 34, 43, 66, 74, 510,

insanın künyesini zikretmektedir. Ancak müellifin mukaddimede kaydettiği gibi zikredilenlerin çoğu hadisçi ve râvidir.

Zikrettiği biyografide şahsın adını, nesebini, meşhur künyesini ve nadiren de olsa lakabını kaydetmenin yanı sıra onun kimden hadis aldığı ve kime rivâyet ettiği, ilim için yaptığı rihleleri, yaşadığı ve yerleştiği yerleri de belirtmektedir.[394] Ayrıca bazen şahsın yaşına ve ölüm tarihine işarette bulunduğu gibi onun yaptığı resmî görevleri; imam,[395] müezzin[396] vb. diğer vazifelerini de kaydetmeye çalışmaktadır. Ancak durumunu bilmediği ve hakkında fazla malumat sahibi olmadığı bazı şahısların biyografilerinde; sadece onun kimlerden rivâyette bulunduğunu veya kendisinden kimlerin rivâyet ettiğini belirtmekle iktifa etmektedir.[397] Bunun yanı sıra biyografisini verdiği şahsın nadiren cerh ve tadil durumunu belirtmektedir.[398] Ayrıca ilgili şahsın isminde,[399] babasının adında,[400] nesebinde veya künyesinde[401] ihtilaf varsa onu da kaydetmektedir.

Şahıs biyografilerini uzunca vermeye çalışmasına[402] karşın genel itibarıyla tercemeler, iki üç satırı geçmemekte ve bazı biyografiler de çok kısa ve yetersiz birkaç kelimeden ibâret olabilmektedir.[403] Ancak bunların genelde kendi hocaları oldukları belirtilmektedir.[404]

İbn Mende'nin sahâbe biyografisi ile ilgili müstakil bir eseri olmasına rağmen bu eserinde de "sohbet" konusunu geniş bir şekilde ele almaya çalıştığı görülmektedir. Zira o, Hz. Peygamber'le (s.a.s.) sohbeti sabit olanların dışında,[405] Hz. Peygamber'le sohbeti sabit olmayan ancak başka kimseler tarafından sohbetleri söz konusu edilen zevâta da yer vermektedir.[406] Ayrıca kendisinden önceki bazı müellifler tarafından sahâbe arasında sayılan ancak kendisine göre sahâbe olmayanlara da dikkat çekmektedir.[407]

---

[394] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 101, 196, 498, 511.
[395] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 63, 98, 305, 318, 328, 389, 490,
[396] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 157, 158, 287, 343, 385, 440.
[397] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 123, 155, 196, 206, 404,
[398] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, cerhle ilgili; 34, 39, 44, 62, 68, 357, 440 tadille ilgili; 90, 112, 114, 116, 125, 236, 345.
[399] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 166, 170, 177, 416, 450.
[400] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 285,
[401] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 29, 105, 227, 288, 492.
[402] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 77, 312, 357, 358, 456,
[403] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 123, 155, 427, 461, 438.
[404] Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 148, 4 no'lu dipnot.
[405] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 331, 335, 337, 353...
[406] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 169, 327, 379, 380, 450...
[407] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 315, 322, 328, 427...

İbn Mende'nin, eserinde şahısların lakaplarıyla çok ilgilenmediği göze çarpmaktadır. Zira lakaplarını zikrettiği şahıslar sadece 64 kişidir.[408]

Müellif, kimi zaman şahısla ilgili bilgileri kaydettikten sonra onun tarîkiyle gelen hadislere işaret etmekte ve bunu genelde müphem ifadelerle belirmektedir. Mesela abdest,[409] namaz,[410] menâsik,[411]ticâret[412] vb. konularla ilgi kişinin rivâyetinin bulunduğunu belirtmekle birlikte rivâyetin metnini vermemektedir. Bazen de rivâyetin metnini ve konusunu belirtmeden onun rivâyetinin bulunduğunu ifade etmektedir.[413] O, kişinin hiçbir rivâyeti yoksa da buna değinmekte ve ihtiyatlı bir şekilde onun bu konuda hiçbir rivâyetinin bilinmediğini açıklamaktadır.[414] Yine o, az da olsa rivâyetlerle ilgili önceki âlimlerin görüş ve beyanlarına yer verdiği[415] gibi hadislerin illetiyle ilgili değerlendirmeleri de kaydetmektedir.[416]

İbn Mende, eserinde istifade ettiği bazı müellifleri zikretmekle birlikte eserlerinin isimlerini vermemektedir. Fakat bu müellifler hadis ilminde meşhur kimseler olduğu için, bunların hangi eserler olduğunu kestirmek zor olmasa gerektir. İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin (ö. 327/939) *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*'i, Halîfe b. Hayyât el-Usfurî'nin (ö. 240/854) *Tabakât*'ı, Muhammed b. Ukayl el-Belhî'nin *Târîhu Belh*'i ve Muhammed b. İshak es-Serrâc'ın *et-Târîh*'i, Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'i ve Müslim b. Haccâc'ın *el-Künâ*'sı gibi.[417]

Eserin elyazma nüshası:

Eserin ancak tek nüshası günümüze eksik bir şekilde ulaşmıştır. Zira nüshanın mevcut bölümü elif harfiyle başlamakta ve alfabetik olarak ayn harfine kadar devam etmekle birlikte arada eksiklikler de bulunmaktadır. "ع/Ayn" harfinden sonraki kısmı ise tamamen kayıp olup günümüze ulaşmamıştır. Ancak eserin eksiksiz bir nüshasına Hâfız Ebu'l-Haccâc Mizzî'nin (ö. 742/1341) muttali olduğunu *Tehzîbu'l-Kemâl*'de yaptığı nakillerden anlıyoruz. Nitekim o, *Fethu'l-bâb*'tan

[408] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 27, 498, 508, 511.
[409] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 71,
[410] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 73, 74, 89, 364, 442.
[411] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 89, 353.
[412] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 89, 427.
[413] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 63, 205, 253, 354, 356, 461, 478.
[414] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 196, 353, 354
[415] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 39, 180, 392.
[416] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 40, 58, 99, 171, 180, 429, 431.
[417] er-Rahmânî, İbn Mende'nin *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb'*ına yazdığı mukaddime, 43; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende,* 141-142,

"ع/Ayn" harfinden sonraki harflerle ilgili nakillerde bulunmuştur.[418] Eserin kayıp bölümleri, kitabın yarısını oluşturmaktadır.[419] Fakat eser bu haliyle bile oldukça kabarık ve toplam 4748 şahsın biyografisini içermektedir.

Eserin yazması Berlin 9917 numarada[420] kayıtlı olup toplam 229 varaktır. Hicrî 9. asır civarında istinsâh edilen[421] nüsha, 9 cüzden müteşekkil olup cüz'lerin ekseriyeti 22 varaktan oluşmaktadır. Nesih hattıyla yazılan nüshanın sayfalardaki satır sayısı 21'dir. Eserin birkaç sayfası hariç yazısı gayet güzeldir. Ancak sondan birkaç sayfanın yazısı nemden dolayı silinmiş, dolayısıyla da okunması gayet güç hale gelmiştir.[422]

Eserin baskıları ve üzerinde yapılan çalışmalar:

a) Eserin bir bölümü Sven Dedering tarafından Uppsala'da (Almanya) 1927'de ilk olarak basılmıştır.[423]

b) Eser, Abdülaziz b. Abdullah b. Ubeydullah er-Rahmânî tarafından 1407/1986 yılında Mekke'de üç cilt halinde tahkik edilmiştir. Bu tahkik, doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Fakat er-Rahmânî'nin bu çalışmasında yaklaşık 100 kadar biyografiye yer vermediği, ayrıca esere Müslim b. Haccâc'ın *Kitâbü'l-künâ*'sından 700'den fazla biyografiyi yanlışlıkla eklediği ve daha başka hatalarının bulunduğu el-Fâryâbî tarafından yapılan tahkikle anlaşılmıştır.[424]

c) Eser, Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî tarafından tahkiki yapılarak 1417/1996 yılında Riyad'ta tek cilt halinde yayımlanmıştır.

2. 4. 3. Esâmî Meşâyihi'l-İmâmi'l-Buhârî

Bu isimle basılan eserin doğru ismi *Tesmiyetü'l-meşâyih ellezîne yervî anhüm el-İmâm Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî* olmalıdır.[425]

---

[418] Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahmân, *Tehzîbul-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 34: 344, 381.

[419] Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende,* 138, 1 no'lu dipnot.

[420] Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, 3: 229'da bu sayıyı 9317 olarak kaydetmiştir.

[421] Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 245; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, 3: 229; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, 1: 439.

[422] er-Rahmânî, İbn Mende'nin *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb'*ına yazdığı mukaddime, 40.

[423] Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 245; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, 3: 229; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, 1: 439.

[424] el-Fâryâbî, İbn Mende'nin *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb'*ına yazdığı mukaddime, 5-6; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.

[425] Zira müellif eserinin başında risalesini böyle adlandırmıştır. Bkz. İbn Mende, *Esâmî Meşâyihi'l-İmâmi'l-Buhârî*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, 1. Baskı, (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1991), 23.

Eserini Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'teki hocalarını tanıtmak ve onları bir arada zikretmek maksadıyla kaleme alan İbn Mende,[426] kitabında هـ/he harfini و/vav harfinden önce zikretmesinin dışında alfabetik sıralamaya riayet etmiş ve her bir hocayla ilgili kısa ve öz bilgilere yer vermiştir.[427] Fakat o, alfabetik sıralamada sadece ismin ilk harfini dikkate almış, takip eden harflerdeki sıralamaya dikkat etmemiştir.

Müellif, her bir harf için müstakil bir bâb başlığı açmakta ve altında da ilgili isimleri kaydetmektedir. Öyle ki ilgili harfle Buhârî'nin bir hocası bulunmasa dahi yine de onun için bir bâb başlığı açmakta ve ardından da bu harfle ilgili Buhârî'nin bir hocasının bulunmadığını sarâhaten belirtmektedir.[428] Bu yolla ilgili harfin sehven atlanılmadığına dair dikkatleri çekmek istediği anlaşılmaktadır. Ancak onun, birkaç harfle ilgili bu hassasiyeti uygulamadığı,[429] ayrıca birkaç farklı harfi bir bâb altında zikrettiği de görülmektedir.[430] Bu da ilgili harflerle Buhârî'nin az sayıda hocasının bulunmasına hamledilebilir. Müellif, bazı harflerle ilgili alt başlıklar da kullanmaktadır. Mesela elif harfiyle ilgili "Men ismühû İshâk",[431] "Men ismühû Ahmed"[432] gibi başlıklar kullanmakta ve ilgili isimleri kaydetmektedir. İlginçtir ki, o, "Men ismühû Hakem" diyerek bir alt başlık açmakta ve altında da Buhârî'nin sadece bir hocasını zikretmektedir.[433] Bu da sözü edilen uygulamanın sadece ilgili hocaların çokluğuna[434] hamledilemeyeceğini göstermektedir.

İbn Mende zikrettiği biyografide şahsın adını, nesebini, meşhur künyesini ve lakabını kaydetmekte ve bunlardaki ihtilaflara da değinmektedir. Kişinin doğup büyüdüğü ve sonradan yerleştiği beldeleri belirtmeye özen göstermektedir.[435] Tercemesini verdiği kimselerin ölüm tarihlerini vermenin ve bu konudaki ihtilafları kaydetmenin yanı sıra bazen şahsın vefat ettiği yeri de zikretmektedir. Biyografisini verdiği kimse ile meşhur râviler arasındaki akrabalık bağlarına da dikkatleri

---

[426] Müellif eserinin sonunda bunu dile getirmiştir. Bkz. İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 82.
[427] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 78.
[428] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 39, 48.
[429] Zira ظ/zâ, غ/ğayn, ك/kef ve ل/lâm harfleriyle ilgili Buhârî'nin hocalarının bulunmadığına dair dikkatleri çekmemektedir. Bkz. İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 52-66.
[430] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 52, 78.
[431] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 25.
[432] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 28.
[433] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 44.
[434] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 167.
[435] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 29, 30, 31, 40...

çekmektedir.[436] Genel olarak şahsın hoca ve talebelerini zikretmezken istisnâî olarak bu durumun dışına çıktığı da vakidir. Az da olsa o, Buhârî'nin şahıstan doğrudan mı yoksa başkasının vasıtasıyla mı rivâyette bulunduğunu izaha çalışmaktadır.[437] Ayrıca o, nadiren de olsa Buhârî'nin ilgili kişiden ihticâc mı yoksa istişhâd amacıyla mı rivâyette bulunduğunu da açıklamaya meyletmektedir.[438] Ancak bu durum bütün râviler için söz konusu değildir.

Zikrettiği biyografiler gayet kısa olmakla beraber müellif, onlarda herhangi bir sistem de takip etmemektedir. Zira o, biyografisine yer verdiği kimselerin tam adını vermekle birlikte kiminin sadece künyesini, kiminin de sadece meşhur lakabını, kiminin ise sadece yerleştiği şehri zikretmekle iktifa edip onunla ilgili malumatı sonlandırmaktadır.[439] Ayrıca o, Buhârî'nin hocalarından muhmel[440] olarak zikredilenlere de yer vermiş ve onları tayin etme konusunda gayret sarf etmiştir.[441]

Tenkidi:

İbn Mende, bu eserinde her ne kadar Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'teki bütün hocalarını tanıtmayı kastetmişse de bunu başaramadığı görülmektedir. Çünkü o, Buhârî'nin bütün şeyhlerini zikretmediği gibi onun hocası olması muhtemel olmayan kişileri de kaydetmektedir.[442] Eserde tekrarlarıyla beraber 306 şahsın[443] biyografisine yer verilmektedir.[444] Ancak bu sayıya Buhârî'nin hocası olduğu tartışmalı ve hatalı olanlar da dâhildir.[445]

Eserin elyazma nüshası:

Eserin yegâne yazması Dublin'de Chester Beatty Library Kütüphanesi 5165/1 numaradaki mecmuanın 1-11 varakları arasında yer almaktadır. Yazısı nesih olup Kâtip Muhammed b. Hasan el-Bağdâdî tarafından hicrî 632'de istinsâh edilmiştir. Yazısı da gayet güzel ve okunaklı olan nüshanın her bir sayfasında 17 satır

[436] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 25, 30, 72, 76...
[437] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 28, 48, 50, 51, 71.
[438] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 77.
[439] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 24, 25, 26, 44, 68.
[440] Muhmel: İsmi, künyesi, lakabı ve/veya nisbesi diğer râvi veya râvilerinkiyle benzeştiği halde bunlardan biriyle zikredilip de ayırıcı bir niteliği eklenmemiş olan râvi. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 205.
[441] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 36, 43, 74, 82.
[442] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 79; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 173.
[443] M. Yaşar Kandemir, bu rakamı - muhtemelen sehven - 309 olarak vermiştir. Bkz. Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.
[444] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 82.
[445] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 175-6.

bulunmaktadır.[446]

Eserin baskısı:

Eser, 1412/1991 yılında Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî'nin tahkiki ile Riyad'ta tek cilt halinde basılmıştır.

2. 4. 4. Cüz'ü Sıhhati hadîsi İkrime

Bu çalışma İbn Mende'nin, Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687) mevlası Ebû Abdullah İkrime el-Berberî'nin (ö. 105/723) hadis rivâyetindeki adâletini delilleriyle ortaya koymaya çalıştığı küçük risâlesidir.[447] Bu broşür günümüze ulaşmadığından dolayı içeriğindeki bazı bilgilere İbn Hacer'in bazı kitapları üzerinden temas edilecektir:[448]

İbn Mende İkrime hakkında şunları kaydetmiştir: "Tâbiîn tabakasından ve sonraki dönemlerden önemli şahsiyetler onu ta'dîl etmiş ve ondan rivâyette bulunmanın yanı sıra ilâhî sıfatlar, sünen ve ahkâma dair tek başına rivâyette bulunduğu (teferrüd ettiği) haberleri kabul edip onlarla ihticâc etmişlerdir. Kendisinden değişik beldelerden yaklaşık 600 âlim rivâyette bulunmuş; ayrıca bunların arasında tâbiînin en hayırlılarından olan yetmiş kişi de bulunmaktadır. Neredeyse bu meziyet, tâbiînin büyükleri arasında kendisinden başka hiç kimsede bulunmamaktadır.

Ayrıca onu cerh eden imamlar ondan rivâyeti terk etmemiş ve onun hadislerinden müstağni kalmamışlardır. Bu imamlara örnek olarak Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî, Mâlik b. Enes ve emsalleri zikredilebilir. Mamafih bütün ilmî çevreler onun rivâyetlerini kabulle karşılamış ve onlarla ihticâcta bulunmuşlardır. Bu durum asırdan asra ve imamdan imama intikal ede gelmiştir. Tâ ki sahih hadisleri tahrîc etmenin yanında rivâyetlerin sahîhini sakîminden ayırmada ve ricâl ilminde temâyüz etmiş dört büyük imam olan Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'ye gelinceye kadar; onlar da onun rivâyet ettiği hadisleri tahrîc etmek ve onlarla ihticâc etmek konusunda müttefiktirler. Şunu belirtmek gerekir ki, bu imamlar arasında İkrime

---

[446] Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî,* 1, 440; el-Fâryâbî, İbn Mende'nin *Meşâyihi'l-Buhârî*'ne yazdığı mukaddime, 14-15.

[447] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* thk. Şu'ayb el-Arnavut vd., 3. Baskı, (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 5: 31.

[448] İbn Hacer, her ne kadar "bu bilgiler İbn Mende'nin *Sahîh* adlı eserinden alıntıdır" demiş ise de Sahîh kelimesinin cüz' kelimesinden tashif edildiği düşünülmektedir. Zira onun *Sahîh* isimli bir eseri bulunmamaktadır. Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende,* 178, 5 no'lu dipnot.

hakkında cerh görüşü en ağır olan Müslim bile *Sahîh*'inde ondan makrûnen[449] rivâyette bulunmuştur. Hatta o, onu cerh ettikten sonra da bu görüşünden geri dönmüş ve onu ta'dîl etmiştir."[450] Ayrıca bazı kaynaklarda ilgili eserin adı yer almamakla birlikte, İbn Mende'nin bu konuda bir eserinin bulunduğundan bahsedilmektedir.[451]

2. 4. 5. Şerhu'r-Risâle fî beyân-i fazli'l-ahbâr

İbn Mende'nin *Şurûtu'l-eimme* ismiyle basılan eserinin şerhi olan bu kitabının asıl ismi *Şerhu'r-Risâle fî beyân-i fazli'l-ahbâr ve şerh-i mezâhib-i ehli'l-âsâr ve hakîkati's-sünen ve tashîhi'r-rivâyât* şeklinde olmalıdır.[452] Müellif bizzat kendisi bu eserinin içeriğiyle ilgili bazı malumatlara değinmiştir. O, şöyle demektedir: "Bu eserimin (*Şurûtu'l-eimme)* şerhi olan "*Şerhu'r-Risâle*"de Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde ittifakla veya teferrüdle rivâyette bulundukları bütün şahısları uzun uzadıya açıkladım. Bununla birlikte onların ihtilaf ettikleri râvileri ve rivâyetlerini istişhâd babından kaydettikleri kimseleri de teferruatlı bir şekilde ele aldım."[453] Ayrıca zabt ve itkan bakımından râvileri birkaç tabakaya ayıran İbn Mende, metrûk râvilerin; içinde bulundukları tabakayı ve onların cerh ve ta'dîl durumlarını "*Şerhu'r-Risâle*"de zikrettiğini ve Allah'ın (c.c.) izniyle de onların durumunu açıklığa kavuşturduğunu beyan etmektedir.[454]

İbn Mende, âsâr taşıyıcıları olan râvilerin (*Şurûtu'l-eimme*'de zikredilenler ve daha başkaları) hadis alıp aktarma/tehammül ve edâsındaki mertebeleri ve cerh ve ta'dîl durumlarını - Allah'ın (c.c.) kendisine doğru yolu murad ettiği - araştırmacıya kâfi gelecek şekilde "*Şerhu'r-Risâle*"de açıkladığını belirtmektedir.[455] Ancak bu eseri kayıp olmasından dolayı müellifin bu konularda ne kadar başarılı olduğu pek bilinmemektedir.

---

[449] Makrûnen: Zaîf bir râvinin rivâyet ettiği bir hadisi, bu râvisinden dolayı sika bir râvinin rivâyetiyle birlikte zikretme usulü Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 170-1.
[450] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 1: 429-30; a.mlf., *Tehzîbu't-Tehzîb,* 7: 272.
[451] Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* thk. Ali Hüseyin Ali, 1. Baskı, (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003), 2: 29.
[452] Zira ilgili eserin asıl isminin *Şurûtu'l-eimme* olmadığını yukarıda onu tanıtırken kaydetmiştik.
[453] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 71.
[454] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 32.
[455] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 83.

2. 5. AKAİDLE İLGİLİ ESERLERİ

2. 5. 1. Kitâbü'l-Îmân

İbn Mende'nin üslûbu ve metodu açısından orijinal bulunan en meşhur eseridir.

Elyazma nüshanın 6. cüz'ü dışındaki cüz'lerde ilgili eser *Kitâbü'l-Îmân alâ'l-ittifâk ve't-teferrüd* olarak adlandırmakta; 6. cüz'de ise "resm" kaydı eklenip *Kitâbü'l-Îmân alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd* diye isimlendirmektedir.[456] Nitekim bu eserinde olduğu gibi daha başka eserlerinde de onun "alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd" tabirini kullandığını müşahede etmekteyiz.[457] O, eserindeki bu tabirlerle şu manaları kastetmektedir:

İttifak: İbn Mende, bu kelimeyle eserinde kullandığı hadislerin Buhârî ve Müslim'in ittifakıyla tahrîc edilmiş olmasını kastetmektedir.

Teferrüd: O, tahrîc ettiği hadisin Buhârî ve Müslim'den veya diğer hadis imamlarından (Ebû Dâvûd, Nesâî ve et-Tirmizî'den) birinin yalnız olarak rivâyet etmesini amaçlamaktadır.

Resm: O, kaydettiği hadisin Buhârî ve Müslim'in birlikte veya ikisinden birinin veyahut diğer muteber hadis imamlarının şartlarına uygun olmasını kastetmektedir.[458] Zira o, rivâyet ettiği bazı hadislerin ardından bunların Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin eserlerinde de bulunduğunu ve onların şartlarına uygun olduğunu belirtmektedir. Bunu da bazen "resm" tabiriyle ifade etmektedir.[459] Mesela alâ resmi'l-Cemâ'at,[460] alâ resmi'l-Buhârî,[461] alâ resmi Müslim,[462] alâ resmi Ebû Dâvûd,[463] alâ resmi'n-Nesâî[464] ve alâ resmi't-Tirmizî[465] gibi ifadelerle *Kütüb-i Hamse* müelliflerine atıfta bulunmaktadır.

İbn Mende, eserinin adında zikrettiği "alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd" şartına sadık kalmış ve eserindeki rivâyetlerin ekseriyetini ya ittifakla yahut da teferrüd

---

[456] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 80.
[457] Mesela Tevhîd kitabını *Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtu's-sıfât... alâ'l-İttifâk ve't-teferrüd* ve Tahâret kitabını da *et-Tahâretü bi'l-ittifâk ve't-teferrüd alâ resmi ehli'l-ma'rifeti bi'-l-âsâr ve sahîhi'l-ahbâr* diye adlandırmaktadır.
[458] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 87, 3 no'lu dipnot.
[459] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 81.
[460] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 574.
[461] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 855.
[462] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 874.
[463] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 796.
[464] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 572.
[465] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 796.

olarak hadis kitaplarında tahrîc edilmiş olanlardan seçmiştir. Nitekim eserde zikredilen 1089 rivâyetin kahir ekseriyeti *Sahîhayn, Sünen-i Erba'a* (Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce) ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i gibi muteber eserlerde de yer almaktadır.[466] Böylece ilgili eser, bu kitaplar üzerine yazılmış bir çeşit müstahrec niteliğindedir. Çünkü o, Buhârî,[467] Müslim,[468] Nesâî,[469] Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin eserlerinde yer alan hadisleri kaydederken bunların onlar tarafından da kaydedildiklerine dikkat çekmektedir.[470] Ayrıca o, bazen üçüncü hocasında onlarla birleşmektedir.[471]

İbn Mende, "*Kitâbü'l-Îmân*" adlı bu eserini, daha önceki dönemlerde yaşayıp siyâsî nedenlerden dolayı birbirlerini takbîh ve tenkîd eden, bununla da yetinmeyerek birbirlerini tekfîr edip yekdiğerinin "îmân"larını geçersiz sayan grupların ortaya koydukları görüşleri cevaplandırmak ve Ehl-i sünnetin haklılığını isbat etmek için yazmıştır. Bu nedenle mezkûr kitabın üçte ikisi doğrudan îmân konusuyla ilgili hadisleri, üçte biri de farklı, fakat dolaylı yollardan îmân konusuyla irtibatlı hadisleri ele almaktadır.

Eserde kulların inanması gereken itikadî meseleler, îmân ve İslâm kavramları, îmân-amel münâsebeti, kaza ve kadere îmân, ahîrete ve ahîret hallerine îmân, îmânın tarifi ve sınırları, cennete girmenin şartları ve durumları, namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerle îmân arasındaki münâsebet, cihâd ibadetiyle îmân arasındaki münâsebet, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) onun elçisi olduğuna îmân etmenin anlam ve önemi, îmânın esâsları ve şu'beleri, Müslüman, mü'min, münâfık ve müşriklerle ilgili vasıflar ve bu vasıfların îmân açısından durumu, Allah ve Resûlü ile sahâbeyi sevmenin îmân açısından önemi, Allah için sevmek ve yine Allah için öfkelenmenin îmân açısından durumu gibi birçok konu direkt olarak îmân ile irtibatlı bir şekilde ele alınmakta, bu konularla ilgili hadisler peş peşe sıralanmaktadır.[472] Yani eserde hemen hemen bütün itikâdî konularla ilgili rivâyetlere yer verilmesinin yanı sıra onların sistematik bir biçimde tanzimi, bol oluşları ve zikredilen rivâyetlerin diğer muteber hadis imamları tarafından da tahrîc

[466] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 108.
[467] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 158-9.
[468] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 916.
[469] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 248.
[470] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 152, 369; 2: 573, 795.
[471] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 107.
[472] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 269-270.

edilip edilmediğine temas edilmesi ve hadislerin farklı tarîk ve vecihlerinin verilmesi gibi hususlar eserin temâyüz ettiği özelliklerden birkaçıdır. Bundan dolayıdır ki ilgili eser bu minvâl üzere te'lîf edilen kitapların en muhtevâlısı kabul edilmektedir.[473] Zira eserde 109 konu başlığı altında 1089 rivâyet senetli olarak yer almaktadır.

İbn Mende'nin bu eserinin önemli bir özelliği de şudur: O, neredeyse bütün rivâyetlerin farklı tarîklerini farklı lafızlarla bir araya toplayarak ilgili bölüme yerleştirmiştir. Böylece bütün Kelam konularıyla ilgili rivâyetler sened ve metin farklılıklarıyla birlikte bir araya getirilmiş ve istifadeye sunulmuştur.

Eserine besmele, hamdele ve salvele ile başladıktan sonra - bir mukaddimeye yer vermeden - hemen birinci bâba geçen İbn Mende[474] bâb başlıklarını çoğu zaman hadislerden seçtiği ibârelerle tanzim etmiş ve itikâdî bir meselenin vücûbiyetine temas etmeye özen göstermektedir. Ayrıca o, bâb başlıklarını kendi itikâdî görüşlerini belirtecek tarzda şekillendirmektedir. Bunun içindir ki, Buhârî hakkında "Buhârî'nin fıkhî görüşleri bâb/konu başlıklarındadır"[475] denildiği gibi İbn Mende hakkında da "İbn Mende'nin itikâdî görüşleri tercemelerindedir" denilebileceğine dikkat çekilmektedir.[476]

İbn Mende, bazen bir hadisi ilgisi dolayısıyla muhtelif bâblarda tekrarlamakta; fakat tekrarladığı hadisi takti' etmeden, tam metnini, farklı rivâyetlerini ve daha başka tarîklerini de vermektedir. Bu kabilden o, meşhur Cibrîl Hadis'ini eserinin ilk 9 bâbında tekrarlamaktadır.[477]

İbn Mende birleştirdiği senetler arasına müşterek şeyhten sonra (ح/ha) harfini kullanmaktadır. Ayrıca İbn Mende zikrettiği hadisin farklı senetlerini verdikten sonra metni tekrar etmeyip "nahvehû" ve "ve zekere'l-hadîs" demekle yetinmekte ve "ve zekere'l-hadîs" ibaresinden önce hadisin baş tarafından bir pasaj da zikretmektedir.[478]

Eserin elyazma nüshası:

Eserin 6 cüzden oluşan elyazması, Zâhiriyye Kütüphanesi hadis bölümü 338 numarada kayıtlı olup 1-102 varakları arasındadır. Yazısı nesih olan nüshanın sayfalardaki satır sayısı 32-40 arasında değişmektedir. Eseri İbn Mende'den oğlu Abdülvahhab icâzet yoluyla rivâyet ederken, önde gelen talebelerinden olan Ebü'l-

[473] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 106.
[474] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 116.
[475] İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 81.
[476] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 106.
[477] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 116- 153.
[478] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 133, 135, 136, 2 734.

Fazl el-Bâtırkânî de semâ' yoluyla rivâyet etmiştir.[479]

Eserin baskısı ve üzerinde yapılan çalışma:

Eser üzerine 1398/1978 yılında, Mekke el-Melik Abdülaziz Üniversitesi Usûlüddîn Fakültesinde Ali Muhammed Nâsır Fukayhî tarafından "*İbn Mende ve Kitâbühü'l-Îmân*" adlı bir doktora çalışması yapılmıştır. Fukayhî, başta İbn Mende'nin yaşadığı asrın siyasi, sosyal ve kültürel ortamı ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuş, sonra da müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermiştir. Daha sonra eseri tanıtarak tahkîke geçmiştir. Ayrıca o, her konunun bitiminde dipnotta "et-Ta'lîk" başlığı açarak konuyla ilgili - varsa - âyetleri ve başka eserlerdeki hadisleri de eklemekte; müellifin zikrettiği hadislerin bulundukları bâbta zikrediliş sebepleri ile hadislerin muhtevâsını detaylı bir şekilde açıklamaktadır.

Fukayhî tarafından metni tahkik edilen, hadisleri tahrîc edilen ve dipnotlarla zenginleştirilen eser, 1401/1981 yılında Medine'de; 1406/1985 ve 1047/1987 yıllarında da Beyrut'ta üç cilt halinde yayımlanmıştır.[480]

2. 5. 2. Kitâbü't-Tevhîd

Tam adı *Kitâbü't-Tevhîd ve ma'rifeti esmâillâhi azze ve celle ve sıfâtihî ale'l-ittifâk ve't-teferrüd*'tür. İbn Mende bu eserinde de zikrettiği hadislerin mu'temed hadis kitaplarında ittifakla veya teferrüden tahrîc edildiklerine dikkatleri çekmek üzere eserinin adına "*ale'l-ittifâk ve't-teferrüd*" kaydını eklemiştir.

132 konu başlığı altında senedleriyle birlikte zikredilen 914 rivâyette genel hatlarıyla Allah Teâlâ'nın vahdâniyyeti, ulûhiyeti, isimleri ve sıfatları incelenmekte, her konu âyet, hadis ve selef âlimlerinin sözleriyle açıklanmaktadır.[481]

Kitabın muhtevası:

Kitâbü't-Tevhîd, üç kısımdan oluşmaktadır: Birinci kısım; Allah Teâlâ'nın vahdâniyeti ve rubûbiyeti ile ilgili âyet ve hadislere tahsis edilmiş olup eserin ilk cildini oluşturmaktadır. Besmele, hamdele ve salvele ile iftitahtan hemen sonra tevhid konusuna geçen İbn Mende, birinci bâb başlığını İhlâs suresinden iktibasla oluşturmakta ve altında ilgili rivâyetlere yer vermektedir.[482] Böylece o, eserin ilk

[479] el-Elbânî, *Fihrisu mahtûtât Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye*, 169; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, 1: 440 (fakat Sezgin, *Kitâbü'l-Îmân'*ın *Kitâbü't-Tevhîd* ile aynı eser olabileceğinin yanılgısına düşmüştür.); Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 83.
[480] Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.
[481] Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.
[482] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 61-69.

bâbında Allah'ü Teâlâ'nın ulûhiyeti, rubûbiyeti, isimleri ve sıfatları ile ilgili vahdâniyyetine telmihte bulunmaktadır. Eserin bu konulardan müteşekkil olduğu hatırlandığında da müellifin âdete bir bâbta bütün bir eseri özetlediği düşüncesi okuyucuyu sarmaktadır.

İkinci kısım; Esmâ-i Hüsnâ'ya tahsis edilmiş olup matbu eserin ikinci cildini oluşturmaktadır. Nitekim İbn Mende eserinin 40-105 bâblarında Esmâ-i Hüsnâ ile ilgili âyet, hadis ve eserleri etraflı bir şekilde ele almaktadır.

Allah'ın isimlerini naslara ve sahâbeden nakledilen mevkûf[483] rivâyetlere dayanarak isbat etmeye çalışan İbn Mende, zaman zaman isimlerle ilgili beyan sadedinde selef âlimlerinin görüşlerine[484] yer verdiği gibi kendi görüşlerini de belirtmektedir.[485] Ayrıca o eserinin pek çok yerinde "ehl-i te'vîl bu isimle ilgili şöyle demektedir" diyerek bazı kaynaklara işaret etmektedir.[486] İşaret edilen kaynaklara mürâcaattan sonra onun "ehl-i te'vîl"den maksadının müfessirler olduğu anlaşılmaktadır.[487]

Tuhaftır ki İbn Mende, Esmâ-i Hüsnâ'ya el-Mu'în ismini de dâhil etmekte ve istişhâd olarak da Hz. Peygamber'den (s.a.s.) nakledilen şu duaları zikretmektedir.[488]

اللهم اعني علي ذكرك...،[489] اللهم اعني ولا تعن علي،[490] الله في عون العبد...[491]

Yani o, اعني/yardım et emir kipinden Allah'ın "el-Mu'în" adında bir ismi celîlinin bulunduğunu kabul etmektedir. Ayrıca bu minvâl üzere "el-Müferric" ve daha başka isimler de zikredilebilir.[492]

Bilindiği üzere Esmâ-i Hüsnâ'nın teker teker sayıldığı "ihsâ" hadisinin[493] Tirmizî ve İbn Mace tarafından nakledilen iki farklı rivâyeti bulunmaktadır. İbn

---

[483] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 77, 110.
[484] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 62, 91.
[485] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 21.
[486] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 51, 60, 64, 84, 169.
[487] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'ine yazdığı ta'lîk, 2, 48.
[488] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 185-6.
[489] Ebû Dâvûd, Salât 359 (nr. 1522); Nesâî, Sehv 60 (nr. 1313).
[490] Ebû Dâvûd, Vitr 25, 26 (nr. 1510); Tirmizî, De'avât 102 (nr. 3551); İbn Mâce Dua 2 (nr. 3830); Müsned, 3, 452.
[491] Müslim, Zikir 37, 38 (nr. 2699); Ebû Dâvûd, Edeb 60 (nr. 4946); Tirmizî, Hudud 3 (nr. 1425), Kur'ân 10 (nr. 1930), (nr. 2945); İbn Mâce Mukaddime 17 (nr. 225); Müsned, 12, 393, 13, 325, 16, 395.
[492] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 187-90.
[493] Allah'ın 99 ismi vardır. Yüzden bir eksik. Kim bunları yaşarsa (ihsâ) Cennete girer. Allah, er-Rahmân er-Rahîm, el-Melik... Bkz.Tirmizî, De'avât 83 (nr. 3507.

Mende de bunlardan Tirmizî rivâyetini [494] kaydederek ilgili konuyu sonlandırmaktadır.[495]

Üçüncü kısım; Allah'ü Teâlâ'ya naslarda yani âyet ve hadislerde nisbet edilen haberî sıfatlara ayrılmış olup eserin üçüncü cildini oluşturmaktadır. Nitekim İbn Mende eserinin 106-132 arası bâblarında haberî sıfatlarla ilgili âyet, hadis ve mevkûf eserleri kaydetmektedir.

Haberî sıfatlarla[496] ilgili önemli bir mukaddime ile başlayan müellif, haberî sıfatlarla ilgili hadislerin tamamının Kur'ân'a uygun olduklarını, hepsinin mütevâtir olduğunu ve sahâbe döneminden itibaren kendi zamanına kadar haleflerin seleflerinden onları nakledip durduklarını ve onların naslarda belirtilen haberî sıfatlara karşı iman ve teslimiyet içinde olduklarını belirtmektedir. Ayrıca o, Kur'ân ve sahih hadislerde Allah'a (c.c.) nisbet edilen bu sıfatların te'vîl, teşbîh, temsîl ve kıyası yapılmaksızın naslarda geçtiği şekilde kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[497]

İbn Mende'nin burada kaydettiği kimi hadisler Allah-Peygamberler, Allah-insan, Allah-melekler, Allah-cin ve şeytanlar arasındaki gaybî durumlardan bahseden haberî sıfatlar, Allah'ın kulunu görmesi, onunla konuşması, kulun Allah'ı Dünya ve Ahirette görmesi, onun sesini işitmesi gibi konulardan bahsetmektedir.[498]

İbn Mende, haberî sıfatları açıklarken konu ile ilgili âyet ve hadisleri delil olarak zikrettiği gibi sahâbe görüşlerine de yer vermektedir.[499] Ayrıca o, teşbihi reddetmesine karşın zaman zaman teşbihi andıran bir takım ibareler kullanmaktadır. Meselâ âyet ve hadislerin zâhiri manalarına dayanarak Allah'ın arşın fevkinde bulunduğunu sarâhaten zikretmesi gibi.[500]

Eserin elyazma nüshası:

Eserin 7 cüzden oluşan elyazması, Zâhiriyye Kütüphanesi tevhîd bölümü 36 numarada kayıtlı olup 1-152 varakları arasındadır. Sayfalardaki satır sayısı birinci cüz'de 15, diğer cüz'lerde ise 21-23 arasında değişmektedir. Eser nesih hattı ile

[494] Tirmizî, De'avât 82 (nr. 3507).
[495] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 205-6.
[496] Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde vârid olan, sadece işitme (sem') ve haber yoluyla sabit olan ilâhî sıfatlara haberî sıfatlar (haber sıfatları) denilir. Bkz. Ömer Aydın, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,* 0/1 (Nisan 2002): 133.
[497] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 7.
[498] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 263.
[499] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 43, 49.
[500] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 185-192.

530/1136 yılında Atîk b. Muhammed tarafından yazılmıştır. Eserin aynı kütüphanede 35, 45; genel 64 ve 62 numaralı mecmualarda da kayıtlıdır.[501]

Eserin baskısı ve üzerinde yapılan çalışma:

Eserin üzerine 1406/1986 yılında, Riyad İmam Muhammed b. Suud Üniversitesinde, Dr. Abdullah b. Abdurrahman el-Cebrîn danışmanlığında, Muhammed b. Abdullah el-Vuhaybî ve Musa b. Abdulaziz el-Gusn tarafından orijinal (*Tahkîku Kitâbi't-Tevhîd*) ismiyle tahkik edilerek master tezi olarak sunulmuştur.[502] Muhakkikler tahkike geçmeden önce İbn Mende'nin hayatı, eserleri ve ilmî şahsiyetiyle ilgili bilgi vermişlerdir.

Fukayhî tarafından metni tahkik edilen, hadisleri tahrîc edilen ve dipnotlarla zenginleştirilen eserin birinci cildi 1405/1985, ikinci cildi 1409/1988 ve üçüncü cildi de 1413/1992 yılında Medine'de neşredilmiştir. Fukayhî, diğer neşirlerde görülmeyen bir usulle her konunun bitiminde hadislerin muhtevâsını oldukça geniş bir şekilde açıklamakta ve rivâyetlerin sıhhat derecesini belirtmektedir.[503]

2. 5. 3. er-Red ale'l-Cehmiyye

İbn Mende'nin akaide dair bu eseri, ilâhî sıfatlar konusunda selef (sahâbe, tâbiîn ve tâbiû't-tâbiîn) akîdesiyle bağdaşmayan Cehmiyye mezhebine reddiyedir.

Allah'ın yed (el), vech (yüz), kadem (ayak) gibi sıfatlarını konu edinen âyet ve hadisleri bir arada toplamakta ve bunların nasıl anlaşılması gerektiğini izah etmek için de sahâbe ve tâbiînin görüşlerine yer vermektedir. Ayrıca kendisi isbat mezhebine meyyâl, tenzîh mezhebine muârız olduğundan,[504] haberî sıfatların te'vîl edilmeden kabul edilmesi gerektiği hususunu dile getirmektedir.[505] Böylece o, bu sıfatların zahirî manalarının alınamayacağını bilakis bunların akla uygun bir biçimde te'vîl edilmesini savunan ve neticede sıfatları inkâr etme hatasına düşen Cehmiyye'yi tenkit etmeyi hedeflemektedir. Şu ifade edilmelidir ki o, hiçbir itikâdî fırkanın ismini

---

[501] Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî,* 3: 229; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî,* 1: 439; Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'ine yazdığı mukaddime, 1: 45-46; ayrıca Yusuf Özbek, *Kitâbü't-Tevhîd*'in *Kitâbü'l-İmân* ile aynı eser olduklarının yanılgısına düşmüştür. Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 43.

[502] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* thk. Muhammed b. Abdullah el-Vuhaybî ve Musa b. Abdulaziz el-Gusn, 1. Baskı, (Mısır: Dâru Hedyi'n-Nebevî, 1428/2007).

[503] Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.

[504] İsbat mezhebi ayet ve hadîslerde geçen el, yüz, göz, parmak gibi haberi sıfatları te'vîlsiz Allah'a isnâd edenlere; tenzîh mezhebi ise bunları te'vîl edenlere verilen addır. (Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları,* 4. Baskı, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 64, 47 no'lu dipnot.)

[505] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî, 3. Baskı, (Medine: Mektebetü Gurabâü'l-Eseriyye, 1994), 68, 94, 102.

zikretmemekte; fakat ilgili eserinin adından, kastettiği fırka anlaşılmaktadır. Ayrıca o, eserinde haberî sıfatların yanında "bezm-i elest"e ilahî emirle muhatap olan insanların ruh, beden, akıl ve idrak durumlarıyla birlikte verdikleri cevabı da me'sûr rivâyetler ışığında izaha çalıştığı görülmektedir.[506]

Konuların ve bâbların tertibinde tam düzenli bir sisteme sahip olmayan *er-Redd ale'l-Cehmiyye* kırk civarında bâbtan oluşmaktadır. Şöyle ki müellif, kitabına "يكشف عن ساق " (Kalem 68/42) âyetinin farklı kırâatleri ile sahâbe ve tâbiînin te'vîliyle ilgili ihtilaflarının yanında ilgili hadis ve me'sûr rivâyetleri de zikretmekle başlamaktadır.[507] Ardından zât-ı ilâhiyeye nisbet edilen "kadem" sıfatını âyet ve hadislere dayanarak ispata çalışmaktadır.[508] Sonra da "kâlû belâ" mîsakıyla ilgili birkaç bâb zikretmektedir.[509] Daha sonra da tekrar eserin asıl mevzusuna dönüp yed, kabz ve vech sıfatlarıyla ilgili âyet, hadis ve eserleri kaydetmektedir.[510]

Eserde bâb başlıkları genelde müteşâbih âyet-i kerîme ve hadislerden seçilen ibârelerle tanzim edilmiştir. Yani İbn Mende, işleyeceği âyeti ve hadisi belirtmek üzere bunlardan iktibasta bulunup "bâbun fî kavlihî Teâlâ... ve zikri kavli'n-Nebî ..." demekte bazen de bunlardan biriyle iktifâ edip sadece âyetin veya sadece hadisin iktibâsını vermektedir. Ayrıca "zikru haberin âher yedüllü alâ mâ tekaddeme..." (geçen konuyu pekiştirecek başka bir haberin îrâdı) gibi ibârelerle alt başlıklar da açmaktadır. Bazen de bâb başlığında hadise telmihte bulunmaktadır. Sonra da ilgili hadisin kimlerin kanalıyla rivâyet edildiğini belirtir, fakat metnini vermeden onun sâbit olmadığına hükmederek geçmektedir.[511] Böyle iken İbn Mende'nin, bütün tercemelerle ilgili genel geçer bir metodu olmadığı ve neredeyse onun, her bir bâb başlığı için farklı lafız ve metod kullandığı konusunun açıklık kazandığını belirtmekte fayda vardır.

İbn Mende, bâb başlıklarının aksine konu içerisinde eserin üslûbuna, sibak ve siyâkına özen göstererek önce ilgili âyetleri sonra hadisleri daha sonra da sahâbe ve tâbiînden aktarılan me'sûr rivâyetleri kaydetmektedir. O, tefsire etki eden kırâat farklarını zikrederek âyetin anlam zenginliğinden farklı neticelere ulaşmanın

[506] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 53-67.
[507] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 35-40.
[508] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 41-46.
[509] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 53-67.
[510] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 67-103.
[511] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 64,

mümkün olacağına dikkatleri çekmektedir.[512] O, bu metodu, hadisleri verirken de uygulamakta; bu düşünceyle zikrettiği hadisin birçok tarîkini ve muhtelif lafızlarını vermeye çalışmaktadır. Ayrıca o, önce sahih kabul ettiği yani Buhârî, Müslim ile diğer muteber hadis imamlarının rivâyet ettikleri hadislere yer vermekte; daha sonra da zuafâ ve metrûk olan kimselerin rivâyetlerini mütâbeat ve istişhâd olarak zikretmekte ve bunların za'fiyetlerine de dikkat çekmektedir.[513]

Müellif, konuyla ilgili sahâbe ve tâbiînden nakledilen me'sûr rivâyetleri kaydetmenin yanında sonraki devir imamların görüşlerini de kaydetmeyi ihmal etmemektedir. [514] Kendisine ait görüşleri ise, "Kâle Ebû Abdullah" girişiyle vermektedir.[515]

İbn Mende, Buhârî ve Müslim'in birlikte eserlerine aldığı hadisi verecek olursa, bu durumu açıklayarak "sâbitun bi't-tifâk" tabirini kullanmaktadır.[516] Bunun yanı sıra o, zayıf hadislere dikkatleri çekmekte ve bazen de gerekçe belirtmektedir.[517] Ayrıca o, farklı isnadla gelen metin için senedin değiştiği yere ح/ha harfi koyarak bu durumu izaha çalışmaktadır.[518]

er-Redd ale'l-Cehmiyye, 90'dan fazla hadis ve eser içermektedir.[519]

Eserin elyazma nüshası:

Eserin elyazması Topkapı Sarayı Revân Kütüphanesi 510/5 numaralı mecmuanın 56^{b}-66^{b} varakları arasında kayıtlı olup toplam 11 varaktır. Her bir sayfasında 31 satır bulunan nüsha hicrî 1084'te istinsâh edilmiştir.[520]

Eserin baskısı:

Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî tarafından tahkik, ta'lîk tahrîc ve birkaç fihristi yapılan eser, orijinal adıyla 1414/1994 yılında Medine'de tek cilt halinde neşredilmiştir.

2. 5. 4. er-Red ale'l-Lafziyye

İbn Mende, talebesi ve hemşehrisi olan Ebû Nu'aym el-İsfahânî'nin Kur'ân

[512] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 37, 39, 60.
[513] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 35-40, 76-78.
[514] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 44-46, 48, 60-62,
[515] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 36, 37, 39, 42, 46,
[516] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 36, 42, 73, 75.
[517] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 46, 61, 64, 106.
[518] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 76, 80, 88, 91.
[519] Fukayhî, İbn Mende'nin *er-Redd ale'l-Cehmiyye*'sine yazdığı mukaddime, 27.
[520] Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî,* 3: 229; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî,* 1: 439; Fukayhî, İbn Mende'nin *er-Redd ale'l-Cehmiyye*'sine yazdığı mukaddime, 26.

tilâvetinin mahlûk olduğu görüşüne meyletmesi ve *er-Red ale'l-Lafziyye ve'l-Hulûliyye* adlı eserini te'lîf etmesi üzerine aksini ispatlamak için bu eserini kaleme almıştır.[521] Ancak İbn Teymiyye, Ebû Nu'aym ve İbn Mende'nin bu kitaplarında ilgili imamlardan sadece kendi görüşlerini destekleyen rivâyetleri naklettiklerini ve muhalif rivâyetlere hiç değinmediklerine dikkat çekmektedir.[522] İbn Mende'nin bu eserinin nerede olduğu bilinmemektedir.

2. 6. KAYNAKLARDA İSMİ GEÇİP NEREDE OLDUĞU BİLİNMEYEN ESERLERİ

Ehâdîs'ü Abdülazîz b. Rafî'[523]

Ehâdîs'ü Safvân b. Süleym: Sem'ânî (ö. 562/1167), bu eserin iki büyük cüz' olduğunu belirtmektedir. [524]

Ehâdîs'ü Amr b. Dînâr[525]

Ğarâ'ibü Şu'be: (Şu'be b. Haccac b. Vered (ö. 170/786) Dört sifr olduğu belirtilen eser, İbn Hacer tarafından *Tertîb'u Ğarâ'ibü Şu'be li'bn-i Mende* adıyla bâblara göre düzenlenmiştir.[526]

Mu'cem Şu'be (er-Ruvât an Şu'be)[527]

el-Cüz'ü's-sâdis min fevâid ibney Ebî Dücâne: İbn Mende bu eserinde Ebû Dücâne'nin Ebû Zur'a ve Ebû Bekr adındaki iki oğlunun hadislerini tahrîc etmiştir.[528]

Cüz' min hadîsi Anbese[529]

Cüz'ü min mesânîdi Firâs b. Yahyâ el-Kûfî ve Hârûn b. Sa'd el-Iclî[530]

Avâlî Süfyân b. Uyeyne; İbn Hacer, eserin on üç meclis ihtiva ettiğini

---

[521] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 505; İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmû'u'l-fetâvâ,* thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, (Medine: Mecme'u'l-Melik Fehd, 1995), 12: 209; Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 47.

[522] İbn Teymiyye, *Der'u te'ârudi'l-akl ve'l-nakl,* thk. Muhammed Reşâd Sâlim, 2. Baskı, (Suudi Arabistan: Câmiatü İmâm Muhammed, 1991), 1: 268; Keskin, *Ebû Nu'aym,* 168.

[523] Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed et-Temîmî, *el-Muntehab min mu'cem şuyûhu's-Sem'ânî,* thk. Muvaffak b. Abdullah, 1. Baskı, (Riyad: Dâru Âlimu'l-Kütüb, 1996), 755.

[524] Sem'ânî, *el-Muntehab şuyûhu's-Sem'ânî,* 1427, 1467.

[525] Sem'ânî, *el-Muntehab şuyûhu's-Sem'ânî,* 502.

[526] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres,* 329; Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 234; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.

[527] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 6: 605.

[528] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres,* 280.

[529] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres,* 79, 328.

[530] Sem'ânî, *el-Muntehab şuyûhu's-Sem'ânî,* 1392.

belirtmektedir.[531]

et-Tahâretü bi'l-ittifâk ve't-teferrüd alâ resmi ehli'l-ma'rifeti bi'-l-âsâr ve sahîhi'l-ahbâr [532]

es-Salât[533]

ez-Zekât[534]

en-Nâsih ve'l-Mensûh [535]

Kitâbu'd-duâ[536]

el-Eşribe[537]

el-Fiten[538]

el-Hâdî eş-Şâdî[539]

en-Nefs ve'r-Rûh[540]

Delâ'ilü'n-nübüvve[541]

et-Târîh: Zehebî eserin çok hacimli olduğunu belirtmiştir.[542]

Târîhu İsbehân[543]

Târîhu'n-nisâ (*Târîhu ma'rifetu'n-nisâ*) Bu eserden yapılan nakillere istinaden denilebilir ki, İbn Mende sahâbe döneminden başlayıp kendi dönemine kadar yaşamış olan bayan râvilerin yaşadıkları dönemi, kimlerden hadis aldıkları ve kimlere rivâyette bulundukları gibi konularla ilgili bilgileri kaydetmiştir.[544]

eş-Şuyûh[545]

---

[531] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 7: 421; İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, 298; Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 356.

[532] İbn Dakîki'l-Îd, Takıyüddîn Ebu'l-Feth, *el-İmâm fî ma'rifeti ehâdîsi'l-ahkâm,* thk. Sa'd b. Abdullah Âli Humeyyid, (Riyad: Dâru'l-Muhakkık, t.y.), 1: 98; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 1: 308.

[533] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 83; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 269.

[534] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 272.

[535] Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn,* 9: 42.

[536] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 297.

[537] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 162.

[538] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 469; 2: 911, 912.

[539] Sem'ânî, *el-Muntehab şuyûhu's-Sem'ânî,* 756, 1058.

[540] İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ,* 4, 217; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 1: 68.

[541] Sem'ânî, *el-Muntehab şuyûhu's-Sem'ânî,* 766; İbn Hacer, *el-İsâbe,* 2: 336; Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 217.

[542] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 31; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-umemi ve'l-mulûk,* 15: 52; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* 15: 513.

[543] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 112; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn,* 9: 42. Kandemir, İbn Mende'nin *Târîhu İsbehân* ile *et-Târîh* adlı eserinin aynı kitap olmalarının muhtemel olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.

[544] İbn Nukta, *İkmâlu'l-ikmâl,* 1: 263, 265, 329; 2: 52, 55, 233, 250; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 7: 150.

[545] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 31; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-umemi ve'l-mulûk,* 15: 52; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502.

2.7. İBN MENDE'YE NİSBET EDİLDİĞİ HALDE ONA AİT OLMAYAN KİTAPLAR

et-Târîhu'l-müstahrec min kütübi'n-nas li't-tezkire ve'l-müstetraf min ahvali'n-nâs li'l-ma'rife: Brockelmann'ın Ebû Abdullah İbn Mende'ye nisbet ettiği eser, müellifin oğlu Abdurrahman'a aittir.[546]

Cüz' fî men 'âşe mine's-sahâbe mî'e ve 'işrîn: Sezgin'in, müellifin kitapları arasında saydığı ve Süleymaniye Kütüphanesinde bulunduğunu söylediği eser Suyûtî'nindir ve *Rîhu'n-nisrîn fî men 'âşe mine's-sahâbe mî'e ve 'işrîn* adını taşımaktadır. Bu konuda İbn Mende'nin torunu Yahyâ'nın *Cüz' fî men 'âşe mine's-sahâbe mî'e ve 'işrîne seneten mine's-sahâbe* adlı bir çalışması bulunmaktadır.[547]

Zikru 'adedi mâ li-külli vâhid mine's-sahâbe mine'l-hadîs: Yine Sezgin'in, İbn Mende'ye nisbet ettiği, ancak müellifi konusunda bazı tereddütler bulunduğunu belirttiği eser Bakî b. Mahled'e (ö. 276/889) ait olup İbn Hazm tarafından düzenlenmiştir.[548]

Turuku Esmâi'l-Hüsnâ: Kahire'de Ummu'l-Kur'ân yayıncılığın Mecdî es-Seyyid'e tahkikini yaptırıp İbn Mende'ye nisbet ettiği eserin Ebû Nu'aym'e aidiyeti daha sonraki neşirlerle kesinlik kazanmıştır. Nitekim Meşhûr b. Hasan'ın tahkik ettiği eser, 1413/1993 yılında Medine'de Mektebetü'l-ğurabâu'l-eseriyye tarafından Ebû Nu'aym adına neşredilmiştir.[549] Ayrıca İbn Mende'ye nisbet edilip de ona ait olmayan daha başka eserler de zikredilebilir.

[546] Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.
[547] Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî,* 1: 439-440; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.
[548] Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî,* 1: 439-440; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.
[549] Keskin, *Ebû Nu'aym,* 126.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN MENDE'NİN İLMÎ ŞAHSİYETİ, HADİSÇİLİĞİ VE DİĞER İLİMLERDEKİ YERİ

3. 1. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Ebû Abdullah İbn Mende, İsfahân'ın ilim dünyasında isminin anılmasına büyük katkılar yapan İsfahânlı âlimlerin en önde gelenlerindendir. Pek çok alanda eser vermiş ve insanları eğitip irşâd etmiştir. İsfahân'ın hadis ve tarih alanlarında şöhretli bir ailesine mensup olması sebebiyle bilgi birikimi fazla olan bir ilim adamı olarak kabul edilebilir.[550] Nitekim İslâmî ilimlerin neredeyse her alanıyla ilgili oldukça faydalı eserler te'lîf etmiş ender şahsiyetlerden biri kabul edilen İbn Mende, Hüseyin b. Abdülmelik el-Hallâl (ö. 532/1137) tarafından hadis konusunda asrının otoritesi olarak telakki edilmiştir.[551]

3. 1. 1. İbn Mende'ye Atfedilen Unvan ve Vasıflar

İbn Mende'nin İslâmî ilimlerde üstün meziyetlere sahip bir şahsiyet olduğu yaşadığı dönemin önde gelen âlimleri başta olmak üzere birçok kimse tarafından dile getirilmiştir. Ona atfedilen unvan ve vasıfları şöyle sıralayabiliriz:

İmâm: Dinî ilimlerde söz sahibi, büyük âlim, hadis ilminde en üst mertebelere ulaşmış hoca.

Hâfız'ul-kebîr: Büyük hadis hâfızı.

Muhaddis: Hadis ilminde otorite.

Muhaddisü'l-İslâm: Seçkin İslâm Muhaddisi.

Muhaddisü'l-asr: Dönemin en büyük hadis âlimi.

Vahîd-i asrihi: Yaşadığı dönemde benzeri bulunmayan.

Müverrih: Tarihçi, tarih müellifi.

Alem: İlimde sembol haline gelen, otorite âlim.

Cevvâl: Pek çok rihle yapan.

Karî'u dehrih: Devrinin en büyüğü.

Nesîc-u vahdih: Yegâne, biricik olan

[550] Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik,* 317.
[551] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 31.

Ferîd-u ahdih: Zamanının yegânesi.[552]

3. 1. 2. İbn Mende'nin Zekâsı ve Dirâyet Yönü

Küçük yaşta (7) memleketindeki hocalardan faydalanan ve genç yaşta (19) da rihlelere başlayıp pek çok hadis ezberleyen hâfız İbn Mende, zekâ ve dirâyet yönünden üstün özelliklere sahip bir şahsiyettir. 46 yıl kadar süren ilim yolculuklarında ders aldığı hoca sayısı otuz bini bulmuştur. Ezberlediği hadis sayısı ise - kendi ifadesiyle - üç yüz bindir.[553] Bu güçlü hafızası sebebiyle o, dönemin en çok hadis bilen âlimi diye tanınmıştır.[554]

Kuvvetli bir hafızaya ve parlak bir zekâya sahip olan İbn Mende, birçok ilim sahibi kimse tarafından büyük bir hadis hâfızı olarak tanıtılmış;[555] ayrıca onun çok güçlü bir hafızaya sahip olduğu bizzat hocaları ve talebeleri tarafından dile getirilmiştir.[556] Nitekim hocası Ebû Ali en-Neysâbûrî, onun üstün yeteneği ve büyük kabiliyetine dikkatleri çekerken[557] talebesi Ca'fer b. Muhammed el-Müstağfirî ondan daha üstün bir hâfız görmediğini belirtmektedir.[558] Ayrıca Zehebî, Sehâvî, Suyûtî, Muhammed Kettânî ve daha birçok muhaddis onun hıfzının ve ma'rifetinin üstünlüğünün yanında kıymetli pek çok eserin sahibi olduğunu belirtmişlerdir.[559]

3. 1. 3. Âlimlerin İbn Mende Hakkındaki Referans Sözleri

Yaşadığı asrın önde gelen muhaddisi, mütekellimi ve tarihçisi kabul edilen İbn Mende, ilim dünyasına kazandırdığı eşsiz eserleriyle adından sürekli bahsettirmiştir. Nitekim pek çok ilim erbabı onun üstün özelliklere sahip bir şahsiyet olduğunu ve eserlerinin pek kıymetli olduklarını söylemişlerdir.

Başta hoca ve talebeleri olmak üzere birçok ilmî şahsiyet İbn Mende ve

---

[552] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 31; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; a.mlf., *el-İber,* 2: 187; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71; İbn Tağriberdî, *Nucûm,* 4: 213; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 408; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn,* 9: 42.

[553] Yukarıda da temas ettiğimiz üzere Zehebî, hocalarının sayısının 1700 olmalarının daha sahih ve ma'kul bir görüş olduğunu belirtmiştir. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502.

[554] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177.

[555] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 31; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; a.mlf., *el-İber,* 2: 187; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71; İbn Tağriberdî, *Nucûm,* 4: 213; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 408; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn,* 9: 42.

[556] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500-502; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 158-9.

[557] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 158.

[558] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 159.

[559] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; a.mlf., *el-İber,* 2: 187; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 1: 108-9; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 408; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ',* 2: 98; İbnü'l-Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men* zeheb, 4: 504; Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 32; Ziriklî, *el-A'lâm,* 6: 29.

eserlerinde gördükleri üstün özelliklere dair değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bunlardan bazılarını kaydedelim:

1) Hocası Ebû Ali en-Neysâbûrî (ö. 349/960): "Mende oğulları hadis ilminde hâfız olan önceki ve sonraki ulemanın otoriteleridirler. Bilhassa bunların arasında Ebû Abdullah İbn Mende'nin karihasını/üstün yetenek ve kabiliyetini görmüyor musunuz?"

2) Talebesi Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014): "Onunla (İbn Mende'yle) 361/972'de Buhâra'da karşılaştım. O zaman hadis ilminde oldukça ilerleme kaydetmişti."[560]

3) Talebesi Ebû Nu'aym el-İsfahânî (ö. 430/1038): O, İbn Mende'yi bazı konularda eleştirmesine rağmen, ilmini takdir etmiş ve kendisine ondan bahsedilince "o, ilim dağlarından bir dağdır/ilimde bir dağ gibi sağlam ve kuvvetlidir" diyerek övmüştür.[561]

4) Ca'fer b. Muhammed el-Müstağfirî (ö. 432/1040): "İbn Mende'den daha üstün bir hâfız görmedim. Bir ara ona, dinlediklerinin ne kadar olduğunu sordum; o, cevap olarak: Beş bin men" dedi. Zehebî, bir menin 2 cilt veya büyükçe 1 cilt kitap olduğunu belirtmektedir.[562]

5) Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) belirttiğine göre; muhaddis, hâfız ve cevvâl olan İbn Mende, aynı zamanda hadis ilminin imamlarından ve sikâlarından da biridir. O, rivâyet ilimlerinde büyük gayretli ve sünneti ihya çabasıyla temâyüz etmiş yüce bir şahsiyet, vefat edinceye kadar hadis rivâyetini sürdürmüş muksir bir âlimdir.[563]

6) Sa'd b. Ali ez-Zencânî (ö. 471/1078) Mekke'de bulunduğu sıralarda, kendisinden muasır ve büyük hâfızlardan olan İbn Mende'yi, Dârekutnî, Hâkim en-Neysâbûrî ile Abdülğani el-Ezdî'yi karşılaştırması istenmiş; o da: "İbn Mende hadis ilmine tam bir vukûfiyetle birlikte en çok hadis bilen, Dârekutnî ilel ilmini en iyi bilen, Hâkim tasnîfi en güzel olan, Abdülğani ise Ensâb'ı en iyi bilen kimsedir." diye

---

[560] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 158.
[561] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; Keskin, *Ebû Nu'aym,* 168-9.
[562] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 159. Böylece "men" kelimesini hoca olarak açıklayan çağdaş araştırmacı Muhammed Akdoğan'ın hatalı olduğu anlaşılmıştır. Nitekim o aceleci davranarak Zehebî'nin ilgili açıklamasına bakmayıp şöyle demektedir: "Ca'fer el-Müstağfirî, (İbn Mende'nin) hadis aldığı hoca sayısının 5.000 olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik,* 319.
[563] Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs,* 211.

cevaplandırmıştır.[564]

7) Herât şeyhi Ebû İsmail el-Ensârî (ö. 481/1088): "İbn Mende çağının efendisidir."[565]

8) Hüseyin b. Abdülmelik el-Hallâl (ö. 532/1137): "İbn Mende yaşadığı dönemde din, diyanet; hıfz ve rivâyet bakımından eşsiz ve benzersiz bir kimsedir."[566]

9) İbn Asâkir (ö. 571/1175): "O, hâfız, muksirûn ve cevvâl kimselerden biridir."[567]

10) Zehebî (ö. 748/1347): "Ebû Abdullah İbn Mende, hâfız ve cevvâl, pek çok eserin sâhibi, bu ilmin imamlarından ve sikâlarından biridir."[568] Ayrıca Zehebî, İbn Mende'yi hâfız, alem, cevvâl, kıymetli eserlerin sâhibi, dünyayı gezip sayısız malumat toplayan biri olarak takdim etmekte;[569] onun seyyahların efendisi olduğunu şu sözleriyle açıklamaktadır: "Hıfz ve itkân sahibi olarak İbn Mende'den daha çok hadis rivâyet eden ve ondan daha çok rihle yapan birini tanımamaktayım."[570]

11) Sehâvî (ö. 902/1496) onun hakkında şöyle demektedir: "İbn Mende bu fennin en büyüklerinden, uzak-yakın, doğu-batı demeden her tarafa rihleler düzenleyen ve pek çok ilim erbabıyla görüşen büyük hâfızdır."[571]

12) Suyûtî (ö. 911/1505): "Bize, bu ümmetten İbn Mende'nin işittiği hadisleri işiten ve topladığı hadisleri toplayan başka bir kimsenin bulunduğuna dair bir bilgi ulaşmamıştır. Öte yandan o, hıfz, ma'rifet ve sıdk sâhibi olmakla birlikte çok rihle yapanların sonuncusu, miksirûnun yegânesi ve pek çok eserin sâhibidir."[572]

13) Muhammed b. Ca'fer Kettânî (ö. 1345/1930) de şöyle der: "O, cevvâl hâfız, çok rihlet edenlerin sonuncusu, miksirûnun yegânesi ve pek çok eserin sâhibidir."[573]

---

[564] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12. 502.
[565] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502.
[566] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 31.
[567] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 29.
[568] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 70.
[569] Zehebî, *el-İber,* 2: 187; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ',* 2: 98; İbnü'l-Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men* zeheb, 4: 504; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 29.
[570] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.
[571] Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 1: 108-9.
[572] Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 408.
[573] Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 32.

3. 2. HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Küçük yaştan itibaren rivâyet ilimlerine yönelen İbn Mende,[574] Ebû Ali en-Neysâbûrî, İbn Hibbân, Taberânî ve Ebu'ş-Şeyh gibi devrin önde gelen muhaddislerinden semâ yoluyla hadis almış,[575] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebu'l-Abbas b. Ukde ve Fazl b. Hasîb gibi âlimlerden de hadis rivâyet etme icâzeti almıştır.[576]

Bu bağlamda oldukça çok sayıda eser tasnif eden Ebû Abdullah İbn Mende, pek çok hadis yazmıştır.[577] Nitekim Ebû Sa'îd İbnü'l-A'râbî, Ebu'l-Abbas el-Esam, Hayseme b. Süleyman et-Trablusî ve Ebû Sa'îd Heysem eş-Şâşî gibi şeyhlerinin her birinden 1000'er cüz' hadis yazan İbn Mende, toplamda 1700 hocadan[578] (başka bir rivâyete göre de 30.000 hocadan)[579] hadis yazmıştır. Hatta bazı kaynaklar, onun bizzat kendi eliyle yazdıkları hadislerin birkaç deve yükü bulduğunu kaydetmiştir.[580] Ayrıca yazdıkları eserler arasında İmam Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'i de bulunmaktadır.[581] Yanındaki hadislerin ise, 50 büyük cilt demek olan 50.000 cüz', bazı çağdaşlarının ifadesiyle "40 deve yükü" olduğu ifade edilmiştir.[582] Şu da belirtilmelidir ki, o, önüne gelen bütün rivâyetleri kaydetmemiştir. Nitekim onun, kaydedeceği rivâyetleri bazı kriterlere tabi tuttuğunu şu sözünden anlamaktayız: "Ben, Doğu ve Batı'yı iki defa dolaştım ve bu zaman zarfında bid'atçılardan uzak durarak onlardan bir hadis bile almadım."[583]

Öte yandan ona duyulan güvenin neticesi olacak ki, kimi şeyhleri yanı sıra ondan daha âlî isnad sahibi ve yaşça ondan daha büyük olan kimseler de ondan hadis

---

[574] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

[575] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500.

[576] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 408; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177.

[577] Zehebî, *el-İber,* 2: 187; İbn Tağriberdî, *Nucûm,* 4: 213; İbnü'l-Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men* zeheb, 4: 504.

[578] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.

[579] Fakat Zehebî, hocalarının sayısının 1700 olmalarının daha sahih ve ma'kul bir görüş olduğuna dikkat çekmektedir. Zira o, Taberânî, Hâkim en-Neysâbûrî ve İbn Mürdeveyh gibi büyük şahsiyetlerinin de her birinin hoca sayısı bin olduğunu hatırlatmıştır. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502.

[580] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

[581] O, bir kalemle Müslim'in *Câmiu's-Sahîh*'ini yazdığını belirtmektedir. Bkz. Kıvâmu's-Sünne, İsmail b. Muhammed b. Fazl, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn,* thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât, (Riyad: Dâru'r-Râye, t.y.), 1351-1354.

[582] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.

[583] İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile,* 2: 167.

rivâyet etmişlerdir.[584] Nitekim İsfahân'ın önde gelen muhaddislerinden Hâfız Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Hamza el-İsfahânî (ö. 353/964), Ebu'ş-Şeyh, Ebû Bekr İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî (ö. 381/991) ve daha başka âlimler ondan hadis aktarmışlardır. O, hocalarından olan Ebu'ş-Şeyh'in kendisinden hadis yazdığını iftiharla dillendirmektedir.[585] Yine bu kabilden Hâkim en-Neysâbûrî, *Târîhu Buhâra* müellifi Guncâr yani Muhammed b. Ahmed b. Süleyman el-İsfahânî (ö. 412/1021), *Târîhu Semerkand* ve *Târîhu İstirâbâz* adlı eserlerin sahibi Ebû Sa'd el-İdrisî el-İstirâbâzî (ö. 405/1014) gibi kimseler de zikredilebilirler.[586] Ayrıca Muhaddis ve Sûfi olan Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Zekeriya en-Nesevî (ö. 396/1006) *Târîhu's-Sûfiyye* adlı eserinde İbn Mende'den rivâyette bulunmuştur.[587]

Keskin zekâya ve güçlü hafızaya sahip olan İbn Mende, 300 bin rivâyetin sened ve metinlerini ezberlemiş, ricâl ilmiyle de ilgili kendisini yetiştirerek rivâyet ilimlerinde otorite haline gelmiştir. [588] Onun hadis ilminde otorite olan ender şahsiyetlerden biri olduğuna dair icma bulunduğunu İbn Tâhir Makdisî (ö. 507/1113) [589] ve Hüseyin b. Abdülmelik el-Hallâl (ö. 532/1137) [590] haber vermektedirler. Dirayetli bir hadis hâfızı olan İbn Mende, cerh ve ta'dîl sahasındada münekkid bir muhaddis olarak temâyüz etmiştir.[591]

Muasırları başta olmak üzere pek çok ilim erbabı, onun hadis ilmindeki üstün meziyetlerine temas etmiştir. Bu değerlendirmelerden bazıları şöyledir:

İncelediği hadisteki müşküle cevap bulamadığında durumu talebesi İbn Mende'ye iletip de ondan ilgili hadisteki sorunun izahını alan asrın imamı Ebû Ahmed el-Assâl,[592] İbn Mende'nin hadisteki maharetini takdir eden şahsiyetlerden

---

[584] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 39.
[585] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 42.
[586] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 40.
[587] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 40; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503.
[588] *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502.
[589] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 1: 111; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 1: 201-2; Keskin, *Ebû Nu'aym,* 168.
[590] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 31.
[591] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* 20: 428; 22*:* 252; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 1:110; Suyûtî, *Zeylu'l-Leâlî'-mesnû'a,* 2: 103, 104, 146, 324; Nitekim Zehebî, *Zikru men yu'temedü kavlühü fi'l-cerh ve't-ta'dîl* adlı risâlesinde İbn Mende'yi, cerh ve ta'dîlle ilgili sözüne itibar edilen ve kendisine başvurulan kimseler arasında saymıştır. Bkz. Abdulfettah Ebû Gudde (Derleyen), *Erba'u resâil fî ulûmi'l-hadîs,* 5. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1990), 210; ayrıca Sehâvî de *el-Mütekellimûne fi'r-ricâl* isimli risâlesinde İbn Mende'yi, cerh ve ta'dîlde yetkin simalar arasında zikretmiştir. Bkz. Ebû Gudde (Derleyen), *Erba'u resâil fî ulûmi'l-hadîs,* 113.
[592] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501.

biridir.[593] Ayrıca öğrencisinin önemine dikkat çekmek için Ebû Ali en-Neysâbûrî "İbn Mende'yi dünyanın en iyi hâfızlarından biri olarak tanıtırken"[594] Ebu'l-Kâsım Hamza el-Kinânî de öğrencisine verdiği değeri göstermek adına dönemin makam arabası mesabesindeki merkebine bindirip onu uğurlamıştır. İbn Mende de bu olaydan oldukça hoşnut olmuş olacak ki sonraki dönemlerde bu durumu heyecanla dile getirerek o zamanlarda Mısır'da büyük bir ününün olduğunu belirtmiştir.[595]

Talebelerinden Bâtırkânî, İbn Mende'nin Hadis ilminde imamların imamı olduğunu ifade ederken;[596] bir başka talebesi olan Hâfız Ahmed b. Ca'fer de "1000'den fazla şeyhten hadis imlâ ettiğine ve bunların içerisinde hocası İbn Mende'den daha hâfız bir kimsenin bulunmadığına" dikkat çekmiştir.[597]

İbn Mende'yi, devrin üç tanınmış büyük hâfızı ile mukayese eden Sa'd b. Ali ez-Zencânî, onu hadis ilmini mükemmel bir şekilde bilen ve en çok hadis rivâyet eden biri olarak takdim ederken;[598] İbn Nâsuruddîn ise onu Şeyhu'l-İslâmlardan biri, önder, hâfız ve ilimde dağlardan bir dağ olarak vasıflandırmıştır. Ayrıca o, onun hadis ilmindeki yerini göstermek için bazı kimselerin şöyle dediğini nakletmektedir: "Hâfızlardan hiç kimse onun işittiğini işitmemiş ve bir araya topladığını

[593] Bu bağlamda İbn Mende'ye müşkül gelen rivâyetlerin çözümüyle ilgili şöyle garip bir anekdot zikredilmektedir. Hikâye odur ki, o, kendisine bir hadis müşkül geldiği zaman Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrine gittiği ve ona sorarak hadisi çözdüğüyle ilgilidir: Nitekim Hüseyin b. Abdülmelik dedi ki: Horasan hacılarının kafile reisi (başkanı) Ebû Ca'fer el-Hemedânî'den bana şöyle hikâye edildi: O, 120 yaşına yaklaşmış olan Ravza-i Mutahhara türbedârından burada dikkatini çeken bir durumu anlatmasını istemiş. Türbedâr da ona şunu anlatmış: "Üzerinde beyaz elbise bulunan bir şahıs öğle saatlerinde Ravza-i Mutahhara'ye geldi. Biraz sonra onun için türbe duvarı yarıldı. O da elinde hokka, kâğıt ve kalem ile içeri girdi. O, orada Allah'ın (c.c.) dilediği kadar kaldıktan sonra duvar yine yarıldı ve dışarı çıktı. Ben de eteğine sarıldım ve "Mabudunun hakkı için sen kimsin?" diye sordum. O da "Ben, Ebû Abdullah İbn Mende'yim, bana müşkül gelen bir hadisi Resûlullah'a (s.a.s.) arz etmeye geldim. Nihayet Resûlullah'tan (s.a.s.) cevabımı aldım ve işte gidiyorum". Zehebî, bu hikâyeyi zikretmeden önce sırf ilginç ve hayranlık uyandırdığından dolayı kaydettiğini belirtmekte; hikâyeyi verdikten sonra da bunun senedi munkatı' olan zayıf bir rivâyet olduğunu ayrıca vurgulamaktadır. (Bkz. Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 37; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 503.) Bu bağlamda biz de bu malumatın, senedinin munkatı' olması ve bir kişiden çok, onlarca kişinin muttali olması gerektiği gerçeği ve hatta onların bu dehşet verici hadiseyi büyük bir heyecanla başkalarına anlatmaları ve bu malumatın ağızdan ağza dillendirilerek yayılması gerektiğinden hareketle bu anekdotun reddedilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Buna karşılık biz, büyük mütefekkir Gazzâlî'nin meşrebini benimseyerek, meleklerin ve peygamberlerin aziz ruhlarının riyazet ehline zuhûrunu (Bkz. Polat, *Hadis Araştırmaları*, 164.) kabul etmekle birlikte muhaddislere göre hadisin sıhhati, sadece hadis usûlü kaideleriyle tespit edilebileceğini de (Bkz. Polat, *Hadis Araştırmaları*, 165.) hatırlatmak isteriz.

[594] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 158.

[595] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 36.

[596] İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

[597] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502.

[598] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12. 502.

toplayamamıştır."[599]

Zehebî'nin "Şark'ın hâfızı" dediği İbn Mende,[600] çok kişiden hadis alan ve insanları sünnete davet eden birisi olarak vasıflanmıştır.[601] Hiç kimsenin ondan daha fazla rihlede bulunmadığı, sika ve hıfzıyla beraber ondan daha fazla hadise sahip olmadığı söylenilerek önemi vurgulanmıştır.[602] İbn Kesîr, onu birçok hâfız ve muhaddis yetiştiren ailede yetişmiş büyük bir hâfız olarak tanıtarak[603] onu ve ilimle iştihar olan ailesinin önemini ortaya koymaya çalışmıştır. İbn Hacer, onu hâfız, pek çok eserin sahibi, hâfızların en parlaklarından, hadis ilminin imamlarından ve sikalarından;[604] Ziriklî, onu hadis hâfızlarının büyüklerinden, hadis için sefere çıkanlardan ve birçok eser te'lîf eden bir sahsiyet olduğunu belirtmiştir.[605] Son dönem hadis âlimlerinden Fuad Sezgin ise, "O, her ne kadar öğrencisi Ebû Nu'aym tarafından bazı konularda eleştirilmişse de yine de hadis ilminde sözü geçerli seçkin bir muhaddistir" değerlendirmesinde bulunmuştur.[606]

Öte yandan çalışmalarını büyük oranda Kur'ân ve sünnet üzerine yoğunlaştıran İbn Mende'nin ilmî yönden dikkat çeken vasıflarından biri de rivâyet ilimlerindeki büyük gayreti ve sünneti ihya çabasıdır.[607] Rivâyet ve dirayette kendisini yetiştirerek IV. asrın önemli otoritelerinden biri olan İbn Mende, bir yandan rivâyetlerdeki illetleri ve râvilerin durumlarıyla ilgili önemli değerlendirmelerde bulunurken diğer yandan da eserlerine aldığı rivâyetleri genelde *Kütüb-i Hamse*'ye - yani Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin *Sünen*'leri - özelde de Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerine dayandırmıştır. Buhârî ve Müslim tarafından rivâyet edilen hadisler için "sâbitun bi't-tifâk"

---

[599] İbnü'l-Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men* zeheb, 4: 504.
[600] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 16. 274; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.
[601] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.
[602] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik,* 321.
[603] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* 15: 513.
[604] İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 70; Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik,* 321.
[605] Ziriklî, *el-A'lâm,* 6: 29.
[606] Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî,* 1: 439. Ayrıca her ne kadar rüyalara itibar edilmese de yine de onun hadis ilminde asrın efendisi olduğuna dair kimi rüyalar bazı âlimler tarafından görülmüş ve ilgili kitaplarda yerini almıştır. Mesela Tefsirci Ebû Bekr Tahrânî'nin torunu Ebû Ali Veliyy b. Abdullah rüyasında Hz. Peygamber'i (s.a.s) gördüğünü ve asrın imamının kim olduğunu sorduğunu cevaben de üç kere İbn Mende'dir denildiğini belirtmektedir. Bkz. Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 33-34; İbn Nukta, Muhammed b. Abdülğanî el-Hanbelî, *et-Takyîd li-ma'rifeti rüvâti's-Sünen ve'l-Mesânid,* Neşre hazırlayan Şerefeddin Ahmed, 1. Baskı, (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifi'l-Osmaniye, 1403/1983), 1: 21-22.
[607] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71.

kavramını kullanmış,[608] sadece Buhârî'nin veya sadece Müslim'in yani onların münferiden rivâyet ettiklerine de işaret etmiştir.[609] Ayrıca o, rivâyet ettiği bazı hadislerin Ebû Dâvûd,[610] Nesâî[611] ve Tirmizî[612] tarafından da kaydedildiğini belirtmiştir.[613] Bunun yanında o, bu müelliflerin sıhhat şartlarına uygun düşen rivâyetlere de ayrıca dikkat çekmiştir.[614] Hatta o, bazen bir râvinin sika olduğunu göstermek için "Muhammed b. İsmail el-Buhârî *Câmi*'inde ondan hadis rivâyet etmiştir" demektedir. Şayet râvisi Buhârî'nin hadis aldığı râvilerden değilse, "Buhârî hariç ehl-i hadis ondan rivâyette bulunmuştur" vb. ifadelerle bu duruma işaret etme gereği hissetmiştir.[615] Böylece onun bu eserleri birlikte değerlendirdiği ve farklı açılardan onları referans gösterdiği vuzuh kazanmıştır.

Mamafih İbn Mende'nin -ileride de ele alınacağı üzere- genelde *Kütüb-i Hamse*'yle özelde de Buhârî ile Müslim'in *Sahih*'leriyle ilgili ciddi çalışmaları ve onlara gösterdiği itina, onların ilim ehlince büyük itibar görmelerine ve birer asıl olarak kabul edilmelerine katkı sağlamıştır, denilebilir. Nitekim o, bu külliyâtın mümkün mertebe sahih hadisleri ihtivâ ettiklerini belirtmesi,[616] onları birlikte veya münferiden referans göstermesi ve müelliflerinin sahih hadisleri seçmede öngördükleri şartları ortaya koymaya çalışması[617] gibi faaliyetleriyle daha sonraki

---

[608] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 41, 42, 77, 85; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 200. Hatta o, söz konusu ıstılahı kimi eserlerinin adında da kullanmıştır. Mesela Tevhîd kitabını *Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtu's-sıfât... alâ'l-ittifâk ve't-teferrüd* İmân eserini de *Kitâbü'l-Îmân alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd* ve Tahâret kitabını da *et-Tahâretü bi'l-ittifâk ve't-teferrüd alâ resmi ehli'l-ma'rifeti bi'-l-âsâr ve sahîhi'l-ahbâr* diye adlandırmaktadır. Böylece ilgili eserlerini Buhârî ve Müslim tarafından ittifakla veya teferrüden tahrîc edilenlere dayandırdığına dikkat çekmiştir.

[609] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 167, 250; 2: 574, 855, 874.

[610] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 796.

[611] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 572.

[612] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 796.

[613] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 248.

[614] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 179-182, 248; 2: 910, 965; diğer misaller için bkz:

Bu, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin sıhhat şartlarına göre sahîh/sâbit bir hadistir: *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 230-1.

Bu, Nesâî ve Tirmizî'nin sıhhat şartlarına göre sahîh/sâbit bir hadistir: *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 59, 245.

Bu, Nesâî'nin şartına göre sahîh bir hadistir: *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 139; 3: 76.

[615] Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar Dergisi,* 10/1-2-3 (1997): 103.

[616] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 42; İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh,* thk. Rabî' b. Hâdî el-Medhalî, 1. Baskı, (Medine: İ'medetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1984), 1: 75, 481-2.

[617] Makdisî, Muhammed b. Tâhir, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 19 (el-Hâzimî'nin, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse*'si ile birliktedir.); Suyûtî, *Zehru'rubâ ale'l-müctebâ,* nşr. Abdülfetteh Ebû Gudde, 4. Baskı, (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1984), 1: 3. (Nesâî'nin *Sünen*'i ve Sindî'nin haşiyesiyle birliktedir.); Ebu'l-Hasenât Abdülhayy el-Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile,* thk. Abdulfettah Ebû Gudde 1. Baskı, (Haleb: Mektebu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1384/1964), 74; İbrahim Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi,* 3 (1979): 121.

dönemlerde ıstılahî mahiyet kazanacak olan Kütüb-i Hamse/Kütüb-i Sitte kavramını, anlayış olarak hadis tarihine sokan ilk kişi olmuştur. Öte yandan o, bu çalışmalarıyla Buhârî ve Müslim'in hadis konusunda otorite olduklarına ilk işaret eden kimse olarak kabul edilmiştir.[618] Böylece İbn Mende'nin gayret ve çabalarıyla hicrî V. asırda hadisle ilgili beş ana eser yerleşik ve yaygın hale geldiği gibi Buhârî ve Müslim'in hadis konusunda otoriteliği de pek çok kimse tarafından kabul edilmiştir.

İbn Mende, hadis ilminde itkan ve ma'rifet ehli olan bu imamlara son derece bağlı olduğunu şöyle dile getirmektedir: "Allah sana merhamet eylesin! (şunu bil ki): Eğer kendisinden rivâyette bulunurken son derece sıkı davranmak gerektiğine dair Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uyarıları bulunmasaydı, müttehem râvilerin şâhitliklerinin/rivâyetlerinin doğruluğunun araştırılmasını Kur'ân-ı Kerîm emretmeseydi, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ashâbı ve tâbiînlerin yanı sıra makbul ve âdil zevâtın fevkalade gayretleri olmasaydı biz bu ilimle ilgili hiçbir söz sarf etmeye cüret edemezdik. Ayrıca bunların izinde olan ilim erbabının, sıdk ve emanetle tanınmış güvenilir râvilerin naklettikleri sahîh ve sâbit hadislerle yetinerek, zayıf hadislere ve münker rivâyetlere hiç iltifat etmeyişleri de bizi cesaretlendiren hususlardandır. Gerçek şu ki, biz, bu zevâtı kendimize rehber edinmişiz; onların ardından yürümekteyiz."[619]

3. 2. 1. Tabakası

Bilindiği üzere bütün ilim dallarında olduğu gibi hadis sahasında da yetişen muhaddisler, çeşitli tabakalara ayrılmak suretiyle değerlendirilmektedir. Diğer taraftan kişiler, yaşadıkları zamandan ayrı düşünülemez ve haddizatında her insan çağının çocuğudur.[620] Bu bağlamda hâfız, muhaddis, münekkid, mütekellim ve müverrih biri olarak takdim edilen İbn Mende, mutekaddimûn döneminin ve özellikle IV/X. asrın önemli hâfız ve muhaddislerinden birisidir. Aynı zamanda onun yaşadığı devir, seçkin simaların yetiştiği[621] ve özellikle hadis sahasında takdire şayan

[618] Polat, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 94.
[619] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 83.
[620] Abdülevvel b. Hemmâd el-Ensârî, *el-Mecmû' fî tercemeti'l-Muhaddîs Hemmâd b. Muhammed el-Ensârî*, 1. Baskı, (b.y., y,y, 1422/2002), 2: 570.
[621] Zehebî, on üçüncü tabakada zikrettiği İbn Mende ile birlikte toplam yetmiş dört hadis hâfızını kaydetmektedir. Bkz. Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, 3: 136-207). Her ne kadar Zehebî mezkûr tabakada yetmiş üç kişiyi zikredeceğini söylemişse de (Bkz. Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, 3: 136.) kaydedilen âlimler yetmiş dört kişidir. Bkz. Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, 3: 207.

icraatların vuku bulduğu[622] verimli bir dönemdir. Onun yetiştiği IV/X. asır, orijinal hadis edebiyâtı mahsullerinin son örneklerinin verildiği bir asır olarak tarihe geçmiştir.[623] Şüphesiz bu altın kuşak halkasında pek önemli görüş, düşünce ve eserleriyle yer alan muhaddislerden birisi de müellifimiz İbn Mende'dir. Nitekim o, dördüncü asrın ismi ile anılan Dârekutnî'den[624] bile daha hâfız ve marifet sahibi bir muhaddis olarak kabul edilmektedir.[625]

Yaşadığı dönemden bu yana hadis hâfızlarını konu alan tabakât türü eserlerde İbn Mende'nin üstün özelliklerinden bahsedilerek ona yer verilmektedir. Bu bağlamda onunla ilgili olarak kaydedilen bazı bilgiler şöyledir:

Ebu'l-Velîd Yusuf b. Abdulazîz b. ed-Debbâğ (ö. 546/1151) ve İbnü'l-Mufaddal (ö. 611/1214) İbn Mende'yi ve bazı çağdaşlarını yaşadıkları dönem itibariyle hâfızların sekizinci tabakasında zikretmektedirler.[626]

Hadis sahasında otorite olan Zehebî de hadis ilminde hâfız mertebesine yükselen ve önde gelen otoriteleri tanıtmak adına kaleme aldığı *Tezkiratu'l-huffâz* ve *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* adlı iki eserinde muasırlarına da temas etmekte ve İbn Mende'yi IV/X. asrın önemli muhaddislerinden birisi olarak tanıtmaktadır.[627] Ayrıca Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz* adlı tabakât kitabında İbn Mende'yi on üçüncü tabaka

---

[622] Giriş kısmında kısmen de olsa ilgili ilmî faaliyetlere temas etmiştik.

[623] Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 44.

[624] Bazı ilim adamlarınca hicrî dördüncü asır "Dârekutnî asrı" olarak anılmıştır. (Bkz. Er-Ruhaylî, Abdullah b. Dayfullah, *el-İmâm Ebu'l-Hasen ed-Dârekutnî ve âsâruhu'l-ilmiyye,* 1. Baskı, (b.y.: Dâru'l-Endülüsü'l-hadrâ, 1420/2000), 33; Ayşe Esra Şahyar, "Hadis Tarihindeki Anlamı ve Kullanımı Bakımından Yedi Hâfız Kavramı ve Dönemi", *Hadis Tetkikleri Dergisi,* 11/1 (2013): 32.) Haddizatında İbn Mende bilhassa hadis sahasındaki kıymetli çalışmalarıyla mezkûr asrın onun adıyla da anılabileceğini veyahut en azından Dârekutnî'ye yapılan söz konusu iltifatın İbn Mende ile paylaştırılması ve dolayısıyla da dördüncü asır "Dârekutnî ve İbn Mende asrı" olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünüyoruz. İbn Mende de kimi ilmî faaliyetleriyle dördüncü asra damgasını vurmuş bir müelliftir. Mesela o, 1- Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartlarını tespit etmeye çalışan ilk muhaddistir. Daha başka çalışmalarıyla da o, onların hadis ilminde otorite olduklarına ilk işaret eden kişi olmuştur. 2- Diğer yanda da o, onları bazı konularda eleştiren ilk müelliflerden biridir. 3- O, çalışma sahasına *Sünen* sahipleri olan Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'yi de dâhil ederek *Kütüb-i Hamse* kavramının oluşmasına zemin hazırlamıştır. 4- Öte yandan da o, Azîz ve Meşhûr hadislerin ilk tanımlarını yapıp onları da Garîb hadis gibi haber-i vâhid kategorisine dâhil etmiştir. Ayrıca onun 5- âlî ve nâzil isnad ile 6- İcâzet hakkında ve daha başka konularda orijinal görüşleri bulunmaktadır. Fakat bu mühim çalışmalarına rağmen İbn Mende'nin *el-Cüz'ü fî ihtilâfi'l-eimme* gibi kimi önemli eserlerinin çok erken dönemlerde kaybolması ve kimi çalışmalarının gözden kaçması sonucunda neredeyse şöhreti meçhul denilecek kadar az ve yetersiz bir seviyede kalmıştır. Dolayısıyla da değeri ve çalışmaları pek bilinmeyen bir âlim olduğu kanısındayız. Yoksa şüphesiz İbn Mende hicrî IV. asrın en mühim hâfız ve muhaddislerinden biridir.

[625] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12. 502.

[626] İbn Abdulhâdî, Muhammed b. Ahmed ed-Dimeşkî, *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs,* 2. Baskı, thk. Ekrem el-Bûşî ve İbrahim ez-Zeybek, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 3: 234.

[627] Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 157; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499.

hâfızları[628] arasında kaydetmektedir.[629]

İmam Suyûtî (ö. 911/1505) de *Tabakâtu'l-huffâz*'da İbn Mende'nin hadisçilik yönüne temas ederek onu ve muasırlarını on üçüncü tabaka hâfızları arasında incelemektedir.[630]

Bu arada Zehebî, *Zikru men yu'temedü kavlühü fi'l-cerh ve't-ta'dîl* adlı risâlesinde; cerh ve ta'dîlde sözüne itibar edilen ve kendisine başvurulan kimselerin isimlerini tabakalarına ve devirlerine göre yirmi iki tabakaya ayırmakta ve İbn Mende'yi onuncu tabakada kaydetmektedir.[631] Ayrıca Sehâvî de *el-Mütekellimûne fi'r-ricâl* isimli risâlesinde İbn Mende'yi, cerh ve ta'dîlde yetkin simaların tabakasında zikretmektedir.[632]

Öte yandan Kıvâmu's-Sünne el-İsbahânî et-Teymî (ö. 535/1141), İbn Mende'yi müteahhir selef âlimlerinden biri olarak tanıtmaktadır.[633] Gerçekten o, "Siyeru's-Selef" adıyla bir kitap yazarken müteahhirûn ulemâsından sadece üç kişinin adını zikretmiştir ki, onlardan birisi de İbn Mende'dir. Kıvâmu's-Sünne'nin onu müteahhir seleften saymasının en büyük nedeni onun selef dönemi Sünnî ulemâsına son derece bağlı olmasından kaynaklanmış olmalıdır.[634]

Konunun aslından olmamakla birlikte şunu söyleyebiliriz: İbnu's-Salâh, sahâbeden kendi dönemine kadar hadis râvilerini beş tabakaya ayırmıştır. Hicrî dört ve beşinci yüzyıllara tekabül eden beşinci tabakada ise yedi hâfızın varlığından söz etmiş ve onları iki tabakaya ayırmıştır. Birinci tabakada Dârekutnî (ö. 385/995), Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014), Abdülğanî el-Ezdî (ö. 409/1018) ve Ebû Nu'aym el-İsfahânî yer alırken, ikinci tabakada İbn Abdilber, Beyhakî ve Hatîb Bağdâdî bulunmaktadır.[635] İbnu's-Salâh'ın bu yaklaşımı sonraki hadis usûlü yazarlarınca da benimsenmiştir.[636] Muhtemeldir ki, o bu kavramı ez-Zencânî'den (ö. 471/1078)

---

[628] Zehebî, bu tabakada toplam yetmiş dört hadis hâfızı kaydetmiştir. Bkz. Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 207.
[629] Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 157.
[630] Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 408.
[631] Bkz. Abdulfettah Ebû Gudde (Derleyen), *Erba'u resâil fî ulûmi'l-hadîs,* 5. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1990), 210.
[632] Bkz. Ebû Gudde (Derleyen), *Erba'u resâil fî ulûmi'l-hadîs,* 113.
[633] Diğer iki kişi ise, Hâfız Ebû Mansûr Ma'mer et-Temîmî el-İsfahânî ve söz konusu müellifin babası Muhammed b. el-Fadl'dır. Bkz. Kıvâmu's-Sünne, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn,* 1351-1354.
[634] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 260.
[635] İbnu's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs,* thk. Nureddin Itr, (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1986), , 386-387; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 322-323; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 439; Şahyar, "Yedi Hâfız Kavramı ve Dönemi", 32, 51.
[636] Şahyar, "Yedi Hâfız Kavramı ve Dönemi", 31, 51.

nakledilen şu kıyas ve değerlendirmeden almıştır.[637] Nitekim o, "aynı dönemde yaşamış olan Dârekutnî, Abdülğani el-Ezdî, Hâkim en-Neysâbûrî ve Ebu Abdullah İbn Mende'nin hadis marifetleri ve hadis hâfızlığındaki derece ve mertebelerini kıyaslamış ve bunların en çok hadis bilenlerinin İbn Mende olduğunda karar kılmıştır.[638] ez-Zencânî'nin devrinin başlıca ilim adamları arasında zikrettiği bu dört ismin üçü, daha sonra (İbnu's-Salâh ve diğerleri tarafından) yedi hadis hâfızı arasında zikredilmiştir.[639] Ancak ne hikmetse İbnu's-Salâh ve sonrasındaki ilim adamları bu dönemin başlıca yedi hadis hâfızını zikrederken bu isimler arasında İbn Mende'ye yer vermemişlerdir. Oysa ez-Zencânî, bu isimler arasında en çok hadis bilenin İbn Mende olduğunu ifade etmiştir. Buna rağmen daha sonra, İbn Mende'nin dikkate alınmaması, kendi döneminde olduğu gibi,[640] Hanbelî-Şâfiî çatışmasının devam ettiği ihtimalini akla getirmektedir. Zira İbn Abdilber hariç, yedi hadis hâfızının önemli bir ortak noktası hepsinin Şâfiî olmalarıdır. İbn Abdilber de Mâlikî olmakla birlikte bazı fıkhî konularda Şâfiî mezhebinin görüşlerini benimsemiş bir ilim adamıdır.[641]

Öte yandan İbnu's-Salâh'a göre bu yedi hâfızın seçilmelerinin nedeni, en iyi eserleri kaleme almaları ve sonraki dönemlerde kendilerinden çokça istifade edilmesindendir.[642] Yedi hadis hâfızının sonraki dönem hadis kaynaklarına tesir derecesi İbnu's-Salâh'ın *Mukaddime* adlı eseri çerçevesinde değerlendirildiğinde şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız:

İbnu's-Salâh, *Mukaddimesin*'de; Dârekutnî'ye yirmiden fazla yerde, Hâkim en-Neysâbûrî'ye elliye yakın yerde, Abdülğanî el-Ezdî'ye dokuz yerde, Ebû Nu'aym'a dört yerde, Beyhakî'ye on dört yerde, Hatîb el-Bağdâdî'ye ise seksene yakın yerde atıfta bulunmuştur.[643] Ancak İbnu's-Salâh, söz konusu eserde İbn Mende'ye Ebû Nuaym ve Abdülğanî el-Ezdî'den daha çok ve neredeyse Beyhakî kadar atıfta bulunmaktadır.[644] Dolayısıyla İbn Mende talebeleri olan Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû

[637] Şahyar, "Yedi Hâfız Kavramı ve Dönemi", 32.
[638] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12. 502; ez-Zencânî'nin diğer âlimlerle ilgili mülahazalarını yukarıda "Âlimlerin İbn Mende Hakkındaki Referans Sözleri" başlığında temas etmiştik.
[639] Şahyar, "Yedi Hâfız Kavramı ve Dönemi", 32.
[640] Hanbelî olan İbn Mende ile Şâfiî olan talebesi Ebû Nu'aym arasında ciddi mezhebî tartışmalar vuku bulmuştur. Bkz. Keskin, *Ebû Nu'aym,* 166-169. Ayrıca tezimizin "Kur'ân Lafzı Meselesi" başlıklı konusuna da müracaat edilebilir.
[641] Şahyar, "Yedi Hâfız Kavramı ve Dönemi", 37.
[642] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 386; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 322; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 439.
[643] Şahyar, "Yedi Hâfız Kavramı ve Dönemi", 38.
[644] İbnu's-Salâh, İbn Mende'den 1- Nesâî'nin *Sünen*'indeki râvilerle ilgili takib ettiği metodu, 2- mezkûr konuda Ebû Dâvûd'un menheci, 3- Ebû Dâvûd'un zayıf hadisleri fukahânın re'yinden daha

Nu'aym ve muasırları olan Dârekutnî, Abdülğanî el-Ezdî ile birlikte aynı çizgide değerlendirilseydi daha ilmî ve objektif bir tavır olurdu.

3. 2. 2. Hadis Usûlü ve Ricâliyle İlgili Bazı Görüş ve Tespitleri

3. 2. 2. 1. Âhâd Haberler Hakkındaki Görüşleri

Âhâd, lugatta "bir" manasına gelen ve bir şeyin sayısına delâlet eden ahad veya vâhid'in çoğuludur. Istılahta ise, tevâtür derecesine ulaşmayan veya mütevâtir olmayan haberlere verilmiş bir isim olarak kullanılır ve meselâ haberu'l-vâhid (bir kişinin haberi) denir ve bir kişi tarafından rivâyet edilen haber kastedilir. Haber-i âhâd da birer kişi tarafından rivâyet edilen haberlerdir. İmam Şâfi'î'nin (ö. 204/819) haber-i hâssa da dediği haber-i vâhid tabiri, ilk asırlar içinde yalnız bir kişinin rivâyet ettiği haberler hakkında kullanılmıştır. Nitekim eş-Şâfi'î, bu çeşit haberleri tarif ederken "Hz. Peygamber'e yahut ondan sonraki bir şahsa müntehi olana kadar bir kişinin bir kişiden rivâyet ettiği haber." demiş; bu haberlerin dinde huccet olarak kullanılabileceğini isbat hususunda da Hz. Peygamber'in hayatında bir kişinin haberi ile ilgili tatbikattan örnekler vermiştir.[645] Ancak haber-i vâhid ile ilgili bu görüş ve kabul, İbn Mende'nin yaşadığı asır olan IV/X. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçerliliğini sürdürmüştür, denilebilir.

İbn Mende ise, kendisinden önceki devirlerde genel geçer olan bu anlayışı önemli sayılabilecek yeni bir anlayış ve tanım ile büyük oranda değiştirmiştir. Nitekim o, bir kişinin bir kişiden rivâyetini Garîb hadis olarak kabul etmekle birlikte iki veya üç kişinin rivâyet ettikleri Azîz hadisi ve hatta üç kişiden daha fazla kimselerin rivâyet ettikleri Meşhûr hadisi de âhâd hadis olarak telakki etmiştir.[646] Böylece o, haber-i vâhidin kategorisine Azîz ve Meşhûr'u da dâhil ederek âhâd hadisleri Garîb, Azîz ve Meşhûr olmak üzere üç kısımda ele almış; böylece o, haber-i

---

muteber kabul etmesi, 4- isnad ile ilgili düşünceleri, 5- âli ve nâzil isnadla ilgili görüşü, 6- onun hâfız biri olduğuna ayrıca dikkat çekmesi, 7- icâzeyi âmme ile ilgili mülahazaları, 8- Garîb hadis, 9- Azîz hadis ve 10- Meşhûr hadisin tanımı gibi oldukça mühim ve orijinal konularla ilgili nakilde ve ona atıfta bulunduğu tarafımızdan yapılan araştırmayla tespit edilmiştir. Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 37, 149, 155, 262, 270.

645 Talât Koçyiğit, *Hadîs Usûlü,* 11. Baskı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 21.

646 İbnu's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs,* thk. Nureddin Itr, (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1986), 270; Bedrüddîn İbn Cemâa, Muhammed b. İbrahim el-Kinânî el-Hemâvî, *el-Menhelü'r-revî fî muhtasar U'lûmi'l-hadîsi'n-nebevî,* thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, 2. Baskı, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 55-56; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 73; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 268; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 1. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, t.y.), 274; Kastallânî, Ahmed b. Muhammed el-Katîb, *İrşâdu's-sârî,* 7. Baskı, (Mısır: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1323/1905), 1: 11.

vâhid ile ilgili bu farklı yaklaşımıyla ona yeni anlam ve hüviyet kazandırmış, mefhum ve kapsayıcılığını da genişletmiştir. Buna göre artık haber-i vâhid, yalnız bir râvinin rivâyet ettiği haber değil, bilakis râvileri haber-i mütevâtir sayısına ulaşmayan her çeşit haberdir. Ayrıca İbn Mende'nin bu yaklaşımı başta İbnu's-Salâh olmak üzere sonraki hadis usûlü müelliflerince de benimsenmiş ve kabul görmüştür.[647]

Şimdi onun Garîb, Azîz ve Meşhûr hadislerle ilgili tanım ve mülahazalarını paylaşalım:

3. 2. 2. 1. 1. Garîb Hadis

İbn Mende, Garîb hadisin tarifini şu şekilde yapmaktadır: "Bir hadisi meselâ Zührî (ö. 124/742) ve Katâde (ö. 117/735) gibi, rivâyetleri toplanan meşhur imamların birinden rivâyet etmekte bir kişinin münferid kalmasıdır."[648] Yani bir hadis, Zührî ve benzeri imamlardan birinden yalnız bir râvi vasıtasıyla rivâyet edilirse, daha sonraki nesillerde hadisin turuku çoğalmış olsa bile, bu hadise Garîb denir.[649] Tarifi biraz açarsak şunları söylemek gerekir: Burada adı geçen Zührî şöhretli bir âlimdir. Ondan hadis alan pek çok râvi vardır. Genellikle aynı konudaki rivâyetleri, lafız ve mana olarak birbirinin aynıdır. İşte bu rivâyetler arasında, bir râvinin haberi farklılık arz ediyorsa ziyâde veya noksan veya mana farklılığı mevcutsa, o rivâyette diğerlerinden ayrı ve yalnız kalmış olmaktadır. Buna infirâd adı verilir. İnfirâd ister istemez şüpheyi doğurur. Râvi itimâda layık olmasa haberi üzerine durulmaz, ama o da sika bir kişidir. (Yani rivâyetinde tek kalan râvi, güvenilir olduğu için haberi terk edilemez.) Bu durumda onun hadisi yalnız, arkadaşsız ve Garîb'tir.[650]

Diğer taraftan İbnu's-Salâh (ö. 643/1245), Garîb'in bu tarifini İbn Mende'den

---

[647] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 270; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fî U'lûmi'l-hadîs,* 55-56; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 73; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 268; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 274; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî,* 1: 11.

[648] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 270; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 73; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 268; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 274; Babanzâde Ahmed Naim Bey, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* nşr. Hasan Karayiğit, 1. Baskı, (İstanbul: Düşün Yayınları, 2010), 107-8.

[649] Koçyiğit, *Hadîs Usûlü,* 25; ayrıca böyle bir tarîkle gelen hadislere (mürekkeb ifadelerle) "Garîb-i Meşhûr" diyen âlimler de bulunmaktadır. Örnek olarak da "Ameller niyetlere göre itibar ve önem kazanır" hadisini ileri sürmektedirler. (Bkz. Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 275.) Yani ilgili senede sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn tabakasına riayetle Garîb, daha sonraki tabakalara nisbetle de Meşhûr denilmektedir.

[650] Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri,* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 93.

naklettiğine sarâhaten değindiği gibi[651] Suyûtî (ö. 911/1505) de onun ve Nevevî'nin (ö. 676/1277) ilgili tanımı Ebû Abdullah İbn Mende'den aldıklarına dikkat çekmiştir.[652] Ayrıca Bedrüddîn İbn Cemâa (ö. 733/1333) ve Kastallânî (ö. 923/1517) de İbn Mende'den esinlenerek Garîb hadisi rivâyet eden şahsın muhaddisler nezdinde hadisleri ve rivâyetleri araştırma konusu olmuş ve pek çok rivâyeti kaydedilmiş bir imam olması gerektiğini vurgulamışlardır.[653] Ancak Irâkî ve Sehâvî'nin de dikkat çektikleri gibi genel olarak muhaddisler, Garîb'i örneklendirirken senedinde hadisleri toplanan bir imamın yer almasını mutlaka gerekli görmemişlerdir.[654] Yani onlar keyfiyetten çok kemiyetle ilgilenmişlerdir. Nitekim onlar teferrüdün belirli bir şahsa nisbetle vuku bulmasını garabet için yeterli görmüşlerdir.[655] Dolayısıyla onun Garîb hadisle ilgili bu tarifi muhaddislerin ıstılahında daha çok ferd-i nisbî olarak ifade edilmektedir. Nitekim muhaddisler ferd-i nisbîyi, garabeti isnadın evvelinde olan ferd-i mutlakın mukabili olarak görüp "Garabetin senedin ortasında olması halinde ortaya çıkan haberdir" şeklinde tanımlamışlardır.[656] Ayrıca Ömer el-Mukbil, bu hususu şöyle değerlendirmektedir: İbn Mende, Garîb hakkındaki bu tanımıyla "efradını câmi'/bütün öğelerine şâmil ve ağyarını mâni olan/zıtlarını da ayrı tutan" kapsayıcı ve nitelikli bir tarif ortaya koymayı murat etmemektedir. Aksine o, ilgili tanımla Garîb'in en has ve özel şeklini tanımlamayı istemiş olmalıdır.[657]

Öte yandan mütekaddim âlimlerden olan Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Ahmed b. Hanbel ve Ebû Bekr el-Berdîcî (ö. 301/914) gibi kimseler İbn Mende'nin Garîb hadis ile ilgili kaydettiği hususları onlar Münker hadis için zikretmişlerdir.[658] Başka bir deyişle onların Münker dedikleri hadislere o Garîb demektedir. Nitekim Münker'in ilk tarifini yapan Ahmed b. Hârûn el-Berdîcî onu şöyle tanımlamaktadır: Münker, râvinin rivâyetiyle tek kaldığı hadistir ki, metni yalnız onun rivâyetiyle bilinir; aynı zamanda bu metin, ne onun rivâyet ettiği yönden

[651] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 270.
[652] Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 274.
[653] İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fî U'lûmi'l-hadîs,* 55; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî,* 1: 11.
[654] Irâkî, Abdurrahman b. Hüseyn, *et-Tebsira ve't-tezkire fî U'lûmi'l-hadîs (Elfiyyetü'l-hadîs),* thk. el-Arabî ed-Dâiz el-Firyâtî, 2. Baskı, (Riyad: Mektebetü Dâru'l-Minhâc, 1428/2007), 160; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 4: 5.
[655] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbetü'l-fiker,* 200; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü,* 29.
[656] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbetü'l-fiker,* 200; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü,* 29.
[657] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende,* 525-6.
[658] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende,* 525.

ve ne de başka bir yönden maruftur.[659]

İbn Mende, hadis usûlü ile ilgili meselelerin sadece teorik yönlerini zikretmekle kalmamakta; ayrıca onları tespit ve tahlil ederek pratiğe de dökmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla eserlerinde Garîb hadis olarak değerlendirdiği pek çok rivâyet bulunmaktadır. Bu rivâyetler arasında Garîb hadis için gerekli gördüğü şartlara muvâfık olanlar bulunduğu gibi şartlarına uygun olmayıp da Garîb saydığı rivâyetler de mevcuttur. Onun bu değerlendirmeleriyle ilgili birer misal zikredelim:

Öncelikle İbn Mende'nin Garîb hadisin tarifine uygun olarak zikrettiği bir rivâyeti burada kaydedelim: Birçok tarîkten merfu olarak rivâyet edilen; "İnsanlarla Allah'tan başka ilah yoktur deyinceye kadar savaşmakla emrolundum..."[660] hadisini kaydettikten sonra İbn Mende, bu rivâyetin Abdullah b. Vehb'ten (ö.197/813) itibaren farklı râvilerce rivâyet edilip Meşhûr olduğunu; ancak Zührî'den itibaren farklı râvilerce rivâyet edilmesine karşın, rivâyetin bu yönden Garîb kaldığını belirtmiştir. Zira Yunus'un Zührî'den rivâyeti dışında geriye kalan bütün senetlerde makâl/senedin kabulüne engel olacak bir kusur vardır. Mamafih bu rivâyetlerin zayıf olmalarından ötürü rivâyetteki garabet kalkmamıştır.[661] İlgili rivâyetin Zührî'den birçok tarîki bulunmasıyla birlikte, sadece bir tarîkten sıhhat derecesine ulaştığından İbn Mende, sadece bu sahih tarîke itibar edip rivâyeti Garîb saymış ve diğer zayıf senetlere iltifat etmemiştir.[662]

İbn Mende, zikrettiği kimi rivâyetlerin Garîb'in tarifinde kaydettiği şartlara muvafık olduklarına sarâhaten değinmektedir. Bunlara misaller olarak şu örnekler ve değerlendirmeleri zikredilebilir:

İlgili rivâyet hadisleri toplanan bir râvi tarafından nakledilmiş olup Garîb bir hadistir.[663]

Bu, Mekhûl'dan (ö.112/730) tek bir tarîkle rivâyet edilen Garîb bir hadistir.[664]

Bu, Zührî'den Garîb olarak nakledilmektedir.[665]

---

[659] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 525, 2 no'lu dipnot; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü,* 122.

[660] Müslim, Îmân 32-36; Ebû Dâvûd, Cihâd 95 (nr. 2640, 2641), Zekât (nr. 1556); Tirmizî, Îmân 1 (nr. 2606-8), Tefsîr süre 88 (nr. 3341); İbn Mâce Fiten 1-3 (nr. 3927-9); Dârimî, Siyer 10 (2638); Müsned, 14: 222, 481; 15: 286; 16: 138-9, 308, 481, 489; 22: 119, 423; 23, 18...

[661] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 162-3.

[662] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 523.

[663] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 256-7 (Burada Abdullah b. Abdurrahman ile ilgili kullanmıştır.), 675 (Burada Sa'd b. Saîd için zikretmiştir.), 954 (Burada Alâ' b. Hâris ile ilgili kullanmıştır.).

[664] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 301.

[665] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 288, 666, 972.

Şimdi de İbn Mende'nin Garîb'in tanımında kaydettiği şartlara uymamakla birlikte garip olarak değerlendirdiği bazı rivâyetleri ele alalım:

İbn Mende'nin, → Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd → Abbas b. Muhammed ed-Dûrî → Ahmed b. Yunus → Ebû Bekr b. Ayyâş → **Yakub b. Atâ** → Atâ → İbn Abbas'tan rivâyet ettiğine göre; Hizâm adındaki sahâbî, kızı Ümmü Rab'a'yı (Hanse) istemediği biriyle evlendirdi. Bunun üzerine Ümmü Rab'a Hz. Peygamber'e (s.a.s.) bu durumu arz etti. Hz. Peygamber (s.a.s.) de onun bu evliliğini sonlandırdı. Nihayetinde de o, Ebû Lübâbe ile evlendi.[666] İbn Mende yukarıdaki senetle kaydettiği bu hadisi değerlendirirken onun Yakub b. Atâ'dan garip olarak rivâyet edildiğini belirtmektedir.[667] Ancak Yakub zayıf bir kimse olup[668] hadisleri toplanan bir imam değildir. Dolayısıyla burada İbn Mende'nin kendi şartlarından zühûlü söz konusu olmalıdır. Ancak Ömer el-Mukbil, bu rivâyetin de İbn Mende'nin Garîb hadis tanımına muvafık olduğuna dikkat çekmektedir. Nitekim - yukarıda da temas edildiği üzere - ona göre İbn Mende, Garîb'i genel anlamda değil, özel anlamda tanımlamaktadır.[669] Dolayısıyla ona göre söz konusu tarifte kimi şartları taşımayan rivâyetler de Garîb'in tanımına dâhildirler, denilebilir.

Bu bağlamda İbn Mende'nin Eyyüb b. Seyyâr (?),[670] Yahya b. Râşid (?)[671] ve Abdulaziz b. Husayn'dan (?)[672] rivâyet ettiği ve garîb hadis olarak değerlendirdiği rivâyetleri zikredilebilir. Zira söz konusu zâtlar ağır ithamlarla cerh edilmiş zayıf kimselerdir.

3. 2. 2. 1. 2. Azîz Hadis

İbn Mende, Azîz hadisi şöyle tanımlamaktadır: "Bir hadisi, Zührî ve Katâde

---

[666] Ebû Dâvûd, Nikâh 26 (nr. 2101); Nesâî, Nikâh 35 (nr. 3268); İbn Mâce Nikâh 12 (nr. 1873)

[667] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 534-5.

[668] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 535, 1 no'lu dipnot muhakkik Âmir Hasan'ın ta'liki.

[669] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende,* 526.

[670] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 269. Ancak ez-Zührî ve el-Medenî künyeleriyle de anılan Eyyüb ile ilgili ağır ithamlar bulunmaktadır: Yahya b. Maîn onun değersiz biri olduğunu, İbnü'l-Medînî sika biri olmadığından hadislerinin yazılmaması gerektiğini, Nesâî ise metrûk biri olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 1: 482.

[671] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 309. Ancak el-Mâzinî ve el-Basrî nisbeleriyle de anılan Yahya'yı İbn Ebû Hâtim zayıf biri olarak kabul etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 7: 431.

[672] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 259. Ancak Abdülaziz'i Yahya b. Maîn ve daha başkaları zayıf addetmişlerdir. (Bkz. Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Abdullah b. Kaymaz *el-Muğnî fi'd-duafâ*, thk. Nureddin Itr, (Şam: y.y., 1969), 2: 397) Ayrıca onun şeyhi Abdülkerim de, Nesâî'nin dışında *Sünen-i Selâse* ricalinden olup Müslim ondan mütâbaat olarak rivâyette bulunmuştur. Bununla birlikte zayıf bir râvi ve hatta kimi münekkidler tarafından rivâyetleri terk edilen biri olarak kabul edilmiştir. Bkz. İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 259, 2 no'lu dipnot muhakkik Âmir Hasan'ın ta'liki.

gibi rivâyetleri toplanan meşhur imamlardan rivâyette münferid olanların iki veya üç kimseyle sınırlı kalmalarıdır.[673] Yani hadisin tek bir râviye inhisar ettiği tabakadan bir başka râvi aynı imamdan rivâyet ederse, o ana kadar Garîb olarak bilinen hadis, ikinci râvinin rivâyetiyle kuvvet kazanır ve Azîz olur.[674]

Görüldüğü üzere İbn Mende, Garîb hadis gibi Azîz hadisi de iki husus üzerinden tanımlamaya çalışmaktadır. Birinci husus, ilgili rivâyetin, hadisleri toplanan bir imamdan nakledilmesi, ikinci husus ise, mezkûr imamdan iki veya üç farklı senetle rivâyet edilmesidir.

Mamafih İbn Mende, Garîb olan bir hadisi iki veya üç kişi rivâyet ederse Azîz olur, demek suretiyle üç kişinin teferrüdünü de Azîz'in tarifine sokmuş olmaktadır. Bu tarif İbnu's-Salâh, Nevevî, İbn Cemâa ve Kastallânî gibi kimi usulcülerin onayını da almıştır. Zira onlar da ona tabi olarak üç kişinin teferrüdünü de Azîz kabul etmişlerdir.[675] Ancak muhaddislerin ekseriyeti bu konuda ona muhalif tavır sergilemişlerdir. Nitekim Şeyhu'l-İslâm İbn Hacer'e göre herhangi bir hadis, iki kişi tarafından rivâyet edilirse Azîz, üç kişi tarafından rivâyet edilirse Meşhûr adını almaktadır.[676]

Diğer kimi muhaddisler ise Azîz hadisi "Senedinin başından sonuna kadar her tabakada râvileri iki kişiden az olmayan hadis"[677] şeklinde tanımlamaktadırlar. Aslında bu tarifte üzerinde durulan nokta râvi sayısının ikiden az olmamasıdır. Yani bir nevi İbn Mende'nin dikkat çektiği gibi üç kişinin teferrüdü de Azîz hadise dâhildir, denilebilir. Ancak - aşağıda zikredileceği üzere - onların Meşhûr hadisi üç kişinin teferrüdü olarak tanımlamalarının bu ihtimali biraz zayıflattığı söylenebilir.[678] Bu bağlamda Muhammed San'ânî'nin (ö. 1182/1768) ilgili ifadelerini aktarmakta fayda mülahaza ediyoruz:[679] "İbn Mende'ye göre Azîz ile Meşhûr arasında bir yönden umum ve husus farkı söz konusudur."[680] Yani o, kimi Meşhûr hadisin Azîz

---

[673] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 270; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 73; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 268; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 107-8.

[674] Talât Koçyiğit, *Hadîs Usûlü,* 11. Baskı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 25.

[675] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 270; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fî U'lûmi'l-hadîs* 56; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 274; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî,* 1: 11; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü,* 25.

[676] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbetü'l-fiker,* 198-199.

[677] Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 34.

[678] Meşhûr hadisin tarifi için bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 178.

[679] Muhammed es-San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr,* 2: 406.

[680] Umum ve husus min vechin: Eğer iki kavramdan her biri ötekinin bazı fertlerini kapsamına alıyorsa aralarında eksik girişimcilik var demektir. Memeli-balık, Hintli-Müslüman kavram çiftleri arasındaki ilişki böyledir. Buna göre bazı memeliler balıktır, bazı balıklar memelidir. Bazı

olabileceği gibi bazı Azîz hadislerin de Meşhûr olabileceğini belirtmek istemiş olmalıdır. Nitekim kimi Meşhûr hadisler üç râvi ile nakledilmektedir. Bunlar da üç râvi ile nakledilen Azîz hadislere itlak edilebilir. Ancak iki râvi ile nakledilen Azîz hadisler, üç (veya dört) râvi ile rivâyet edilen Meşhûr hadislere teşmil edilemez. San'ânî bu durumu kastetmiş olmalıdır.

Bu bağlamda - araştırılabildiği kadarıyla - Azîz hadisi ilk olarak tanımlayıp[681] haber-i vâhidin bir kısmı sayan İbn Mende'nin Azîz olarak değerlendirdiği hiçbir örnek hadise muttali olunamadığı belirtilmektedir.[682] Ancak o, râvilerin cerh ve ta'dîl durumlarına değinirken az da olsa "azîzu'l-hadîs" terimini kullanmaktadır.[683] Ayrıca o, bununla da ilgili râvinin az rivâyetinin bulunduğunu ifade etmeyi amaçlamış olmalıdır.

3. 2. 2. 1. 3. Meşhûr Hadis

İbn Mende, Meşhûr hadisi şu şekilde tarif etmektedir: "Bir hadisi, Zührî ve Katâde gibi rivâyetleri toplanan meşhur imamlardan bir cemaatin (topluluğun) rivâyette bulunmasıdır. (Zührî ve Katâde gibi rivâyetleri kabul görmüş imamlardan bir cemaatin rivâyet ettiği hadistir.)"[684]

Bu, Meşhûr hadisin ilk tarifi olmalıdır. Ayrıca bu ilklik durumu yukarıda tarifi geçen Azîz hadis için de söz konusudur. Zira İbn Mende'den önce onların tanımlarının yapıldığına dair hiçbir bilgi nakledilmediği gibi,[685] onun talebesi Hâkim en-Neysâbûrî'nin *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs* adlı eserinin dışında mütekaddimûna ait hadis usûlü edebiyâtında ve hatta müteahhirûna ait ilk eserde Meşhûr ve Azîz hadislerin tanımı şöyle dursun onların bahsi bile geçmemektedir.[686] Hâkim en-Neysâbûrî ise, hadis usûlü ile ilgili mezkûr eserinde sadece Meşhur'u ele almakta ve

---

Hintliler Müslüman'dır, bazı Müslümanlar Hintlidir. (Mahmut Kaya, "Nisbet", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 33: 144.)

[681] Buna dair mülahazalarımızı, hemen aşağıda Meşhûr hadis bahsinde ele alacağız.

[682] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende,* 528.

[683] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 954.

[684] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 270; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire*, 2: 73; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 268; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 274; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 107-8.

[685] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende,* 517.

[686] Tarafımızdan mütekaddimûn'a ait olan; Râmehurmuzî'nin (ö. 360/972) *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî* adlı eseri ile Hatîb Bağdâdî'nin *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* adlı eseri ve müteahhirûn'un ilk eseri olan Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İlma' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's*-sema' kitabı incelenmiş ve yukarıda değinilen neticeye varılmıştır.

onun için de hiçbir tanım zikretmeden doğrudan misallerini kaydetmektedir.[687] Dolayısıyla denilebilir ki, o ne hocası İbn Mende'den ne de başkasından bu çeşit hadislerin tarifiyle ilgili bir bilgiye muttali olmamıştır. Bununla birlikte kendisi de Meşhûr hadisle ilgili (bilinmeyen bir nedenle) bir tanım ihdas etmemiştir. Ayrıca bu hadis çeşitlerinin tanımlarının ilk zikredildiği usûl kitabı olan *Ulûmu'l-hadîs*'te İbnu's-Salâh bu tarifleri Ebû Abdullah İbn Mende'den aldığını açıkça belirtmektedir.[688] Böylece daha sonraki dönemlerde de kimi âlimler İbn Mende'ye peyrev olmuş ve ilgili hadisleri onun gibi tanımlamışlardır. Nitekim Suyûtî, İbnu's-Salâh gibi Nevevî'nin de İbn Mende'ye uyarak ilgili hadisleri onun gibi tanımladıklarını belirtmektedir.[689] Ayrıca Bedrüddîn İbn Cemâa'nın yanı sıra[690] İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî (ö. 507/1113) de bu konuda İbn Mende'ye tabi olanlar arasında yer almaktadır.[691]

Öte yandan İbn Mende'ye ve onun görüşünü benimseyenlere göre Meşhûr hadisin tarifinde zikredilen cemaatten maksat; hadisin en az dört isnadla nakledilmesidir. Bununla birlikte hadis ehlinin ekseriyeti bu görüşe muhaliftir. Zira onlar Meşhûr hadisi: "Her tabakada/nesilde en az üç kişinin rivâyet etmiş olduğu veya en az üç farklı senedle rivâyet edilmiş olan hadis" olarak tanımlamaktadırlar.[692] Ayrıca Şeyhu'l-İslâm İbn Hacer de ikiden fazla râvisi olan habere Meşhûr diyen

---

[687] Hâkim en-Neysâbûrî, Muhammed b. Abdullah, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs,* 2. Baskı, thk. Seyid Muazzam Hüseyin, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1977), 92-95.

[688] İbnu's-Salâh, İbn Mende'ye dayanarak ilgili hadisleri şöyle tanıtır: Garip hadisler şu nevi haberlerdir: Mesela Zührî, Katâde ve benzerleri gibi, hadisleri âlimlerce toplanan büyük imamların rivâyetlerine, aynı konudaki bir diğer şahsın rivâyeti teferrüd ediyorsa; farklı bilgiler taşıyarak yalnız kalmışsa, böylesi haberlere bu isim verilir. İki veya üç şahıs, bu imamlardan rivâyet eder de, bir hadiste müşterek rivâyetleri olursa hadis Azîz adını alır. Eğer bu rivâyeti daha büyük bir kalabalık yapmışsa, hadise Meşhûr denilir. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 270; Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri,* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 93, 173 no'lu dipnot.

[689] Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 274.

[690] İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fî U'lûmi'l-hadîs,* 56.

[691] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 23; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 73; Muhammed b. İsmail el-Hasenî es-San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr li ma'ânî tenkîhi'l-enzâr,* thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, (Medine: Mektebetü Dâru's-selef, t.y.), 2: 407

Öte yandan Hanefî usûlcüleri de Meşhûr'u bu şekilde yorumladıkları söylenebilir. Zira onlar da onu "asıl itibariyle âhâd, fer' olarak Mütevâtir" şeklinde yorumlamaktadırlar. Şu farkla ki, onlar teferrüdün sahâbe tabakasında olmasını, tevâtürün ise, tâbiûn ve tebeu tâbiîn tabakasında olmasını gerekli görürler. Hanefî usûlcülerin ve bahusus Serahsî'nin (ö. 483/1090) "Meşhûr" hadisle ilgili mülahazası için bkz. Abdullah Yıldız, *İmam Serahsî'nin Hayatı ve Sünnet Anlayışı*, (Şanlıurfa: b.y., 2001), 31-32; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu,* 5. Baskı, (Ankara: DİB Yayınları, 2018), 149-152.

[692] Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 178.

âlimlerin görüşünü tercih etmenin yanında[693] (muhtemelen) bu ilk tarifi göz önünde bulundurarak Meşhûru, "İkiden fazla tarîki olmakla birlikte mütevâtir derecesine erişememiş hadis" olarak tanımlamaktadır.[694] Böylece o bir nebze de olsa İbn Mende'nin ilgili tanımına itibar etmiş ve dört kişinin rivâyet ettiği hadisi Meşhûr olarak kabul etmiştir, denilebilir. Ancak kimi âlimlerin, Mütevâtir'in tarifinde geçen topluluktan maksadın ilgili hadisi en az dört kişinin rivâyeti olarak açıklamalarından ötürü bu görüşe itiraz edilebilir."[695] Zira İbn Mende'ye göre Meşhûr olan hadis onlara göre Mütevâtir kategorisindedir. Ancak bu itiraza şöyle cevap verilebilir: İbn Hacer ilgili topluluğu dört kişi ile açıklamamakta ve hatta tahdîdi hiç kabul etmemektedir. Nitekim o bu hususla ilgili şöyle demektedir: "Gerçekten de adet tesbît etmenin bir faydası yoktur."[696]

Diğer taraftan bazı muhaddisler de İbn Mende'nin Meşhûr olarak takdim ettiği hadisi, Müstefîz olarak isimlendirmektedir. Nitekim onlar Müstefîz'in tarîklerinin üçten fazla olması lazım geldiği, üçten az olmasının imkânı bulunmadığını belirtmektedirler. Ayrıca onlar onun tarîklerinin çokluğuna işaret etmek için onun lügavî manasına da dikkat çekerek şöyle demektedirler: "Suyun kabın etrafında taşması göz önünde bulundurularak (فاض الماء يفيض فيضا) şeklindeki yaygın istimale binaen Müstefiz adını almıştır."[697]

Meselelerin sadece teorik yönlerini aktarmakla yetinmeyen İbn Mende'nin eserlerinde Meşhûr olarak değerlendirdiği pek çok hadis bulunmaktadır. Biz bunları onun mezkûr şartlarına muvâfık olanlar ve olmayanlar olarak taksim edip örneklendirmeye ve değerlendirmeye çalışacağız:

Zikrettiği şartlara uygun olan Meşhûr hadis: Genç komutan Üsâme b. Zeyd'in savaş esnasında "Lâ ilahe illallah" diyen bir şahsı öldürmesiyle[698] ilgili uzun rivâyeti kaydettikten sonra İbn Mende, bu rivâyetin sıhhati konusunda icmanın bulunduğunu, rivâyetin A'meş'ten itibaren farklı râvilerce rivâyet edilip Meşhûr olduğunu; zira

---

[693] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbetü'l-fiker,* thk. Abdullah er-Ruheylî, 1. Baskı, (Riyad: Matbaatü Sefîr, 2001), 198; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 274.

[694] Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 270.

[695] Kendilerine göre delilleri de zinanın sabit olabilmesi için aranan şahit sayısını ifade eden şu ayettir: لول جاؤ عليه باربعة شهداء = Buna dört şahit getirselerdi ya! (Nur Süresi 13) Bkz. Suphi es-Sâlih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları,* çev. Yaşar Kandemir, (Ankara: Elif Matbaacılık, 1971), 116.

[696] Suphi es-Sâlih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları,* 118.

[697] Suphi es-Sâlih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları,* 186.

[698] Müslim, Îmân 158 (nr. 158); Ebû Dâvûd, Cihâd 95 (nr. 1694, 2643); İbn Mâce Fiten 1 (nr. 3930); Müsned, 33, 162, 36, 133.

ondan Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Ebû İshâk el-Fezârî, Ebû Muâviye ed-Darîr, Ebû Hâlid el-Ahmer ve daha başkalarının rivâyette bulunduklarını belirtmektedir.[699] Mamafih A'meş'in rivâyetleri toplanan bir imam olması ve bu hadisi kendisinden beş kişiden fazla râvinin rivâyet etmesi nedeniyle (yani meşhûr hadisin tanımına uygun olmasından ötürü) İbn Mende, Meşhûr olduğuna hükmetmiştir.[700]

Zikrettiği şartlara uygun olmamakla birlikte İbn Mende'nin Meşhûr olarak nitelendirdiği rivâyetlere ise şunlar örnek verilebilir:

İbn Mende, → Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd ve İsmail b. Muhammed → Abdurrahman b. Muhammed b. Mansûr → **Mutahhar b. Heysem el-Kinânî** → Musa b. Ali b. Rabâh → babasından o da → dedesinden naklen diyor ki, Resûlullah (s.a.s) Rabâh'a "eşin ne doğurdu?" diye sordu. O da "erkek veya kız çocuğundan başka ne doğurabilir ki!" diye cevap verdi. Resûlullah (s.a.s) "Peki, kime benzeyecek bilir misin?" diye sorunca o, "annesine veya babasına" diye cevap verdi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s) "Bu konuda biraz dur/sakin ol. Zira herhangi bir nutfe rahimde yerini alıp istikrar bulduktan sonra Allah, o nutfe ile Âdem (a.s.) arasındaki soyunu hazır bulundurur da (artık o, bunlardan birisinin suret ve şeklini alır.) Ayrıca sen *"Dilediği surette seni terkib eden de O'dur"* (İnfitâr: 82/8) ayetini okumadın mı? Nitekim ilgili ayetten murad; seni, Âdem (a.s.) ile arandaki suretlerden biriyle şekillendirmesidir." dedi.[701]

İbn Mende, bu hadisi şöyle değerlendirmektedir: "Bu, râvi Mutahhar'ın teferrüd ettiği Garîb bir hadis olmakla birlikte yine de kendisinden Meşhûr olmuştur."[702] Görüldüğü üzere İbn Mende, mezkûr hadisi Meşhûr saymıştır. Ancak

---

[699] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 206-8.

[700] Diğer misaller için şunlar zikredilebilir:
Bu hadis, Zührî tarîkiyle Meşhûr'dur: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 287.
Bu hadis, Avzâî'nin Zührî'den rivâyetiyle Meşhûr'dur. Ayrıca bu hadisi Ziyâd b. Sa'd, ez-Zübeydî, İbn Cüreyc, Ma'mer, Ukayl, Sâbit b. Kays gibileri tahrîc etmişlerdir: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 178.
Bu hadis, İbnü'l-Mübârek'ten Meşhûr'dur: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 355.
Bu hadis, Hammed b. Seleme'den Meşhûr'dur: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 208.
Bu hadis, Hişam b. Hassân'dan Meşhûr'dur: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 209.
Daha başka misaller için bkz: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 221, 222, 223, 287; a. mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 60, 64, 147, 188; 3: 46, 47, 58, 230; a. mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 43, 45, 101; a. mlf., *Ma'rifetü's-sahâbe,* 182, 207, 547, 562, 625, 632, 635, 656, 668, 764, 790, 950, 965.
Tâbiînden nakledilen bir eser için bkz: *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 61.

[701] Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebîr,* thk. Hamdî b. Abdulmecid es-Selefî, 2. Baskı, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.), 5: 74; Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 2: 1108.

[702] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 620.

et-Tâî nisbesiyle de anılan Mutahhar b. Heysem el-Kinânî, hadisleri toplanan bir imam olması şöyle dursun o, sika bir râvi bile değildir. Hatta metruk bir kimse olarak kabul edilmektedir. [703] Dolayısıyla İbn Mende bu hadisi Meşhûr olarak nitelendirmekle birlikte Meşhûr hadis ile ilgili kaydettiği şartlara sadık kalmamıştır, denilebilir.

Başka bir örnek ise, Hakem b. Reyyân tarîkiyle merfu olarak rivâyet edilen şu hadistir: "Şayet râhib Cüreyc fakih ve âlim olsaydı, annesine icabetin Rabb'ine ibadetten daha faziletli ve öncelikli olduğunu kavrayacaktı."[704]

İbn Mende, bu hadisle ilgili şöyle demektedir: "Bu hadis Garîb'tir ve sadece bu tarîkle bilinmekle birlikte yine de Meşhûr'dur. Nitekim Hakem, bu rivâyette teferrüd etmiştir. Ancak ilgili rivâyet ondan itibaren farklı râvilerce rivâyet edilip Meşhûr olmuştur.[705] Zira kendisinden İbrahim b. el-Muster ve daha başkaları da rivâyette bulunmuşlardır." [706] Görüldüğü üzere İbn Mende, ilgili hadisi Meşhûr saymıştır. Ancak Hakem b. Reyyân, meçhul bir kimse olarak kabul edilmektedir.[707] Dolayısıyla bu rivâyet onun şartına uygun değildir, denilebilir.

Şunu da ifade edelim ki - araştırabildiğimiz kadarıyla - İbn Mende'nin kaydettiği şartlara uymayan Meşhûr hadisleri yok denilecek kadar azdır. Zira onun meşhur dediği rivâyetleri inceledikten sonra, onun tanımına uymayan hadislerin yukarıda kaydettiğimiz iki misalle sınırlı olduğu kanaati bizde hâsıl olmuştur. Daha sonra incelediğimiz Ömer el-Mukbil de bizim bu kanaatimizi desteklemektedir.[708]

3. 2. 2. 1. 4. Garîb, Azîz ve Meşhûr Hadisle İlgili Genel Bir Değerlendirme

İbn Mende'nin bu çeşit kavramlarla ilgili tarifi üzerine genel bir değerlendirme yapmak için öncelikle onun bu kavramları nasıl tanımladığını bir kez daha hatırlayalım. O, bu konuda şöyle demektedir: "Garip hadisler şu nevi

---

[703] İbn Hacer, *el-İsâbe,* 2: 375.
[704] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* 14: 524.
[705] İbn Mende'nin bu rivâyeti *Garîb* ve *Meşhûr* diye değerlendirmesinde garabet bulunmamaktadır. Zira o, bu hadise mütâbi'i olmaksızın nakleden Hakem'e nisbetle Garîb ve ondan rivâyet edenlerin kalabalık bir cemaat olduğu gerekçesini nazar-ı itibara alarak da Meşhûr demektedir.
[706] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 416-7.
[707] Beyhakî, Ahmed b. Hüseyn, *Şu'abi'l-îmân,* thk. Abdülalî Abdülhamid, 1. Baskı, (Riyad: Mektebetü'r-Reşad, 2003), 10: 282; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 521.
[708] O, bu kanaatini dipnotta dile getirmiştir. (Bkz Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 521, 2 no'lu dipnot.)

haberlerdir: Mesela Zührî, Katâde ve benzerleri gibi, hadisleri âlimlerce toplanan büyük imamların rivâyetlerine, aynı konudaki bir diğer şahsın rivâyeti teferrüd ediyorsa; farklı bilgiler taşıyarak yalnız kalmışsa, böylesi haberlere bu isim verilir. İki veya üç şahıs, bu imamlardan rivâyet eder de, bir hadiste müşterek rivâyetleri olursa hadis Azîz adını alır. Eğer bu rivâyeti daha büyük bir kalabalık yapmışsa, hadise Meşhûr denilir." [709]

Görüldüğü gibi İbn Mende, her üç hadis için de sahâbe tabakasındaki râvilerin taaddüt ve teferrütlerine değinmemektedir. Bununla birlikte o, tâbiîn tabakasındaki râvilerin taaddüdünü gerekli görmemekte ve teferrütlerini muteber saymaktadır, denilebilir. Başka bir ifadeyle ona göre bu hadislerin isnadlarının medâr ve mercii konumunda olan sahâbe ve tâbiîn tabakasında ferd-i mutlak söz konusu olabilmektedir.

Ayrıca vuzûh kazandığı üzere ona göre bu hadis çeşitlerinin hadisleri toplanan meşhur imamların birinden rivâyet edilmeleri ve râvilerin belli bir sayıya ulaşmaları gereklidir. Bu bağlamda o, hadisin naklinde medâr ve mercii olan imamın sika olmasından ziyade hadis rivâyetiyle meşhur biri olmasını ve hatta ehl-i hadis nezdinde rivâyetleri araştırma konusu olmuş ve pek çok rivâyeti derlenmiş bir kimse olması gerektiğini savunmaktadır. Nitekim bu da onun Zührî ve Katâde gibi imamlardan maksadının, öncekilerin bilgilerini toplayıp sonrakilere aktarma görevi üstlenen ilk büyük hadis müdevvinleri olduğunu göstermektedir. Zira bilindiği üzere Zührî, resmî manada hadisi ilk tedvin eden kişidir.[710]

İbn Mende'nin zikredilen kavramların tanımında üzerinde durduğu ikinci önemli nokta, yukarıda zikredilen sıfatları hâiz bir imamdan rivâyet eden râvilerin sayısıyla ilgilidir. Nitekim o, Garîb için bir, Azîz için iki veya üç, Meşhûr için ise, dört veya daha fazla râvinin rivâyet etmelerini gerekli görmektedir.

İbn Mende'nin bu konuda üzerinde durduğu üçüncü önemli nokta ise, ilgili imamdan rivâyet eden râvilerin sika olmaları hususudur. Şöyle ki o, ilgili hadislerin tanımında; hadisleri toplanan imamdan rivâyette bulunacak râvilerin cerh ve ta'dîl durumuna/sika bir râvi olmaları gerektiğine sarâhaten değinmemiştir. Bununla birlikte hadisleri değerlendirirken zayıf râvilerden gelen rivâyetlere itibar etmeyişi

[709] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 270; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire*, 2: 73; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 268; Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri,* 93, 173 no'lu dipnot.
[710] Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî*, 45; Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 41.

dikkatleri çekmektedir. Nitekim ona göre Garîb olarak değerlendirilen bir hadisin, zayıf ve metruk râviler tarafından rivâyet edilmesi ondan garabeti kaldırmamakta ve o hadis Azîz veya Meşhûr sayılmamaktadır.[711]

3. 2. 2. 1. 5. İbn Mende'den Etkilenen Oryantalist Joseph Schacht

Goldziher'den sonra onun seviyesinde bir hadis araştırmacısı olarak kabul edilen ve hadis alanında etkili olan ikinci önemli oryantalist Joseph Schacht'ın[712] isnad ile ilgili ilk defa ortaya attığı müşterek râvi (common link) teorisini; İbn Mende'nin Garîb, Azîz ve Meşhûr hadislerin tarifinde dikkat çektiği imamlardan ilham alarak oluşturmuş olması muhtemeldir.

Şöyle ki, ilk defa Schacht'ın ortaya attığı, daha sonra da onun takipçisi Juynboll tarafından geliştirilen müşterek râvi teorisinde; tebe-i tâbiîn nesline kadar isnadlar Hz. Peygamber › Sahâbî › Tâbiî şeklindedir. Tebe-i tâbiîn neslinden itibaren ise isnadlar kollara ayrılmaktadır. Schacht'a göre bu nesilde isnadların kendisinden kollara ayrıldığı kimse müşterek râvidir.[713] Görüldüğü üzere bu iki müsteşrikin müşterek râvi olarak takdim ettikleri şahsiyetler; aslında İbn Mende'nin dikkat çektiği gibi rivâyetleri ehl-i hadis tarafından araştırma konusu olan ilk müdevvin imamlardır. Ayrıca ilgili şarkiyatçıların, İbn Mende'nin müdevvin imamlara örnek olarak kaydettiği Zührî'yi müşterek râvi ile ilgili de örnek göstermeleri ve diğer müşterek râvilere nisbeten onun üzerinde daha fazla durmaları yine ondan etkilenmeleri neticesinde olduğu kanısındayız.

Ancak her iki oryantalistin, "metin ve isnadı tedavüle çıkaran ve uyduran müşterek râvilerdir"[714] diye takdim ettikleri şahsiyetler, hakikatte İbn Mende'nin dikkat çektiği gibi ilk büyük müdevvinler ve öncekilerin rivâyetlerini toplayıp tanıtanlar oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Schacht'ın müşterek râvi olarak nitelediği İbn Şihâb ez-Zührî, İbn Cüreyc (ö.150/767), İbn Uyeyne (ö.198/814) gibi çok sayıda âlimin hadis toplayıcısı olduklarının tespit edilmesi onların müşterek râvi olmalarının sebebini göstermektedir. Bunlar kendilerinden önceki bilgileri eserlerde toplayıp sonraki nesillere aktarma görevini üstlenmişlerdir. Bu durum onların hadis

[711] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 162-3.
[712] Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis,* (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 27.
[713] Her iki oryantaliste göre metin ve isnadı tedavüle çıkaran ve uyduran müşterek râvidir. Bkz. Yücel, *Oryantalistler ve Hadis,* 48-9.
[714] Bkz. Yücel, *Oryantalistler ve Hadis,* 49.

rivâyetinde merkezi bir konumda olmalarına ve birçok râvinin kendilerinden hadis almalarına sebep olmuştur.[715]

3. 2. 2. 2. Rivâyet Yollarından "İcâzet"

Geçmişte, özellikle rivâyet asrının sonlarına doğru çok tartışılan bir hadis öğretim/öğrenim yolu olan icâzet,[716] bilindiği gibi bir kimsenin rivâyet hakkına sahip olduğu hadisi/hadis kitabını rivâyet etmesi için birine, okuma ve elden verme olmaksızın, sözlü veya yazılı olarak izin vermesidir.[717] Bu bağlamda icâzetin çok tartışıldığı döneme müsadif olan İbn Mende de bu duruma kayıtsız kalmayıp onunla ilgili iki kitap tahsis etmiştir.[718] İcâzeti, çeşitlerini, şartlarını ve onunla ilgili ihtilafları geniş bir şekilde ele alıp inceleyen İbn Mende, [719] bazı âlimlerin icâzetin caizliğinin delilini sünnette bulduklarını belirtmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in hadisinde geçen "...Burada hazır olan hazır olmayana ulaştırsın"[720] sözünde semâ veya icâzetin şart koşulmadığından yola çıkarak icâzetin de tebliğ metodlarından biri olduğuna kanaat getirdiklerini belirtmiştir. Öte yandan Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hükümdarlara ve ordu komutanlarına gönderdiği mektup ve risaleleri ellerine geçiren hadisçilerin içindeki hadisleri kabule şayan gördüklerini dahası onları rivâyet ettiklerini kaydeden

---

[715] Yücel, *Oryantalistler ve Hadis,* 51-2.

[716] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 151-152; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 417-418; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 180-181; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 193; Abdullah Aydınlı, "İcâzet Hakkındaki Bir Makalenin İcâzeti", *Hadis Tetkikleri Dergisi,* 2/2 (2004): 151.

[717] Salih Ma'tûk, "el-İcâzetü'l-âmme ve isti'mâlü'l-muhaddisîne lehâ", *Mecelletü'l-külliyyeti'd-dirâsâti'-İslâmiyye ve'l-Arabiyye,* 5, (1413/1992): 93; Aydınlı, "İcâzet Hakkındaki Bir Makalenin İcâzeti", 151.

[718] Nitekim Zerkeşî, onun icâzet ile ilgili iki çalışmasının bulunduğuna telmihte bulunmaktadır. Birincisi; İbn Mende'nin hadisi ahz ve tahammül metodları ile eda kalıplarını etraflıca incelediği *el-Cüz' fî ihtilâfi'l-eimme fi'l-kırâ'a ve's-semâ' ve'l-münâvele ve'l-icâze* adlı eseridir ki, onda icâzeti, çeşitlerini, şartlarını ve onunla ilgili ihtilafları geniş bir şekilde ele almış ve önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. İkincisi ise, İbn Mende'nin icâzet konusuna tahsis ettiği *"el-İcâze"* unvanlı cüz'üdür. Ancak maalesef icâzet ile ilgili birçok hususa ışık tutmaları muhtemel olan bu kıymetli eserler günümüze ulaşmamış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Cemaleddin, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* thk. Zeynelabidin b. Muhammed, 1. Baskı, (Riyad: Edvâe's-Selef, 1998), 2: 507; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1, 145; el-Hâzimî, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse,* 31, 2 no'lu dipnot muhakkik Kevserî'nin ta'liki; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları,* 207. Ancak *el-Cüz'ü fî ihtilâfi'l-eimme...* adını taşıyan ilgili eser, Kevserî ve Sezgin tarafından sehven *Şurûtu'l-eimmeti...* olarak kaydedilmiştir.

[719] Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 507; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1, 145; el-Hâzimî, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse,* 31, 2 no'lu dipnot muhakkik Kevserî'nin ta'liki; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları,* 207.

[720] Buhârî, İlim 9 (nr. 67), Megâzî 51 (nr. 4406), Edâhî 5 (nr. 5550), Tevhîd 64 (nr.7447); Müslim, Kasâme 29, 30; Ebû Dâvûd, Tedavvu' 9 (nr. 1278); Tirmizî, Hac 1 (nr. 809); Nesâî, Hac 111 (nr. 2876).

İbn Mende, bu durumu icâzeye delil olarak öne sürmektedir.[721]

Bu bağlamda İbn Mende, icâzeti hadis tahammül yollarından biri olarak kabul eden muhaddislerden şöyle bahsetmektedir: "Tashîh konusunda kendilerine itimad edilen Zührî, İbn Cüreyc, Mâlik b. Enes, Evzâî ve Ahmed b. Hanbel gibi ehl-i âsârdan pek çok kimse icâzetle rivâyeti sahih olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca (sağladığı kolaylıktan olacak ki) ona büyük bir ilgi ve alaka gösterip onunla elde ettikleri rivâyetleri bazı kitaplarında tedvin etmişlerdir. Nitekim Buhârî'nin *Sahîh*'inde 'kâle lenâ' tâbiriyle kaydettiği rivâyetler hep icâzet mahsulüdür. Ayrıca Müslim b. Haccâc da icâzetle elde ettiği bazı âsârları *Sahîh*'inde kaydetmiştir.[722] Kimi hadisçilerin, onun "انا هناد" sîgası ile rivâyet ettiklerine icâzetle ulaştığında hiçbir tereddütleri bulunmamaktadır."[723]

İcâzeti tahammülü'l-hadisin sahih ve muteber metodlarından biri olarak gören ve bununla ilgili selef âlimlerden nakillerde bulunan İbn Mende, [724] bu konuda oğulları ve talebeleri başta olmak üzere birçok âlimi etkilemiştir. Nitekim hadis ilmiyle en çok iştigal eden oğlu Abdurrahman bu konuda ondan en çok etkilenen kişi olmuştur. Zira o, pederini bir adım geride bırakarak icâzetin semâ'dan daha kuvvetli ve üstün bir tahammül yolu olduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, bununla da yetinmeyip *el-Vasiyye* diye isimlendirdiği eserini de bu düşünce üzerine kaleme almıştır. Mezkûr kitabında bu konuyla ilgili şöyle demektedir: "Bid'at ehlinden hadis teatisinde bulunur ve onlar kanalıyla aldığım rivâyetleri sahîh kabul edip de helak olurum korkusuyla hadis halkalarında hadis semâına ve kitâbetine başladığımdan itibaren şimdiye kadar sadece icâzetle rivâyette bulundum."[725] Ayrıca o, ilgili eserinin başka bir yerinde de şunları kaydetmektedir: "Yalandan en uzak olan râvi insanlara icâzet ile rivâyette bulunan kişidir. Nitekim o, bununla insanların kendisi hakkında kötü zan ve töhmette bulunmalarını bertaraf ettiği gibi nefsini de riyadan ve kendini

---

[721] Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 507; ancak Ömer el-Mukbil, bu delilleri öne süren kişinin İbn Mende'nin kendisi değil de ilgili görüşlerini kaydeden Zerkeşî'ye ait olduğunu iddia ediyor. (Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 541, 2 no'lu dipnot.) Haddizatında ilgili pasaj da her iki duruma da muhtemel görülmektedir.

[722] İbn Mende'nin bu görüşüyle ilgili değerlendirmeler "Tenkidler" bölümünde genişçe ele alınacaktır.

[723] Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 507.

[724] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 155; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 418-9; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 183; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 194; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 416.

[725] Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 513; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 2: 219-220.

beğenmişlikten sakındırmış olur."[726] Zira râvi bazen hadis meclisinde dalgınlık ve gaflete düşebilmekte; dolayısıyla da bazı hadis ve kelimelerden bihaber olabilmektedir. Böyle bir durumdaki râvi kalkıp da bu hadisleri "semi'tu" sigasıyla rivâyette bulunursa (kısmen de olsa) yalancı duruma düşmüş olur. Ancak icâzetle rivâyette bulunan râvi bu töhmetten beridir.[727] Yani o, icâzeti yalan, töhmet, su-i zann ve riyadan daha uzak olarak değerlendirmektedir.[728]

Suyûtî, "bir kısım muhakkiklerce icâzet-i âmme'nin semâ'dan mutlak olarak üstün tutulduğuna dikkat çekerek" [729] Abdurrahman İbn Mende'ye telmihte bulunmaktadır. Ancak biz "muhakkik" biri olarak taltif edilen İbn Mende'nin oğlu Abdurrahman'ın icâzeyi semâ'dan üstün tutarak ona biçtiği bu değerin perde arkasında bir muhakkik usûlcünün yaklaşımından daha çok son derece takva ve verâ sahibi bir kimsenin yaklaşımı söz konusudur, diye düşünüyoruz. Ayrıca çağdaş araştırmacı Aydınlı, icâzetin semâ'dan üstün tutulmasını zayıf bir görüş olarak değerlendirmektedir.[730] Nitekim genel kabul semâın üstün olduğudur. Buna karşı her iki metodun müsavi olduklarını söyleyen kimseler de bulunmaktadır. [731] Ayrıca bu üstünlük ve eşitliğin zamana göre farklılık arz edeceğini belirten Necmeddin et-Tûfî'nin (ö. 716/1316) ilgili değerlendirmesi de oldukça kıymetlidir. Nitekim ona göre selef asrında semâ icâzetten üstün ve öncelikliydi. Ancak ne zaman ki, sünnet kitaplarda cem' edilip şöhret buldu artık ikisi arasında bir fark kalmamıştır.[732]

Öte yandan İbn Mende, "mücâzün-leh" (kendisine icâzet verilen kimseleri) umûmî vasfı ile tavsif etmek suretiyle verilen icâzeti -ki buna umûmî icâzet denilebilir- tecvîz edenlere (caiz görenlere) dâhildir. İbn Mende bu çeşit icâzeyi tecvîz etmekle kalmamış ayrıca onu bilfiil uygulamıştır. Nitekim o, "eceztü li-men

---

[726] Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 514; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 2: 219-220.

[727] Ma'tûk, "el-İcâzetü'l-âmme ve isti'mâlü'l-muhaddisîne lehâ", 94.

[728] Abdurrahman İbn Mende'ye ait olan bu görüşü, nakledicisi olan Sehâvî'ye atfetme hatasına düşen Düzenli, (Bkz. Muhittin Düzenli, "İslam Rivâyet Geleneğinde İcâzet", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi,* 17, (2004): 277.) Aydınlı tarafından haklı olarak eleştirilmiştir. Bkz. Abdullah Aydınlı, "İcâzet Hakkındaki Bir Makalenin İcâzeti", *Hadis Tetkikleri Dergisi,* 2/2 (2004): 153.

[729] Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 194.

[730] Aydınlı, "İcâzet Hakkındaki Bir Makalenin İcâzeti", 153.

[731] Bu görüş: Bakî b. Mahled (ö. 276/889), oğlu Ahmed (ö. 324/935) ve torunu Abdurrahman'a (ö. 366/976) aittir. Şüphesiz bunlar da selef asrının seçkin âlimlerindendir. Bkz. Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 513-514; Sehâvî, 1*Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 2: 219-220; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 194.

[732] Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 513-514; Sehâvî, 1*Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 2: 219-220; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 194.

kâle lâ ilahe illallah" ibaresiyle bütün Müslümanlara icâzet verdiğini ilan etmiştir.[733] Görüldüğü üzere kendisinden rivâyet yetkisini veren İbn Mende, hangi kitabının veya hangi hadislerinin rivâyetine izin verdiğine temas etmediği gibi izin verdiği kimseleri de açıklamamış, ancak "lâ ilahe illallah" diyen herkese demek suretiyle umûmî bir tabir kullanmıştır.

İcâzet-i âmme adını alan ve muayyen olmayan kimselere umum vasfıyla verilen bu tür icâzet, İbn Mende'den sonra İslam âlimleri arasında ihtilaf konusu olmuştur. Zira ondan önce bu çeşit icâzete atıfta bulunan kimseler olmadığı gibi onun asrında da bu düşünceye taraftar olanlar bulunmamıştır. Ancak onun asrını takip eden çağdan itibaren ilgili mülahazası etrafında kimi zümreler oluşmuştur. Nitekim hicrî beşinci asırdan, günümüze (15/21. asra) kadar icâzet-i âmmeye cevaz veren âlimlerin sayısı 52'yi bulmuştur.[734] Bu bağlamda umûmî icâzet-i caiz görenlerin sancaktarlığını yapan İbn Mende'nin izinden yürüyenlerin arasında sırf ilme vakfedilmiş bir hayatın sahibi olan[735] büyük hadis usûlcüsü Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071)[736] yanı sıra Nevevî (ö. 676/1277), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), el-Mizzî (ö. 742/1341), Aynî (ö. 855/1451), Suyûtî (ö.911/1505) ve İbn Hacer el-Askalânî'nin torunu Yusuf b. Şâhîn el-Kerkî (ö. 899/1493) gibi seçkin âlimler de yer almışlardır.[737] Hatta söz konusu icâzeye cevaz verenlerin çokluğundan, Muhammed b. Hüseyn el-Kâtib ed-Dımaşkî bu âlimlerin isimlerini ihtiva eden bir Mu'cem te'lîf etmeye ihtiyaç duymuştur.[738]

İbnu's-Salâh, İbn Mende'nin umûmî icâzet ile bütün Müslümanlara icâzet verdiğini kaydettikten sonra bu tür bir icâzet ile rivâyette bulunan kimseleri görmemesinin yanı sıra başkalarından da bunun uygulandığına dair bir bilgi kendisine ulaşmadığını belirterek onu ve onun fikrinde olanları eleştirmektedir.[739] Yani o, bu açıklamalarla ilgili icâzet çeşidinin teorik olarak ortaya çıktığı ve pratikte bir gerçekliğinin olmadığı izlenimini uyandırmayı hedeflemiş, olmalıdır. Başka bir

---

[733] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 155; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 418-9; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 183; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 194; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 416.

[734] Ma'tûk, "el-İcâzetü'l-âmme ve isti'mâlü'l-muhaddisîne lehâ", 99-105.

[735] Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 219.

[736] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 155; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 419; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 183; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 194; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 416.

[737] Ma'tûk, "el-İcâzetü'l-âmme ve isti'mâlü'l-muhaddisîne lehâ", 100-102.

[738] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 419; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 194.

[739] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 155; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 419; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 184; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 194.

ifadeyle de ona göre söz konusu icâzetin pratikte pek bir kıymeti bulunmamaktadır.

Hakikatte ise, durum böyle değildir. Nitekim İbn Mende'den sonra ve İbnu's-Salâh'tan önce yaşamış ve umûmî icâzeti kullanarak hadis rivâyet edenler olarak hâfız Ebu'l-Berekât İbn Sasrâ (ö. 545/1150) ve Ebû Tâhir es-Silefî'nin (ö. 576/1180) yanı sıra toplamda sekiz seçkin âlimden söz edilmektedir.[740] İbnu's-Salâh'tan sonra ise, böyle bir icâzet ile rivâyette bulunanların arasında önde gelen usûlcülerden olan İbn Kesîr, Irâkî, Suyûtî ve daha birçok kişi sayılmaktadır.[741]

Bundan dolayı olacak ki, icâzet-i âmme ile rivâyeti muteber kabul etmeyip, selef ve halef âlimlerden söz konusu icâzet ile rivâyete kalkışanların olmadıklarını belirten İbnu's-Salâh'a[742] Nevevî şöyle itiraz etmektedir: Şüphesiz icâzet-i âmme'yi tecvîz edenler, onunla da rivâyeti benimsemektedirler. Yoksa onu caiz görmenin pratikte hiçbir faydası olmayacaktı.[743] Yani Nevevî icâzet-i âmme'yi kabul etmenin yolunun onu kullanmaktan geçtiğine dikkat çekmektedir. Nitekim böyle de olmuştur. Zira söz konusu icâzeye cevaz verenler; (yukarıda kaydettiğimiz üzere) ayrıca onu rivâyetlerinde de kullanmışlardır. Buna mukabil Zerkeşî, İbnu's-Salâh'ın ilgili görüşünün de bundan pek uzak olmadığını belirtmektedir. Nitekim ona göre o, söz konusu icâzetin aslını nefyetmeyi amaçlamamış; bilakis o, onu bilfiil uygulayan kimselerden haberdar olmadığına dikkat çekmek istemiştir.[744]

3. 2. 2. 3. Âlî ve Nâzil İsnadla İlgili Görüşü

İbn Mende, âlî ve nâzil isnadların kısımlarıyla ilgilenmiş ve bu konuda orijinal görüş ve mülahazaları olmuştur. Ayrıca bilindiği üzere Muhammed b. Tâhir el-Makdisî ve bu konuda ona tabi olan İbnu's-Salâh gibi usûlcüler uluvv-i isnadın kısımlarını beş mertebede incelemişlerdir. [745] Dolayısıyla da onların taksimine göre onun ilgili mülahazaları uluvv-i isnadın bir ve dördüncü mertebeleriyle ilgilidir.

---

[740] Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 519-520; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 419; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 195; Ma'tûk, "el-İcâzetü'l-âmme ve isti'mâlü'l-muhaddisîne lehâ", 105-106.

[741] Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 519-520; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 419; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 195; Ma'tûk, "el-İcâzetü'l-âmme ve isti'mâlü'l-muhaddisîne lehâ", 106-107.

[742] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 155; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 419; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 184; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 194.

[743] Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 518; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 194.

[744] Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 519.

[745] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 364; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 60; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 261; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 257; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 187; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü,* 159.

Şimdi de onun ilgili mülahazalarını onların taksimine göre kaydetmeye çalışalım:

Uluvv-i isnadın birincisi ve en parlak olanı Resûlullah'a (s.a.s.) sahih, nazif ve zayıf olmayan bir isnad ile az râvi vasıtasıyla ulaşmaktır. İsnad râvilerinin içinde zayıf, hele yalancı râvi var ise bu kanal ile hâsıl olan uluvve asla itibar ve iltifat edilmez.[746] Nitekim Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) belirttiği gibi "hadisin değeri isnadın âlî ve kısa olmasında değil râvilerin sika ve güvenilir olmasındadır."[747] Ayrıca Yahya b. Maîn (ö. 233/847) de "Ehl-i sebtten olan bir râvinin nâzil isnadla rivâyet etmesi ehl-i sebtten olmayanın âlî isnadla rivâyet etmesinden daha hayırlı ve kıymetlidir,"[748] diyerek bazı durumlarda nâzil isnadın âlî isnaddan daha muteber olabileceğine dikkat çekmektedir. Bu duygu ve düşüncelerde olan İbn Mende de kendi dönemindeki kimi âlî isnadların mahzurlu olabileceğine şöyle dikkat çekmektedir: "Asrımızda sahîh hadisleri, nâzil isnadla rivâyet edenden veyahut hadiste yalancılığı sabit olandan başkası tahrîc edemez."[749] Yani o, kendi zamanında sahîh hadisleri, sadık ve güvenilir râvilerden oluşan nâzil isnadlarla rivâyet eden veyahut yalancı râvilerin âlî isnadlarına sahip olan kimseden başkasının tahrîc edemeyeceğini belirtmek istemiş, olmalıdır. Nitekim Zehebî, İbn Mende'nin bu görüşünü şöyle değerlendirmektedir: "Nitekim İbn Mende'nin dönemindeki kimi müteahhir âlimler sahîh hadis rivâyetinde mutkin râvilerin derecesine yükselemezler. Dolayısıyla ve özellikle de rivâyetleri âlî isnadla temin etmeye çalışan bir muhaddis, kalkıp onlardan rivâyet ettiği âlî isnadlı hadislere sıhhatle hükmederse yalan söylemiş olur. Zira kendilerinden hadis aldığı bu râvilerin kimileri oldukça zayıftır. Dolayısıyla onlardan gelen rivâyetlere sıhhatle hükmedilmemelidir. Ancak âlî isnadı elde etmeyi gaye edinmemiş, aksine himmetini sahîh hadisleri tahrîc etmeye adamış ve bunun için de isnadda bir ve hatta iki derece inip nâzil isnadlarla hadis rivâyet eden muhaddis bundan müstesnadır."[750] Zira onun rivâyet ettiği hadisler sahîh olabilir. Çünkü ilgili senedin âlî veya nâzil olduğuna bakmadan sadece sahîh rivâyetleri tahrîc etmeyi gaye edindiğinden muhakkak râvilerde seçici davranıp adil

[746] Bkz. Babanzâde *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 187.
[747] Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi,* thk. Mahmud et-Tahhân, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, t.y.), 2: 101.
[748] Bu konun ehemmiyetinden olacak ki, Hatîb Bağdâdî "sika kimselerin nâzil isnadlarının sika olmayanların âlî isnadlarına tercihi" diye bir bab başlığı açmış ve konuyla ilgili değerlendirmeleri kaydetmiştir. Bkz. Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî,* 1: 124-125.
[749] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501.
[750] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501.

ve zabit kişilerden rivâyette bulunmaya çalışacaktır.

Bu bağlamda İbn Mende, dönemindeki kimi âlî isnadların mahzurlu ve yalan olabileceklerinden dolayı onlara itibar etmeyip onların mukabili olan sahih ve nâzil isnadlara yönelmenin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Öte yandan o, ilgili rivâyetleri âlî bir senetle elde edildiğinden dolayı sıhhat şartlarından taviz verilmemesi gerektiğini de ayrıca vurgulamaktadır.

İbn Mende uluvv-i isnadın dördüncü mertebesiyle de ilgilenmekte ve bu konuda pek kıymetli mülahazası bulunmaktadır:

Uluvv-i isnadın beş mertebesinden dördüncüsü olan; râvinin kendisinden rivâyette bulunduğu şeyhinin vefatı üzerinden bir kaç sene geçmiş olmasıyla ilgili uluvvdür ki burada ölümün önceliği itibariyle isnad âlî olmuş olur. Nitekim İbn Cevsâ Ahmed b. Umeyr ed-Dımaşkî'nin (ö. 320/932) elli seneyle sınırlandırdığı bu zaman dilimini İbn Mende, otuz yıl olarak tayin etmektedir. Yani râvi kendi şeyhinden rivâyet ettiğini, şeyhin vefatı üzerinden otuz sene geçtikten sonra rivâyet edecek olursa ölümün önceliği itibariyle isnadı âlî olmuş olur ki bundan da râvinin tâ gençliğinde kendisini hadis ilmine verip daha çok meleke ve daha çok maharet sahibi olduğu hükmüne varılır. [751]

Bu bağlamda Irâkî, İbn Cevsâ'nın "şeyhin vefatından sonra" ibaresiyle elli yılın/âlî isnadın başlangıç tarihine sarâhaten değindiğini belirtmektedir. Ancak İbn Mende'nin bu konudaki ibaresi "ilgili isnadın üzerinden otuz sene geçmesiyle âlî olur" şeklindedir. Dolayısıyla o, burada şeyhin vefatının üzerinden mezkûr zaman diliminin geçmesini kastetmiş olabileceği gibi râvinin hadisi şeyhinden ilk dinlemesi üzerinden otuz senenin geçmesini de murat etmesi ihtimal dâhilindedir, demektedir. Ancak Irâkî daha sonra bu ikinci olasılığın uzak bir ihtimal olduğunu bizzat kendisi belirtmektedir. O, gerekçe olarak da râvinin şeyhinden ilk semâının üzerinden otuz yıl geçmesine rağmen ilgili şeyhin hâlâ hayatta olabileceği ihtimalini zikretmektedir. [752] Dolayısıyla Irâkî de (bazı tereddütlerden sonra) İbnu's-Salâh, Nevevî ve Suyûtî gibi ilgili ibareyi "şeyhin vefatı üzerinden otuz senenin geçmesi"

[751] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 261-262; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 667-68; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 261; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 267; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 193.

[752] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 667-68.

olarak yorumlamaktadır.[753]

3. 2. 2. 4. Sahâbe Kavramı İle İlgili Görüş ve Değerlendirmeleri

Şüphesiz sahâbe biyografileri konusunda müstakil olarak te'lîf edilen en erken ve en muhtevalı eserlerden biri, İbn Mende'nin *Ma'rifetü's-sahâbe*'sidir. Şimdi onun bu eserinde sahâbe terimiyle ilgili dikkat çeken bazı değerlendirmelerini kaydedelim:

Meçhûl ve meşhûr sahâbî kavramı:

İbn Mende, muhtemelen hocası İbn Ebû Hâtim'den o da babası Ebû Hâtim er-Râzî'den alıp geliştirdiği ve yeni anlam yükleyerek kavramlaştırdığı "meçhûl sahâbî" ile kendisinin ihdas ettiği ve "meçhûl sahâbî" ıstılahının mukabili olan "meşhûr sahâbî" terimlerini şöyle tanımlamaktadır: "Âmir eş-Şa'bî (ö. 104/722) veya Sa'îd İbnü'l-Müseyyeb (ö. 94/713) gibi meşhur tâbiînden birinin tek başına rivâyette bulunduğu sahâbî "meçhûl sahâbî"dir." Yani ilgili sahâbîden rivâyet bir tek râviye inhisar edişinden dolayı o, meçhûl hükmünde olur. "Fakat bir başka râvi aynı hadisi yine o sahâbîden rivâyet ederse, bu ikinci râvinin rivâyetiyle o sahâbî cehâletten kurtulup 'meşhur' vasfını kazanır."[754] Ayrıca bu ıstılahları "cerh ve ta'dîl" bahsinin "meçhûl" başlığı altında geniş bir şekilde ele almaya çalışacağımızdan dolayı burada meçhûl ıstılahı ile ilgili iki örnek zikretmekle bu bahsi sonlandıracağız:

Birinci misal: Havşeb el-Fihrî; künyesi Ebû Yezîd olup, oğlu Yezîd'ten başka kendisinden rivâyette bulunan bir kimse bilinmediğinden İbn Mende onu, meçhûl bir sahâbî addetmiştir. Ayrıca onun tarîkiyle şu merfu rivâyeti kaydetmiştir.[755] "Şayet râhib Cüreyc fakih ve âlim olsaydı, annesine icabetin Rabb'ine ibadetten daha faziletli ve öncelikli olduğunu kavrayacaktı."[756]

İkinci misal: Temîm b. Yezîd; İbn Mende, babasının adının Zeyd de olabileceğini belirtmiş ve onu meçhûl bir sahâbî olarak kaydetmiştir. Zira kendisinden sadece Ebû Hâşim el-Cu'fî rivâyette bulunmuştur. Onun tarîkiyle şu rivâyet nakledilmiştir: "...Hz. Peygamber, (s.a.s.) Kubâ ahalisine namazları kıldırmak üzere Mu'az'ı görevlendirmişti." İbn Mende; bu hadis, sadece bu varyantla

[753] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 261-262; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 667-68; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 261; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 267.
[754] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 23; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 4: 102.
[755] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 416.
[756] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* 14: 524.

bilinmektedir, der.[757]

Sahâbînin babasının adı bilinmediğinde:

İlginçtir ki İbn Mende sahâbeden herhangi bir şahsın babasının adını bilmediğinde o şahsın adından bir künye türetmekte ve künyeyi şahsın babasının ismi yerinde kullanmaktadır. Mesela Esved'in babasının adını bilmediği için onu Esved b. Ebü'l-Esved olarak tanıtmaktadır.[758] Onun bu uygulamasına İbn Hacer el-Askalânî de dikkat çekmektedir.[759]

Muhadramûnu sahâbe addetmesi:

İbn Mende, "muhadramûn" ile ilgili bir tanım zikredip onları sahâbe tabakasına dâhil etmektedir. Nitekim o, şöyle demektedir: "Zannı galiple diyebilirim ki, Asr-ı Saâdet'te Arap kabileleri içinde İslam dinini seçmiş ve bazı nedenlerden dolayı hicret edemeyip memleketlerini terk etmemiş kimseler bulunmaktaydı. Ayrıca bu kimseler, kendilerini şirk üzere kalanlardan ayırmak için develerinin kulaklarını kesip bunu da Müslümanlıklarına alâmet saymışlardır. Böylece onlara Müslümanlar tarafından saldırılmıyor ve savaş açılmıyordu. Bu tanıma göre de "ra"nın -fethiyle değil- kesriyle "muhadrim" demek lazım gelir. Ancak muhaddisler "ra"yı fethalı okurlar. Bu zatlar, her ne kadar Hz. Resûlullah (s.a.s.) ile görüşmemiş olsalar da yine de sahâbe sayılırlar; zira onlar Saâdet Asrı'na yetişmişlerdir." Ayrıca İbn Mende'nin talebesi olan Hâkim de bu pasajı isim vermeden bazı şeyhlerinden nakletmektedir.[760] Lakin onun, bu görüşü hocası İbn Mende'den aldığı açıktır, diye düşünüyoruz.

Muhadramûnu, sahâbe sayan İbn Mende onlardan bazılarına *Ma'rifetü's-sahâbe*'de yer vermektedir:

Mesela, Ahnef b. Kays ile ilgili şunları kaydetmiştir: Ahnef, Hz. Peygamber'i görmemekle birlikte O'nun (s.a.s.) zamanına yetişip duasına mazhar olmuş bir bahtiyardır.[761]

Necâşî hakkında ise onun asıl adı Ashame olup Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında Müslüman olmuş, Mekke fethinden önce vefat etmiş ve Hz. Peygamber

[757] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 326.
[758] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 190, diğer örnek için bkz. 915.
[759] İbn Hacer, *el-İsâbe,* 1: 220. Ayrıca İbn Hacer, İbn Mende'nin bazen kişiyi oğlunun adından türetilen künyeye nisbet ettiğini de belirtmiştir. Bkz İbn Hacer, *el-İsâbe,* 4: 549.
[760] İbnü'l-Mülakkın, Siraceddin Ömer b. Ali, *el-Mukanna' fî Ulûmi'l-Hadîs,* thk. Abdullah b. Yusuf el-Cedî', 1. Baskı, (Suudi: Dâru Fevvâz li'n-Neşr, 2013), 2: 509; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 30-1.
[761] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 174.

(s.a.s.) onun üzerine gıyâbî cenâze namazı kıldırmıştır.[762]

Diğer taraftan İbn Mende'nin Hz. Peygamber zamanına yetişip de sahâbî saymadığı kimseler de bulunmaktadır. Nitekim Ravh ile ilgili şunları kaydetmiştir: O, Zinbâ' b. Seleme el-Cuzâmî'nin oğlu olup künyesi Ebû Zur'a'dır. Mısır ahalisinden olan Ravh, Hz. Peygamber zamanına yetişmiş ancak sohbeti sabit değildir. Fakat babası Zinbâ'nın ru'yeti sabittir.[763]

3. 2. 2. 5. Râvilerin Tabakalara Ayrılması

İbn Mende sünnet ve eser taşıyıcıları olan muhaddisleri, zabt ve itkan bakımından muhtelif tabakalara ayırmıştır:

Birinci tabaka; hadis ilminde imam ve hâfız olanlar ki bunlar isnad ilmi kendilerinde son bulmuştur. Dolayısıyla bunlar muhaliflerine karşı hüccet kabul edilirler. Bunların tek başlarına rivâyetleri yani infiradları bile makbuldür. Zira bunlar Resûlullah'ın (s.a.s.) hadislerine, sahâbe ve tâbiînden nakledilen rivâyetlere tam vukûfiyetlerinden dolayı yaşadıkları asırlarda öncü kimseler kabul edilmişlerdir. Dolayısıyla bunlar, birçok kişi tarafından kabul edilmiş ve onlara "müttefekün aleyhim" olan râviler denilmiştir. Ayrıca bu zatlar böyle olmakla birlikte kendi aralarında da mertebeleri vardır. Zira hadisi işittiği gibi nakleden ile, onu manayla rivâyet eden ve ne rivâyet ettiğini hakkıyla bilmeyen ile, hâfız ve mutkın olan kişilerin aynı derecede olamayacakları aşikârdır. [764]

İbn Mende bu tabakadaki râvilerle ilgili müşahhas örnekleri Ali b. el-Medînî'den yaptığı nakillerle vermiştir. Ayrıca zikredilenleri tamamlamak maksadıyla kendisi de birkaç âlimi zikretmiş ve onları burada zikretmesine gerekçe olarak da şunu kaydetmiştir: "Sahîh hadisleri tahrîc etmenin yanında rivâyetlerin sâbitini ma'lûlünden ayırmak ve doğruları hatadan ayırt etmekle temâyüz etmiş olan dört büyük kimse (Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî), bu âlimlere itibar edip rivâyetlerini tahrîc ettiklerinden dolayı biz de onları bu tabakada kaydettik.[765] Bunlar şu âlimlerdir: [766] Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkandî,[767] Ebû İsa et-Tirmizî,[768]

---

[762] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 200.
[763] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 647.
[764] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 32.
[765] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 42.
[766] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 42-3.
[767] es-Semerkandî; bazı hadisçilerin *Müsned* ismini verdikleri Meşhûr *Sünen*'in müellifi imam Dârimî'dir (ö. 255/868).
[768] *Kütüb-i Sitte* erbabından birisi olan İmam Tirmizî Meşhûr muhaddislerdendir.

Muhammed İbn Huzeyme,[769] Ahmed b. Amr İbn Ebî Âsım'dır.[770]

İkinci tabaka; zabt, hıfz ve itkan bakımından birinci tabakadakilerin mertebesine varamamış olmalarından dolayı, kimilerinden Buhârî rivâyette bulunduğunda Müslim b. Haccâc rivâyetlerini terk etmiştir. Kimilerinden de Müslim rivâyet ettiğinde Buhârî rivâyetlerini kaydetmemiştir. Böylece bu tabaka "mühtelefün fîhim" denilen zatlardan müteşekkildir. Ayrıca "muhtelefun fîhim" olan bu râvilerin bir kısmı hariç, hemen hepsi Ebû Dâvûd (ö. 275/888) ve Nesâî'ye (ö. 303/915) göre makbul kimselerdir. Bunlar şu kimselerdir: Suheyl b. Ebî Salih,[771] Semmâk el-Hanefî,[772] Hammâd b. Ca'd,[773] Hamza b. Habîb ez-Zeyyât,[774] Ziyâd el-A'lem[775] ve daha başkaları sayılabilir.[776]

Üçüncü tabaka; "metrûk" olanlardır. Bunlar Buhârî, Müslim ve daha başkaları (Ebû Dâvûd ve Nesâî) tarafından farklı gerekçelerle rivâyetleri terk edilmiş kimselerdir. Nitekim bunlar hadisi naklederken çok hata yapmaları, hafızalarının kötü olması veya meçhul olmaları veyahut kizple meşhur olmaları gibi farklı nedenlerle terk edilmişlerdir. Dolayısıyla bunlar zayıflık konusunda dereceleri vardır. Ayrıca bu tabaka ricali Buhârî ve Müslim'in ittifakıyla zayıftırlar. Mesela; Âsım b. Behdele (İbn Ebi'n-Nucûd),[777] Yezîd b. Ebî Ziyâd,[778] Muhammed b. Abdurrahman b.

---

[769] İbn Huzeyme (ö. 311/ 923) Meşhûr *Sahîh* adlı eserin müellifidir.

[770] İsfahan'da kâdılık yapan İbn Ebû Âsım (ö. 287/900) muhaddisler tarafından sadûk biri kabul edilmiştir. Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl,* 1. Baskı, (Beyrut: Dâru ihyâu türâsi'l-Arabî, 1952), 2: 67.

[771] Suheyl b. Ebû Salih Zekvân es-Semmân (yağ tüccarı) sadûktur ancak ömrünün sonlarına doğru hafızası karışmıştır. *Kütüb-i Sitte* râvisi olan Suheyl'den Buhârî makrûnen ve ta'liken rivâyet etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* thk. Muhammed Avvâme, 1. Baskı, (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986), 259.

[772] Ebû Zumeyl künyesiyle de tanıtılan Semmâk b. Velîd kufelidir, hakkında "Leyse bihi be's (zararı yok/zararsız) denilmiştir. Buhârî dışında *Kütüb-i Sitte* râvisidir. Buhârî *el-Edebü'l-müfred*'de onun bazı rivâyetlerini tahrîc etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 256.

[773] Hammâd (Muhammed) b. Ca'd el-Huzelî Basralıdır ve zayıf bir râvidir. Buhârî ondan ta'liken rivâyet etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 117.

[774] Kurrâ Hamza b. Habîb ez-Zeyyât el-Kûfî (ö. 156/772, 158/774) Müslim ve *Sünen-i Erbaa* râvisidir. Muhaddisler onun şahsen zâhid ve sadûk olduğunu, fakat bazı rivâyetlerinde karışıklık yaptığını belirtmişlerdir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 179.

[775] Ziyâd b. Hassân b. Karra el-Behilî daha çok el-A'lem lakabıyla tanınmaktadır. Buhârî, Ebû Dâvûd ve Nesâî'de rivâyetleri bulunan sika bir râvidir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 218.

[776] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 68-73.

[777] Yedi kurrâdan biri olan Âsım b. Behdele (ö. 128/745) Kufelidir, Buhârî ve Müslim ondan makrûnen (zaîf râviyi sıka râviyle birlikte zikretmek şeklinde) rivâyette bulunmuşlardır. Kıraatte sağlam ve hüccet olan Âsım "sadûkun lehû evhâm/sadûk olsa da yanılan biri olarak kabul edilmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 285.

[778] Yezîd b. Ebû Ziyâd el-Kureşî, ed-Dımeşkî her ne kadar Tirmizî ve İbn Mâce'nin ricalinden ise de metrûk biri kabul edilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 601.

Ebî Leylâ,[779] Şehr b. Havşeb,[780] Yezîd b. Ebân er-Rakkâşî[781] ve daha başkaları zikredilebilir.[782]

Dördüncü tabaka; yalancılıkla ve hadis uydurmakla maruf olan "vaddâ'" kimselerdir. Bunlar şu zevattır;[783] Abdullah b. Misvar, Amr b. Hâlid,[784] Süleyman b. Amr,[785] Giyâs b. İbrahim,[786] Muhammed b. Saîd eş-Şâmî, Abdulkuddûs b. Habîb,[787] Gâlib b. Abdullah el-Cezerî'dir.[788]

3. 2. 3. Bazı Muhaddislerle Eserleri Hakkındaki Değerlendirmeleri

Buhârî'nin kitabıyla birlikte diğer meşhur hadis musannefâtının da mefrûz şartlarını ilk defa mevzubahis eden Ebû Abdullah İbn Mende,[789] meşhur muhaddislerin, hadis tahammül yollarından kırâ'at, semâ', munâvele ve icâzet hususundaki ihtilaflarına dair te'lîf etmiş olduğu *el-Cüz' fî ihtilâfi'l-eimme fi'l-kırâ'a ve's-semâ' ve'l-münâvele ve'l-icâze* adlı eserinde[790] *Kütüb-i Hamse* müellifleri olan Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin hadisleri seçmede öngördükleri

---

[779] *Sünen-i Erbaa* râvisi olan İbn Ebû Leylâ, sadûk olmakla birlikte oldukça zayıf hafızalı biri olup Kufe'de kâdılık görevini ifa etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 493.

[780] Ebû Abdurrahman Şehr b. Havşeb el-Eş'arî (ö. 112/731) Şam ahalisinden olup Buhârî dışında *Kütüb-i Sitte* râvisidir. Ayrıca Buhârî *el-Edebü'l-müfred*'de onun bazı rivâyetlerini tahrîc etmiştir. Nitekim o, şahsen sadûk olsa bile bazı rivâyetlerinde evhâm ve irsâller vâkidir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 269.

[781] Yezîd b. Ebân er-Rakkâşî, el-Basrî (ö. 115/734) âbid ve zâhid biri olmasına rağmen, muhaddisler nezdinde zayıf bir râvi kabul edilir. Ayrıca o, Basra'da kıssalar anlatan kassâslardan biri olduğu da nakledilir. Buhârî *el-Edebü'l-müfred*'de onun bazı rivâyetlerini tahrîc ettiği gibi Tirmizî ve İbn Mâce de ondan rivâyette bulunmuşlardır. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 599.

[782] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 74-80.

[783] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 81.

[784] Vaddâ' olup da bu isimle anılan iki kişi vardır: Biri Ebû Hafs ya da Ebû Yusuf künyeli olup Hişâm b. Urve'den rivâyetleri bulunan Amr b. Hâlid'tir. İbn Hibbân, onunla ilgili "Ondan rivâyet caiz değildir" demektedir. Diğeri ise Kureşî ve Kûfelî nisbeleriyle anılıp Zeyd b. Ali'den rivâyetleri bulunan Amr b. Hâlid'tir. Ahmed b. Hanbel vd. onu yalancı addetmişlerdir. Bkz. Zehebî, *Dîvânu'd-duafâi ve'l-metrûkîn ve halkun mine'l-meçhûlîne ve sikâtün fîhim lîn*, thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî, 2. Baskı, (Mekke: Mektebetü'n-nehdati'l-hadîse, 1967), 302.

[785] Süleyman; Ebû Dâvûd künyesiyle Meşhûr olup kezzâb bir râvidir. Bkz. Zehebî, *Dîvânu'd-duafâi*, 174.

[786] A'meş ve daha başka münekkidler tarafından metrûk biri olarak nitelendirilmektedir. Bkz. Zehebî, *Dîvânu'd-duafâi*, 316.

[787] Künyesi Ebû Saîd, nisbesi ise el-Kilâî olan Abdulkuddûs tâbiînleri görmüş metrûk bir râvidir. Bkz. Zehebî, *Dîvânu'd-duafâi*, 254.

[788] Muhaddisler tarafından metrûk biri olarak kabul edilmiştir. Bkz. Zehebî, *Dîvânu'd-duafâi*, 314.

[789] el-Hâzimî, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse*, 31, 2 no'lu dipnot muhakkik el-Kevserî'nin ta'liki; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 207.

[790] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire*, 1, 145; el-Hâzimî, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse*, 31, 2 no'lu dipnot muhakkik Kevserî'nin ta'liki; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 207. Her ne kadar Kevserî ve Sezgin ilgili eseri *Şurûtu'l-eimmeti...* olarak isimlendirmişseler de hakikatte *el-Cüz'ü fî ihtilâfi'l-eimme...* adını taşıdığını ve günümüze intikal etmediğine temas etmiştik.

şartları ortaya koymaya çalışmıştır.[791]

Adı geçen eserinde ve daha başka eserlerinde İbn Mende, *Kütüb-i Hamse*'yle ilgili tahlil ve değerlendirmelere temas ederek bazen beş imamın, hadisleri seçmede öngördükleri düşünülen sıhhat şartlarının neler olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Bazen de o, beş imamın râvilerle ilgili değerlendirmelerine yer vererek onlar arasında mukayese yapmış, bu konuda önemli görüş ve değerlendirmelere yer vermiştir. Biz, bunları farklı başlıklar altında incelemeye çalışalım:

3. 2. 3. 1. Buhârî ve Müslim'in Hadisin Senedinde Aradıkları Şartlar

Sahîh hadisleri tahrîc etmenin yanında, sâbit olanlarını ma'lûl olanlardan ayıran ve makbûl olanlarını merdûd olanlardan temyiz etmekle temâyüz etmiş imamların öncülerinin Buhârî ve Müslim olduklarını belirten Ebû Abdullah İbn Mende,[792] onların yegâne maksatlarının sahih hadisleri zayıf ve münker rivâyetlerden ayıklamak olduğunu vurgulayarak sıhhat şartlarını tespite çalışmıştır. O, Buhârî ve Müslim'in sahîh hadis tahric şartlarını, bir hadisin sahîh olabilmesi için gerekli olan genel şartları taşıması yanında ayrıca onların özel bazı şartlarının da bulunduğuna dikkat çekmiştir.[793]

Şimdi onun dikkat çektiği bazı özel şartlarını incelemeye çalışalım.

3. 2. 3. 1. 1. Sahâbî'nin Meşhur Olması

İbnü'l-Kayserânî'ye (ö. 507/1113) göre Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartlarından biri de hadisi rivâyet eden sahâbînin "meşhur" olmasıdır: "Bil ki, Buhârî ve Müslim'in şartı, meşhur bir sahâbîye varıncaya kadar râvilerin sikalığında ittifak olmasıdır."[794] İbnü'l-Kayserânî onların bu şartını, sahâbîleri "meşhur" ve "meçhul" olarak ilk taksim eden ve ilgili kavramın yaygınlık kazanmasına katkı sağlayan İbn Mende'den ve onun gözde talebesi Hâkim'den almaktadır. Ancak o, bu konuda Hâkim'i tenkit etmektedir. İbn Mende'nin ise, ideal olanı ifade ettiğini belirtmektedir.[795]

Öncelikle İbn Mende'ye göre bir sahâbînin meçhul ve meşhur olması ne anlama gelir? İbn Mende'ye göre meçhul sahâbe; kendisinden Âmir eş-Şa'bî (ö.

[791] el-Hâzimî, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse,* 31, 2 no'lu dipnot muhakkik el-Kevserî'nin ta'liki.
[792] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 42.
[793] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 23; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 4: 102; Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", 110.
[794] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 17-8.
[795] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 22-3.

104/722) ve Sa'îd İbnü'l-Müseyyeb (ö. 94/713) gibi meşhur tâbiînden birinin rivâyette tek kaldığı kimsedir. Yani mütabii olmayan söz konusu râvi, tâbiînlerin pek meşhurlarından olsa bile ilgili sahâbeden meçhûl hükmü kalkmamakta ve o sahâbî, meşhûr sayılmamaktadır. Ancak ne zaman ondan iki veya daha fazla tâbiîn rivâyette bulunursa o zaman ilgili sahâbî, cehâletten kurtulup meşhûr vasfını kazanmaktadır. Ayrıca böyle bir tarîkten rivâyet edilen hadisle de ihticâc edilir. Hatta bazı hadisler hariç olmak şartıyla Buhârî ve Müslim *Sahîh* eserlerini bu kaide üzerine inşa etmişlerdir.[796] Yani İbn Mende'ye göre herhangi bir sahâbîyi meşhur kabul etmek için tâbiînden en az iki râvisi olmalıdır. Bu da Buhârî ve Müslim'in sahâbe râvilerinde aradıkları esas kriterdir. Bunun yanında ona göre bir râvisi olan sahâbî de meçhul hükmünde olup meşhur değildir. Ancak Buhârî ve Müslim, böyle bir sahâbînin rivayetlerini birinci sırada ve asl olarak kaydetmemekle birlikte yine de onun tarîkiyle gelen rivâyetlerden müstağni kalamamışlardır. Hatta onların bunu bir kıstas olarak benimsediklerini söylemek bile mümkündür. Dolayısıyla onların bu kriteri yukarıda sözü edilen esas kritere yakın bir kriter olarak kabul edilebilir.

Bu bağlamda İbn Mende, şayet meşhûr sahâbîden iki veya daha fazla kişi rivâyet ederse bunun güzel olacağını, ancak ondan bir kişi de rivâyet etse ve o tarîk sahih ise, o hadise Buhârî ve Müslim'in itibar edip kitaplarına aldıklarına dikkat çekmektedir. Nitekim Makdisî'nin İbn Mende'den yaptığı iktibâsta da görüldüğü üzere, İbn Mende: "Bazı hadisler hariç olmak şartıyla" kaydını koyduktan sonra Buhârî ve Müslim'in kitaplarına daima meşhûr sahâbeden hadis aldıklarını kaydetmektedir.[797] Ancak İbn Mende'nin öğrencisi Hâkim bu durumu başka bir boyuta taşıyıp, Hz. Peygamber'den hadis rivâyet eden ve iki râvisi olmayıp tek râvisi olan pek çok sahâbîyi saymış ve bunların rivâyetlerini Buhârî ve Müslim'in kitaplarına almadıklarını ifade etmiştir. İbnü'l-Kayserânî ise, Buhârî ve Müslim'in böyle bir şartı, olmadığını, böyle bir şartı, Hâkim'in kendisinin çıkardığını öne sürerek eleştirmiştir. Bu eleştirisini de şu deliller ile desteklemiştir. Mesela Buhârî'de Kays b. Ebû Hâzim'in Mirdâs el-Eslemî'den verdiği rivâyet ve Müslim'in el-Müseyyeb b. Hazn'dan verdiği rivâyet Hâkim'in ifadelerinin doğru olmadığını göstermektedir. Çünkü Mirdas'ın Kays'tan başka, el-Müseyyeb'in de oğlu Saîd b. el-

[796] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 23; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 4: 102.

[797] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 23; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 4: 102; Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", 110.

Müseyyeb'den başka râvisi yoktur. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde daha bunun gibi birkaç misal bulunmaktadır.[798]

Şeyhân'ın meşhur sahâbîden rivâyetleriyle ilgili mülahazanın aslını hocası İbn Mende'den alıp başka boyutlara taşıyan Hâkim'in bu iddiasını, ekserî müelliflerce te'yîd edilen ve başta *el-Müstedrek* olmak üzere diğer eserlerinde de kendini izhâr eden "Hâkim'in tesâhülü" yani ilmî gevşekliği ile izâh etmek mümkündür.[799]

3. 2. 3. 1. 2. Öğrencisi Hâkim'in, Buhârî ve Müslim İçin Öngördüğü Şartı Tenkit Etmesi

İbn Mende, kendisinin geliştirdiği "meçhûl sahâbî" kavramı üzerinden Buhârî ile Müslim'in şartlarına sarâhaten değinerek adeta *Sahîheyn*'deki bütün rivâyetlerin "Azîz" yani ikişer senedle nakledildiklerini iddia eden talebesi Hâkim'i tenkit etmektedir: Şöyle ki hadisleri sıhhat açısından birkaç tabakaya ayıran Hâkim, birinci tabakada; Buhârî ile Müslim'in ittifakla rivâyet ettikleri hadislerin yer aldığını ve bunları da Hz. Peygamber'den (s.a.s.) tâbiînden en az iki sika râvisi olan meşhur bir sahâbînin rivâyet ettiğini, söz konusu bu iki râviden de tebe-i tâbiînden iki zevâtın rivâyet ettiklerini, bu durumun yani iki kişinin iki kişiden rivâyetinin Buhârî ve Müslim'in âdil, mutkın ve hâfız olan şeyhlerine kadar devam ettiğini iddia etmektedir.[800] Buna karşı İbn Mende; bazı hadisler hariç olmak şartıyla Buhârî ve Müslim'in *Sahîh* eserlerini dâima iki sika râvisi olan sahâbeden aldıklarını ve hükümlerini bunun üzerine bina ettiklerini belirtmektedir.[801]

Bu durumda Hâkim'in dediği gibi Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'lerine aldıkları bütün hadisler "Azîz" şekliyle rivâyet edilmemiştir. Evet, İbn Mende, bazı hadislerin Azîz şekliyle rivâyet edildiklerini kabul etmektedir. Ancak o, "bazı hadisler hariç olmak şartıyla" diyerek, bazı hadislerin "Vuhdân" yani tek râvi tarîkiyle geldiklerine de dikkat çekmektedir. Yani o, *Sahîheyn*'de Azîz şekliyle rivâyet edilmeyen hadislerin de bulunduğunu açıkça belirtmektedir. Ayrıca İbn Mende'nin talebesi Hâkim'e olan bu itirazı İbnü'l-Kayserânî'nin de dikkatini çekmiştir. Zira o, ilgili konuda Hâkim'i tenkidinde haklı olduğunu ortaya koymak için, İbn Mende'nin de

[798] Mehmet Dilek, *Hadis Tahric Şartları Açısından Kütüb-i Sitte,* 1. Baskı, (İstanbul: İpek Yayınları, 2009), 97.
[799] Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", 110.
[800] Hâkim en-Neysâbûrî, Muhammed b. Abdullah, *el-Medhalü ilâ Kitâbi'l-İklîl,* thk. Fuâd Abdülmün'im, (İskenderiye: Dâru'd-Da'va. t.y.), 33.
[801] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 23; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 4: 102.

kendisi gibi düşündüğünü belirtmenin yanında; ondan Hâkim'in bu iddiasında hatalı olduğuna dair bir pasaj da aktarmaktadır.[802]

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Buhârî ve Müslim, eserlerine bir hadisi alırken onun iki ayrı senedle gelmesini şart koşmamışlardır. Bu şart asl olarak kaydedilen rivâyetlerde mûteber olsa bile şevâhid ve mütâbaat olarak kaydedilen rivâyetlerde mûteber değildir.[803]

3. 2. 3. 2. Nesâî ve Sünen'i

3. 2. 3. 2. 1. Nesâî'nin Hadisin Senedinde Aradığı Şartlar

İbn Mende, Nesâî'yi de Şeyhân gibi sahîh hadisleri tespitte yoğun mesâi harcayan bir kimse olarak gördüğü için,[804] onun tashîh metodunu tespit etmek adına yoğun caba harcamaktadır. Dolayısıyla o, onun senetle ilgili şartlarını tashîhin şartları olarak değerlendirmekte ve onun sahîh hadis kabulündeki şartlarını şöyle belirtmektedir: "Nesâî, terkinde icmâ olmayan râvilerden inkitâ ve irsâl olmaksızın muttasıl bir senedle gelen hadisleri sahîh kabul etmektedir."[805]

3. 2. 3. 2. 2. Nesâî'nin Râvinin Terkinde İttifak Olmaması Şartı

İbn Mende, Mısır'da bulunduğu sıralarda hocası Muhammed b. Sa'd el-Bâverdî'nin (?),[806] Nesâî'nin zayıf râvilerden rivâyette bulunma şartıyla ilgili şunları kaydettiğini söyler: "Nesâî, zayıf bir râviden rivâyette bulunabilmesi için şahsın, muhaddisler tarafından ittifakla terk edilen bir kimse olmamasını şart koşmaktadır." Bu bağlamda İbn Mende de bu görüşü benimsemekte ve bu meseleyi Ebû Dâvûd ile

---

[802] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 23.
[803] Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", 110.
[804] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 42.
[805] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 19; Suyûtî, *Zehru'rubâ ale'l-müctebâ,* 1: 3; Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile,* 74; Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", 121; Mehmet Emin Çiftçi, *Hadis Usûlünde Sahih Hadisin Tanımı Problemi,* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2019) 69.
[806] Künyesi Ebû Mansûr olan Muhammed daha çok el-Bâverdî nisbesiyle Meşhûrdur. Bu da Horâsân'da Serhas ile Nesâ arasında bulunan Bâverd adlı kente nisbettir. Ayrıca Kettânî, Mende ailesinin aynı nisbeyle anılmalarından olacak ki el-Bâverdî'yi İbn Mende'nin dedesinin hocası olduğunu vurgulamıştır: "el-Bâverdî, biraz evvel zikri geçmiş olan Ebû Abdullah Muh. b. İshâk'ın 301/913'te vefat eden dedesi Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya b. Mende'nin şeyhlerindendir. (Bkz. Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe,* 95-6; a.mlf., *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 256). Ancak bu savın bir hata olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca Karataş, bu ibareyi yanlış anlayıp el-Bâverdî'nin vefat tarihini 301/913 olarak kaydetmektedir. (Bkz. el-Leknevî, Sünen-i Erba'a ve Bazı Hadis Kitaplarında Yer Alan Hadislerin Durumu, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi,* çev. Mustafa Karataş, 19, 20, 21, (2013): 175.) Nitekim 310/922'de doğmuş olan İbn Mende'nin mezkûr hocasının ilgili tarihte vefatı mümkün değildir. Ayrıca bu konuda yaptığımız araştırmada el-Bâverdî'nin vefat tarihini tespit edemediğimizi de burada belirtmek isteriz.

irtibatlandırıp onun da bu düşüncede olduğunu belirtmektedir.[807] Ancak İbn Mende'nin bu sözü yanlış anlaşılmakta dolayısıyla da o, haksız yere tenkit edilmektedir. Nitekim muasır araştırmacı Muhammed el-Esyûbî, İbn Mende'nin Nesâî ve Ebû Dâvûd'u karşılaştırdığını ve neticede; Nesâî'nin ricâl konusunda Ebû Dâvûd'u takip ettiğini ve "terkinde ittifak olmayanlardan hadis alma" prensibini benimsediğini belirtmektedir. Ancak kendisi (el-Esyûbî) bu iki müellifin eserlerine ve kendilerinden rivâyette bulundukları râvilere müracaatından sonra; hakikatin böyle olmadığına ve hatta aksi bir durumun söz konusu olduğuna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla da o, bu konuda İbn Mende'yi tutarsızca eleştirmektedir.[808] Biz de İbn Mende'nin mezkûr karşılaştırmadan maksadının doğru ve düzgün bir şekilde anlaşılması için ilgili eserindeki ibarenin aslını burada kaydetmeyi düşündük:[809]

وَسمعت مُحَمَّد بن سعد البارودي بِمصْر يَقُول كَانَ من مَذْهَب النَّسَائِيّ أَن يخرج عَن كل من لم يجمع على تَركه

وَكَانَ أَبُو دَاوُد السجسْتانِي كَذَلِك يَأْخُذ مأخذه وَيخرج الْإِسْنَاد الضَّعِيف لِأَنَّهُ أقوى عِنْده من رَأْي الرِّجَال

Muhammed el-Esyûbî'nin, bu açık ibareyi yanlış yorumlama nedenini Nesâî'nin Ebû Dâvûd'un talebesi olmasına hamledebiliriz.[810] Zira adet olarak ögrenci hocasının metodunu benimser. Ancak burada tersi bir durum söz konusudur. Nitekim İbn Mende hocası el-Bâverdî'nin Nesâî ile ilgili mülâhazalarına yer verdikten sonra Ebû Dâvûd'un da bu düşüncelerde olduğunu ifade etmektedir.

Bu konuda İbn Mende'yi tutarsızca eleştirenlerin el-Esyûbî ile sınırlı olmadıklarını da belirtelim: Nitekim Mehmet Dilek de - araştırmadan - el-Esyûbî'nin bu görüşüne dayanarak İbn Mende'ye itiraz etmektedir: "İbn Mende'nin "Nesâî'nin metodu, terkinde icma olmayan râviden hadis alması ve Ebû Dâvûd'un metodu gibi olduğunu" söylemesine bu anlamda itiraz edilmiştir. Çünkü Ebû Dâvûd gibi davranmış olsaydı bu, kitabında görünürdü. Nesâî için doğru olan Saîd b. Ali ez-Zencânî'nin ifade ettiğidir. Zehebî de bu görüşe katılmaktadır. Nesâî'nin *Sünen*'ini inceleyen birinin onun şartının Ebu Dâvûd'dan daha sıkı ve şiddetli olduğunu

[807] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 73.
[808] Muhammed b. Ali b. Âdem el-Esyûbî, *Zahîretu'l-ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ*, 1. Baskı, (b.y.: Dâru'l-Mi'râc, 1416/1996), 1: 24.
[809] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 73.
[810] Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 118.

görebileceğini ifade etmiştir.[811] İşte İbn Mende'nin kastettiği ve kendisine dikkat çektiği durum da budur. Zira - yukarıdan da anlaşıldığı üzere - o, Ebû Dâvûd'un Nesâî'nin metodunu benimsediğini ve ona uyduğuna dikkat çekmiştir.

Öte yandan Ebû Abdurrahman en-Nesâî'nin "terkinde ittifak olmayan her râviden hadis alma" yönündeki eğilimini Zeynuddin el-Irâkî (ö. 806/1403), çok geniş (el-ittisa') bir şart olarak değerlendirmiştir. Çünkü icma denildiğinde ilk akla gelen bütün âlimlerin herhangi bir konuda ittifak etmesidir. Bunun ise çok zor olduğunu söylemiştir. Çünkü çok az râvi hakkında bütün âlimler ittifak etmişlerdir. O zaman Irâkî'nin de haklı olarak itiraz ettiği bir durum ortaya çıkar ki bu, Nesâî'nin şartının çok geniş olduğu anlamına gelir. Hâlbuki onun şartlarının sıkı olduğuna dair âlimlerin yer yer ifadeleri bulunmaktadır. İbn Hacer (852/1448), bunun bazı âlimlere has bir icma olduğu anlamına geldiğini kaydederek bu itirazlara cevap vermiştir. Her tabakadaki cerh ve ta'dîl âlimleri arasında müteşeddit ve mutavassıtların olduğunu belirtir ve şu örnekleri verir:

Birinci tabakada, Şu'be, Süfyân es-Sevrî ikilisinden Şu'be daha sıkı ve şedittir.

İkinci tabakada, Abdurrahman b. Mehdi ve Yahya el-Kattân ikilisinden Yahya daha müteşeddittir.

Üçüncü tabakada, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel ikilisinden Yahya daha müteşeddittir.

Dördüncü tabakada, Ebû Hâtim er-Râzî ve Buhârî ikilisinden Ebû Hâtim er-Râzî daha müteşeddittir.

İşte *el-Müctebâ*'nın müellifi Nesâî, şayet bir râvi hakkında Abdurrahman b. Mehdi, sika ve güvenilir olarak saymış, Yahya el-Kattân da zayıf saymışsa, o râviyi Yahya'nın teşeddüdü bilindiği için terk etmezdi. Durum bu şekilde anlaşılınca Nesâî'nin metodunun geniş bir metod olmadığı ortaya çıkar.[812]

3. 2. 3. 2. 3. Sünen-i Nesâî

"Eserlerinde rivâyetlerin sağlamını sakatından, doğrusunu yanlışından ayırt etmiş olanlar Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'dir" diyen İbn Mende,[813] Nesâî'nin de Şeyhân gibi sahîh hadisleri toplama konusunda yoğun mesai

[811] Dilek, *Kütüb-i Sitte*, 152.
[812] Dilek, *Kütüb-i Sitte*, 149-150.
[813] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 42.

harcadığına dikkat çekmektedir. Başka bir ifade ile o da kimi muhaddisler gibi Nesâî'nin *Sünen*'ini *(el-Müctebâ)* sahîh saymaktadır.[814] Nitekim Nesâî'nin *Sünen*'ini ikinci kere gözden geçirip içindeki zayıf ve illetli hadisleri ayıklamış olması, İbn Mende'nin bu kanaatine büyük oranda gerçeklik payı kazandırmaktadır. Bilindiği üzere Nesâî, önce es-*Sünenü'l-Kübrâ*'yı te'lîf etmiştir. Bunda sahîh ve ma'lûl hadisler karışık olarak bulunuyordu. Bu eseri, Remle Emiri'ne takdim edince Emir: "İçinde yer alan bütün rivâyetler sahîh mi?" diye sorar Nesâî: "Hayır kitapta sahîh, hasen ve hasene yakın olan rivâyetler var" cevabını verir. Bunun üzerine Emir: "Bana, sahîh olanları öbürlerinden ayırıver!" der. Bu istek üzerine Nesâî, *es-Sünenü's-Suğrâ*'yı te'lîf eder ve buna *el-Müctebâ mine's-Sünen* adını verir. *el-Müctebâ*, diğer *Sünen*'lerle mukayese edilince içerisinde, zayıf hadis en az olanıdır. Yani Nesâî, Remle Emirinin isteği doğrultusunda kitabını bir daha incelemek suretiyle hasen ve hasene yakın olanları ayırmış, bir seçki yapmıştır. Bu açıdan *el-Müctebâ*'da, sahîhliği bir şart olarak düşünebiliriz.[815] Çünkü Nesâî'nin, *el-Müctebâ*'yı hazırlamaktaki asıl gayesi, Emirin tavsiyesi doğrultusunda sahih hadisleri bir hadis kitapta toplamaktır. Ancak durumun böyle olmasına karşın yine de İbn Mende'nin Nesâî'nin *Sünen*'inde bulunan bütün hadislerin sahih olduğunu ima etmesinde açık bir müsamaha görülmektedir. Zira Nevevî ve Suyûtî, Nesâî'nin *Sünen*'ini ve diğer *Sünen*'leri "sihâh" olarak isimlendiren/değerlendiren âlimleri, ilgili eserlerin muhtevasındaki hadislerin; sahih, hasen, zayıf ve münker olmalarından dolayı eleştirmişlerdir. Hatta onları bu konuda müsamahakâr ve mütesâhil olmakla da suçlamışlardır.[816]

3. 2. 3. 3. Ebû Dâvûd ve Sünen'i

3. 2. 3. 3. 1. Ebû Dâvûd'un Hadisin Senedinde Aradığı Şartlar

İbn Mende, Ebû Dâvûd'un sahîh hadisleri tespit konusunda önemli bir yer işgal ettiğini belirterek[817] sahîh hadis kabulündeki şartlarını şöyle belirtmektedir: "Eğer hadis, inkitâ' ve irsâlden sâlim olarak sened yönüyle sahîh ise ve isnadda âlimlerin terkinde ittifak ettikleri bir râvi de mevcut değilse Ebû Dâvûd, böyle bir

[814] İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh,* thk. Rabî' b. Hâdî el-Medhalî, 1. Baskı, (Medine: İ'medetü'l-bahsi'l-ilmî, 1984), 1: 75, 481-2.
[815] Dilek, *Kütüb-i Sitte,* 147-148.
[816] Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 84.
[817] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 42.

hadisi sahîh olarak değerlendirmektedir."[818]

3. 2. 3. 3. 2. Ebû Dâvûd'un Râvinin Terkinde İttifak Olmaması Şartı

İbn Mende, hocası Muhammed b. Sa'd el-Bâverdî'nin Nesâî'nin "Zayıf bir râviden rivâyette bulunabilmesi için onun, muhaddisler tarafından ittifakla terk edilen bir kimse olmaması gerektiğiyle ilgili" savını, Ebû Dâvûd ile irtibatlandırmak suretiyle şöyle demektedir: "Ebû Dâvûd da bu düşüncededir. Yani o da, râvi ittifakla terk edilen biri değilse ondan rivâyette bulunabilir.[819]

İbn Mende'nin Ebû Dâvûd ile ilgili naklettiği bu görüş, onun Mekkelilere yazdığı mektubunda da şöyle dile getirilmiştir: "Kitabımda; metrûku'l-hadis (hadisi terk edilmiş) râviden alınma herhangi bir rivâyet yoktur."[820] Nitekim bu söz değişik kitaplarda, "Ulemanın terkinde ittifak ettikleri râvinin hadisini kitabıma almadım" şeklinde yani İbn Mende'nin dikkat çektiği gibi yer almıştır. Doğrusu da budur.[821] Ayrıca ilgili söz, mezkûr mektuptaki şekliyle kabul edilse bile yorumlanması yine İbn Mende'nin görüşü doğrultusunda olmuştur. Zira Ebû Dâvûd'un buradaki metrûk'dan ne kastetmiş olabileceği münâkaşa konusu olmuştur. *Sünen*'inde metrûk damgası yiyenlerden yapılan tahrîclerin mevcûdiyeti nazar-ı îtibâra alınınca, bundan mûrâdın kendi nazarında metrûk olan veya terkinde âlimlerin ittifak etmiş bulundukları râviler olduğu anlaşılabilir.[822]

Ebû Dâvûd'un râvilerin terk edilmesi konusunda ittifakın bulunmamasıyla ilgili şartına İbn Hacer, bunun bazı âlimlere ait bir ittifak olabileceğini belirterek

---

[818] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 19; Suyûtî, *Zehru'rubâ ale'l-müctebâ,* 1: 3; Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile,* 74; Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", 121. Bu şartlar her ne kadar Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin sıhhat şartları ise de Mustafa Karataş yanlışlıkla Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartları olarak algılamıştır. Şöyle ki, Abdülhayy Leknevî'nin "Sünen-i Erba'a" ile ilgili görüşlerini tercüme edip makale olarak yayımlayan Karataş, Ebû Dâvûd ve Nesâî'ye raci olması gereken zamiri yanlışlıkla Buhârî ve Müslim'e raci etmiş ve dolayısıyla da ilgili şartları onlara nisbet etmiştir: ... Buhârî ve Müslim'in şartlarını göre "sahîh" sayılanlar. İbn Mende, Buhârî ve Müslim'in hadis alma şartlarını şöyle açıklamaktadır: "Terkinde icma olmayan kimselerden, "inkitâ" ve "irsâl" olmaksızın "muttasıl" bir senedle gelen "sahîh" hadislerdir." Bkz. Ebu'l-Hasenât Abdülhayy el-Leknevî, Sünen-i Erba'a ve Bazı Hadis Kitaplarında Yer Alan Hadislerin Durumu, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi,* çev. Mustafa Karataş, 19, 20, 21, (2013): 176.

[819] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 73; Çiftçi, *Hadis Usûlünde Sahih Hadisin Tanımı Problemi,* 68-69.

[820] Ebû Dâvûd, *Risâletü Ebû Dâvûd ilâ ehl-i Mekke,* thk. Muhammed es-Sebbâğ, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, t.y.), 25; Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 110.

[821] Bkz. Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 110, 209 no'lu dipnot. Lütfi Çakan, burada muhtemelen İbn Mende'nin eserlerini kastetmektedir. Nitekim Abdulkerim b. Abdullah el-Hadîr, *Şerhu Risâleti Ebû Dâvûd ilâ ehl-i Mekke,* adlı çalışmasında da bu hususa değinmiş ve ilgili görüşü ve ibareyi İbn Mende'ye nisbet etmiştir.

[822] el-Hâzimî, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse,* 67, 1 no'lu dipnot muhakkik Kevserî'nin ta'liki; Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", 119.

itirazda bulunur. Bu durum âlimler arasında müteşeddit, mutavassıt ve mütesâhiller olduğu ve hepsinin bir konuda ittifak etmesi zor olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak Ebû Dâvûd, kendi anlayışında belli âlimlerin râvi hakkında terk edilmediğine karar vermelerini yeterli görmüştür.[823]

3. 2. 3. 3. 3. Ebû Dâvûd'un Zayıf Hadis Rivâyeti

İbn Mende, Ebû Dâvûd'un zayıf hadis nakletmesinin gerekçesini onun "aşırı derecede zayıf olmayan hadisin şahısların re'yinden yani fukâhanın kıyasından daha muteber" kabul etmesine dayandırmaktadır.[824] Ayrıca İbnu's-Salâh, Ebû Dâvûd'un bu görüşünü İbn Mende'den -herhalde biraz da yorumlayarak- şöyle nakletmektedir: "Ebû Dâvûd ilgili bâbta sahih bir hadis bulamayınca, isnadı zayıf dahi olsa ilgili rivâyeti kaydetmektedir. Zira ona göre zayıf hadis, Hz. Peygamber'e ait olma ihtimalinden dolayı ihticâc konusunda fukâhanın re'yinden daha güçlüdür." [825] Görüldüğü üzere İbnu's-Salâh'ın, İbn Mende'den naklettiğine göre; Ebû Dâvûd'un zayıf hadis rivâyet gerekçesi, ilgili konuda sahîh bir hadis bulamamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca İbn Mende'nin Ebû Dâvûd ile ilgili kaydettiği bu malumat hakkında şaşırılacak ve tereddüt edilecek bir durum da söz konusu değildir. Zira Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel'in öğrencisidir. Dolayısıyla da onun zayıf hadisle ilgili görüşünü[826] benimsemiş olması gayet doğaldır.[827]

Öte yandan Sehâvî, kimi âlimlerin İbn Mende'nin "Ebû Dâvûd'un nazarında zayıf hadisin şahısların re'yinden daha muteberdir" sözündeki zayıfı, hasen diye tefsir ettiklerini belirtmekte ve onları bu konuda eleştirmekle birlikte bu görüşün kabul edilmesinin oldukça uzak bir ihtimal olduğuna dikkat çekmektedir.[828] Ayrıca biz de bu konuda Sehâvî'ye tamamen katıldığımızı belirtmeliyiz. Zira İbn Mende'nin, ilgili sözündeki zayıfı, hasen diye tefsir edersek, Ebû Dâvûd'un hasen hadisi re'yden üstün tuttuğunu belirtmesi manasız ve faydasız olurdu. Çünkü hasen hadisin huccet olduğu bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla da İbn Mende'nin Ebû Dâvûd'un menheciyle ilgili

---

[823] el-Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy, *er-Ref' ve't-Tekmîl fi'l-cerh-i ve't-tadîl,* thk. Abdulfettah Ebû Gudde, 3. Baskı, (Halep: Mektebet'ul-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1407/1986), 306; Dilek, *Kütüb-i Sitte,* 160.

[824] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 73.

[825] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 36-7; İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh,* 1: 436; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 84.

[826] Onun da zayıf hadisin re'yden daha kuvvetli olduğuna kâil olduğu bilinen bir gerçektir. Bkz. İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh,* 1: 437.

[827] İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh,* 1: 437.

[828] Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 1: 110.

zikrettiği zayıf hadis, ıstılâhî zayıftır.

3. 2. 3. 3. 4. Sünen-i Ebû Dâvûd

İbn Mende, bir yandan Ebû Dâvûd'un zayıf ve metrûk râvilerden rivâyetlerinin bulunduğunu belirtirken[829] diğer yandan da onu kendi zamanlarında sahîh hadisleri tahrîc etmeyi gaye edinen Buhârî ve Müslim ile birlikte değerlendirmektedir.[830] Dolayısıyla denilebilir ki, ona göre *Sünen*-i Ebî Dâvûd'un içindeki hadislerin kâhir ekseriyetini sahih ve sahihe yakın olan hadisler teşkil etmekle birlikte; zayıf ve metrûk rivâyetlerden de hali değildir.

3. 2. 4. Kütüb-i Hamse Kavramının Oluşumuna Katkısı ve Getirdiği Yenilikler

Hicrî IV. asrın ilk yarısında üzerine icma edilmiş, yerleşik ve yaygın olarak hadis kitaplarının bir araya getirilerek el-Kütübü's-Sitte ve el-Kütüb-ü Hamse gibi bir isimlendirme yapılıp bütün İslam bilginlerinin tasvibine mazhar olmuş bir yapı söz konusu değildir. Bu, 353/964'te Mısır'da ölen ve *Musannef*'i vefatından bir asır sonra İbn Hazm (ö. 456/1063) tarafından en iyi hadis mecmualarından biri diye kabul edilen mütemâyiz hadisçilerden biri olan Ebû Ali Saîd b. es-Seken'in ifadelerinden anlaşılmaktadır. Kendisinden o devre kadar birikmiş olan hadis kaynaklarından en önemlilerini tespit etmesi istenmiştir. O, evinden dört paket dolusu kitap getirip şöyle demiştir: "Bunlar İslâm'ın temelleridir. Buhârî ve Müslim'in *es-Sahîh*'leri, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *es-Sünen*'leri." Adı geçen kavramların hicrî IV. asırda oluşmadığını gösteren ve bu asrın sonunda vefat eden el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) sözleri de bir delil olacak niteliktedir. el-Hattâbî, Ebû Dâvûd'un şerhine yazdığı Mukaddime'de kendince dört önemli eserden bahsetmektedir. Bu dört eser için herhangi bir kavram kullanmaması dikkat çekici ve üzerinde durulması gereken bir konudur. el-Hattâbî'nin bu tutumundan o dönemde bu kitaplar için yerleşmiş bir isimlendirmenin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır.[831]

Bu bağlamda hicrî IV. asrın önde gelen muhaddislerinden biri olan İbn Mende de Kütüb-i Hamse kavramını kullanmamış olabilir; ancak o, Kütüb-i Hamse'yi yani Buhârî ile Müslim'in *Câmi'*leri ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin

[829] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 73.
[830] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 42.
[831] H. Musa Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", *İslâmî İlimler Dergisi,* 2, (2007), 125.

Sünen'lerini birlikte, tek bir ad altında kullanması yanı sıra onları birkaç açıdan birlikte değerlendirmesi ve söz konusu kavramı anımsatan bir takım kalıplar ve ifadeler kullanması gibi faaliyetleriyle Kütüb-i Hamse/Sitte kavramının oluşumuna nüve teşkil edebilecek prensipler ortaya koymuş ve uygulamıştır denilebilir. Nitekim İbn Mende, Kütüb-i Hamse'yi anımsatan bir takım ifadeler kullanmıştır. Bunlar "ehrecehü'l-cemâ'at", "alâ resmi'l-cemâ'at/cemaatin şartına göre", "sâbitun bi't-tifâk" ve "mucme'un alâ sıhhatih/sıhhatiyle ilgili icmâ var" gibi kalıplardır. Bu kavramların Kütüb-i Hamse'nin oluşumuna nasıl katkıda bulundukları aşağıda incelenecektir. Ayrıca onun bu külliyatın mümkün mertebe sahih hadisleri ihtivâ ettiklerini belirtmesi, onları birlikte veya münferiden referans göstermesi ve müelliflerinin sahih hadisleri seçmede öngördükleri şartları ortaya koymaya çalışması gibi çabaları da mezkûr kavramın oluşumuna katkı sağladığını göstermektedir.

Şimdi İbn Mende'nin Kütüb-i Hamse kavramının oluşumuyla ilgili katkılarını maddeler halinde ele alalım:

1- Kütüb-i Hamse'nin müellifleriyle ilgili olarak "el-Cemâ'at" kavramını kullanması

2- Kütüb-i Hamse'yi birlikte veya münferiden referans göstermesi

3- Kütüb-i Hamse'nin sıhhat şartlarını ortaya koymaya çalışması

4- Kütüb-i Hamse'yi en sahih hadis kitapları olarak takdim etmesi gibi çabaları zikredilebilir.

1- İbn Mende Kütüb-i Hamse'nin imamlarıyla ilgili olarak "el-Cemâ'at" kavramını kullanarak bu mefhumun oluşmasına katkı sağlamıştır:

Kütüb-i Hamse'nin hicrî III. (miladî IX.) yüzyılda te'lîf edildiğini bilmekteyiz. Bu eserlerin te'lîf edildikleri yüzyılda bir kavram altında münderiç olmaları beklenemez. Ancak üzerinden çok geçmeden hicrî IV. asırda İbn Mende tarafından bu eserlerin bir kavramla ifade edilmeye başlandığını müşahede etmekteyiz. Nitekim o, kaydettiği hadisleri Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'ye tasdik ettirme ihtiyacı hissetmesinden dolayı eserlerinde zikrettiği hadislerin onlar tarafından da tahrîc edildiklerine[832] dikkatleri çekmenin yanı sıra onların sıhhat

[832] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 167, 248, 250; 2: 574.

şartlarına uygun olan rivâyetlerle ilgili ayrıca bilgi vermektedir.[833]

Çalışmalarında bu usûlü benimseyen İbn Mende, bir hadisi naklettikten sonra o hadisi kimlerin naklettiğini ve kimlerin sıhhat şartlarına uyduğunu belirtmek babından her bir hadis imamının ismini ayrı ayrı zikrettiği gibi bu imamlara birlikte de göndermede bulunmaktadır. Bu nedenle İbn Mende'nin otorite kabul ettiği bu imamları tek bir kavramla ifade etmesi kaçınılmaz bir durum olmuştur. Ancak hicrî IV. asırda Kütüb-i Hamse/Kütüb-i Sitte kavramı henüz telaffuz edilmediğinden[834] o, bu külliyatı "el-Cemâ'at" kavramıyla ifade etmektedir. Şöyle ki, o, bu imamlarca da tahrîc edilen rivâyetle ilgili "ehrecehu'l-Cemâ'at"[835] derken; onların sıhhat şartlarına uygun düşenler için de "alâ resmi'l-Cemâ'at"[836] kavramını kullanmaktadır. Şu kadar var ki, onun "el-Cemâ'at" kavramı ile Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'yi kastettiğini şu uygulamasından anlamaktayız. Nitekim o, bu terimden istisna ettiği müellifleri isim isim zikretmektedir. Onun bu kabilden zikrettiği isimler ise Kütüb-i Hamse müellifleri olan Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'dir.[837] Demek oluyor ki, o, istisnasız bir şekilde "el-Cemâ'at" kavramını kullandığında bu imamları kastediyordur.[838] Ayrıca o, "el-Cemâ'at" terimi ile ilişkilendirmeden de bu müellifleri müstakil olarak ismen zikretmekte ve ilgili rivâyetlerin onlar tarafından tahrîc edildikleri ya da onların şartlarına uygun olduklarıyla ilgili bilgi vermektedir.[839]

---

[833] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 179-182 248; 2: 910, 965.

[834] Dilek, *Kütüb-i Sitte,* 25; Mustafa Akgül, *Kütüb-i Sitte Kavramının Oluşum Süreci ve Şöhret Bulması,* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 60.

[835] Ehrecehü'l-Cemâ'at: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 173, 176, 181.

[836] Alâ resmi'l-Cemâ'at: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 162, 165, 167, 182, 186, 248, 250, 343, 369; 2: 631, 965..; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 170; 3: 111, 141.

[837] Mesela o, "el-Cemâ'at" kavramından müstesna tuttuğu isimleri şöyle kaydetmektedir:
Bu hadisi, Buhârî dışında bütün "cemaat" tahrîc etmiştir. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 181.
Bu hadisi, Buhârî dışında ve Müslim başta olmak üzere bütün "cemaat" tahrîc etmiştir. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 176.
Bu hadisi, Nesâî dışında bütün "cemaat" tahrîc etmiştir. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 173.
Ayrıca o, "cemaatin" sıhhat şartlarıyla ilgili istisnaları da şöyle dile getirmektedir:
Bu hadis, Buhârî dışındaki bütün "cemaatin" sıhhat şartlarına uygundur. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 182, 186, 369; 2: 631.
Buhârî'nin terk edip Müslim'in tahrîc ettiği bu hadis, bütün "cemaatin" sıhhat şartlarına uygundur. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 343.
Bu hadis, Buhârî dışında, Müslim de başta olmak üzere bütün "cemaatin" sıhhat şartlarına uygundur. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 370..; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 141.
Bu hadis, Nesâî tarafından tahrîc edilmiş olmakla birlikte bütün "cemaatin" sıhhat şartlarına da uygundur. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 248.

[838] Mesela bu hadis, bütün "cemaatin" sıhhat şartlarına uygundur. İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 170.

[839] Mesela bu hadisi: Ebû Dâvûd tahrîc etti: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 161.
Nesâî tahrîc etti: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 164.
Bu, Buhârî'nin sıhhat şartlarına göre sâbit bir hadistir: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 855.

Görüldüğü gibi İbn Mende'nin dünyasında Kütüb-i Hamse kavramını çağrıştıran ve ona zemin hazırlayan "el-Cemâ'at" terimi bir hadis ıstılahı olarak bulunmakta ve kullanılmaktadır. Böylece o, daha sonraki dönemlerde ıstılâhî mahiyet kazanacak olan Kütüb-i Hamse/Kütüb-i Sitte kavramını, anlayış olarak hadis tarihine ilk koyan kişi olmuştur.[840]

2- İbn Mende, ilgili eserleri referans göstererek söz konusu kavramın oluşumuna katkı sağlamıştır:

Hicrî IV. (miladî X.) asrın önde gelen otoritelerinden biri olan İbn Mende, bir yandan rivâyetlerdeki illetleri ve râvilerin durumlarıyla ilgili önemli değerlendirmelerde bulunurken diğer yandan da eserlerine aldığı rivâyetleri genelde Kütüb-i Hamse'ye özelde de Buhârî ve Müslim'in *Sahih'*lerine dayandırmaktadır. O, Buhârî ve Müslim tarafından rivâyet edilen hadisler için "sâbitun bi't-tifâk" kavramını kullanmaktadır.[841] Sadece Buhârî'nin veya sadece Müslim'in rivâyet ettiklerine de münferiden işaret etmektedir.[842] Ayrıca o, rivâyet ettiği bazı hadislerin Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî tarafından da kaydedildiklerini belirtmektedir.[843] Bunun yanında o, bu müelliflerin sıhhat şartlarına uygun düşen rivâyetlere de dikkat çekmektedir.[844]

Bahsettiğimiz bu tavrı ve uygulamalarıyla İbn Mende, dönemindeki genel kabul gören geleneğe muhalif bir davranış sergilemiş olmaktadır. Nitekim hicrî IV. asırda kitaptan referansta bulunma geleneği kınanmakta ve bu şekilde kitap ismi verenler ilmî bakımdan zayıf sayılmaktadırlar.[845] Dolayısıyla hiçbir muhaddis eserinde kaydettiği rivâyetlerle ilgili olarak başka musannefâta gönderme yapamıyordu. Ancak yukarıdan da anlaşıldığı üzere kaydettiği rivâyetleri usûl-i hadis açısından değerlendiren ve ilgili rivâyetlerin geçtiği kaynaklara işaret eden İbn Mende, bu çemberi kıran ilk kimse olmuştur. Öte yandan o, bu uygulamalarıyla

---

Bu, Müslim'in sıhhat şartlarına göre sahîh bir hadistir: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 874.
Bu, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin sıhhat şartlarına göre sahîh/sâbit bir hadistir: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 230-1; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 796.
Bu, Nesâî ve Tirmizî'nin sıhhat şartlarına göre sahîh/sâbit bir hadistir: *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 59, 245.
Bu, Nesâî'nin şartına göre sahîh bir hadistir: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 139; 3: 76; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 572.

[840] Zira araştırabildiğimiz kadarıyla İbn Mende'nin döneminde te'lîf edilen hiçbir kitapta böyle bir tabir bulunmamaktadır.
[841] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 41, 42, 77, 85; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 200.
[842] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 167, 250; 2: 574.
[843] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 248.
[844] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 179-182, 248; 2: 910, 965.
[845] Akgül, *Kütüb-i Sitte Kavramının Oluşumu,* 60-1.

"kitaptan rivâyet"e açılan kapıyı aralamaya çalışan bir kimse de sayılabilir.

İbn Mende'ye bu konuda seçkin talebeleri Hâkim en-Neysâbûrî ve Ebû Nuaym de tâbi olmuşlardır. Nitekim Ebû Nu'aym de hocası gibi rivâyet ettiği hadisleri birçok açıdan değerlendirmeye tâbi tutmakta ve onların geçtiği kaynaklara işaret etmektedir.[846] Yani o da hocası gibi Kütüb-i Hamse'ye atıfta bulunmaktadır.

Öte yandan İbn Mende, cerh ve ta'dîl konusunda da Kütüb-i Hamse'yi referans göstermektedir. Nitekim o, kimi râvilerle ilgili bilgi verirken onların Kütüb-i Hamse'de de rivâyetlerinin bulunduğuna dikkat çekmektedir.[847] Yani o, ilgili râvilerin güvenirliğini mezkûr eserlere havale ederek kabul etmektedir.

Böylece onun bu eserleri birlikte değerlendirdiği ve onları farklı açılardan referans gösterdiği açıklık kazanmıştır. Dolayısıyla da denilebilir ki, onun zihninde Kütüb-i Hamse mefhumu tamamen yer edinmiştir. O, bunu ifade etmek için "ehrecehu'l-Cemâ'at"[848] ve "alâ resmi'l-Cemâ'at"[849] gibi terimler kullandığı gibi münferiden de bu eserlere göndermelerde bulunmuştur.

3- İbn Mende, ilgili eserlerin sıhhat şartlarını ortaya koymaya çalışmakla da mezkûr kavramın oluşumuna katkıda bulunmuştur:

Buhârî, Müslim ve onları takip eden diğer hadis musanniflerinin hiçbiri, kitaplarında hadis tahrîcinin şartlarını zikretmiş veya onlardan böyle bir şey nakledilmiş değildir. Onların mefruz şartları kitaplarının mevzuu ve muhtevasına bakılarak sonradan izafe edilmiştir.[850] Bu işe ilk kalkışan kişi İbn Mende olmuştur.[851] O, *el-Cüz'ü fî ihtilâfi'l-eimme* adlı risalesinde[852] Kütüb-i Hamse müelliflerinin hadisleri seçmedeki şartlarını ortaya koymaya çalışmıştır.[853] Ancak onun bu eseri günümüze ulaşmadığından dolayı ilgili şartların tamamının neler olduğu ve onları

---

[846] Bkz. Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ,* (Mısır: es-Seâde, 1974), 1: 388; 2: 192, 195, 279; 3: 84, 102.

[847] Buhârî, Müslim ve cemaatin râvisidir: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 157-8.
Müslim ve cemaatin râvisidir: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 223.
Buhârî dışındaki imamların râvisidir: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 223.

[848] Ehrecehü'l-cemâ'at: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 173, 176, 181.

[849] Alâ resmi'l-cemâ'at: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 162, 165, 167, 182, 186, 248, 250, 343, 369; 2: 631, 965; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 170; 3: 111, 141.

[850] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 17; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 208.

[851] Hâzimî, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse,* 31, 2 no'lu dipnot (el-Kevserî'nin ta'liki); Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 207.

[852] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 145; el-Hâzimî, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse,* 31, 2 no'lu dipnot Kevserî'nin ta'liki; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 121. Ancak Zâhid el-Kevserî ve Sezgin söz konusu eseri sehven *Şurûtu'l-eimme*... olarak isimlendirmişlerdir.

[853] Hâzimî, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse,* 31, 2 no'lu dipnot (el-Kevserî'nin ta'liki); Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 207.

tespitte ne kadar başarılı olduğu pek bilinmemektedir. Böyle olmakla birlikte kaydettiği bazı şartlar kimi kitapların muhtevasında yer alarak günümüze intikal etmiştir. Mesela ona göre Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartlarından biri de hadisi rivâyet eden sahâbînin "meşhur" olmasıdır. Nitekim o, "bazı hadisler hariç olmak şartıyla" kaydını koyduktan sonra Buhârî ve Müslim'in kitaplarına daima meşhûr sahâbeden hadis aldıklarını kaydetmektedir.[854] Ayrıca o, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin sahîh hadis için ileri sürdükleri şartları şöyle açıklamaktadır: "Eğer hadis, inkitâ ve irsâlden sâlim olarak sened yönüyle sahîh ise ve isnadda âlimlerin terkinde ittifak ettikleri bir râvi de mevcut değilse böyle bir hadis onlara göre sahîhtir.[855] Böylece o, mezkûr imamların bazı özel şartlarının yanında kimi müşterek şartlarının da bulunduğuna dikkat çekmiştir.

Görüldüğü üzere zikrettiği bu şartlardan bir kısmı râviyle ilgiliyken diğer bir kısmı da senetle ilgilidir. Dolayısıyla bu şartlar, sahîh hadisin şartlarıdır. Nitekim sahîh hadisin tanımı şöyle yapılmaktadır: Adalet ve zabt şartlarını hâiz râvilerin, muttasıl isnadla rivâyet ettikleri, şazz ve illetli olmayan hadistir.[856] Mamafih o, bu eserleri birlikte değerlendirmeye çalıştığı gibi müelliflerinin sahîh hadis için ileri sürdükleri bazı şartlarda müşterek olduklarına da dikkat çekmiştir. Dolayısıyla *Kütüb-i Sitte*'nin şartları ile ilgili bilgi vermek isteyen her âlim, İbn Mende'nin sözlerine yer vermiş, ileri sürdüğü görüşleri tartışmıştır.[857]

Öte yandan râvileri tabakalara ayıran İbn Mende, böyle bir tasnif yaparken Kütüb-i Hamse müelliflerinin onlardan rivâyet edip etmediklerini esas almış ve ilgili râvileri şu üç tabakaya ayırmıştır: Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin hep birlikte itibar edip rivâyetlerini tahrîc ettikleri râvilere "müttefekün aleyhim" demiş ve bunları birinci tabakada kaydetmiştir.[858] Buhârî ve Müslim'in kendilerinden rivâyette ihtilâf ettikleri râvilere "mühtelefün fîhim" demiş ve bunları ikinci tabakada zikretmiştir. Ayrıca "muhtelefun fîhim" olan bu râvilerin bir kısmı hariç, hemen hepsi Ebû Dâvûd ve Nesâî'ye göre makbul kimseler olduklarına da dikkat

---

[854] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 23; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 4: 102; Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", 110.

[855] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 19; Suyûtî, *Zehru'rubâ ale'l-müctebâ,* 1: 3; Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile,* 74; Canan, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", 121; Çiftçi, *Hadis Usûlünde Sahih Hadisin Tanımı Problemi,* 69.

[856] İbnu's-Salâh, Ulûmu'l-hadîs, 11-2; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî*, 32; Polat, *Hadis Araştırmaları,* 127.

[857] Dilek, *Kütüb-i Sitte,* 77.

[858] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 42-3.

çekmiştir.[859] Buhârî, Müslim ve daha başkaları (Ebû Dâvûd ve Nesâî) tarafından farklı gerekçelerle rivâyetleri terk edilen kimselere de "metrûk" demiş ve bunlara üçüncü tabakada yer vermiştir.[860]

4- İbn Mende Kütüb-i Hamse'yi en sahih hadis kitapları olarak takdim etmekle söz konusu mefhumun oluşumuna katkı sağlamaktadır:

İbn Mende, Tirmizî'nin *Sünen*'i dışındaki Kütüb-i Hamse'yi yani Buhârî ve Müslim'in *Câmi'*leri ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *Sünen*'lerini sihâh olarak değerlendirmiştir. Nitekim o, ilgili eserlerin sahihi sakiminden ayırmak maksadıyla te'lîf edildiklerini ifade etmiştir.[861] Böylece o da kimi âlimler gibi bu eserleri sahih kabul etmiş[862] ve Kütüb-i Erba'a/Kütüb-i Hamse kavramının kullanılmasına zemin hazırlamıştır.[863] Ancak bize göre onun bu tutumu yani Buhârî ile Müslim'in *Câmi'*leri ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *Sünen*'lerini Sihâh-ı Erba'a olarak değerlendirmesi kendi orijinal fikri olmayıp, büyük ölçüde hocası İbnü's-Seken'den [864] etkilenmesiyle olmuştur. Nitekim İbnü's-Seken'e göre -yukarıda da geçtiği üzere- Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin eserleri İslâm'ın temelleridir.[865]

İbn Mende, bu koleksiyondaki bazı hadislerin bundan müstesnâ tutulması gerektiğine de işaret etmiştir.[866] Böylece o, mümkün mertebe sahih hadisleri ihtivâ etmelerinden dolayı bu külliyatı "sihâh" olarak değerlendirmektedir. Yani o, muhtevâlarının esas kısımlarını sahih hadislerin teşkil etmesi ve zayıf olanların da itibar edilmeyecek ve ihmal edilecek kadar az olmalarından dolayı onları böyle telakki etmiştir. Dolayısıyla onun *Sünen'*leri de "sihâh" olarak değerlendirmesinin taglib (üstünlük) babından olduğu anlaşılmıştır.

Daha sonra da İbn Mende, *Sihâh-ı Erba'a*'dan mertebe bakımından aşağı gördüğü Tirmizî'nin *Sünen*'ini de koleksiyona ekleyerek Kütüb-i Hamse mefhumunun gelişmesine ve nihayetinde de genel geçer bir kavram olarak değerlendirilmesine büyük katkı sağlamıştır. İbn Mende'nin bu beş eseri öne

---

[859] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 68-73.
[860] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 74-80.
[861] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 42.
[862] İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh,* 1: 75, 481-2.
[863] Akgül, *Kütüb-i Sitte Kavramının Oluşumu,* 35.
[864] Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 100.
[865] Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-Ricâl,* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 1: 167.
[866] Nitekim o, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin bazı hadislerinin sahih kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Bkz. İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 73.

çıkarması ve özellikle de Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *Sünen*'lerini Buhârî ve Müslim'in *Câmiu's-Sahîh*'leri gibi sahih hadisleri ihtivâ ettiklerini takdim etmesi[867] son derece dikkat çekicidir. Ayrıca o, bu konuda birçok kişiyi etkilemiştir. Nitekim Ahmed b. Muhammed es-Silefî (ö. 576/1180) ondan bir adım ileriye giderek bu külliyatın tümüne "sahih" diyecektir.[868]

Böylece İbn Mende'nin gayret ve çabalarıyla hicrî V. asır itibariyle hadisle ilgili beş ana eser yerleşik ve yaygın hale gelmiştir. Bunun delili İbnu's-Salâh'ın şu naklidir: Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefî, Kütüb-i Hamse'yi yani Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin *Sünen*'lerini zikretmiş ve şöyle demiştir: "Şark ve garp âlimleri bu hadis mecmualarının sıhhati konusunda ittifak etmişlerdir."[869]

İbn Mende'nin yalnız Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin eserlerini referans göstermesi, onların sıhhat şartlarını ortaya koymaya çalışması ve onları sihâh olarak takdim etmesi, İbn Mâce'nin *Sünen*'ini görmediği şeklinde izah edilebilir. Eğer görmüşse de ona göre İbn Mâce'nin *Sünen*'i referans gösterilecek kadar otorite değildir. Nitekim o, sahih hadisleri tahrîc edenleri ve hadisin sâbitini ma'lûlünden ayıranları sıralarken Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'den bahsetmiş;[870] ancak İbn Mâce'yi bunlar arasında zikretmemiştir. Ayrıca o, eserlerinde bu imamlara göndermelerde bulunurken İbn Mâce'ye hiç atıfta bulunmamıştır.

Böylece İbn Mende, hadis kitapları içerisinde Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerini başta zikretmekte ve bu kitapların en sahih hadisleri ihtiva ettiğini kabul etmektedir. O, *Sahîhayn*'den sonra Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ine öncelik vermekte; ardından da Nesâî'nin *Sünen*'ine ve nihayetinde de Tirmizî'nin *Sünen*'ine yer vermektedir. [871] Ancak onun bu sıralamasının günümüzde benimsenmeyişi dikkatleri çekmektedir.[872]

"Kütüb-i Hamse/Kütüb-i Sitte" mefhumunun oluşumuyla ilgili olarak İbn Mende'nin etkilediği âlimler: O, bu konuda birçok muhaddis ve âlimi etkilemiştir. Meselâ torunu Yahyâ İbn Mende (ö. 511/1117) de bu eserleri bir koleksiyonda

---

[867] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 42.
[868] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 40.
[869] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 40; H. Musa Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", 128.
[870] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 42.
[871] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 42-3.
[872] Modern sıralama için bkz. Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 97-120; Polat, vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu,* 63.

toplamıştır. Ayrıca o, bu koleksiyona dedesi İbn Mende'nin görmediği ya da otorite olarak kabul etmediğinden dolayı bu külliyata eklemediği İbn Mâce'nin *Sünen*'ini de dâhil etmiştir. Hatta o, dedesinden bir adım ileri giderek bu külliyatın tamamına sıhâh demiştir. Dolayısıyla o, Kütüb-i Sitte'nin yanında "Sıhâh-ı Sitte" tabirini kullanan ilk hadis âlimlerinden biri olmuştur. Ayrıca Yahyâ, bu konuda talebesi Ebû Musa el-Medînî'yi (ö. 581/1185) de etkilemiştir. Ebû Musa da öğrencisi Abdulgânî b. Abdulvâhid'e (ö. 600/1204) tesir etmiştir. Nitekim Abdulgânî Kütüb-i Sitte'yi "Sıhâh-ı Sitte" olarak tavsif eden ikinci muhaddistir. Şu da ifade edilmelidir ki, İbn Mende, torunu Yahyâ İbn Mende ve Ebû Musa el-Medînî'nin Kütüb-i Sitte kavramının sihâh olarak otorite kazanmasına katkıda bulunmaları, aynı yüzyılda yaşayıp birbirleri arasında ya hoca-talebe ilişkisi ya da akrabalık bağlarının olması gözden kaçırılmaması gereken bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.[873]

Bu mevzuyu kısaca değerlendirecek olursak; "Kütüb-i Hamse/Sitte" mefhumunun oluşumunda temel dinamik sayılan İbn Mende'nin, ilgili eserleri birlikte değerlendirmesi, onları tek bir kavram altında toplaması gibi faaliyetleri Kütüb-i Hamse/Sitte mefhumunun oluşmasına, gelişmesine ve nihayetinde de genel geçer bir kavram olarak kabul görmesine ve meşhur olmasına büyük katkı sağlamıştır denilebilir.

3. 2. 5. İbn Mende'nin Buhârî ile Müslim'in Otorite Kazanma Süreçlerine Katkısı

Muhammed b. İsmail el-Buhârî ile Müslim b. Haccâc'ın *el-Câmiu's-Sahîh*'leri İslâm âlimleri tarafından Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en sahih kitaplar olarak kabul edilmektedir.[874] Bu fikre paralel olarak, bu eserlerde yer alan tüm hadislerin sahih olduğuna dair ümmetin icmâ'ı bulunduğu kanaati de yerleşmiş durumdadır.[875] Ancak bu hüsnü kabulün, te'lîf edildikleri andan itibaren ve bir anda kazanmadıkları gerçeği aşikârdır. Yani onlar, ancak uzun bir zaman diliminde ve tedricen kabul edilmişlerdir. Nitekim İbn Mende'ye gelinceye kadar, Buhârî ve Müslim'in otoriteliğinden söz etmek şöyle dursun onların bazen zikredilmediği, bazen övgü ile bahsedildiği, bazen de tenkit edildikleri oluyordu. Ancak İbn Mende'ye gelindiğinde

[873] Akgül, *Kütüb-i Sitte Kavramının Oluşumu,* 33.
[874] M. Yaşar Kandemir, "Sahîhayn", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 35: 527.
[875] Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 103.

artık onlar için yeni bir durum ortaya çıkmıştı.[876] Zira ondan önce Buhârî ve Müslim'in hadis alma şartlarını konu edinen bir kimse olmadığı gibi *Sahîheyn*'lerini sahih hadislerin tespitinde ve cerh-ta'dîl konusunda mihenk olarak kullanan da olmamıştır. Bununla birlikte o, "onları sahih hadisleri tahrîc edenlerin öncülerinden" saymış ve "eserlerinin her yönüyle sahih olduğuna" da dikkat çekmiştir. Bundan dolayıdır ki, o, Buhârî ve Müslim'in hadis konusunda otorite olduklarına dair ilk işaret eden âlim olarak telakki edilmiştir.[877] Dolayısıyla da Buhârî ve Müslim'in otoritelerini kazanma süreci olan iki buçuk-üç (2.5/3) asırlık serüveni[878] İbn Mende ile başlatabiliriz.

İbn Mende'den önce Şeyhân'ın durumu ise kısaca şöyledir:

Hicrî IV. asrın ilk yarısındaki genel atmosfer, önceki asırdakinden pek farklı değildir. Bu dönemde kaleme alınan eserlerde, Buhârî'den ya hiç bahsedilmemekte ya da ona bazı tenkidler yönetilmektedir.[879] Koca Buhârî bu durumdayken Müslim'in farklı bir durumda olması beklenemez, diye düşünüyoruz. Ayrıca kimi âlimler başka eserleri onların *Sahih*'lerine üstün tutuyorlardı. Mesela Buhârî'ye kısa bir şerh yazmış olan Hattâbî, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini Buhârî'nin *Sahih*'ine tercih edişini şöyle dile getirmektedir: "Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i çok şerefli bir kitaptır. Din ilminde onun gibisi tasnif edilmemiştir... Horasan ehl-i daha ziyade Muhammed b. İsmail ve Müslim b. Haccâc'ın kitaplarına düşkündür... Ne var ki, Ebû Dâvûd'un kitabı fıkıh ve düzen yönünden daha güzeldir." Bu ifadelerden Hattâbî'nin Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini Buhârî[880] ve Müslim'in *Sahih*'lerine tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Horasan ehlinin daha ziyade Buhârî ve Müslim'i tercih ettiklerini belirten Hattâbî, büyük bir ihtimalle "Horasan ehlinden" maksadı İbn Mende ve seçkin talebeleri olan Hâkim en-Neysâbûrî ve Ebû Nuaym'dir.

Şimdi İbn Mende'nin Buhârî ile Müslim'in otorite kazanma süreçlerine katkısını maddeler halinde kaydedelim:

1- Buhârî ve Müslim'in hadis alma şartlarını ortaya koymaya çalışması

---

[876] Her ne kadar Çakın, bu durumu Buhârî'ye hasretmişse de (Bkz. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 103.) biz, Müslim'in de bundan pek uzak olmadığını düşünerek ilgili pasajı böyle kaydettik.

[877] Polat, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 94.

[878] Yine Çakın bu durumu Buhârî'ye hasretmiştir. Bkz. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 108.

[879] Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 101.

[880] Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 103.

2- Buhârî ve Müslim'i sahih hadisleri tahrîc edenlerin öncülerinden sayması

3- Sahîheyn'i sahih hadislerin tespitinde ve cerh-ta'dîl konusunda mihenk/ölçüt olarak kullanması

4- Sahîheyn'le ilgili kullandığı kavramların kimi âlimler tarafından benimsenip geliştirilmesi vb. faaliyetleri zikredilebilir.

1- İbn Mende, Buhârî ve Müslim'in hadis alma şartlarını ortaya koymaya çalışmakla onların otorite kazanma süreçlerine katkı sağlamıştır:

İbn Mende'nin bu çalışmasını "Kütüb-i Hamse Kavramının Oluşumuna Katkısı" adlı başlıkta; ele aldığımızdan burada tekrarlamayacağız. Nitekim onun bu çalışması "Kütüb-i Hamse" kavramının ıstılahî mahiyet kazanmasında önayak olduğu gibi Buhârî ve Müslim'in otorite kazanma süreçlerinde de etkin rol oynadığını düşünüyoruz.

2- İbn Mende, Buhârî ve Müslim'i sahih hadisleri tahrîc edenlerin öncülerinden saymakla onların otorite kazanma süreçlerine katkıda bulunmuştur:

İbn Mende, Buhârî ve Müslim'in sahih hadisleri zayıflardan ayırarak eserlerine sadece sahih hadisleri kaydettiklerini ve bu konuda birçok âlime öncülük ettiklerini belirtmektedir. O, bu minval üzere onlara tabi olanlar arasında Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin de bulunduklarına dikkat çekmektedir. Öte yandan o, onlara bu konuda tabi olanlar arasında her ne kadar hadis ilminde onlardan dûn mertebede olsalar da Dârimî, Tirmizî, İbn Huzeyme ve Ahmed b. Ebî Âsım en-Nebîl gibi isimlerin de zikredilebileceklerini belirtmektedir. [881]

İbn Mende'nin bu ifadelerinden Buhârî ve Müslim'in *Câmi*'lerindeki bütün hadislerin sahih olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. O, bu mülahazasıyla da seleflerine tabi olmuştur. Nitekim ondan önce Buhârî'nin hocaları Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, Ali el-Medînî de Buhârî'nin *Câmiu's-Sahîh*'indeki hadislere sıhhatle hükmetmişlerdir. Ancak onlar bundan dört hadisi istisna etmişlerdir.[882] İbn Mende ise söz konusu eseri her yönüyle sahih olduğuna hükmederek Ebû Ca'fer Mahmud b. Amr el-Ukaylî'nin (ö. 322/934) fikrine paralel bir mülahaza ortaya koymuştur.[883] Öte

[881] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 42.
[882] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, Mukaddime (Hedyü's-sârî), 1: 7.
[883] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, Mukaddime (Hedyü's-sârî), 1: 7; ancak Çakan, söz konusu şahsı hataen "Muhammed" olarak isimlendirmiştir. Bkz. Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 95.

yandan Müslim'in *Câmi*'si de Saîd b. Mansûr, Osman b. Ebî Şeybe Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel tarafından sıhhatle vasıflandığı belirtilmektedir.[884]

Şu da var ki, İbn Mende'nin bu konuda ilk etkilediği kişi talebesi Hâkim en-Neysâbûrî olmuştur. Hatta o birazda mübalağalı bir ifade ile "Sadece[885] sahih hadisleri konu edip onları tasnîf edenlerin ilklerinin Buhârî ve Müslim olduğunu" belirtmiştir.[886] Bu da ona -tartışmalı bir durum söz konusu olsa da[887]- "hadis tarihinde ilk olarak Buhârî ve Müslim'in kitaplarını tamamen sahih kabul eden âlim[888] unvanı kazandırmıştır.

3- İbn Mende, Sahîheyn'i sahih hadislerin tespitinde ve cerh-ta'dîl konusunda mihenk olarak kullanmakla Buhârî ve Müslim'in otorite kazanma süreçlerine katkı sağlamıştır:

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla eserlerine aldığı hadisleri kendine ait isnadlarla vermiş olsa bile, hadisin sonunda Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'lerine atıfta bulunmayı gerekli gören İbn Mende,[889] bir hadisin onlar tarafından tahrîc edilmesini o hadis için bir tashih değerlendirmesi olarak görmüştür. Aynı zamanda o, herhangi bir hadisin onların sıhhat şartlarına uygun olması durumunda da onu sahih kabul ederek, tashîh konusunda ileriki zamanlarda istisnasız kabul edilecek bir metod geliştirmiştir. Nitekim onların şartları, artık tüm İslâm hukukçularına göre sahih hadisin şartları olarak kabul edilmiştir.[890] O, rivâyet ettiği hadisin onlar tarafından da tahrîc edildiğini "sâbitun bi't-tifâk,[891] "mucme'un alâ sıhhatihi/bu hadisin sahih olduğuna dair icma vardır",[892] "ehracehü'l-Buhârî" ve "ehracehü Müslim" tabirleriyle ifade etmektedir.[893] Ayrıca o, ilgili rivâyetin onların şartlarına uygun olduğunu

[884] Kandemir, "Sahîhayn", 35: 527.
[885] Bu ibare asılda olmasa da vakıa uygunluğundan dolayı kaydetmiş bulunuyoruz. Zira sahih hadislerin tasnifi Buhârî ve Müslim'den çok önceleri başlamıştır. Örnek olarak da İmam Mâlik'in Muvatta'ı zikredilebilir. Ancak mahz sıhhatı şart koşanlar Hâkim'in dediği gibi Buhârî ve Müslim'dir denilebileceğini düşünüyoruz.
[886] Hâkim, *el-Medhalü ilâ Kitâbi'l-İklîl,* 30; Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 104.
[887] Zira yukarıda da kaydettiğimiz üzere Hâkim'den önce birçok kimse söz konusu eserleri sahih olarak kabul etmiştir.
[888] Bkz. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 104; Akgül, *Kütüb-i Sitte Kavramının Oluşumu,* 62.
[889] Çakın burada sadece Buhârî'yi kastetmiştir. Bkz. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 103.
[890] Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 140.
[891] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 41, 42, 77, 85; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 200.
[892] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 343, 353, 366, 382...; 2: 643, 872; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 66, 91, 219, 246...; 2: 179; 3: 33, 51.
[893] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 167, 200, 250; 2: 574.

belirtmek için de "resm" tabirini kullanmaktadır.[894] Şöyle ki, o, ilgili rivâyeti kaydettikten sonra, bunun Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartlarına uygun olup sâbit isnadlı bir rivâyet olduğunu belirterek sahih addetmektedir.[895]

İbn Mende aynı zamanda *Sahîheyn*'i sahih hadislerin tespitinde ölçüt olarak kullanmakla da tebârüz etmiştir. Zira başlangıç itibariyle bu uygulamanın ilk kez onun tarafından kullanıldığını söyleyebiliriz. Öte yandan onun uyguladığı bu metod talebeleri Hâkim, Ebû Nu'aym ve daha başkaları tarafından da benimsenip devam ettirilmiştir. Nitekim bize göre Hâkim en-Neysâbûrî, hocası İbn Mende'den etkilenip sahih hadisleri Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'lerine göre sınıflandırmıştır.[896] Ayrıca o, hocasının metodunu benimseyerek pek çok hadisle ilgili "Bu, Buhârî'nin şartına uygundur", "Bu, Müslim'in şartına uygundur" ve "Bu, hem Buhârî hem de Müslim'in şartına uygundur" diyerek *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn* adlı eserini te'lîf etmiştir. Evet, Hâkim adı geçen eserinin te'lîf nedenini; ehl-i bid'atın sahîh hadislerin sayısının on binlere ulaşamıyacağını iddia etmelerinin yanı sıra Nişâbûr ve daha başka yerlerdeki muhaddislerin sürekli kendisinden Buhârî ve Müslim'in de huccet/delil kabul edebilecekleri isnadların benzerleriyle rivâyet edilmiş hadisleri bir eserde toplamasını istemelerini gerekçe göstermektedir.[897] Ancak bu gerekçenin satır arası gösteriyor ki o, hocası İbn Mende'nin yöntemini uygulayarak çevresindekilere ilgili hadislerin Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartlarına uyup uymadıklarını sürekli dile getirmiştir. Dolayısıyla da etrafındakiler ondan bu minval üzere bir eser te'lîf etmesini talep etmişlerdir. Yoksa onlar ondaki bu ehliyet ve kabiliyeti nereden farketmiş olabileceklerdir?

İbn Mende'nin özgün cerh ve ta'dîl metotlarından biri olan; söz konusu râvinin Buhârî ile Müslim'in *Câmi'*lerinde rivâyetinin olup olmaması hususuyla da o, onların otorite kazanma süreçlerine katkı sağlamıştır denilebilir.[898] Zira ona göre bu eserlerde rivâyetleri kaydedilen şahıslar bir nevi ta'dîl edilmişlerdir. Nitekim İbnü'l-Kayserânî de onun *Sahîheyn*'i bir tür muaddil olarak kabul ettiği bu metoduna şöyle dikkat çekmiştir: Ebû Abdullah İbn Mende gibi bazı hâfızlar Buhârî ile Müslim'in

[894] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 81.
[895] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 247; 2: 855, 874, 895; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 141.
[896] Hâkim, *el-Medhalü ilâ Kitâbi'l-İklîl,* 33.
[897] Bkz. Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn,* thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1990), 1: 40
[898] Ayrıca Kamil Çakın'ın da bu mülahazada olduğunu söyleyebiliriz. Ancak şu farkla ki, o, söz konusu hususu sadece Buhârî ile irtibatlandırarak dile getirmiştir. Bu da mevzuubahis ettiği konudan dolayıdır. Bkz. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 103.

hadislerine yer verdikleri râvilerin hüccet olduğuna inandıkları için onlar hakkında çeşitli kitaplar yazmışlardır. [899] Bu bağlamda İbn Mende ilgili râvilerin güvenirliklerine gerekçe olarak onların Buhârî ve Müslim'in râvileri olduklarına şöyle değinmektedir. "Söz konusu râvi Buhârî, Müslim ve cemaatin ricâlindendir", [900] "Buhârî râvisidir" [901] ve "Müslim'in hadis tahrîc ettiği râvilerdendir." [902]

Diğer taraftan da İbn Mende, Buhârî ve Müslim tarafından rivâyetleri reddedilen râvilerin bir tür cerh ve tenkit edilmiş kimseler olarak kabul edilebileceklerine işaret etmektedir. Mesela buna onun şu cerh ıstılahı zikredilebilir; "البخاري لم يخرج له ومحله الصدق/Buhârî söz konusu râviden rivâyet etmemiştir. Ancak o, doğru sözlü bir kimse olarak kabul edilmektedir." [903] Ayrıca onun "Buhârî başkalarının rivâyetlerini tercih edip de filanın hadislerini ilgili eserine almamıştır" [904] gibi görüşleri de zikredilebilir. Ayrıca bu konu "İbn Mende'nin Cerh Ve Ta'dîl Metodu" başlığı altında geniş bir şekilde ele alınmaya çalışılacağından burada bu bilgilerle iktifa edilecektir.

Bu meydanda İbn Mende'nin Buhârî ve Müslim ile ne kadar çok ilgilendiğini göstermek maksadıyla birkaç meseleye değinelim:

İbn Mende, genel olarak *Sahîheyn*'in râvileriyle oldukça ilgilenmektedir. Nitekim İbnü'l-Kayserânî'nin de dikkat çektiği gibi o, onlar hakkında çeşitli çalışmaları bulunmaktadır. [905] Mesela o, muhaddisleri, zabt ve itkan bakımından muhtelif tabakalara ayırırken; Buhârî ve Müslim'in onlardan rivâyette bulunup bulunmadıklarıyla ilişkilendirip onları ilgili tabakada kaydetmektedir. Şöyle ki, o, Buhârî ve Müslim'in birlikte kendilerinden rivâyette bulundukları kimseleri birinci tabakada zikretmekte ve onlara "müttefekün aleyhim olan râviler" demektedir. [906] Buhârî ve Müslim'in hafızalarından dolayı kendilerinden rivâyette bulunmakta ihtilaf ettikleri râvileri de ikinci tabakada kaydetmekte ve onları "mühtelefün fîhim olan râviler" olarak isimlendirmektedir. [907] Buhârî ve Müslim'in rivâyetlerini terk ettikleri

[899] İbnü'l-Kayserânî, *el-Cem' beyne ricâli's-Sahîhayn,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1905), 1: 3.
[900] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 157-8.
[901] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 159; a. mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 104 (Burada 3 râvi ile istişhâd etmiştir.)
[902] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 169; a. mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 214 (Burada 4 râvi kaydetmiştir.)
[903] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 162, 176, 367.
[904] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 182, 186, 217, 218.
[905] İbnü'l-Kayserânî, *el-Cem' beyne ricâli's-Sahîhayn,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1905), 1: 3.
[906] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 32.
[907] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 68-73.

kimseleri ise üçüncü tabakada zikretmekte ve onlara "metruk râviler" demektedir. Ayrıca o, Buhârî ve Müslim'in onları terk etme nedenlerini de belirtmeyi ihmal etmemektedir. [908]

Yine bu bağlamda o, hususen Buhârî'nin râvileriyle ilgili müstakil bir eseri de bulunmaktadır. [909] Söz konusu eserde de o, Buhârî'nin ricâli ile ilgili önemli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Nitekim o, onlardan muhmel [910] olarak zikredilenleri tayin etme konusunda gayret sarf etmekte, [911] Buhârî'nin onlardan doğrudan mı yoksa başkası vasıtasıyla mı rivâyette bulunduğunu izaha çalışmaktadır. [912] Ayrıca o, Buhârî'nin ilgili kişiden ihticâc mı yoksa istişhâd amacıyla mı rivâyette bulunduğunu da açıklamaya meyletmektedir.[913]

Haddizatında İbn Mende her fırsatta sözü bu büyük âlimlere getirme gayreti içerisindedir denilebilir. Öyle ki, o, söz konusu şahsı ilgili künyeyle tanıtan âlimlerin Buhârî veya Müslim olduklarını bile belirtmeye özen göstermektedir. Nitekim o, münker rivâyetlerin sahibi olarak tenkit ettiği Mu'aviye b. Yahya es-Sadefî ed-Dımaşkî'nin "Ebû Ravh" künyesiyle tanıtan âlimin Buhârî olduğuna dikkat çekmektedir.[914] Ayrıca o, hadis rivâyetinde kavî olmadığını belirttiği Yezid b. Ebî Yezid ed-Dab'î'nin (ö. 130/747) künyesinin Ebu'l-Ezher olduğunu Müslim'den alındığını belirtmektedir.[915]

4- İbn Mende, Sahîheyn'le ilgili kullandığı kavramlar kimi âlimler tarafından benimsenip geliştirilmesiyle Buhârî ve Müslim'in otorite kazanma süreçlerine katkıda bulunmuştur:

Ebû Abdullah İbn Mende, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine oldukça önem vermiş; öyle ki bazı eserlerinin adına "alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd" kayıtlarını

---

[908] İbn Mende'ye göre Buhârî ve Müslim'in ilgili râvileri terk etme nedenlerini şöyle maddeleyebiliriz: 1- Kesretü'l-vehm (karışıklığa yol açacak hataları çok olması) 2- Sûu'l-hıfz (hatasının isabetinden çok olacak derecede hafızasının zayıf ve kötü olması) 3- (Bazı illetlerden dolayı) Muztaribu'l-hadis olması 4- Cehaletü'r-râvi (cerh ve ta'dîl yönünün bilinmemesi 5- Muttehem bi'l-kizb olması (hadis rivâyetinde yalan söylemesi muhtemel olan) 6- Kezzab olmakla Meşhûr olması (hem günlük hayatta hem de hadis rivâyetinde yalancılığı sabit olan) Bkz. İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 74-80.

[909] Söz konusu eser *Meşâyihi'l-Buhârî* adlı eseridir.

[910] Muhmel: İsmi, künyesi, lakabı ve/veya nisbesi diğer râvi veya râvilerinkilerle benzeştiği halde bunlardan biriyle zikredilip de ayırıcı bir niteliği eklenmemiş olan râvi. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 205.

[911] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 36, 43, 74, 82.

[912] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 28, 48, 50, 51, 71.

[913] İbn Mende, *Meşâyihi'l-Buhârî,* 77.

[914] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 316, diğer örnekler için bkz. İbn Mende, *Fethu'l-bâb,* Ebu'l-Esbag: 97, Ebû İbrahim: 38.

[915] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 91, diğer örnekler için bkz. İbn Mende, *Fethu'l-bâb,* Ebû İbrahim: 38, Ebû İshak: 44....

ekleyerek[916] zikrettiği kimi rivâyetlerin Buhârî ve Müslim tarafından ittifakla veya teferrüden tahrîc edildiklerine dair bilgi vermiştir. Ayrıca o, zikrettiği bazı rivâyetlerin de onların şartlarına uygun olduğunu söyleyerek[917] bu eserlerin hadis dünyasında ön planda olduklarına ve müellifleri olan Buhârî ve Müslim'in hadis konusunda otorite olduklarına dair ilk işaret eden âlim olmuştur.[918]

İbn Mende, kaydettiği rivâyetlerin Buhârî ile Müslim'in *Câmiu's-Sahîh*'lerinde bulunduğunu belirtmek için "sâbitun bi't-tifâk" ıstılahını kullanmaktadır. Bu tabir ile onun Buhârî ve Müslim'in beraber rivâyet ettikleri hadisleri kastettiği ise aşikârdır.[919] Nitekim o, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*'de müttefekun aleyh olarak değerlendirdiği ilk hadis için "sâbitun bi't-tifâk mine'l-Buhârî ve Müslim" diye açıklarken[920] diğer yerlerde ise ihtisâr edip sadece "sâbitun bi't-tifâk" demektedir.[921]

İlk defa İbn Mende tarafından kullanılan "sâbitun bi't-tifâk" kavramının "müttefekun aleyh" tabirine dönüşmesi ve belirginleşip yaygınlaşması onun seçkin talebeleri olan Hâkim en-Neysâbûrî ve Ebû Nuaym'in çabalarıyla mümkün olmuştur. Nitekim hadisleri sıhhat açısından birkaç tabakaya ayıran Hâkim, birinci tabakada Buhârî ile Müslim'in birlikte rivâyet ettikleri hadislerin yer aldığını söylemiştir. O, bu hususu "müttefekun aleyh" tabiriyle ifade etmekle [922] bu kavramın yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır. Büyük bir ihtimalle de o, "müttefekun aleyh" kavramını hocası İbn Mende'nin "sâbitun bi't-tifâk" teriminden almıştır. Ebû Nu'aym de, hocası İbn Mende gibi rivâyet ettiği hadisleri birçok açıdan değerlendirmeye tâbi tutmakta ve onların geçtiği kaynaklara işaret etmektedir.[923] O da Buhârî ve Müslim'in birlikte rivâyet ettikleri hadisler için "müttefekun aleyh" tabirini kullanmaktadır. [924] Ayrıca "müttefekun aleyh" kavramının yaygınlaşmasında İbn Mende'nin muasırı Ebu'l-Hasan ed-Dârakutnî'nin (ö. 385/995) katkısını da

---

[916] Mesela Tevhîd kitabını *Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtu's-sıfât... alâ'l-ittifâk ve't-teferrüd* İmân eserini de *Kitâbü'l-Îmân alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd* ve Tahâret kitabını da *et-Tahâretü bi'l-ittifâk ve't-teferrüd alâ resmi ehli'l-ma'rifeti bi'-l-âsâr ve sahîhi'l-ahbâr* diye adlandırmaktadır.
[917] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 81.
[918] Polat, *Hadis Tarihi ve Usulü,* 94.
[919] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 81.
[920] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 36.
[921] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 41, 42, 76-7, 85; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 200.
[922] Bkz. Hâkim, *el-Medhalü ilâ Kitâbi'l-İklîl,* 33.
[923] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 592.
[924]Bkz. Ebû Nu'aym, 1: 388; 2: 192, 195, 279; 3: 84, 102...

unutmamak gerekir.[925] Doğrusu "sâbitun bi't-tifâk/müttefekun aleyh" kavramının yaygınlaşması konusunda ilk adımı atan İbn Mende ve Dârakutnî'nin bu çabalarının boşa gitmediği aşikârdır. Nitekim Buhârî ve Müslim'in ittifakla tahrîc ettikleri hadisleri ifade etmek için hadis erbabı en çok söz konusu tabiri kullanmaktadır. Ayrıca bu kavramdan yola çıkılarak birçok müstakil kitap da telif edilmiştir: *"el-Lu'luu ve'l-mercân fîma't-tefeka aleyhi'ş-Şeyhân"* ve "*Zâdu'l-Müslim fîme't-tefeka aleyh'i-Buhârî ve Müslim"* gibi.[926]

Böylece eserlerinde kaydettiği hadisleri özellikle Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine dayandıran, onların sıhhat şartlarını tespite çalışan ve *Sahîheyn*'i birlikte ifade etmek için terimler ihdas eden İbn Mende, bu ve daha başka faaliyetleriyle Buhârî ve Müslim'in otorite kazanmaları sürecinde ilk etkin rolün sahibi olmuştur.[927] Nitekim Buhârî'nin otoritesini kazanması sürecinde, İbn Mende'yi dönüm noktası olarak takdim eden Kâmil Çakın'ın *"Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci"* adlı makalesinde konuyla ilgili vermiş olduğu bilgileri nakletmek istiyoruz. Çakın şunları ifade etmektedir:

İbn Mende'ye gelinceye kadar, Buhârî'nin bazen zikredilmediği, bazen övgü ile bahsedildiği, bazen de tenkit edildiğini gördük.

İbn Mende'de yeni bir durum ortaya çıkmaktadır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla eserlerine aldığı hadisleri kendine ait isnadlarla vermiş olsa bile, hadisin sonunda Buhârî'nin *Sahîh*'ine atıfta bulunmayı gerekli gören ilk âlim İbn Mende olmuştur. İbn Mende herhangi bir hadisi kendi isnadıyla verdikten sonra, "bu sabit bir hadistir, Buhârî ve Müslim bunu ittifakıyla rivâyet etmiştir, bu isnadların hepsi makbuldür, Buhârî, Müslim ve diğer ehl-i hadis bu isnadlarla hadis rivâyet etmiştir" gibi ifadeler kullanarak, hadislerini Buhârî ve Müslim gibi önceki âlimlere tasdik ettirmek ihtiyacını hissetmektedir. Hatta bazen bir râvinin sika olduğunu göstermek için "Muhammed b. İsmail el-Buhârî *Câmi*'inde ondan hadis rivâyet etmiştir" demektedir. Şayet râvisi Buhârî'nin hadis aldığı râvilerden değilse, "Buhârî hariç ehl-i hadis ondan rivâyette bulunmuştur" vb. ifadelerle bu duruma işaret etme gereği

[925] Zira Dârakutnî'nin "*Esmâu's-sahâbeti'l-letî ittefeka fîha'l-Buhârî ve Müslim ve mâ inferede bihî küllün minhumâ"* ve "*Risâle fî mâ ittefeka aleyhi'l-Buhârî ve Müslim ve mâ inferede ehaduhumâ ani'l-ahar"* adlı eserleri bulunmaktadır. Bkz. S. Kemal Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar,* (Ankara: DİB Yayınları, 1991), 91, 100.

[926] Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 95. Ayrıca diğer çalışmalar için bkz. Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar,* 107.

[927] Polat, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 94.

hissetmiştir. Demek oluyor ki Buhârî ve onun *Sahîh*'i İbn Mende için çok önemli bir kaynak durumundadır.

Böylece Buhârî, IV. Hicrî asrın ikinci yarısından itibaren dikkatleri çekmeye başlamış ve olumlu yaklaşımların yanı sıra olumsuz tenkidlere de maruz kalmıştır.[928]

Bu bağlamda Buhârî ve Müslim'in otoritesine duyduğu hayranlık hiçbir zaman İbn Mende'nin gözünü kamaştırmamış ve o, onların eserlerinde kusurlu olarak gördüğü rivâyetleri tenkit etmekten çekinmemiştir. Onun bu tenkidi, özümsediği kurallar çerçevesinde hadisleri değerlendirmesi ve ilgili kurallara aykırı gördüğü hadisleri tenkide tabi tutmasından kaynaklanmıştır. Böylece o, *Sahîheyn*'deki bazı hadisleri görünüşteki kusurlarından dolayı zayıf olarak nitelemiştir.

Konuyla ilgili olarak müellifimizin tenkit ettiği rivâyetlerden birini misal olarak inceleyelim: [929] Mikdâd b. Esved'in Resûlullah'a (s.a.s) sorduğu: "Ben kafirlerden biriyle karşılaşsam, o da benimle mukatele etse ve ellerimden birini kılıçla vurup kesse sonra da kaçıp bir ağaca sığınsa ve bana: 'Ben Müslüman oldum' dese bu sözünden sonra onu öldürebilir miyim?.."[930] hadisini Ahmed b. Muhammed en-Neysâbûrî → babasından → Duheym ve Hişâm → **Velîd b. Müslim** (d. 119/737, ö. 194/811 veya bir yıl sonra) → **Evzâî** (d. 88/707, ö. 157/774) → **Zührî** (d. 51/671, ö. 124/741) → Humeyd b. Abdurrahman → Ubeydullah b. Adî → Mikdâd b. Esved tarikiyle kaydeden İbn Mende, her ne kadar bu hadis bu isnadla Meşhûr olup Müslim'in *Sahîhin*'de kaydedilmiş olsa da isnadında vehm ve karışıklık bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, açıklamalarına şöyle devam etmiştir: "Velîd b. Müslim[931] bu rivâyeti munkatı'[932] olarak nakletmesinin yanında onda teferrüd de etmiştir."[933]

Diğer taraftan İbn Mende, bu hadisin sahih isnadını ve muteber isnadlarla

[928] Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 103.
[929] Diğer bir örnek için bkz. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 243-4.
[930] Müslim, Îmân 156.
[931] Velîd b. Müslim (ö. 195/812), Kütüb-i Sitte râvisidir. Zehebî onun bazen ilgili senedin tamamen sika râvilerden oluştuğunu vehmettirmek için kendisiyle Evzâî arasındaki zayıf râvileri düşürdüğüne dikkat çekmenin yanı sıra onun bilhassa "an" ile naklettiği rivâyetlerden sakınılması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca İbn Hacer de onu sika biri olmakla taltif etmekle birlikte çok tedlis ve tesviyede bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 4: 348; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 11: 151-5; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb,* 584. Ancak *Takrîb'*de onun sadece Kütüb-i Erba'a râvisi olduğuna dair "4" rumuzu yerleştirilmiştir. Ancak bunun bir hata olduğu yapılan incelemenin ardından karar kılınmıştır.
[932] Zira Velîd, isnadda tedlis yapıp zayıf kabul ettiği İbrahim b. Mürre'yı zikretmemiştir. Bkz. İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 204, 1 no'lu dipnot Fukayhî ta'lîki.
[933] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 203-4.

gelen farklı vecihlerini de belirtmeyi ihmal etmemiştir.[934] Ona göre bu hadisin sahih isnadı şöyledir: **Evzâî** (d. 88/707, ö. 157/774) → **İbrahim b. Mürre** (d. ?, ö. ?) [935] → **Zührî** (d. 51/671, ö. 124/741) → Ata b. Yezîd → Ubeydullah b. Adî → Mikdâd b. Esved'tir.[936] Buna göre Evzâî, hadisi doğrudan Zührî'den değil de kendi hocası olan İbrahim b. Mürre'dan almıştır. Ancak müdellis olan Velîd b. Müslim, zayıf kabul ettiği İbrahim b. Mürre'yı sened zincirinden düşürmüştür.[937] Bu nedenle müellifimiz, bu isnadın illetli olduğuna dikkat çekmiştir.

İmam Nevevî (ö. 676/1277), Dârekutnî gibi âlimlerin bu hadisle ilgili tenkidlerini şöyle değerlendirmektedir: "Bu hadisin Velîd b. Müslim'in Evzâî'den gelen rivâyetinin muztarib olduğu bir gerçektir. Ancak bu iztırab asıl hadisin sıhhatine halel getirmez. Zira ilgili hadisin Leys, Ma'mer, Yûnus ve İbn Cüreyc kanallarıyla gelen rivâyetlerinin sıhhatiyle ilgili hiçbir tereddüt bulunmamaktadır. Ayrıca amel konusunda mustakillen bu rivâyetlere itimad edilmekte; Velîd b. Müslim'in Evzâî'den rivâyeti ise mutâbeat için kaydedilmektedir. Ehl-i hadis nazarında da mutâbeat[938] rivâyetlerinde bir çeşit za'fiyetin bulunabileceği takarrür etmiş bir ilkedir. Zira mutâbeat rivâyetleri kendilerine itimat edilmek için değil de destek amaçlı olarak zikredilmektedirler. Dolayısıyla Evzâî'nin rivâyetindeki ızdırab asıl hadisin sıhhatine halel getirmediği ve hadisin sıhhatinde şüphe kalmadığı açıklık kazanmıştır.[939]

Mamafih İbn Mende'nin *Sahîheyn*'deki hadisleri tenkitten çekinmeyen âlimlerden ve hatta onları tenkitten çekinenlerin çemberini kıran ilk muhaddislerden biri olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca onun Buhârî ve Müslim'in mutlak otorite olduklarını

---

[934] Buhârî, Meğâzî 12 (nr. 4019), Diyât 1 (nr. 6865); Müslim, Îmân 155; Ebû Dâvûd, Cihâd 95 (nr. 2644); Müsned, 39: 231, 240, 252.

[935] İbrahim b. Murre eş-Şâmî: Nesâî, Ebû Dâvûd (Merâsîl'de) ve İbn Mâce'nin râvilerindendir. Eyyüb b. Süleyman, Zührî ve Ata b. Süleyman'dan hadis almıştır. Kendisinden de Eyyüb es-Sihtiyânî ve Evzâî gibi kimseler nakletmişlerdir. İbn Hibbân onun sika bir râvi olduğunu belirtmiş, İbn Hacer de onu sadûk bir kimse olarak takdim etmişse de Haysem b. Harice'nin onu taz'if ettiğini ve Velîd b. Müslim'in de taz'if konusunda Haysem'eye tabi olduğuna dikkat çekmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 94; a.mlf., *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1: 163-4.

[936] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 201-204.

[937] Zira onu zayıf kabul ettiğine İbn Hacer dikkat çekmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 94; a.mlf., *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1: 163-4; İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 204, 1 no'lu dipnot Fukayhî ta'lîki.

[938] Mutâbeat; şeyhinden rivâyetinde tek kalmış (teferrüd etmiş) akran bir râviye başka bir râvinin tâbi olarak, aynı şeyhten yahut şeyhinin şeyhinden aynı hadisi husûsan (özellikle) lafzına uygun rivayet etmesidir. Bkz. Abdullah Yıldız, "Istılahlardaki Anlam Kargaşası Kapsamında İ'tibâr Kavramı İle Şâhid ve Mütâbî Hadis Arasındaki İlişki ve Farklılıklar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/36 (Aralık 2016): 86.

[939] Nevevî, Muhyiddîn Yahya b. Şeref, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim*, 2. Baskı, (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, 1972), 2: 106.

kabul etmediğinin anlaşılmasının yanı sıra onları otorite olarak kabul etmenin, hadislerini tenkit dışında bırakmayı gerektirmediği de açıklık kazanmıştır.

3. 2. 6. Cerh ve Ta'dîl İlmindeki Yeri

Herhangi bir münekkidin cerh ve ta'dîl ilmindeki konumuna dair yapılacak araştırmanın sahasını onun bu alanda otorite olarak kabul edilmesinin tespiti, cerh ve ta'dîl ilminin kaynakları, bu sahaya olan katkıları, cerh ve ta'dîlde takip ettiği metod, cerh ve ta'dîl ıstılahları ve bunların manaları gibi temel konular oluşturmaktadır. İbn Mende'nin ricâl tenkidi alanındaki yeri de bu doğrultuda incelenmeye çalışılacaktır.

3. 2. 6. 1. Cerh ve Ta'dîl İlminde Otorite Olarak Kabul Edilmesi

Cerh ve ta'dîl ilmi ile ilgili müstakil bir çalışması bulunmadığı ifade edilen[940] Ebû Abdullah İbn Mende, râviler hakkında çok nadir cerh ve ta'dîl değerlendirmesinde bulunmaktadır.[941] Hakikaten günümüze ulaşan ricalle ilgili olan *Ma'rifetü's-sahâbe, Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb* ve *Esâmî Meşâyihi'l-İmâmi'l-Buhârî* isimli eserlerinde, imanın mahiyetini hadislerle açıklamaya çalıştığı *Kitâbü'l-Îmân, Kitâbü't-Tevhîd* ve diğer eserlerinde cerh-ta'dîl durumlarına temas ettiği râvilerin sayısı 120 civarındadır.[942] Ancak günümüze intikal eden eserlerinde kendisinin cerh-ta'dîl durumlarına değinmediği kimi râviler hakkında bazı kaynaklar ondan nakillerle bilgi vermektedir.[943] Bu da gösteriyor ki, onun bu değerlendirmeleri ya günümüze ulaşmayan eserlerinden ya da hâlâ yazma halinde olup basılmayı bekleyen bir eserinden/eserlerinden aktarılmış olmalıdır. Nasıl ki günümüze ulaşamamış olan *Şerhu'r-Risâle* ile ilgili o, şöyle demektedir: "Âsâr (sünnet ve hadis) taşıyıcıları olan Buhârî ve Müslim'in ittifakla veya teferrüdle kendilerinden rivâyette bulundukları veyahut rivâyetlerini terk ettikleri râvileri ve daha başkalarının cerh ve ta'dîl durumlarını - Allah'ın (c.c.) kendisine doğru yolu murad ettiği - araştırmacıya

---

[940] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 405, 535, 817.
[941] Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 323.
[942] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 404-5, 817. Ayrıca bunlardan 41'i Kütüb-i Sitte râvisidir. Geriye kalan 78'i ise diğer eserlerin râvileridir. Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 404, 3 no'lu dipnot.
[943] Mesela; İbn Mende'nin Ca'fer b. Ebi'l-Muğîre el-Kummî'nin (?) Saîd b. Cübeyr'den rivâyet ettiği hadislerde kuvvetli olmadığı değerlendirmesini Zehebî ve İbn Hacer aktarmışlardır. Bkz. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 1: 417; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 2: 108. Ayrıca İbn Mende'nin doğu ile batıyı dolaştığını ancak Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed el-İsfahânî (ö. 414/1023) gibi bir kimseyi görmediğiyle ilgili mülahazasını yine Zehebî'den öğreniyoruz. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 13: 71; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* 28: 354.

kâfi gelecek şekilde "*Şerhu'r-Risâle*"de açıkladım."[944] Ayrıca onun ilgili sahada müstakil bir çalışmasının bulunması da ihtimal dâhilindedir. Nitekim kimi muhaddisler tenkitteki yetkinliğine ve bu alandaki nakillerine güvenerek onu bu sahada otorite olarak kabul etmişlerdir. Mesela muasırı Kelâbâzî'nin (ö. 398/1007) İbn Mende'nin ricâlle ilgili görüşlerini kimi eserlerinde kaydetmesi[945] ve talebesi Ebû Nu'aym'in de hocasını ilgili konuda referans göstermesi[946] ve ayrıca adını vermeden "müteahhirûndan biri", "bir müteahhir" ve "vehmedenlerden biri" şeklindeki ifadelerle hocasını bazen tenkit etmesi,[947] İbn Mende'nin yaşadığı dönemde (IV/X.) cerh ve ta'dîl alanında otoritesinin kimileri tarafından kabul edildiğini ve de kimileri tarafından sorgulandığının bir göstergesi olarak ileri sürülebilir.

Bu bağlamda Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071), İbn Deresteveyh el-Fârisî'nin[948] (ö. 347/958) İbn Mende tarafından övgüyle anıldığını ve onu sika bir râvi olarak kabul ettiğini belirtmesi[949] ve Endülüs'ten hiç çıkmadığı bilinen İbn Abdilber'in (ö. 463/1071)[950] de (bilindiği kadarıyla) Endülüs'e ayak basmayan İbn Mende'den nakillerde bulunması[951] onun ilmî karizmasının çok erken dönemlerde uzak diyarlara yayıldığını göstermesi[952] yanı sıra İbn Mende'nin V/XI. asırda ricâl tenkidi sahasındaki otoritesini koruduğunu ve ayrıca kazandığı ilgiyi göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca birçok münekkidin İbn Mende'ye ait ricâl

---

[944] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 83.

[945] Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sikâti ve's-sedâd*, thk. Abdullah el-Leysî, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986), 1: 37, 40, 47, 115, 285, 288, 291, 295, 300, 418.

[946] Söz konusu durum İbnü'l-Esîr tarafından dile getirilmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *Üsdü'l-ğabe fî ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed ve Âdil Ahmed, 1. Baskı, (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1: 304, 539.

[947] Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah, *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Âdil b. Yusuf el-Azâzî, 1. Baskı, (Riyad: Dâru'l-vatan, 1998), 1: 243, 254, 266; 4: 2136, 2137, 2138, 2144; 5: 2784, 5, 7, 2791; 6: 3260.

[948] Abdullah b. Ca'fer b. Deresteveyh: Künyesi Ebû Muhammed olan Abdullah 258/871'de doğmuştur. O, Tefsir, Hadis ve Nahiv bilgini olup nahiv ve lügatte Basra ekolüne mensuptur. Müberrid ve İbn Kuteybe'ye mülaki olan İbn Deresteveyh'e Dârekutnî gibi önde gelen hadisçiler talebe olmuştur. Kendisini İbn Mende tevsîk, Hibetullah el-Lâlekâî ise, tazîf etmiştir. Bkz. Safedî, Ebu's-Safâ Selahaddin Halil b. İzzuddin Aybeg, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmet el-Arnâût ve Türkî Mustafa, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru İhyâ Türâsi'l-Arabî, 1420/2000), 17: 57.

[949] Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, 11: 85; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende*, 405, 198. Diğer örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, 2: 89; 4: 42; 11: 381, 383, 428; 12: 33.

[950] Haddizatında bu büyük âlim İbn Mende'nin muasırı mesabesindedir. Zira o, 5 Rebîülâhir 368'de (10 Kasım 978) doğmuştur. Bkz. Leys Suûd Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 269-272.

[951] İbn Abdilber, Yusuf b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1398/1992), 4: 1772.

[952] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende*, 147, 1 no'lu dipnot.

değerlendirmelerini râvilerle ilgili hüküm verirken referans olarak vermesi[953] ile onun, Zehebî[954] ve Sehâvî[955] tarafından münekkidler arasında zikredilmesi gibi durumlar da ricâl konusundaki otoriteliğinin sonraki dönemlerde genel kabul gördüğünü bize göstermektedir.

3. 2. 6. 2. Cerh ve Ta'dîl Kaynakları

Yukarıda İbn Mende'nin hayatı hakkında bilgi verilirken hadis alanındaki önemli hocaları arasında Ebû Ali en-Neysâbûrî, İbn Hibbân, Taberânî, Ebu'ş-Şeyh,[956] İbn Ebî Hâtim er-Râzî[957] ve Mısır'ın büyük hâfızı Ebu'l-Kâsım Hamza b. Muhammed el-Kinânî[958] gibi nitelikli âlimlerin yer aldığı belirtilmişti. İbn Mende'nin cerh ve ta'dîl kaynakları araştırıldığında da benzer bir tablo ile karşılaşılmakta ve önemli cerh-ta'dîl kaynaklarının söz konusu hocaları olduğu görülmektedir. Ayrıca zikredilen bu hocaları arasında tenkit ilmi ile çok meşgul olan İbn Hibbân ve Hamza el-Kinânî'nin, İbn Mende'nin cerh ve ta'dîl sahasında en çok istifade ettiği önemli hocaları oldukları söylenebilir. Zira İbn Mende'ye ait bazı ricâl değerlendirmeleri, hocası İbn Hibbân'ın görüşüyle paralellik arz etmektedir. Örneğin bu konuda onun, Ahmed b. Muhammed el-Mervezî,[959] İshak b. Bişr el-Buhârî,[960] İsmail b. Ebî İshak el-Melâî[961] ve Süleyman b. Zeyd el-Mehâribî'nin[962] haklarında yaptığı tenkit

---

[953] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* 20: 428; 22: 252; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 1: 110; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 1: 432; Suyûtî, *Zeylu'l-Leâlî'-mesnû'a,* 2: 103, 104, 146, 324.

[954] Zehebî, *Zikru men yu'temedü kavlühü fi'l-cerh ve't-ta'dîl* adlı risâlesinde İbn Mende'yi, cerh ve ta'dîlle ilgili sözüne itibar edilen ve kendisine başvurulan kimseler arasında saymıştır. Bkz. Abdulfettah Ebû Gudde (Derleyen), *Erba'u resâil fî ulûmi'l-hadîs,* 5. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1990), 210.

[955] Sehâvî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl* isimli risâlesinde İbn Mende'yi, cerh ve ta'dîlde yetkin simalar arasında zikretmiştir. Bkz. Ebû Gudde (Derleyen), *Erba'u resâil fî ulûmi'l-hadîs,* 113.

[956] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500.

[957] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 499; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz,* 408.

[958] Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 36.

[959] İbn Hibbân, onu sened ve metin uyduran biri olarak tanıtırken İbn Mende de Ali b. Haşrem ve başkaları adına mevzû rivâyetler naklettiğini belirtmektedir. Krş. İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed et-Temîmî, *el-Mecrûhîne mine'l-muhaddisîne ve'd-duafâi ve'l-metrûkîn,* thk. Mahmud İbrahim Zâyid, 1. Baskı, (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1976), 1: 156; İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 162.

[960] İbn Hibbân, onun sika râviler namına hadis uydurduğunu belirtirken İbn Mende de münker rivâyetlerin sahibi olduğuna dair dikkatleri çekmektedir. Krş. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîne,* 1: 135; İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 268.

[961] İsmail b. Ebû İshak el-Melâî, el-Absî (ö.?), Kûfeli râvilerdendir. İbn Hibbân, onun Râfizi olup sahâbelere dil uzattığını belirtirken İbn Mende de, onun metrûk biri olarak nitelendirmekte ve Hz. Osman'la (r.a.) ilgili kaba sözler sarf ettiğine dair dikkatleri çekmektedir. Krş. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîne,* 1: 124; İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 83.

[962] Ebû İdâm künyesiyle Meşhûr olup Kûfeli bir râvidir. İbn Hibbân, onun Berra' b. Âzib'ten aslı olmayan rivâyetleri naklettiğini dolayısıyla da rivâyetleriyle ihticâc edilmeyeceğini belirtmektedir.

değerlendirmeleri aktarılabilir.

Yine İbn Mende'ye ait bazı ricâl değerlendirmeleri, hocası Ebû Ahmed Hâkim el-Kebîr'in (ö. 378/988) görüşüyle de uyuşmaktadır. [963] Mesela Abdulazîm b. Habîb el-Fihrî'yle ilgili değerlendirmeleri örnek olarak zikredilebilir. Nitekim Ebû Ahmed, onu Mâlik b. Enes ve Muhammed b. Velîd ez-Zübeydî'den rivâyetleri bulunan münkeru'l-hadîs biri olarak tenkit ederken;[964] İbn Mende de onun Mâlik b. Enes, Zübeydî ve Ameş'ten münker rivâyetlerinin bulunduğuna dikkat çekmektedir.[965] Öte yandan İbn Mende bazı değerlendirmelerde adeta söz konusu hocasının kanâatini nakletmektedir. Örneğin onların Ebu'l-Esved el-Mâlikî hakkındaki değerlendirmeleri şöyledir: Hâkim el-Kebîr, onun hakkında "Leyse hadîsuhû bi'l-kâim" derken; İbn Mende de "Hadîsuhu leyse bi'l-kâim" demektedir.[966]

3. 2. 6. 3. Cerh ve Ta'dîl Metodu

İbn Mende'nin, râvileri hangi kıstasa göre değerlendirdiği konusuna ışık tutacak bazı görüşleri nakledilmiştir. Bu görüşleri arasında kendilerinden hadis alınamayacak kişilere dair kanaatini açıkladığı şu metin oldukça önemlidir: "Ben, İslâm dünyasının doğusuna ve batısına ikişer kere rihle düzenledim. Bu zaman zarfında itikâdî fırkalar arasında bocalayıp duran kimselerle görüşmediğim gibi bid'atçılardan da tek bir hadis bile almadım."[967]

Bu görüşüne göre İbn Mende'nin, ehl-i bid'at râvileri dâî/propagandist olup olmama açısından ayırmadığını ve onlar tarafından nakledilen hadislerin kabulü konusunda tamamen mesafeli durduğu anlaşılmıştır. Mesela o, bu doğrultuda Ebu'l-Ezher el-Horâsânî'yi (ö.?) Kaderiyye mezhebine mensup çok zayıf bir kimse olarak tanıtıp rivâyetlerini reddetmiştir.[968]

Diğer taraftan da İbn Mende, ehl-i bid'atın kendisinden rivâyet etmelerini de

---

İbn Mende de onun güvenilir olmadığını söylemektedir. Krş. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîne,* 1: 336; İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 104.

963 Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 541.

964 Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu'l-Esâmî ve'l-künâ,* thk. ve tlk. Yusuf b. Muhammed ed-Dehîl, 1. Baskı, (Medine: Mektebetü Gurabâi'l-Eseriyye, 1414/1994), 2: 168-9.

965 İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 130.

966 Krş. Hâkim el-Kebîr, *Kitâbu'l-Esâmî ve'l-künâ,* 1: 374-5; İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 80. Daha başka bir örnek için de bkz. Hâkim el-Kebîr, *Kitâbu'l-Esâmî ve'l-künâ,* 1: 310; İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 68.

967 İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile,* 2: 167.

968 Ebu'l-Ezher, Mübârek b. Mücâhid el-Belhî el-Mervezî olup Rey şehrine yerleşip orada vefat etmiştir. Ayrıca İbn Mende onun hakkında "ehl-i hadis nazarında o kadar da kuvvetli biri değildir," değerlendirmesinde de bulunmaktadır. Bkz. İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 92.

yasaklamıştır. Nasıl ki o, talebelerine ve dostlarına bid'atçı kabul ettiği kimselerin meclislerinde hazır bulunmalarını yasaklamakla kalmamış; ayrıca onlardan böyle bir şeyin sadır olması halinde de kendi ders halkasına katılmamalarını ve kendisinden hadis rivâyet etmemelerini de ısrarla istemiştir. Konuyla ilgili müşahhas bir misal olarak; ders halkasında bulunanlardan bazılarının (bid'atçı biri olarak kabul ettiği öğrencisi olan) Ebû Nu'aym'in meclisine katıldıklarının haberini alması üzerine onları hemen halkasından uzaklaştırması, kendisinden rivâyeti onlara yasaklaması ve böylelerine hakkını helal etmediğini belirtmesi zikredilebilir.[969]

Mamafih ehl-i bid'at fırkalarına karşı müteşeddid olan İbn Mende onlardan rivâyet teatini şiddetle reddetmektedir.

Öte yandan İbn Mende'nin özgün cerh ve ta'dîl metotlarından biri; ilgili râvinin Buhârî ve Müslim'in *Câmi'*lerinde rivâyetinin olup olmaması hususudur.[970] Nitekim o, herhangi bir râvinin *Sahîheyn*'de rivâyetinin yer alması o râvi için ta'dîl anlamına geldiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca İbnü'l-Kayserânî de onun *Sahîheyn*'i bir tür muaddil olarak kabul ettiği bu metoduna şöyle dikkat çekmiştir: Ebû Abdullah İbn Mende gibi bazı hâfızlar Buhârî ile Müslim'in hadislerine yer verdikleri râvilerin hüccet olduğuna inandıkları için onlar hakkında çeşitli kitaplar yazmışlardır.[971]

Mesela İbn Mende, Muhammed b. Ebî Yakub el-Kirmânî (ö. 244/858) hakkında şöyle demektedir: "O, sika kimselerden biri olup Muhammed b. İsmail el-Buhârî onu sika biri olarak kabul etmekle birlikte ayrıca ona itimat edip *Câmi*'sinde ondan rivâyette bulunmaktadır." [972] Görüldüğü üzere o, söz konusu râvinin güvenirliğine gerekçe olarak Buhârî'nin onun hadislerini kaydetmesini ve onu sika saymasını ileri sürmektedir. Ayrıca ifade edilmelidir ki, gerçekten İbn Mende'nin dikkat çektiği gibi Buhârî, Muhammed b. Ebî Yakub'a oldukça güvenmiştir. Nitekim İbn Hacer'in belirttiği üzere Buhârî ondan 40 hadis kaydetmiştir.[973]

Öte yanda İbn Mende ilgili râviden Buhârî doğrudan rivâyette bulunmamışsa da buna değinerek onun durumuna açıklık getirmeye çalışmaktadır. Örneğin o, "Buhârî'nin istişhadda bulunduğu Hemmâd salih bir kimsedir" değerlendirmesinde

---

[969] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 504.

[970] Ayrıca Kamil Çakın'ın da bu mülahazada olduğunu söyleyebiliriz. Ancak şu farkla ki, o, söz konusu hususu sadece Buhârî ile irtibatlandırmaktadır. Bkz. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 103.

[971] İbnü'l-Kayserânî, *el-Cem' beyne ricâli's-Sahîhayn*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1905), 1: 3.

[972] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 147.

[973] Muhammed b. Ebû Yakub Kütüb-i Sitte'de sadece Buhârî'nin ricalindendir. Bkz.İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 9: 38; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb*, 467.

bulunmaktadır.[974] Bununla da İbn Mende, Buhârî'nin ondan taliken rivâyette bulunduğuna dikkat çekmektedir.[975]

Yine bu kabilden İbn Mende, Ebû Dâvûd künyeli Süleyman b. Ma'bed es-Sincî el-Mervezî'yi (ö. 257/871) şöyle tanıtmaktadır:[976] "O, Arapçanın derinliklerine vakıf, marifet sahibi bir kimse olup Müslim b. Haccâc ondan rivâyette bulunmuştur.[977] Mamafih o, Süleyman'ın sikalığını Müslim'in ondan rivâyetiyle pekiştirmiştir.

Diğer taraftan da İbn Mende, Buhârî ve Müslim tarafından rivâyetleri reddedilen râvilerin bir tür cerh ve tenkit edilmiş kimseler olarak kabul edilebileceklerine işaret etmektedir. Mesela İbn Mende'nin münker rivâyetlerin sahibi diyerek cerh ettiği Ebu'l-Bahterî (ö. 200/814) hakkındaki bu mülahazasını desteklemek üzere Buhârî'nin onunla ilgili şu değerlendirmesini kaydetmektedir:[978] "Ebu'l-Bahterî, Vehb b. Vehb'tir ve seketû anh/(hakkında bir şey söylemediler) bir kimsedir."[979] Ayrıca Buhârî ve İbn Mende bu ıstılahlarla söz konusu râvinin metruk biri olduğuna dikkat çekmeyi murad etmişlerdir.[980]

Yine bu bağlamda İbn Mende'nin şu cerh ıstılahı da zikredilebilir; "البخاري لم يخرج له ومحله الصدق/Buhârî söz konusu râviden rivâyet etmemiştir. Ancak o, doğru sözlü bir kimse olarak kabul edilmektedir."[981] Ayrıca onun "Buhârî başkalarının rivâyetlerini tercih edip de filanın hadislerini ilgili eserine almamıştır"[982] gibi görüşleri de bu kabildendir.

İbn Mende'nin bir başka ta'dîl metodu ise, söz konusu râvinin güvenirliğine kendisinin ondan hadis yazmasını gerekçe göstermesidir. Mesela o, Sehl b. es-Serî el-Buhârî'nin (ö. ?) marifet ehlinden olduğu ve bizzat kendisinin ondan hadis

[974] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 370.
[975] Hemmâd b. Necîh: Nesâî ve İbn Mâce râivisi olup Buhârî ondan ta'lîken rivâyette bulunmuştur. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 3: 20-21.
[976] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 306.
[977] Ebû Dâvûd es-Sincî, muhaddis olmanın yanında edib ve nahiv âlimi olarak zikredilmektedir. Ayrıca o, Kütüb-i Sitte'de sadece Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin ricalindendir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 4: 219; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb,* 254.
[978] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 165.
[979] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* 8: 170.
[980] Buhârî'nin kullandığı söz konusu ıstılahın şiddetli cerh lafızlarından olduğu ve Buhârî'nin onu metruk râviler hakkında kullandığıyla ilgili malumat için Bkz. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri,* 128-130.
[981] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 162, 176, 367.
[982] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 182, 186, 217, 218.

yazdığına dikkat çekerek onu ta'dîl etmiştir.[983]

3. 2. 6. 4. İbn Mende'nin Kullandığı Cerh ve Ta'dîl Lafızları

İbn Mende tarafından kullanılan değerlendirme lafızlarını "râvilerin güvenilir olduğuna delalet eden ta'dîl lafızları" ve "râvilerin zayıf ve metrûk olduğuna delâlet eden cerh lafızları" olmak üzere iki grupta incelemek mümkündür.

3. 2. 6. 4. 1. Râvilerin Güvenilirliğine Delalet Eden Ta'dîl Lafızları

İbn Mende râvileri ta'dîl ederken on farklı sîga kullanmaktadır.[984] Bunlardan bazıları şunlardır: "أحد الْأَئِمَّة" (hadis imamlarından biridir/hadisin önde gelenlerinden biridir), [985] "أحد الْحفاظ, الحافظ" (hâfız olan râvilerden biridir/rivâyetlerin çoğunu ezberleyenlerdendir),[986] "أحد الثقَات, ثقة " (sika râvilerden biridir),[987] " البخاري لم يخرج له ومحله الصدق" (Buhârî ondan rivâyet etmemiş ise de doğru sözlü biridir.),[988] " من أهل الْمعرفَة" (marifet ehlindendir) [989] "أحد الْمَذْكُورين بِعلم الحَدِيث" (hadise vukûfiyetiyle bilinenlerden biridir),[990] ve "يجمع حديثه" (rivâyetleri alınan biridir).[991]

3. 2. 6. 4. 2. Zayıf ve Metrûk Râvilerle İlgili Kullandığı Cerh Lafızları

İbn Mende râvilerin cerh durumuna on altı farklı sîga ile dikkat çekmektedir.[992] Nitekim o, "مَجْهُول" (râvinin şahsı/vasfı bilinmemektedir)[993] "فِيهِ نظر" (hakkında şüphe vardır),[994] "لَيْسَ بِالْقَوِيّ عِنْدهم" (ehl-i hadis nazarında o kadar da

---

[983] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 256. Ayrıca İbn Mende, Sehl'in hemen ardından hocası İbn Hibbân'ın künyesini açıklamaya geçmiş ve onunla ilgili olarak da aynı cümleleri sarf etmiştir. Bkz. İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 256.
[984] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 225.
[985] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 43, 60, 114, 116, 236, 256, 307, 337, 345, 347, 349, 377.
[986] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 50, 53, 112, 125, 150, 151 236, 267.
[987] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 58; a.mlf., *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 76, 112, 400, 433; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 202; 3: 201.
[988] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 162, 176, 367.
[989] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 256.
[990] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 26.
[991] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 257, 675, 954.
[992] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende*, 226.
[993] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 190, 214, 326, 330, 333, 383, 416, 450, 536, 541, 658, 718, 724, 793; a.mlf., *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 65, 75, 159, 162, 198, 201, 208, 257, 390.
[994] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 28, 68.

kuvvetli değildir),[995] "حَدِيثه لَيْسَ بالقائم" (hadisi sağlıklı rivâyet etmemektedir/hadisi son derece zayıftır),[996] "فِي حَدِيثه بعض الْمَنَاكِير " (hadislerinden bazısı münkerdir),[997] "مَتْرُوك" (terk edilmiş),[998] "ذَاهِب الحَدِيث" (hadisi sâkıt ve merduttur),[999] "صَاحب مَنَاكِير" (münker rivâyetleri bulunan kimse),[1000] "حدث عَن فلان بمناكير" (filandan münker hadis rivâyet eder),[1001] "حدث بموضوعات" (mevzû' hadisler rivâyet etmiştir),[1002] gibi tenkit lafızlarını kullanmaktadır.

3. 2. 6. 5. Kullandığı Cerh ve Ta'dîl Lafızlarının Mertebeleri

İbn Mende'nin kullandığı cerh ve ta'dîl lafızlarını ifade ettikleri hükümlere göre sınıflandırmaya ve derecelendirmeye çalıştığımızda şöyle bir tablo ile karşılaşırız. Farklı mertebelerdeki râvilere delâlet eden ilgili lafızların üçünün ta'dîl, beşinin de cerh olmak üzere sekiz mertebede oldukları görülecektir.

3. 2. 6. 5. 1. Ta'dîl Lafızlarının Mertebeleri

Birinci mertebe, ahedü'l-eimme, ahedü'l-hüffâz, hâfız, sika ve ahedü's-sikât: Hakkında bu lafızlardan biri ile ta'dîl edilen râvinin hadisleriyle ihticâc edilir.

İkinci mertebe, Buhârî lem yuharric lehû ve mahalluhu's-sıdk, sâlih, min ehl'il-ma'rifeh: Bu lafızlarla ta'dîl edilen kimselerin hadisleri gözden geçirilmek şartıyla yazılır.

Üçüncü mertebe, ahadü'l-mezkûrîne bi ilmi'l-hadîs ve yucma' hadîsuh: Bu lafızlardan biriyle ta'dîl edilen şahsın rivâyetleri ancak itibar için yazılır.[1003]

3. 2. 6. 5. 2. Cerh Lafızlarının Mertebeleri

Birinci mertebe, meçhul ve fîhi nazar: Bu lafızlardan biriyle cerh edilen râvinin rivâyetleri itibar için yazılır.

İkinci mertebe, leyse bi'l-kaviyy indehüm, leyse bi'l-metîn indehüm, hadîsuhü

---

[995] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 40, 44, 62, 64, 68, 72, 74, 91, 92, 96, 98, 104.
[996] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 63, 80.
[997] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 64, 67.
[998] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 83, 162, 359, 373, 440.
[999] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 38.
[1000] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 165, 251, 268, 316, 64.
[1001] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 40, 104, 113, 130.
[1002] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 162, 214.
[1003] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 225.

leyse bi'l-kâim ve hadîsuhü leyse bi'l-ma'rûf: Bu mertebedeki râvinin hadisi birinci dereceden aşağı olmakla birlikte yine de itibar için yazılır.

Üçüncü mertebe, zayıf ve fî hadîsihî ba'zu'l-menâkir: Bu lafızla cerh edilen râvinin de hadisi itibar için yazılabilir.

Dördüncü mertebe, metruk, zâhibu'l-hadîs, sâhib menâkir, sâhib garâib, haddese an fulan bi menâkir, haddese an fulan bi garâib ve münkerü'l-hadîs: Hakkında bu tabirlerden biri kullanılan kimsenin hadisleri sâkıttır ve itibar için de olsa yazılmaz.

Beşinci mertebe, haddese an fulan bi mevzûât: Böyle bir râvinin rivâyetleri hiçbir surette alınmaz.[1004]

3. 2. 6. 6. Önemli Bazı Cerh Lafızlarının Değerlendirilmesi

3. 2. 6. 6. 1. Meçhûl

İbn Mende'nin cerh ve ta'dîl lafızları arasında en çok kullandığı lafız meçhûl lafzı olmalıdır. Zira o, diğer lafızların aksine bu lafızla onlarca râviyi nitelemektedir.[1005] Ayrıca o, söz konusu ıstılahı sahâbe ve onlardan sonraki râvilerle ilgili olmak üzere iki farklı alanda kullanmaktadır.

1- İbn Mende'nin "meçhûl" terimini sahâbe hakkında kullanışı:

İbn Mende, "meçhûl sahâbî" kavramını muhtemelen hocası İbn Ebû Hâtim'den (ö. 327/930) o da babası Ebû Hâtim er-Râzî'den (ö. 241/855) almıştır. Zira Ebû Hâtim birçok sahâbe hakkında söz konusu tabiri kullanmaktadır. Mesela o, Halîde b. Kays b. Osman el-Ensârî'yi Bedir gazvesine iştirak etmiş meçhûl bir sahâbî olarak tanıtırken[1006] Mes'ûd b. er-Rebî' el-Kâri' hakkında da "o, bedevî olup meçhûl biridir", değerlendirmesinde bulunmaktadır.[1007]

Mamafih İbn Mende "meçhûl sahâbî" ıstılahını hocası İbn Ebû Hâtim'den aldıktan sonra onu geliştirmiş ve onun mukabili olan "meşhûr sahâbî" ıstılahını da ihdas ederek ikisini birlikte şöyle tanımlamaya çalışmıştır:

Meçhûl sahâbî: "Kendisinden Âmir eş-Şa'bî (ö. 104/722) veya Sa'îd İbnü'l-

[1004] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 226. Bu mertebelerin açıklanmasında Yusuf Ziya Keskin'in *Bazı Hadis Meseleleri* isimli kitabından faydalanılmıştır. Bkz. Yusuf Ziya Keskin, *Bazı Hadis Meseleleri*, (Şanlıurfa: y.y., 2012), 55-56.
[1005] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 223, 540.
[1006] İbn Ebû Hâtim bu bilgileri babasından aldığına dikkat çekmektedir. Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 3: 400-1.
[1007] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 8: 282.

Müseyyeb (ö. 94/713) gibi meşhur tâbiîn imamlarından yalnız birinin rivâyette bulunduğu kişidir." Yani söz konusu sahâbîden rivâyet eden başka tanınan bir râvi bulunmaz da rivâyet bir tek râviye inhisar ederse, o sahâbî hadis öğrenim ve öğretimiyle tanınmayan ve fazla hadis rivâyet etmeyen bir kimse olarak kabul edilir. Meşhur sahâbî ise "Kendisinden Âmir eş-Şa'bî veya Sa'îd İbnü'l-Müseyyeb gibi meşhur tâbiîn imamlarından en az iki kişinin rivâyette bulunduğu kişidir."[1008] Yani ilgili sahâbî artık hadis rivâyetiyle bilinen bir kimse olarak kabul edilir.

Şunu hemen ifade edelim ki İbn Mende'nin bu tanımı, râvinin cehaletini tespitte döneminden farklı olarak ondan rivâyette bulunan râvi sayısını esas alan[1009] Muhammed b. Yahya ez-Zühlî'ye (ö. 258/872) mutabıktır.[1010] Çünkü ona göre de kendisinden sadece tek kişinin rivâyette bulunduğu râvi "meçhûl" kabul edilmekte, iki veya daha fazla kimse rivâyette bulunursa cehalet ortadan kalkmaktadır.[1011] Ancak bu iki tanım arasında bir nüans vardır. O da İbn Mende'ye göre sahâbeden rivâyette bulunan râvilerin hadis ilminde otorite olmaları gerekliliğidir. Ancak aşağıda misallerde de görüleceği üzere İbn Mende pratikte râvinin otoriteliğine pek itibar etmemektedir.

İbn Mende'nin bu tanımı kimi ilmî çevrelerde öylesine benimsenmiştir ki, bazı izahlar ona binaen yapılmıştır denilebilir. Örneğin İbn Hacer, Ebû Hâtim'in sahâbe hakkında kullandığı meçhûl kavramını bu doğrultuda yorumlamaktadır. Nitekim İbn Hacer, Ebû Hâtim'in söz konusu ıstılahla sahâbîlerin cehâlet vasfına temasta bulunmayı istemediğini aksine o, tâbiîn imamlarının kendilerinden rivâyette bulunmadığına dair dikkatleri çekmek istediğini belirtmektedir.[1012] Dolayısıyla bu izahın söz konusu tanımdan esinlenerek yapılmış olabileceğini düşünüyoruz.

Öte yandan İbn Mende, sahâbe hakkında kullandığı meçhûl tabiri ile onları cerh edip rivâyetlerinin reddedilmesini asla kastetmemektedir; aksine o, kendisinin de bizzat belirttiği gibi söz konusu sahâbînin hadis rivâyetiyle pek tanınmadığını belirtmek istemektedir. Ayrıca o, onları nitelemek için kullandığı "meçhûl" kavramıyla birlikte herhangi bir cerh veya ta'dîl lafzı zikretmeyişi de bu görüşü teyit

[1008] Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte,* 23; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-Irâkî,* 4: 102.
[1009] Bkz. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri,* 64, 79.
[1010] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 225, 541.
[1011] İbn Receb, Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî,* thk. Hemmâm Abdurrahim Saîd, (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987), 1: 378; Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri,* 64, 96 no'lu dipnot.
[1012] İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 6: 13.

etmektedir. Buna mukabil olarak o, **مجهول وفي اسناد حديثه نظر** ıstılahını sahâbîlerden Ebu'l-Hâris el-Hazrec hakkında kullanmaktadır.[1013] Ancak söz konusu tabirin bu şekilde kullanımı, râvi hakkında olmadığı ve rivâyet ettiği hadisin senedi ile ilgili olduğu açıktır. Dolayısıyla o, "meçhûl" veya daha başka ıstılahlarla âdil sahâbîlerin adaletini tartışmak için kullanmamaktadır.

İbn Mende'nin bu tür kullanışıyla ilgili birkaç misal kaydedelim:

İbn Mende, "Ebû Yezîd Havşeb el-Fihrî meçhûldür, kendisinden oğlu Yezîd rivâyette bulunmuştur",[1014] "Temîm b. Yezîd meçhûldür, kendisinden Ebû Hâşim el-Cu'fî rivâyette bulunmuştur",[1015] "Hayde meçhûldür, kendisinden Talk b. Habîb rivâyette bulunmuştur",[1016] "Sâlim b. Vâbise meçhûldür, kendisinden Fudayl b. Amr rivâyette bulunmuştur"[1017] demek suretiyle zikredilen sahâbîlerin meçhûl olduklarını ve tâbiînden kendilerinden sadece birer kişinin rivâyette bulunduğunu açıklamıştır. Haddizatında bu açıklama şöyledir: O, söz konusu ıstılahla nitelendirdiği sahâbîlerden zikrettiği hadislerin yalnızca birer tarîklerinin bilindiklerini ifade etmesi ve onların daha başka rivâyetlerini kaydetmemesinden anlaşılmaktadır. Yani o, ilgili sahâbînin, tâbiînden sadece bir râvisi olduğunu sarâhaten zikretmemiştir.

2- İbn Mende'nin "meçhûl" terimini sahabe dışındakilerle ilgili kullanışı:

İbn Mende'nin sahâbe dışındaki râvilerle ilgili kullandığı "meçhûl" terimiyle, sahâbe ile ilgili kullanımında olduğu gibi söz konusu râviden tek bir kişinin rivâyette bulunduğuna dikkat çekmek istemiş olmalıdır.[1018] Yani o, "meçhûl" terimini sahâbe dışındakilere zatlarının bilinmediğini ifade etmek üzere yani cehâletü'l-ayn anlamında kullanmaktadır.

Aşağıda misallerde de görüleceği gibi İbn Mende'nin "meçhûl" terimiyle birlikte râvinin vasfını bildiren cerh ve ta'dîl lafızlarını kullanmaması, çoğunlukla ilgili şahsın kendisinden sadece bir kişinin rivâyette bulunduğuna sarâhaten temas etmesi, onun söz konusu ıstılahı "cehâletü'l-ayn" anlamında kullandığını bize

[1013] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 536.
[1014] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 416.
[1015] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 326.
[1016] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 450.
[1017] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 718. Ayrıca İbn Mende Sâlim b. Vâbise'nin baba oğul olduklarını ve dolayısıyla da "Sâlim b. Vâbise" terkibinin bir kişiyi ifade ettiğini belirttiği gibi Sâlim ve Vâbise'nin birbirinden rivâyette bulunmuş iki farklı râvi olabileceklerine dolayısıyla da burada tashîf yapılmış olabileceğine dair dikkatleri de çekmektedir. Bkz. İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 719.
[1018] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 224-5.

göstermektedir. Ancak şu da ifade edilmelidir ki, bu durum İbn Mende'nin sözü edilen ıstılahı "cehâletü'l-vasf" anlamında hiç kullanmadığı manasına da gelmemektedir. Nitekim o, kendisinden iki kişinin rivâyette bulunduğunu belirttiği Ebu'l-Cehm b. Sahîr hakkında kullandığı meçhûl tabirinin cehâletü'l-vasfa hamledileceği açıktır.[1019]

Bu bağlamda İbn Mende'nin söz konusu ıstılahı "cehâletü'l-ayn" anlamında kullanımıyla ilgili birkaç misal vermekle yetineceğiz.

İbn Mende, "Ebû Umeyye es-Sekafî meçhûldür, kendisinden Muhammed b. A'mâre rivâyette bulunmuştur",[1020] "Ebû Bişr el-Mûsilî meçhûldür, kendisinden Âmır b. Seyyâr rivâyette bulunmuştur",[1021] Ebû Bişr el-Fukaymî "meçhûldür, kendisinden Muemmel b. İhâb rivâyette bulunmuştur",[1022] "Ebû Câriye el-Ensârî meçhûldür, kendisinden Harb b. Sâbit rivâyette bulunmuştur",[1023] "Ebû Ceûne meçhûldür, kendisinden Yezîd el-Cühenî rivâyette bulunmuştur"[1024] demek suretiyle zikredilen râvilerin meçhûl olduklarını ve kendilerinden sadece birer kişinin rivâyette bulunduğuna değinmiştir.

Mamafih İbn Mende'nin "meçhûl" ıstılahını gerek sahâbe gerekse diğer râviler hakkında "hadis rivâyetiyle pek tanınmayan kimse" anlamında kullandığını söylenebilir.

3. 2. 6. 6. 2. Fîhi Nazar (فِيهِ نظر)

İbn Mende'nin nadiren kullandığı cerh lafızlarından biri olan "فِيهِ نظر", "Hakkında şüphe vardır" manasına gelen bir ıstılah olup genellikle metrûk râviler hakkında kullanılmaktadır.[1025] Ayrıca o, söz konusu ıstılahı cerh lafzı olarak râvi ve sened hakkında olmak üzere iki farklı alanda istimal etmektedir.

1- Râvi hakkında kullanımı:

İbn Mende, söz konusu tabirle tavsif ettiği râviler hakkında ayrıca onların zayıf veya metrûk olduklarını ifade eden daha başka terimler kullanmamaktadır. Dolayısıyla onun bu terimle neyi kastettiği merak konusu olmuştur.

[1019] Bkz. İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 198.
[1020] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 75.
[1021] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 159.
[1022] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 162.
[1023] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 201.
[1024] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 208.
[1025] Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri,* 122.

Bu bağlamda İbn Mende'nin Fîhi Nazar ıstılahını "zayıf" anlamında kullandığı söylenebilir. Zira Sehâvî'ye göre, söz konusu tabir Buhârî dışındaki hadisçilerde cerhin altıncı mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sîgadır.[1026] Mesela İbn Mende'nin mezkûr ıstılahla tavsif ettiği Kûfeli râvilerden biri olan Ebû İshak İbrahim el-Ömerî örnek olarak zikredilebilir.[1027] Zira İbrahim el-Ömerî'nin metrûk bir şahsiyet olmadığını müteşedditliğiyle nam salmış Dârekutnî'nin ve İbn Şâhîn'in ondan rivâyette bulunmalarından anlamaktayız.[1028]

Çağdaş araştırmacılardan Ömer el-Mukbil de İbn Mende'nin bu lafzı, Buhârî gibi sadece metrûk râviler hakkında kullanmayı kastetmediğini; aksine o, zayıf râviler hakkında kullanmayı amaç edindiğine dikkat çekmektedir. Yani İbn Mende haklarında bu tabiri kullandığı râviler metrûk değillerdir.[1029] Örneğin o, Abdullah b. Muhammed el-Kûfî ile Süleyman b. Muhammed ed-Dımaşkî'yle ilgili "**فِيهِ نظر**" (hakkında ihtilaf vardır) diyerek onları birer zayıf râvi saymıştır.[1030]

2- Sened hakkında kullanımı:

Söz konusu tabir **في اسناد حديثه نظر** şekliyle sened hakkında kullanılmaktadır. Mesela İbn Mende, sahâbîlerden Ebu'l-Hâris el-Hazrec hakkında bu tabiri kullanmaktadır.[1031] Ancak söz konusu tabirin bu şekilde kullanımı, râvi hakkında olmadığı ve rivâyet ettiği hadisin senedi ile ilgili olduğu açıktır. Nitekim söz konusu senedin râvilerinden biri olan Amr b. Şimr (ö. ?) metrûk ve yalancılıkla müttehem bir kimsedir.[1032]

3. 2. 6. 7. Önemli Bazı Ta'dîl Lafızlarının Değerlendirilmesi

3. 2. 6. 7. 1. Yucma' hadîsuh (يجمع حديثه)

İbn Mende'nin nadiren kullandığı ta'dîl lafızları arasında yer alan "**يجمع**

[1026] Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 81.
[1027] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 54.
[1028] Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd,* 7: 91; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende*, 328, 3 no'lu dipnot.
[1029] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 222-3, 540.
[1030] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 28, 68.
[1031] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 536.
[1032] Amr b. Şimr el-Cu'fî, eş-Şî'î (ö. ?), Kûfeli râvilerdendir. İbn Hibbân, onun Râfizî olup sahâbîlere dil uzattığını belirtirken Buhârî de, onu münkerü'l-hadîs biri olarak nitelendirmektedir. Ayrıca Nesâî ve Dârekutnî onu metrûk biri kabul ederken daha başka münekkidlere göre de o, vaddâ' biridir. Bkz. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 4: 366-7; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 343.

حديثه"/"Yucma' hadîsuh/hadisi toplanır" ıstılahı en çok IV/X. asırda kullanılmıştır. Öyle ki, neredeyse bu asra has bir ıstılah olarak kabul edilmiştir. Zira mezkûr ıstılah söz konusu tarihten ne önce ne de sonra münekkidler tarafından pek kullanılmamıştır.[1033] Nitekim III/IX. asırda yaşamış ve "Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" unvanıyla müşerref olan Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) mezkûr ıstılahı kullandığı bilinmektedir. O, Abdulvâhid b. Ebî Avn el-Üveysî hakkında ilgili ıstılahı kullanarak onu şöyle tanıtmıştır: "O, Zührî'nin sika râvilerinden ve rivâyet ettikleri hadisler toplanmaya değer biridir."[1034]

Öte yandan IV/X. asırda yaşamış ve mezkûr ıstılahı kullanan münekkidlerin başında İbn Adî, Dârekutnî, İbn Mende, Hâkim en-Neysâbûrî ve Ebû Nu'aym gibi kimseler gelmektedir. [1035] Bu bağlamda İbn Mende, bu ıstılahı hocası Ebû Ahmed el-Assâl'den almış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira o, hocasının cerh ve ta'dîl konusuna tahsis edip *Men Yucma' hadîsuh mine'l-mukillîn* olarak isimlendirdiği eserinin[1036] râvisi konumundadır. İbn Asâkir, İbn Mende'nin vasıtasıyla söz konusu eserden bazı bilgileri kaydederek, onu *Târîhu Dımaşk*'ın kaynaklarından biri yapmıştır.[1037] Daha sonra da İbn Mende, talebeleri Hâkim en-Neysâbûrî ve Ebû Nu'aym'i ilgili ıstılahla tanıştırmış olmalıdır.

Bu bağlamda "yucma' hadîsuh" ıstılahını kimi münekkid âlimler "rivâyetleri çok olan hadis imamlarını" ve "hadisi az olan râvileri" tanıtmak üzere iki farklı anlamda kullanmaktadırlar. İbn Mende de söz konusu ıstılahı bu iki farklı manada kullanmakla birlikte ayrıca o, onu üçüncü bir mana için de kullanması söz konusudur, diye düşünüyoruz. Üçüncü mana da söz konusu tabirin asıl manasıdır ki, "çok zayıf olmayan râviyi" nitelemektir. Ancak İbn Mende ile ilgili bir doktora çalışması bulunan Ömer el-Mukbil'in İbn Mende'nin de kimi âlimler gibi söz konusu ıstılahı sadece ilk iki manada kullandığını benimsediğini aktarmakta fayda mülahaza ediyoruz.[1038]

1- "Hadisi Çok Olan İmam" Anlamında Kullanışı

[1033] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 211.
[1034] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl,* 6: 22-3; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 211.
[1035] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 210.
[1036] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 132; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 210.
[1037] Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 70: 150.
[1038] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 210-211.

Yucma' hadîsuh: Zührî gibi pek çok isnada medar olan mutkin ve muksirûn imamları nitelemek için kullanılan bir terim olarak kabul edilmektedir. İbn Mende, Garîb, Azîz ve Meşhûr hadislerin tarifinde bu ıstılahı bu manada kullanmıştır.[1039] Ayrıca Hâkim de söz konusu ıstılahı bu doğrultuda kullanmıştır. O, Mâlik b. Enes hakkında "o, yucma' hadîsuh/hadisleri toplanan büyük bir imamdır," değerlendirmesinde bulunmuştur.[1040]

2- "Hadisi Az" Anlamında Kullanışı

Yucma' hadîsuh: Râvinin sika olup olmadığına pek bakmadan rivâyet ettiği hadislerin azlığına dikkat çekmek için kullanılan bir ıstılahtır.[1041] Ancak söz konusu ıstılahın lügavî manasına riayetle ilgili râvinin çok da zayıf biri olmadığı anlaşılmaktadır.

Mesela İbn Mende, Ebû Tuvâle (ö. 134/752 veya daha sonraki tarihlerde) hakkında "o, Abdullah b. Abdurrahman olup Ebû Tuvâle[1042] künyesiyle meşhurdur ve yucma' hadîsuh/rivâyet ettiği hadisler az olmakla birlikte toplanmaya değer nitelikte biridir,[1043] değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bu bağlamda *Kütüb-i Sitte* râvisi olan Ebû Tuvâle'nin sikalığı konusunda neredeyse bütün münekkidler ittifak etmektedirler. Zira onun sika bir râvi olduğuna şu âlicenap zatlar dikkat çekmektedirler. Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn, İbn Sa'd, Tirmizî, Nesâî, Dârekutnî, İbn Abdilber, İbn Hacer[1044] ve hatta cerh sebebini belirtmeden onu tenkit eden İbn Hibbân'ın [1045] bile sika biri olarak telakki ettiğini İbn Hacer tarafından kaydedilmektedir. [1046] Ayrıca onun sika bir şahsiyet olduğu ve bu hususun başta

---

[1039] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 270; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 73; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 268; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 274; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 107-8.

[1040] Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetu ulûmü'l-hadîs,* 95.

[1041] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 212.

[1042] Her ne kadar İbn Mende'nin *Ma'rifetü's-sahâbe*'sinin muhakkiki Âmir Hasan Sabrî söz konusu künyeyi Ebû Talha olarak kaydetmişse de (Bkz. İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 257.) bunun bir hata olduğu ve doğrusunun bizim yukarıda kaydettiğimiz ibare olduğu başka kaynaklara yapılan müracaat sonucu tespit edilmiştir. Bkz. İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 45; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 291, 2 no'lu dipnot.

[1043] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 257.

[1044] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 5: 297; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb,* 311; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 291-2.

[1045] Zira o, onun hakkında "Hafızasının kötü olmasına karşın Medine sakinlerinin seçkinlerindendir, değerlendirmesinde bulunmaktadır." Bkz. İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Bustî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr ve a'lâmi fukahâi'l-aktâr*, thk. ve tlk. Merzûk Ali İbrahim, 1. Baskı, (el-Mansûra: Dârul'-Vefâ, 1411/1991), 129; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 291.

[1046] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 5: 297; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb,* 311; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 291-2.

Buhârî ve Müslim olmak üzere ittifakla kabul edildiğini İbn Mende de kaydetmektedir.[1047] Dolayısıyla o kimi münekkidlerin hilafına ilgili ıstılahla tanıttığı kişinin zayıflığına [1048] değil de rivâyetlerinin azlığına işaret etmek üzere kullanmaktadır. Öte yandan Ebû Tuvâle'nin rivâyetlerinin azlığı kabul edilebilir bir husustur. Zira "*Kütüb-i Sitte*'de onun tarîkiyle aktarılan hadisler 11'i geçmemektedir.[1049]

3- "Çok Zayıf Olmayan Râvi" Anlamında Kullanımı

Yucma' hadîsuh: Rivâyet ettiği hadisleri toplanmaya, alınmaya değer biri olan, dolayısıyla çok zaîf olmayan râvi hakkında kullanılan bir ifadedir.[1050]

İbn Mende'nin söz konusu ıstılahı bu manada kullandığıyla ilgili olarak; Buhârî'nin kendisinden ta'lîken tahrîc ettiği *Kütüb-i Sitte* râvisi olan Sa'd b. Saîd el-Ensârî (ö. 141/759) zikredilebilir. Zira onu zayıf biri olarak telakki eden Ahmed b. Hanbel gibi münekkid imamların değerlendirmelerini dikkate alan İbn Hacer, onu adalet yönünden sadûk bir kimse olmakla birlikte hıfz yönünden hata yapan biri olarak nitelemiştir.[1051] Böylece ondaki zafiyetin onu itibar derecesinden düşürecek kadar olmadığı da anlaşılmıştır. Dolayısıyla o, İbn Mende'nin dediği gibi yucma' hadîsuh/hadisleri toplanmaya değer biridir. [1052]

Öte yandan İbn Adî gibi münekkidler bazen ilgili ıstılahı söz konusu râvinin rivâyetlerinin azlığına delalet eden sarih ifadelerle birlikte kullanmaktadırlar.[1053] İbn Mende de bu doğrultuda Buhârî dışında Kütüb-i Sitte râvisi olan Alâ' b. Hâris[1054] (ö. 136/754) hakkında "o, azîzu'l-hadîs (az rivâyeti bulunmakla birlikte) yucma' hadîsuh/hadisleri toplanan biridir" diyerek onu ta'dîl etmektedir. [1055] Evet, Alâ'nın *Kütüb-i Sitte*'de sadece on küsur rivâyeti bulunmaktadır.[1056]

[1047] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 45.

[1048] Örneğin Abdullah Aydınlı söz konusu ıstılahı sadece zayıf râvileri nitelemek üzere kullanıldığına dair bir tanım kaydetmektedir. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 332.

[1049] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 212.

[1050] (Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 332.) Öyle görünüyor ki, Abdullah Aydınlı, "yucma' hadîsuh" ıstılahının en çok kullanılan şeklinin tanımını yapmıştır.

[1051] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 3: 470-1; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb,* 231; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 282-3.

[1052] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 675. Ayrıca onun *Kütüb-i Sitte*'de sadece on küsur rivâyeti bulunmaktadır. Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 212.

[1053] İbn Adî, Ebû Ahmed Adullah b. Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl,* thk. Âdil Ahmed, Ali Muhammed ve Abdülfettah Ebû Seneh, 1. Baskı, (Beyrut: el-Kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997), 3: 345-6; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 211.

[1054] Buhârî dışında Kütüb-i Sitte râvisidir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 8: 177; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb,* 434; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 297-8.

[1055] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 954.

[1056] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 212.

İbn Mende'nin söz konusu râvinin hadisinin azlığını ifade etmek üzere azîzu'l-hadîs (عزيز الحديث) tabirini "yucma' hadîsuh" ıstılahıyla birlikte kullanması, te'kid/pekiştirmek için olabileceği gibi "yucma' hadîsuh" lafzının râvi hakkında "hadisi az" anlamında kullanılmadığının önemli bir delili olarak da kabul edilebilir.

3. 2. 6. 7. 2. Buhârî Lem Yuharric Lehû ve Mahalluhu's-Sıdk (البخاري لم يخرج له ومحله الصدق)

İbn Mende محله الصدق/mahalluhu's-sıdk ıstılahını bu yalın ve sade şekliyle kullandığı[1057] gibi Buhârî'nin söz konusu râviden rivâyette bulunmadığını ifade eden şu ibareyi البخاري لم يخرج له ekleyerek de kullanmaktadır. Ancak bilindiği üzere "mahalluhu's-sıdk" ıstılahı söz konusu râvinin zafiyetine delalet eden bir terimdir.[1058] Bu bağlamda İbn Mende söz konusu ıstılaha Buhârî'nin ilgili râviden tahrîçte bulunmadığını ekleyerek neyi kastetmiştir? O, bununla "mahalluhu's-sıdk"tan anlaşılan zafiyeti pekiştirmek mi istemiş yoksa ilgili râvi, sadık biri olduğundan Buhârî de ondan rivâyette bulunmalıydı mı demek istemiştir?

Bu sorulara cevaben şöyle denilebilir: Ömer el-Mukbil'in hilafına[1059] İbn Mende'ye özgün bir ıstılah diyebileceğimiz bu kavramla[1060] o, şunu kastetmiş olsa gerektir: Söz konusu râvi her ne kadar adalet yönünden sadık olsa da hıfz yönünden hata yapan bir kimse olduğundan Buhârî de ondan rivâyeti terk etmiştir. Yani İbn Mende, söz konusu râvinin Buhârî'nin râvisi olacak kadar muteber ve zâbıt bir kimse değildir, demek istemiş olabilir. Yani o, mahalluhu's-sıdk'tan anlaşılan zafiyeti Buhârî'nin söz konusu râviden rivâyette bulunmadığını belirterek pekiştirmek istemiş olsa gerektir.

[1057] İbn Mende, söz konusu ıstılahı Matar el-Verrâk (ö. 125/742) hakkında kullanmıştır. (Bkz. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 142.) Ayrıca O, Ebû Recâi Matar b. Tahmân es-Selmî el-Horâsânî'dir. O, *Kütüb-i Sitte* râvisi olup Buhârî ondan ta'lîken rivâyette bulunmuştur. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 10: 167-9; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb,* 534.

[1058] Mahalluhu's-Sıdk: Ta'dîlin, Zehebî ve Irâkî'ye 4., Sehâvî'ye göre 6. mertebesinde bulunan râvi hakkında kullanılan bir sîka. Böyle bir râvinin rivâyet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani i'tibâr için alınır. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 167.

[1059] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 225, 541.

[1060] Evet, mahalluhu's-sıdk ıstılahını birçok münekkid kullanmıştır. Ancak İbn Mende bu ıstılahı söz konusu râviden Buhârî'nin rivâyette bulunmadığına değinerek kullanmaktadır. Bunun da özgün bir kullanım ve ıstılah olduğunu düşünüyoruz.

Öte yandan bizce, البخاري لم يخرج له ومحله الصدق tabirinden yukarıdaki menfilik anlaşıldığı gibi olumluluk yönü de olabilir. Özelikle البخاري لم يخرج له ibaresinin önce zikredilmesi buna bir işaret olarak düşünülebilir. Şöyle ki, İbn Mende, ilgili râvi her ne kadar Buhârî ondan rivâyette bulunmamış ise de doğru sözlü biri olduğundan dolayı ondan rivâyette bulunmanın pek de garipsenecek bir şey olmayacağına dair dikkatleri çekmek istemiş de olabilir.

Mesela Ebû Hâtim'in sâlih, Nesâî'nin sika ve İbn Hacer'in de sadûk olarak ta'dîl ettikleri ve Müslim'in mütebeâten Tirmizî ve Nesâî'nin ise doğrudan rivâyette bulundukları Âdem b. Süleyman (ö.?)[1061] örnek olarak zikredilebilir. Zira İbn Mende, söz konusu ıstılahı onun hakkında kullanarak[1062] onun rivâyete çok ehil olsaydı Buhârî de ondan rivâyette bulunurdu diyerek ta'dîldeki pek de âli olmayan derecesine işaret etmiş olabilir.

Öte taraftan da söz konusu râvi her ne kadar Buhârî râvisi olmasa da sıdk ehlinden olduğundan Buhârî ondan rivâyette bulunsaydı da yerinde bir iş yapılmış olabileceğine dair dikkatleri çekmek istemiş olabilir. Zira sonuç da Müslim ondan rivâyette bulunmuştur.

Ebû Mâlik el-Eşcaî (ö. 140/757 civarında): Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn ve el-İclî onu sika sayarken Ebû Hâtim de hadisleri yazılan ve sâlihu'l-hadîs biri olarak telakki etmektedir. Nesâî onun hakkında leyse bihî be'sun derken; İbn Hibbân da *Kitâbu's-sikât*'ta ona yer vermiştir. İbn Abdilber, onun âlim ve sika bir şahsiyet olduğunda ihtilaf söz konusu olduğunu bilmiyorum diyerek onun önemini ve güvenirliğini ortaya koymuştur. Bütün bunlara rağmen Ukaylî, Yahya b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) ondan rivâyette bulunmaktan sakındığını belirtmektedir.[1063] Ancak bu hususun Ebû Mâlik el-Eşcaî'yi zayıf biri olarak nitelendirmeye yeter bir

[1061] Âdem b. Süleyman el-Kureşî, el-Kûfî (ö.?): Meşhur Kur'ân ve hadis âlimi Yahya'nın (ö. 203/818) babası olup Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin râvisidir. O, Saîd b. Cübeyr, Nâfi' ve A'tâ'dan; kendisinden Süfyan-ı Sevrî, Şü'be ve İsrâîl hadis rivâyet etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 1: 169-7; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb,* 86; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 269-70.

[1062] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 367.

[1063] Ebû Mâlik Sa'd b. Târik el-Kûfî, el-Eşcaî: 140/757 senesi civarında vefat etmiştir. O, babası, Enes, Abdullah b. Ebû Evfâ ve Sa'd b. Ubeyd'ten; kendisinden İbn İshak, Şü'be ve Süfyan es-Sevrî hadis almışlardır. Ayrıca o, *Kütüb-i Sitte* râvisi olup Buhârî ondan ta'lîken bazı rivâyetleri tahrîc etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 3: 472-3; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb,* 231; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 320-1.

neden olarak kabul edilmeyebilir. Zira Yahya b. Saîd el-Kattân müteşeddid biri[1064] olmasından dolayı küçük ve önemsiz nedenlerden dolayı kişiden rivâyeti terk edebilmektedir.[1065]

İbn Mende de söz konusu ıstılahı *Kütüb-i Sitte* râvisi olup Buhârî'nin kendisinden ta'lîken bazı rivâyetleri tahrîc etmiş olduğu[1066] Ebû Mâlik'le ilgili olarak kullanmaktadır. [1067] Bununla da o, onun sâdık biri olmakla birlikte Buhârî'nin kendisinden ihticâc olarak rivâyette bulunacak kadar zâbıt bir kimse olmadığına işaret etmiş olabilir. Ayrıca bu hususun aksi de mümkün olduğunu hatırlatmak isteriz. Yani o, Ebû Mâlik'in Buhârî'nin doğrudan râvisi olabileceğine dair dikkat çekmiş de olabilir.

el-Münzir b. Mâlik b. Kıt'a (ö. 108/726 veya 109/727): İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ta zikretmekle birlikte kimi rivâyetlerde hataları bulunduğu ve ömrünün sonlarında felç geçirip hafızasının karıştığını belirtmektedir. Ahmed b. Hanbel de hakkında hayırdan başka bir şey bilmiyorum diyerek sika saymıştır. İbn Sa'd ise, hadis rivâyetleri çok olan sika bir şahsiyet olmakla birlikte herkeslerin onun rivâyetleriyle ihticâc etmediklerine dikkat çekmektedir. Öte yandan Muhammed el-Ukaylî (ö. 322/934) onu *ed-Du'afâ*'da İbn Adî (ö. 365/976) de *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*'de kaydetmişlerdir. Bunun üzerine İbn Hacer, işte bundan dolayı Buhârî rivayetlerini terk etmiş olmalıdır, demektedir.[1068]

Bu bağlamda İbn Mende de el-Münzir'le ilgili " البخاري لم يخرج له لمذهبه ومحله الصدق/mezhebinden dolayı Buhârî ondan rivâyet etmemiştir.[1069] Ancak o, doğru sözlü bir kimse olarak kabul edilmektedir," değerlendirmesinde bulunmuştur. [1070]

[1064] Polat, *Hadis Araştırmaları,* 60.
[1065] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 321, 1 no'lu dipnot.
[1066] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 3: 472-3; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb,* 231.
[1067] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 176.
[1068] Ebû Nadra el-Münzir b. Mâlik b. Kıt'a el-Abdî el-Basrî (ö. 108/726 veya 109/727): O, Ali b. Ebû Tâlib, Ebû Musa el-Eşa'rî, Ebû Zerr el-Ğifârî, Ebû Hüreyre ve İbn Abbas gibi seçkin sahâbeden; kendisinden de Süleyman et-Teymî, Ebû Müslim ve Âsım el-Ehval rivâyette bulunmuşlardır. Ayrıca o, *Kütüb-i Sitte* râvisi olup Buhârî ondan ta'lîken rivâyette bulunmuştur. Bkz. İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Bustî. *es-Sikât,* gözetim: Muhammed b. Abdulmuîd Han, 1. Baskı, (Haydar Âbâd: Dâiratü'l-Meârifi'l-Osmaniyye, 1393/1973), 5: 420; a.mlf., *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr ve a'lâmi fukahâi'l-aktâr*, 155; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 10: 302-3; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb,* 546; Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 305-7.
[1069] Her ne kadar söz konusu râvinin mezhebiyle ilgili araştırma yapılmışsa da bir neticeye varılamamış ve İbn Mende'nin neden onu böyle eleştirdiği muamma kalmıştır. Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 305, 3 no'lu dipnot.
[1070] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 162.

İbn Mende söz konusu ıstılahı onun hakkında kullanmakla da ta'dîldeki yüksek olmayan derecesine işaret etmiş olmalıdır.

3. 2. 7. Hadisleri Tahlil Metodu

3. 2. 7. 1. Hadise Mantıkî İzah Getirmesi

Ehl-i hadise mensup sünnî bir âlim olan İbn Mende, Kur'ân, sünnet ve sahâbe kavillerinin yorumlanmasındaki genel metodunun kıyas ve te'vîle dalmadan onları benimsemek olduğunu açıklamıştır. Nitekim o, bu hususla ilgili olarak şöyle demektedir: "Biz de (selef âlimleri gibi) Allah'ın sıfatları konusunda hiçbir temsîl, teşbîh, tekyîf, kıyas ve te'vîle başvurmadan selef-i salihînin sahâbîler aracılığıyla Hz. Mustafa'dan (s.a.s.) naklettiklerini doğrudan kabul eder ve tasdik ederiz. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in nüzulünde hazır bulunan sahâbenin görüşleri ve Hz. Peygamber'in (s.a.s) hadislerinin beyanı sadedindeki izahatların dışında kalan açıklamaları reddeder ve bunları söyleyenleri cahil kabul ederiz."[1071] Ancak buna rağmen o, zâhirî manaya hamledilmesinin mahzurlu olacağını düşündüğü bazı rivâyetleri mantıkî bazı izahatlarla te'vîl etmekten ve yorumlamaktan da geri durmamıştır. Böylece o, izahı aklen mümkün olan rivâyetleri te'vîl ederek onlardaki bazı kapalılığı ve anlaşılmasızlığı gidermeye çalışmıştır. Hatta onun benimsediği bu husus, nassın zâhirini şer'e uygun ma'kûliyete kavuşturma yolunda atılmış ilk adımlardandır.[1072]

İbn Mende'nin kaydettiği bir rivâyet üzerinde yaptığı mantıkî izah şöyledir: Onun Hayseme → Ebû Yahya b. Ebî Meserre → Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî → Süfyân → İbn Aclân → Saîd el-Makbûrî → Ebû Hüreyre tarîkiyle naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: "Sizden hiçbiriniz hiçbir kimseye Allah senin yüzünü ve sana benzeyenlerin yüzünü çirkinleştirsin demesin zira Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı."[1073]

İbn Mende bu hadisi mantıken şöyle izah etmektedir: "Bu, isnadı Meşhûr ve muttasıl olan sahih isnadlı bir hadistir. Ayrıca manası da sahih ve müstakimdir. Şöyle ki, Resûlullah (s.a.s) bu hadisle insanoğlunun, babası Âdem'in suretinde yaratıldığını ve dolayısıyla da insanoğluna veyahut ona benzeyenlerin yüzüne küfredildiğinde adeta Hz. Âdem'e (a.s.) dil uzatılmış olunacağından dolayı yüze hakaret

[1071] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 309.
[1072] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 313.
[1073] İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed et-Temîmî, *Sahîh*, tlk. Şuayb el-Arnâvud, 1. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 13: 18.

yasaklanmıştır.[1074] İbn Mende bu te'vîle şöyle ulaşmış olmalıdır: Nitekim ilgili hadis şu lafızdadır: "ان الله خلق ادم علي صورته" "haleke Âdem"den maksat "haleke benî Âdem" yani Âdem'e muzaf olan "benî/evlatlar" lafızdan düşmüştür. Ayrıca "suretihi"deki zamir de "Âdem"e racidir. Bu takdirde söz konusu hadisin manası İbn Mende'nin yorumladığı şekilde olur.

İbn Mende, ibaresinin zahiri ifadeleriyle büyük günah işleyenlerin "imân"dan yoksun olduklarını beyan eden hadislerin te'vîlinde de bu anlayışını sürdürmektedir. Ebû Hüreyre'nin rivâyetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Zinacı, zina ederken mü'min değildir; İçkici de içki içerken mü'min olarak içmez..." İbn Mende bu tür hadisleri ele alırken "Bunun manası şudur: Zinacı günahını işlediği esnada mü'min değildir veyahut o esnada imânı kâmil değildir" demektedir.[1075]

Öyle görünüyor ki, İbn Mende "Zinacının zina esnasında mü'min olmadığına" dair savına aynı bâbta kaydettiği şu hadisten almıştır: "Kişi zina ettiğinde imân ondan çıkar ve üzerinde bir tente/güneşlik gibi durur. Ne zaman ki içinde bulunduğu durumdan ayrılır o zaman da imanı kendisine geri döner."[1076]

Öte yandan İbn Mende, "Zina edenin o esnada imânı kâmil değildir" tezine de muhtemelen aynı hadisin farklı bir versiyonundaki " والتوبة معروضة /tövbe ise ona arz edilmiş durumdadır yani o, tövbe ettiği takdirde tövbesinin kabulü umulur" [1077] ziyadesine dayanarak ulaşmıştır. Ayrıca o, bu görüşün zayıf bir görüş olduğunu veya başkasından aldığına dikkat çekmek için onu قيل/kîle kipiyle kaydetmiştir. [1078]

İbn Mende, bu te'vîlleriyle Haricîlerin ve Mu'tezilîlerin siyasi maksatlarla kendilerine muhâlif düşünen insanları tekfîr etmeleri, haklı veya haksız sebeplerle birbirlerine kılıç çeken Müslüman kişi ve grupları İslâm'dan ihrac etmeleri tavrı karşısında sahâbenin, tâbiînin ve selef ulemâsının büyüklerinden rivâyet edilen ve sıhhat derecesi de Buhârî ve Müslim'in şartlarına muvafık olan hadislerle cevap vermekte, Ehl-i sünnetin "orta yol" nazariyesine, muktesid ve mu'tedil anlayışına

[1074] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 223-4.
[1075] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 595; Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 304-5.
[1076] Ebû Dâvûd, Sünnet 16 (nr. 4690); Tirmizî, İmân 11 (nr. 2625).
[1077] Buhârî, Hudud 21 (nr. 6810); Müslim, İmân 104; Ebû Dâvûd, Sünnet 16 (nr. 4689); Tirmizî, İmân 11 (nr. 2625).
[1078] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 599-600.

vurgu yapmaktadır.[1079]

3. 2. 7. 2. İki Rivâyet Arasındaki Teâruzu Gidermesi

İbn Mende dış görünüşü bakımından tezat teşkil ediyormuş gibi duran hadisleri incelemiş ve onları te'lîf etmeye çalışmıştır. Buna misal olarak şu uygulaması zikredilebilir: Nitekim o, önce Resûlullah'ın (s.a.s.) künyesi "Ebu'l-Kâsım" ile künyelenmeyi yasaklayan rivâyetleri ele almaktadır: Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Benim ismimle isimlenin ama künyemle künyelenmeyin"[1080] ve "İsmimle künyemi bir kimse de toplamayın."[1081] Daha sonra da o, bu hadislere mukabil olan; Hz. Peygamber'in (s.a.s.) künyesiyle künyelenmenin bir sakıncası olmadığını ifade eden rivâyete yer vermiştir: Ali (r.a.) Hz. Peygamber'e (s.a.s.) "Eğer sizden sonra bir çocuğum olursa ona hem isminizi hem de künyenizi vermeme müsaade eder misiniz?" dediğinde Hz. Peygamber (s.a.s.) "Evet koyabilirsin"[1082] buyurmuşlardır.

İbn Mende, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) künyesiyle künyelenmeyi yasaklayan ile O'nun künyesiyle künyelenmede sakınca olmadığını belirten rivâyetlerin zıt düşmediğini belirterek, görünüşte teâruz ve tenâkuz olduğu zannedilen bu durumu şöyle açıklamıştır: Hz. Peygamber'in (s.a.s.) künyesiyle künyelenmenin yasak olduğuna dair hadisler Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatta olmasına kayıtlıdır ve delili de şu hadistir: "Ashabtan birisi arkadaşına "Ya Ebe'l-Kâsım" diye çağırmıştı Hz. Peygamber (s.a.s.) hitabın kendisine olduğunu düşünerek ona dönmesi ile adam, "Ben sizi kastetmedim ya Resûlallah" demesi üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) "Benim ismimle isimlenin ama künyemle künyelenmeyin" buyurmuştur. İbn Mende, bu hadis ile yukarıda zikrettiğimiz Ali'nin (r.a.) Hz. Peygamber'in ismini ve künyesini kullanacağına dair izin aldığını belirten rivâyete istinaden Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonra karışıklık söz konusu olmadığından O'nun hem isminin hem de künyesinin bir çocuğa koymakta bir sakınca olmadığını belirterek hadisleri cem' ve te'lîf etmiştir.[1083] Ayrıca o, bu görüşünü pekiştirmek için sahâbîlerin ve tâbiînlerin çocuklarından olup künyesi Ebu'l-kâsım olanların uzunca bir listesini

---

[1079] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 305.
[1080] Buhârî, İlim 38 (nr. 110), Menâkib 20 (nr. 3538), Müslim, Edeb 1 (nr. 2131), 3 (nr. 2133), 5 (nr. 2133), 8 (nr. 2134).
[1081] Müsned, 38: 174.
[1082] Ebû Dâvûd Edeb 68 (nr. 4967).
[1083] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 17-23; Nitekim Ali, (r.a.) Hz. Peygamber'den (s.a.s) sonra bir oğluna "Muhammed" ismini ve "Ebu'l-Kâsım" künyesini koymuştur. Bu şahsiyet İslam tarihinde "Muhammed İbnü'l-Hanefiyye" diye Meşhûrdur.

kaydetmiştir.[1084]

3. 2. 8. Hadis Tenkitçiliği

İbn Mende hadisleri tenkit konusunda önemli şahsiyetlerden birisidir. Hatta dirayetli bir hadis münekkidi olması onun hadisçilik yönünden en önemli vasfıdır denilebilir. Zira İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) onun ricâlle ilgili eserlerinde rivâyetlerdeki illetleri açıklamasının mübalağasından yakınarak onu bu konuda tenkit etmiştir.[1085] İbnü'l-Esîr'in dikkat çektiği gibi o, kitaplarında kaydettiği rivâyetleri sened ve metin yönünden tenkit süzgecinden geçiren bir hadis mütehassısıdır. Bu itibarla eserleri kimi münekkidler tarafından Buhârî ve Müslim'in eserleriyle aynı kategoride değerlendirilmekte ve mutemed sayılmaktadır. Hakikaten İbn Teymiyye, batıl olarak hükmettiği bir rivâyet için şöyle bir gerekçe zikretmektedir: "Bu hadisin mutemed hadis kitapları olan Buhârî, Müslim, İbn Huzeyme ve İbn Hıbbân'in *Sahîh'*lerinde ve İbn Mende'nin... eserlerinde bulunmaması onun batıl ve kıymetsiz olduğunu göstermesi açısından sana kâfi gelmelidir." [1086] Ayrıca İbn Teymiyye, müfessir Sa'lebî ve emsallerinin önlerine gelen rivâyetleri istisnasız naklettiklerine ve hadis ilmindeki kıt bilgilerine değinirken sözü hadis ilminin büyük imamları olan Buhârî, Müslim vb.lerine getirir, İbn Mende'yi de bunların arasında zikreder. O, onların bazı vasıflarına da şöyle temas eder: "Bunlar hadiste hâfız, imâm, münekkid ve tahkîk ehli zevâttır."[1087]

Şimdi İbn Mende'nin hadis tenkitçiliğini farklı başlıklar altında misallerle inceleyelim:

3. 2. 8. 1. Sened Tenkidi

Asıl mevzuya geçmeden önce; İbn Mende'nin senedle ilgili muhtelif görüşlerini incelemenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. O, "sahîh hadisleri, nâzil isnadla rivâyet edenden veyahut hadiste yalancılığı sabit olandan başkası tahrîc edemez"[1088] diyerek isnad incelemesine oldukça önem verdiğine dikkat çekmektedir. Ancak hadislerin değerlendirilmesinde isnada öncelik veren İbn Mende'nin bu

[1084] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 21-35.
[1085] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe,* 1: 11.
[1086] İbn Teymiyye, *Telhîsu Kitâbi'l-istığâse,* 1: 57.
[1087] İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed b. Abdülhalim. *Minhâcu's-sünneti'n-Nebeviyye fî nakdi kelâmi'ş-şî'ati'l-kaderiyye.* thk. Muhammed Reşâd Sâlim, 1. Baskı, (Suudi Arabistan: Câmiatü İmâm Muhammed b. Suûd, 1986.) 7: 310-11.
[1088] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501.

görüşüyle çelişen bir kanâati de zikredilmektedir. Ondan nakledilen söz konusu görüş şöyledir: "(Herhangi bir hadisle ilgili hüküm vermen için) isnadın kokusu sana kâfi gelmelidir." [1089] Görüldüğü üzere bu metnin zahirine göre İbn Mende, hadisleri değerlendirme konusunda senede pek kıymet biçmemektedir denilebilir. Dolayısıyla bu mütenakız bilgilerin uzlaştırılması gerekmektedir. Hâfız Hamza b. Muhammed, "isnadın kokusu sana kâfi gelmelidir" sözünün:[1090] "(Hadisin değerlendirilmesinde senedinin ihmal edilmesi değil de) senedin devamını hatırlatacak kadar başının zikredilmesi" şeklinde anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. [1091] Böylece İbn Mende'nin de diğer münekkidler gibi hadisin değerlendirilmesinde isnada öncelik vermektedir, denilebilir.

Asıl konuya dönecek olursak; kaydettiği birçok rivâyetin râvileri ve isnadı hakkında değerlendirmelerde bulunan İbn Mende, senedlerdeki kusurları ortaya koymak suretiyle sened tenkidi yapmıştır. Şimdi bu hususla ilgili birkaç misal kaydedeceğiz:

Birinci misal: İbn Mende → Hamza b. Muhammed el-Kinânî (Mısır'da) → İshâk b. İbrahim b. Câbir → Yahya b. Abdullah → Muğîre b. Abdurrahman → Ebî'z-Zinâd → Muhammed b. Yahya b. Hibbân → İbn Muhayrîz → Ebû Saîd el-Hudrî tarîkiyle "azl"[1092] hadisini merfû' olarak rivâyet etmiştir.[1093] Daha sonra bu hadisin şu tarîklerle de rivâyet edildiğine dikkat çekmiştir:

Musa b. Utbe,[1094] Dahhâk b. Osman, Muhammed b. İshâk ve daha başkaları → Muhammed b. Yahya b. Hibbân'dan...

Muhammed b. Müslim ez-Zührî,[1095] Mekhûl eş-Şâmî ve Yahya b. Ebî Amr eş-Şeybânî → İbn Muhayrîz'den...

Salih b. Keysân, Ukeyl b. Hâlid, Muhammed b. Velîd ez-Zübeydî, Yunus b. Yezîd el-Eylî, Şuayb b. Ebî Cemre, Mâlik b. Enes ve Leys b. Sa'd → Zührî'den...

[1089] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 149; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 179.

[1090] Her ne kadar Hamza, bu açıklamasını İbn Mende ile aynı ibareyi kullanan İbn Mehdî'nin sözü için sarfetmişse de biz bu yorumun İbn Mende için de geçerli olduğunu düşünüyoruz. Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 499.

[1091] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 149; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 179.

[1092] Çocuk olmasın diye cinsi münasebet esnasında erkeğin menisini dışarı çıkarmasıdır.

[1093] Buhârî, Tevhîd 18 (nr. 7409), İ'tık 13 (nr. 2542), Megâzî 34 (nr. 4138); Müslim, Nikâh 125; Ebû Dâvûd, Nikâh 48 (nr. 2178); Müsned, 18: 190.

[1094] Müslim, Nikâh 126. Burada hadis şu tarîkledir: Müslim → Muhammed b. Ferac → Muhammed b. Zibrikân → **Musa b. Utbe → Muhammed b. Yahya b. Hibbân**...

[1095] Müslim, Nikâh 127. Burada hadis şu tarîkledir: Müslim → Abdullah b. Muhammed ed-Dubaî → Cuveyriye → Mâlik → **Zührî → İbn Muhayrîz**...

Ma'mer → Zührî → Ata' b. Yezîd → Ebû Saîd'ten...

İbrahim b. Sa'd → Zührî → Abdullah b. Abdullah b. Utbe → Ebû Saîd'ten...

İbn Uyeyne → Zührî → Sehl b. Sa'd'ten...

Ancak kaydettiği bu isnadların (aralarında Müslim'in *Sahîh*'inde kaydettiği rivâyetler de bulunmaktadır) hepsinin bir vehim ve hata olduğunu; sahîh olan rivâyetin ise, kendisinin yukarıda kaydettiği İbn Muhayrîz'in rivâyeti olduğunu belirtmiştir.

Diğer taraftan İbn Mende, ilgili hadisin şu tarîkle de tahrîc edildiğini belirtmiştir:

Ebû Seleme b. Abdurrahman ve Ma'bed b. Sîrîn[1096] → Ebû Saîd'ten...

Abdurrahman b. Bişr el-Ensârî,[1097] Muhammed b. Abdurrahman b. Sevbân, Kaz'a b. Yahya,[1098] Ebu'l-Vedâk Cebr b. Nevf[1099] ve Ebû Mutî' b. Avf → Mu'az b. Hişşâm → babasından → Yahya b. Ebî Kesîr'den...

Mezkûr hadisin sahâbîlerden de: Usâme b. Zeyd, Ebû Hüreyre, Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik ve İbn Abbâs'tan nakledilmiştir.

İbn Mende, bu tarîklerin de (Müslim'in *Sahîh*'inde kayıtlı olanlar dâhil) yukarıdaki tarîkler gibi hiçbirinin sâbit olmadığına, sâbit ve sahîh olan tarîkin ise, kendisinin Ebû Saîd el-Hudrî'den kaydettiği tarîk olduğuna dikkat çekmektedir.[1100]

Şu kadar var ki, İbn Mende'nin vehm/hata ve adem-i sübût olarak değerlendirdiği bu tarîklerle ilgili bir gerekçe zikretmeyişi ve ilgili isnadların bazısının Müslim'in *Sahîh*'inde de yer almaları, bizim -geniş ve teferruatlı bir çalışma yapmadan- bu konuda söz söylememizi oldukça zora sokmaktadır.[1101] Ancak durum böyle olmakla birlikte İbn Mende'nin bir hadisle ilgili bu kadar çok sened kaydetmesi ve onları sıhhat açısından değerlendirmesi onun senedlere ne kadar vakıf ve hâkim olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

<u>İkinci misal</u>: İbn Mende → Muhammed b. Ubeydullah → Musa b. Harun →

[1096] Müslim, Nikâh 128. Burada hadis şu tarîkledir: Müslim → Nasr b. Ali el-Cehdamî → Bişr b. Mufaddal → Şu'be → Enes b. Sîrîn → **Ma'bed b. Sîrîn → Ebû Saîd**'ten...

[1097] Müslim, Nikâh 131.

[1098] Müslim, Nikâh 132.

[1099] Müslim, Nikâh 133.

[1100] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 242-3.

[1101] Zira ilgili senetlerin bütün râvileri tek tek incelenmeli; onların birbiriyle olan muâsarat ve mülâkatları yanı sıra adâlet, hıfz yönlerinin de ortaya konulması gerekiyor. Ayrıca ilgili senetlerin mütâbi ve şâhitlerinin incelenmesi de gereken hususlar arasında yer almaktadır.

Süveyd b. Saîd → Fudayl b. İ'yâz b. Mes'ûd → A'meş → Ebî Süfyân → Câbir'den rivâyetle Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle dua ediyordu: "Ey Kalpleri halden hale evirip çeviren Rabbim! Kalbimi dinin üzerine sâbit kıl...[1102]

Daha sonra İbn Mende bu hadisin A'meş tarîkiyle gelen rivâyetlerinde birçok ihtilafın bulunduğuna dikkat çekmiştir:

Ebû Mu'aviye ve başkaları: → A'meş → Ebî Süfyân ve Yezîd er-Rakkâşî → Enes b. Mâlik'ten...

Cerîr b. Abdulhamîd ve başkaları: → A'meş → Yezîd er-Rakâşî → Enes b. Mâlik'ten...[1103]

Utbe b. Ebî Hakîm ve başkaları: → Yezîd er-Rakâşî → Enes b. Mâlik'ten...

Mansûr b. Ebî Nuveyra ve başkaları: → Ebû Bekr b. A'yyâş → A'meş → Ğuneym b. Kays → Enes b. Mâlik'ten...

İsmail b. Amr: → Kays b. Rabî' → A'meş → Sâbit el-Benânî → Enes b. Mâlik'ten...

İbn Mende bu isnadların hepsinin ma'lûl olduğunu belirtmektedir. Ayrıca mezkûr hadisin Sahâbîlerden; Aişe,[1104] Ümmü Seleme,[1105] Esmâ bint Yezîd, Ebû Zer, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Hüreyre ve daha başkaları tarafında da rivâyet edildiğini, ancak bu senetlerde de makâl/senedin kabul edilmesine engel olacak kusurların olduğuna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla o, ilgili hadisin sadece Sevrî ve Fudayl tarîklerinin sahîh olduğunu söylemektedir.[1106]

Yukarıdaki hadisi, Mu'aviye → A'meş → Ebî Süfyân → Enes b. Mâlik tarîkiyle kaydeden Tirmizî de A'meş tarîkiyle gelen rivâyette izdırabın bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca o, her ne kadar bazı kimseler A'meş → Ebî Süfyân → Câbir tarîkini tercih etmişseler[1107] de kendisi bu hadisin en sahîh varyantının A'meş → Ebî Süfyân → Enes tarîki olduğunu belirtmiştir.[1108]

Bu bağlamda İbn Mende sened tenkidi sadedinde önce sahîh ve sâbit gördüğü tarîki kaydetmekte daha sonra da kusurlu gördüğü varyantları vermektedir. Bunu da

[1102] Tirmizî Kader 7 (nr. 2140), De'avât 89 (nr. 3522), De'avât 124 (nr. 3587); Müsned, 19: 160. 21, 259-260,
[1103] İbn Mâce Dua 2 (nr. 3834).
[1104] Müsned, 41, 151; 43, 230.
[1105] Tirmizî De'avât 89 (nr. 3522); Müsned, 44: 138-9, 200, 278.
[1106] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 112.
[1107] İbn Mende'nin de tercih ettiği tarîk budur.
[1108] Tirmizî Kader 7 (nr. 2140).

"vehm",[1109] "turukun fîhâ (vechun fîhî) makâl"[1110] ve "lâ yesbut/tesbut"[1111] terim ve tabirleriyle ifade etmektedir.

3. 2. 8. 2. Seneddeki Zayıf Râvilere Dikkat Çekmesi

Yüce Allah'ın *"O'nun kürsüsü gökleri ve yeri kaplamıştır."* (Bakara 2/255) âyeti hakkında İbn Mende, Nehşel'den, o da Dahhâk'tan İbn Abbâs'ın "Kürsî'si ilmidir" dediğini naklederek şöyle diyor: "Bu hadis, bu vecihten sâbit değildir; çünkü Dahhâk, İbn Abbâs ile görüşmemiş ve ondan hadis işitmemiştir.[1112] Dolayısıyla bu rivâyet munkatı'dır. Ayrıca bu rivâyetin üzerinde dönüp dolaştığı yani kilit râvisi olan Nehşel[1113] de metrûk biridir.[1114]

3. 2. 8. 3. Senedde Mübhem Geçen İsmi Açıklaması

İbn Mende kaydettiği rivâyetlerin senedlerinde mübhem olarak zikredilen isimleri nadiren de olsa açıklamaya çalışmaktadır. Bu çalışmasıyla ilgili birkaç misal kaydedelim.

Birinci misal: İbn Mende, → İsmail b. Muhammed → Ahmet b. Mansûr er-Remâdî → Yahya b. Hammâd → Ebân b. Yezîd el-Attâr → Yahya b. Kesîr → Zeyd b. Selâm → Ebî Selâm → Hâris el-Eş'arî'den merfû' olarak tahrîc ettiği Hz. Yahya (a.s.) ile ilgili uzun bir rivâyetten sonra şöyle demektedir: Bu hadisin bir kaç tarîki vardır. Onlardan biri de İbnü'l-Mübârek → Ma'mer → Yahya b. Kesîr → Zeyd b. Selâm → dedesinden → Sahâbîlerden biri varyantıyla gelendir. İbn Mende, "sahâbîlerden bir adam" ifadesiyle ismi belirtilmeyen şahsın, Hâris el-Eş'arî olmasının kuvvetle muhtemel olduğuna dikkat çekerek mübhem geçen ismi tayin

---

[1109] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 203, 244; 2: 668; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 111, a.mlf., *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, 250, 265.

[1110] Fî isnadihi makâl: Senedinde kabul edilmesine engel olacak bir kusur bulunan hadis hakkında kullanılan bir sigadır. (Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 81.) İbn Mende'nin bu siga ile değerlendirdiği rivâyetler: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 111, 112, 124; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 163, 315; 2: 912,

[1111] Lâ tesbut: ilgili hadisin hasen olduğunu, sahîh olmadığını belirtmekte kullanılan bir siga. (Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 161.) İbn Mende'nin bu siga ile değerlendirdiği rivâyetler: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 251; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 874,

[1112] Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî (ö. 105/723) Horasanlıdır, *Sünen-i Erbaa* râvisi olup sadûk biridir. Ancak rivâyetlerinde pek çok irsâller vâkidir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 280.

[1113] Nehşel b. Saîd b. Vardân el-Vardânî (ö. ?) aslen Basralıdır, *Kütüb-i Sitte'*den sadece İbn Mâce'de rivâyeti bulunan metrûk bir râvidir. Ayrıca İshak b. Râhûye de onun kezzâb olduğuna dikkat çekmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 352, 566.

[1114] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 46.

etmeye çalışmaktadır.[1115]

İkinci misal: İbn Mende, → Ahmed b. İbrahim el-Bağdâdî → Muhammed b. Yezîd et-Taberî → Muhammed b. Ebû Hammâd er-Râzî → İbn Süleym → A'mâre → Medine ahalisinden olan **Ebû Muhammed** → Ömer'den *"Hani Rabbin, Âdemoğullarından bellerindeki zürriyetlerini alıp da onları kendi nefislerine şahit tutarak: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Dediği vakit, pekâlâ Rabbimizsin, şâhidiz dediler."* (A'raf 7/172) âyetinin tefsiriyle ilgili merfû' rivâyeti kaydetmiştir.[1116] Daha sonra da İbn Mende senetteki mübhem râviyi şöyle tanıtmıştır. Bu hadisi Ömer'den (r.a) rivâyet eden Medineli Ebû Muhammed'in, **Müslim b. Yesâr** veya **Nu'aym b. Rabî'a** olduğu söylenmektedir. Zira Mâlik b. Enes *Muvatta'* adlı eserinde bu hadis için şöyle bir sened kaydetmiştir: Zeyd b. Ebî Uneys → Abdulhamîd b. Abdurrahman → **Müslim b. Yesâr** → Ömer[1117] → Hz. Peygamber'den (s.a.s.) yukarıdaki hadisin bir kısmı kaydedilmiştir.[1118]

Ebû Abdurrahîm er-Rakî'den ise şöyle bir tarîk zikredilmiştir. Zeyd b. Ebî Uneys → Abdulhamîd b. Abdurrahman → **Müslim Yesâr → Nu'aym b. Rabî'a** → Ömer[1119] → Hz. Peygamber'den, nahvehü.[1120]

Üçüncü misal: İbn Mende, namazın her rekâtında zamm-ı süreden sonra İhlâs süresini okuyarak kırâatini tamamlayan seriyye komutanını Külsûm b. Zühdüm olarak tanıtmıştır.[1121]

3. 2. 8. 4. Metin Tenkidi

İbn Mende, birçok muhaddis gibi büyük himmetini metin tenkidinden ziyade isnad tenkidinde harcamıştır. Dolayısıyla da metin tenkidleri oldukça azdır. Şimdi bu hususla ilgili birkaç misal kaydedelim:

Birinci misal: "Ya Muaz! Allah'ın kulları üzerindeki hakkı ve kulların da

[1115] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 375-377.
[1116] Muvatta' Kader 2; Tirmizî, Tefsîr 8 (nr. 3075); Ebû Dâvûd Sünnet 17 (nr.4703), (nr.4704); Müsned, 1: 399-400.
[1117] Ayrıca Tirmizî ve Ebû Dâvûd da İmam Mâlik'ten bu tarîkle bu hadisi rivâyet etmişlerdir. Bkz. Tirmizî, Tefsîr 8 (nr. 3075), Ebû Dâvûd Sünnet 17 (nr.4703).
[1118] Muvatta' Kader 2.
[1119] Ebû Dâvûd'un da kaydetmiş olduğu bu senetle ilgili Tirmizî şöyle demektedir. Müslim'in Hz. Ömer'den doğrudan rivâyetinin bulunmadığından dolayı burada aralarında başka bir râvi bulunmalıydı. Bkz. Tirmizî, Tefsîr 8 (nr. 3075), Ebû Dâvûd Sünnet 17 (nr.4703).
[1120] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 51-2.
[1121] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 65-6.

Allah'ın üzerindeki hakkı nedir bilir misin?..[1122] ifadeleriyle başlayan meşhûr hadisin bir kaç tarîkini kaydeden İbn Mende, bu hadisin Ebû'l-Ahvas tarîkinde: "merkebin adının U'feyr olduğu" ziyadesinin bulunduğuna dikkat çekmektedir.[1123] Ancak o, mezkûr hadisin Ebû Mes'ûd → Ebû Dâvûd → Şu'be tarîkinde söz konusu ziyadenin bulunmasının bir vehim ve hata sonucu olduğunu beyan etmektedir.[1124]

İkinci misal: "Bir bedevinin (Sa'd İbnü'l-Ahrem) Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gelip kendisini Cennete sokacak amelleri söylemesini istemesi..." üzerine îrâd edilen hadisi kaydeden İbn Mende, bu hadisi Buhârî'nin, Muhammed b. Abdurrahîm → Affân → Vüheyb → Yahya b. Saîd → Ebû Zur'a → Ebû Hüreyre şeklinde muttasıl olarak; Musedded → Yahya → Ebû Hayyân → Ebû Zur'a tarîkiyle de mursel olarak[1125] kaydettiğini; Müslim'in ise, aynı hadisi Ebû Bekr İbn İshâk → Muhammed b. İshak es-Sağğânî → Affân → Vüheyb → Yahya b. Saîd → Ebû Zur'a → Ebû Hüreyre varyantıyla tahrîc ettiğini belirtmektedir.[1126] Ayrıca Müslim'in rivâyetinde; bedevinin daha sonra "Allah'a yemin ederim ki, ebediyen bundan ne fazla bir şey yaparım ne de eksik bir şey bırakırım" dediğini nakleden İbn Mende, "ne de eksik bir şey bırakırım" ziyadesinin Muhammed b. İshak'ın teferrüdü olmakla birlikte bir vehim ve hata olabileceğini düşündüğünü belirtmektedir. Şu kadar var ki, İbn Mende bu ziyadenin hadisin aslında bulunduğunu kabul etmektedir. Zira o, bu ziyadenin Talha b. Ubeydullah ve Enes b. Mâlik tarîkiyle nakledilen rivâyetlerde bulunduğunu belirtmektedir. [1127]

3. 2. 8. 5. Rivâyetin Vecihlerini Karşılaştırıp Sahihini Zayıfından Ayırması

"Allah rızası için (bivechilleh) bana bir şeyler verin diyerek dilenen kişi mel'undur/lanetlidir" rivâyetini kaydeden İbn Mende, bunun sened ve metin yönünden illetli olduğuna dikkat çekerek reddetmektedir. Şöyle ki, o, bu rivâyetin, sened bakımından (gerekçe belirtmeden) sâbit olmadığını, ayrıca sika kimselerin muttasıl olarak Hz. Peygamber'den naklettikleri birçok sahih hadise de aykırı

[1122] Buhârî, Libâs 101 (nr. 5967), İsti'zân 30 (nr. 6267), Rikâk 37 (nr. 6500), Tevhîd 1 (nr. 7373); Müslim, Îmân 48, 50, 51; Tirmizî, Îmân 18 (nr. 2643); İbn Mâce Zühd 35 (nr.4296); Müsned, 16: 464, 353; 21: 282; 36: 317...
[1123] Ayrıca bu tarîk muttefekun aleyhtir. Bkz. Buhârî, Cihâd 46 (nr. 2856); Müslim, Îmân 49.
[1124] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 243-4.
[1125] Buhârî, Zekât 1 (nr. 1397).
[1126] Müslim, Îmân 14, 15.
[1127] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 269-270.

olduğunu belirtmektedir. Zira hadis imamları ceyyid senetlerle[1128] Ammâr b. Yâsir, Zeyd b. Sâbit, Ebû Usâme, Abdullah b. Ca'fer ve daha başka sahâbîlerden buna mukabil makbul hadisler zikretmişlerdir. Mesela Hz. Peygamber'den (s.a.s) "Sizden Allah için (bivechilleh diyerek) isteyene veriniz" buyurması yanı sıra O'nun, "eselüke bivechike" diyerek Allah'a yakarışta bulunduğu ve O'na sığındığı da kaydedilmektedir.[1129] Böylece İbn Mende, ilgili rivâyetlerin farklı tarîklerine temas ederek münker olanlarını tespit etmeye çalıştığı görülmektedir.

3. 2. 9. Hadisteki İlletleri Tespiti

3. 2. 9. 1. Muttasıl Rivâyetin Munkatı Olduğunu Tespiti

"Ey Mu'az! Allah'ın kulları üzerindeki hakkı ve kulların da Allah'ın üzerindeki hakkı nedir bilir misin?[1130] ifadeleriyle başlayan meşhur hadisinin bir kaç tarîkini kaydeden İbn Mende, bu hadisin ayrıca Abdülmelîk b. U'meyr → İbn Ebî Leyla → Mu'az b. Cebel tarîkiyle de merfû' olarak rivâyet edildiğine[1131] ancak İbn Ebî Leyla'nın Mu'az b. Cebel'i görmediğini, dolayısıyla da ikisi arasında inkitâ bulunduğunu belirtmiştir.[1132] İbn Mende'nin dikkat çektiği gibi Abdurrahman İbn Ebî Leyla (ö. 80-81/699-700), Mu'az b. Cebel'e (ö. 18/639) yetişmemiştir. Zira o, doğum tarihini Hz. Ömer'in hilafetinin bitişine 6 sene kala olarak belirtmiştir.[1133] Bilindiği üzere Hz. Ömer hicrî 23'te vefat etmiştir.[1134] Böylece İbn Ebî Leyla hicrî 18'de (miladî 638) doğmuştur. Şüphesiz bu tarih de Mu'az b. Cebel'in vefat tarihidir.[1135]

3. 2. 9. 2. Merfû' Rivâyetin Merfû' Olmadığını Tespiti

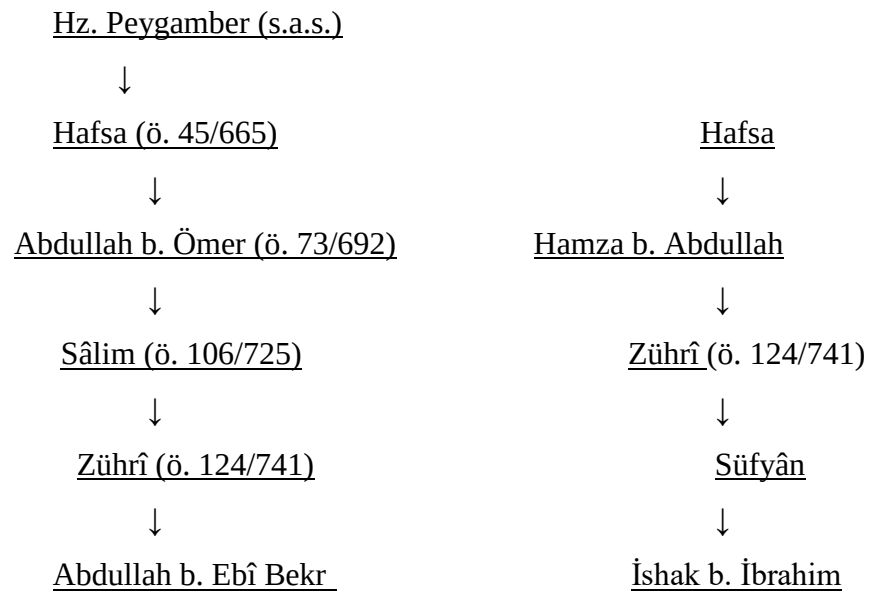
İbn Mende, merfû' olarak tahrîc edilen kimi hadislerin farklı tarîklerini tespit etmek suretiyle sahâbe üzerine mevkûf olduğuna karar kılmıştır. Bununla ilgili misalleri kaydedelim:

[1128] Hasen li-zâtihi mertebesinden yüksek olmakla beraber sahîh derecesine vardığından tereddüd edilen hadis. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 50.
[1129] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 98-9.
[1130] Buhârî, Libâs 101 (nr. 5967), İsti'zân 30 (nr. 6267), Rikâk 37 (nr. 6500), Tevhîd 1 (nr. 7373); Müslim, Îmân 48, 50, 51; Tirmizî, Îmân 18 (nr. 2643); İbn Mâce Zühd 35 (nr. 4296); Müsned, 16: 464, 353; 21: 282; 36: 317...
[1131] Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Ca'fer → Şu'be → Abdülmelîk b. U'meyr → Abdurrahman İbn Ebû Leyla → Mu'az b. Cebel tarîkiyle merfû' olarak kaydetmiştir. Bkz. Müsned, 36: 332.
[1132] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 245-6.
[1133] İbn Ebû Hâtim er-Râzî, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbü'l-Merâsîl,* thk. Şükrullah Ni'metullah Kûcânî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397/1976), 126.
[1134] İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 412.
[1135] İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 535.

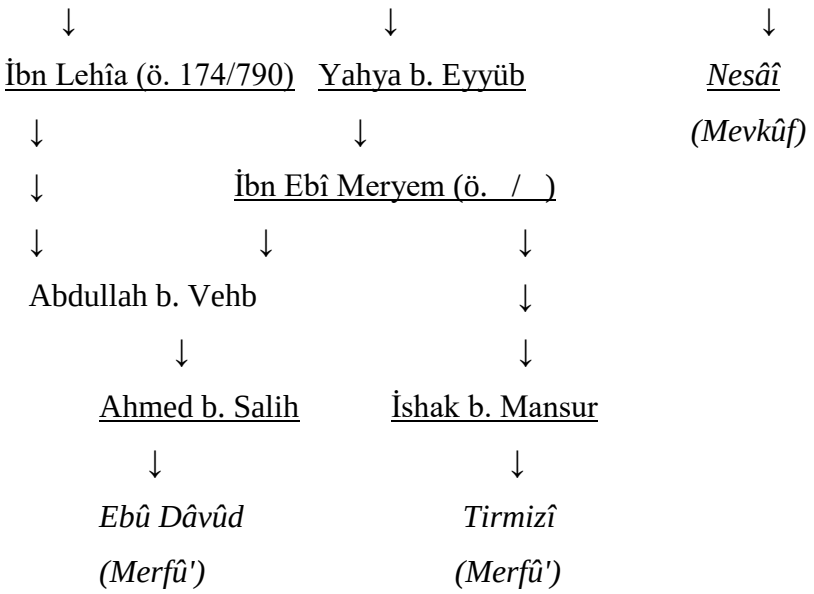
Birinci misal: İbn Mende'nin Hayseme ve Muhammed b. Eyyub → Hilâl b. el-Alâ' → Süleyman el-Ğaylânî → Ubeydullah b. Ömer → Zeyd b. Ebû Uneyse → Ameş → Ebû Salih → Ebâ Hüreyre tarîkiyle naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: *"...Hâlbuki yemişlerinde bazısını bazısına tafdil ediyoruz..."* (Rad 13/4) âyetinin tefsiriyle ilgili Hz. Peygamber (s.a.s.) "Hurma vb. meyvelerde tatlılık ve ekşiliğin bulunma halidir" diye açıklamaktadır. Ayrıca bu hadisi Seyf b. Muhammed'in de Ameş'ten merfû' olarak rivâyet ettiğine dikkat çeken İbn Mende, bu rivâyetin ancak sahâbe sözü (mevkûf) olabileceğini belirterek merfû' olmadığına hükmetmektedir.[1136]

İkinci misal: İbn Mende'nin Hüseyn b. Ca'fer ez-Zeyyât → Yusuf b. Yezîd → Abdullah b. Abdulhakem → Leys b. Sa'd → Abdullah b. Ebû Bekr → İbn Şihâb ez-Zührî → Sâlim → babası Abdullah b. Ömer → Hafsa tarîkiyle naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: "Kim orucu fecirden önce niyetle kesin kılmazsa onun orucu yoktur."[1137] İbn Mende, "Bu hadis, her ne kadar başka tarîklerle de merfû' olarak nakledilmişse de hadisin üzerinde dönüp dolaştığı yani kilit râvisi olan Zührî'den mevkûf olarak rivâyeti daha meşhur" diyerek ilgili hadisin mevkûf olmasını tercih etmektedir.[1138]

Bu rivâyetin merfû' ve mevkûf tarîklerini aşağıdaki şemada görmek mümkündür.

[1136] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 203.
[1137] Ebû Dâvûd, Savm 71 (nr. 2454); Tirmizî, Savm 33 (nr. 730); Nesâî, Savm 68 (nr. 2338, 2339, 2340).
[1138] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 949. Diğer örnekler için bkz. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 671-3; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 45; a.mlf., *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 179-180,

Sened şemasında da görüldüğü üzere; merfû' ya da mevkûf olmasında ihtilaf bulunan bu hadisin, Ebû Dâvûd merfû' rivâyetini tercih etmiş olacak ki onun metnini ve senedini kaydetmiştir. Ancak bunun yanında o, ilgili hadisin; Ma'mer, Zübeydî, İbn Uyeyne ve Yunus el-Eylî'nin İbn Şihâb ez-Zührî'den rivâyetlerinde Hz. Hafsa'ya mevkûf olarak kaydettiklerine de dikkat çekmeyi ihmal etmemiştir.[1139]

Tirmizî de şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: Hafsa'dan (r.a.) nakledilen bu hadisin merfû' olarak sadece bu tarîkini bilmekteyiz. Zira Zührî'den nakledilen tarîkte sadece Yahya b. Eyyüb merfû' olarak nakletmekte; diğer râviler ise, mevkûf olarak rivâyet etmektedirler. Bunun yanı sıra bu hadis, Nâfi' kanalıyla da İbn Ömer'den mevkûf olarak kaydedilmekte; ayrıca bu tarîk diğerlerinden daha sahîhtir.[1140]

Nesâî ise bu hadisle ilgili "Râvilerin Hafsa'nın Rivâyetindeki İhtilafları" diye bir bâb başlığı açmakta ve altında da Hz. Hafsa'dan merfû' ve mevkûf olarak nakledilen hadislere yer vermektedir.[1141]

Şu da var ki, İbn Mende bazen bir tercihte ve yorumda bulunmadan ilgili hadisin merfû' ve mevkûf rivâyetlerini kaydetmekle yetinmektedir.[1142]

[1139] Ebû Dâvûd, Savm 71 (nr. 2454).
[1140] Tirmizî, Savm 33 (nr. 730).
[1141] Nesâî, Savm 68. Merfû' olan rivâyetler: (nr. 2331, 2332, 2333, 2334); Mevkûf olanlar: (nr. 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340); Hz. Aişe'den mevkûf olan rivâyet: (nr. 2341); İbn Ömer'den mevkûf olarak nakledilenler: (nr. 2342, 2343).
[1142] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 356-7; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 45.

3. 2. 9. 3. Rivâyetteki İdrâcı Tespiti

Birinci misal: İbn Mende'nin, İsmail el-Bağdâdî → İsmail b. İshak → İsmail b. Ebî Uveys → kardeşinden → Süleyman b. Bilâl → Yahya b. Saîd → İbn Şihâb → Saîd b. el-Müseyyeb → Ebâ Hüreyre'den rivâyetine göre Resûlullah (s.a.s) şöyle buyurmuştur: "Tüm insanlarla Allah'tan başka ilah yoktur deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Allah'tan başka ilah yoktur dediklerinde mallarını ve canlarını benden kurtarırlar. Ancak bundan İslam'ın hakkı müstesnadır. Ayrıca onların gizli durumlarının hesabı da Allah'a kalmıştır.[1143] Daha sonra Hz. Peygamber (s.a.s.) Yüce Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de böbürlenen bir topluluktan bahsettiğini haber vermektedir. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: "*Çünkü onlara la ilahe illallah/Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur dendiği zaman büyüklük tasladılar."* (es-Saffât 37/35) ve *"O inkâr edenler kalplerinde o bağnazlığı yani, cahiliye bağnazlığını kaynattığı sıradaydı ki, işte o zaman Allah, peygamberinin ve müminlerin üzerine sukûneti (iç huzuru) indirdi ve onlara, takvâ kelimesine tutunmayı gerekli kıldı; onlar da ona zaten en layık ve ehliyetli kimseler idiler..."* (Fetih 48/26) Takvâ kelimesi; "la ilahe illallah Muhammed Resûlullah/Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur ve Muhammed Allah'ın Resûlüdür" sözüdür. Müşrikler, Hudeybiye günü Hz. Peygamber (s.a.s.) ile anlaşma yaparken kibirlenip bu yüce kelimeden yüz çevirmişlerdi.

İbn Mende, hadisin sonunda yer alan "takvâ" kelimesinin tefsir edildiği bölümün Zührî'nin sözü olabileceğine dikkat çekerek müdrec olduğunu belirtmektedir.[1144]

İkinci misal: İbn Mende'nin, Hasan et-Taraifî → İbrahim b. Merzûk → Osman b. Ömer → İsrâîl → Ebû İshak → Vehb b. Câbir → Abdullah b. Amr tarîkiyle naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: "Geçimini sağlaması gerekenleri ihmal etmek, kişiye günah olarak yeterdir. Daha sonra da Hz. Peygamber (s.a.s.) güneşten bahsetti ve dedi ki: "Güneş battıktan sonra semâ'ya yükselir (hal diliyle) selam verip secdeye kapanır. Böylece yörüngesinde devam etmek üzere kendisine izin verilir. Bu, böyle devam ederken bir gece secde eder ancak secdesi kabul edilmez, selam verir, selamına icabet verilmez ve nihayet seyrine devam etmek için izin ister ancak

[1143] Müslim, Îmân 32-36; Ebû Dâvûd, Cihâd 95 (nr. 2640, 2641), Zekât (nr. 1556); Tirmizî, Îmân 1 (nr. 2606-8), Tefsîr süre 88 (nr. 3341); İbn Mâce Fiten 1-3 (nr. 3927-9); Dârimî, Siyer 10 (nr. 2638); Müsned, 14: 222, 481; 15: 286; 16: 138-9, 308, 481, 489; 22: 119, 423; 23: 18...

[1144] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 360.

kendisine izin verilmez. Bunun üzerine kendisine şefaatçi arar ancak şefaatçi de bulamaz. Doğunun uzaklarda kaldığını dillendirir yine de kendisine izin verilmez. Derken Fecr vakti gelecek de kendisine içinde bulunduğu mekândan (batıdan) doğması emredilecek ve o zamanda *"Rabbinin bazı alâmetlerinin gelmesini bekleyecekler. Rabbinin bazı alâmetleri geldiği gün, önceden inanmış ya da imanında bir hayır kazanmamış olan kimseye artık imanı bir fayda sağlamayacak."* (el-En'am 6/158) âyeti tecelli edecektir.

İbn Mende, bu hadisin güneşle ilgili olan son kısmının Abdullah b. Amr'ın sözü (mevkûf) olup müdrec olduğunu belirtmektedir.[1145] Ancak İbn Mende'nin zikrettiği bu rivâyet muteber hadis kitapları olan *Kütüb-i Tis'a*'da iki farklı hadis olarak kaydedilmiştir. Zira bu hadisin sadece aile bireyleriyle ilgili olan üst kısmı Ebû Dâvûd ve Ahmed b. Hanbel'de şöyle yer almaktadır:

Ebû Dâvûd'un Muhammed b. Kesîr → Süfyân → Ebû İshak → Vehb b. Câbir → Abdullah b. Amr'den rivâyete göre Resûlullah (s.a.s) şöyle buyurdu: Geçimini sağlaması gerekenleri ihmal etmek, kişiye günah olarak yeterdir.[1146]

Söz konusu hadisin güneşle ilgili olan kısmı ise Buhârî, Müslim ve Tirmizî tarafından büyük sahâbî Ebû Zerr el-Ğifârî'den merfû' olarak nakledilmiştir:

Müslim b. Haccâc'ın, Yahya b. Eyyüb ve İshak b. İbrahim → İsmail b. Uleyye → Yunus → İbrahim b. Yezîd et-Teymî → babasından o, da Ebû Zerr el-Ğifârî'den rivâyet ettiğine göre: "Bir ara Hz. Peygamber (s.a.s.) yanındakilere biliyor musunuz bu güneş nereye gidiyor? Diye sordu. Allah ve Resûlü daha iyi bilir diye karşılık verdiler. O, tâ arşın altındaki karargâhına varıncaya kadar gider ve secdeye kapanır. Kendisine "kalk geldiğin yere dön!" denilinceye kadar o halde kalır. Bunun üzerine geri döner ve sabahleyin doğduğu yerden tekrar doğar. Sonra (yine) arşın altındaki karargâhına varıncaya kadar gider ve secdeye kapanır. Kendisine "kalk geldiğin yere dön!" denilinceye kadar o halde kalır. Bunun üzerine (yine) geri döner ve sabahleyin doğduğu yerden doğar. Nihayet artık insanlar onun hiçbir halini yadırgamaz olduğu halde arşın altındaki o karargâhına varıncaya kadar akıp gider. Bir ara kendisine battığın yerden doğ denilir. O da battığı yerden doğar. Hz. Peygamber (s.a.s.) ilave etti: Bu durum ne zamandır bilir misiniz? Bu, kişiye imanın fayda vermeyeceği zamandır: *"O zamanda, önceden inanmış ya da imanında bir*

[1145] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 138-9.
[1146] Ebû Dâvûd, Zekât 45 (nr. 1692); Müsned, 11: 36, 419, 424, 432.

hayır kazanmamış olan kimseye artık imanı bir fayda sağlamaz." (el-En'am 6/158).[1147]

3. 2. 10. Hadis Edâ Usûlü

3. 2. 10. 1. Edâ Sîgaları

İbn Mende rivâyet ettiği hadislerin kahir ekseriyetini "ahberenâ" sigasıyla; nadiren de "haddesenâ" ve "enbeenâ" sigalarıyla rivâyet etmiştir. Yani o, rivâyet ettiği hadisleri genellikle cezm sigasıyla rivâyet etmiştir. Ancak bu durumun dışına çıkıp temrîz sigasıyla rivâyette bulunduğu da olmuştur.

Şimdi onun hadis edasında kullandığı bu sigaları inceleyelim:

1. Ahberenâ:[1148] İbn Mende genel olarak hadisleri bu siga ile rivâyet eder. Hatta *Kitâbü't-Tevhîd* ve *er-Redd ale'l-Cehmiyye* adlı eserlerinin neredeyse tamamını bu sigayla rivâyet etmiştir.[1149] Ayrıca o, bu sigayı genellikle mutlak yani kayıtsız olarak kullanmaktadır. Bu da müellifimizin hadisleri semâ' yoluyla aldığını gösterir. Zira semâ'da kullanılan üçüncü derecedeki tabir "ahberenâ"dır. Bu tabirin semâ'da kullanılışına çok rastlanır. Hatta hadis ehlinden bir cemaat, işittikleri hadisleri yalnız bu tabirle haber vermişlerdir.[1150] Sehâvî de müellifimizi bu cemaate dâhil etmiş ve onun da işittikleri hadisleri yalnız bu tabirle rivâyet ettiğine dikkat çekmiştir.[1151] Ancak şunu belirtmeliyiz ki, Sehâvî burada genelleme yapmıştır. Zira - birazdan da görüleceği üzere - çok az da olsa İbn Mende "haddesenâ" sigasını da kullanmıştır.[1152] Ayrıca hadisleri semâ' yoluyla aldığını göstermek için "ahberenâ" sigasını kullanan İbn Mende, semâ' dışındaki bir yolla almış olduğu rivâyeti sevk ederken bu sigayı

[1147] Buhârî, Bedu'l-halk 4 (nr. 3199), Tevhîd 22 (nr. 7424); Müslim, Îmân 250; Tirmizî, Fiten 22 (nr. 2186), Tefsîr 37 (nr.3227); Müsned, 35: 282, 429,

[1148] Semâ' kırâat, icâzet, el-munâveletu'l-makrûne bi'l-icâze ve mukâtebe yollarından biriyle (ve birden fazla şahısla birlikte) alınan bir hadisi başkasına rivâyet (edâ') ederken kullanılan bir siga. Ancak özellikle semâ' ve kırâatin dışındaki alış şekillerinde alış şeklini belirten; "icâzeten", "munâveleten" gibi bir ilave ile birlikte kullanılması uygun görülmüştür. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 17.)

[1149] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 63, 65, 68, 82, 85, 93, 94, 156, 163, 168, 279; 2: 15, 34, 112, 202; 3: 25, 30, 150, 235, 302, 308; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 37, 43, 68, 97; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 173, 177, 184, 188, 194; 2: 565, 570, 578, 590.

[1150] Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Kifâye fî İlmi'r-rivâye,* thk. Ebû Abdullah es-Süvarkî ve İbrahim Hamdi el-Medenî, (Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 284; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 236.

[1151] Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 2: 163.

[1152] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 509.

mukayyed olarak kullanır. Mesela, "ahberenâ icâzeten" gibi.[1153]

2. Enbeenâ: [1154] İbn Mende'nin ahberenâ'dan sonra en çok kullandığı sigadır. [1155] İbn Mende bu sigayı genellikle mutlak olarak kullanmasına karşın mukayyet istimali de bulunmaktadır.[1156]

3. Haddesenâ: [1157] İbn Mende semâ'a delalet eden bu sigayı çok az kullanmıştır.[1158]

4. Ruviye:[1159] Temrîz sigası olan bu tabiri İbn Mende çok az kullanmıştır.[1160]

Böylece denilebilir ki, İbn Mende, ahberenâ, haddesenâ ve enbeenâ gibi cezm sigaları yanı sıra ruviye gibi temrîz sigasıyla da rivâyette bulunmuştur.

3. 2. 10. 2. Hadis Edâ Usûlü

İbn Mende, hadisleri eda ederken onların alış usulüne dikkat çekilmesi gereken durumları belirtmeyi asla ihmal etmemiştir. Mesela hadisi icâzet yoluyla aldığına[1161] ve nerede ve hangi yılda aldığına işaret etmesi gibi.[1162] Böylece o, bu metoduyla hadis edasındaki titizliğini ortaya koymuştur.

3. 2. 11. Hadisleri Değerlendirme Usûlü

3. 2. 11. 1. Hadisleri Değerlendirmede Kullandığı Tabirler

İbn Mende eserlerinde kaydettiği rivâyetleri usûl-i hadis açısından değerlendirmekte ve hadisin sıhhatine veya adem-i sıhhatine dikkat çekmektedir. Şu da var ki, değerlendirmeden rivâyet ettiği hadisler de azımsanmayacak kadar çoktur.

[1153] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 191, 212, 324, 412, 471, 570, 584..; a.mlf., *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 39, 335.

[1154] Hocanın okuması (semâ'), rivâyet izni vermesi (icâzet) ve hadis kitabını öğrenciye elden verip içindeki hadisleri rivâyet etmesine müsâde etmesi (munâvele makrûne bi'l-icâze) usullerinden biriyle alınmış olan bir hadisi başkasına naklederken kullanılan bir siga. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 65.

[1155] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 167, 168, 169, 174, 181, 185, 196, 201, 204..; 2: 566, 568, 573, 574, 580...

[1156] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 436.

[1157] İmlâ', semâ', kıraât, icâzet, munâvele ve mukâtebe yollarından biriyle alınan bir hadisi başkasına rivâyet ederken kullanılabilen bir siga, bir kalıp-söz. Zikredilen hadis öğrenme yollarından semâ' dışındakilerde ekseriya öğrenme şeklini belirten bir kelime eklenir; "haddesenâ kitâbeten", "haddesenâ munâveleten" gibi. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 92.

[1158] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 172, 199; 2: 893, 921, 948; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 137; 3: 66, 81; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 35, 38, 82.

[1159] "Bize rivâyet edildi..." manasında olup bu sigayı kullanan râvinin hadisi söz konusu hocadan doğrudan almadığını gösterir. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 260.

[1160] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 176; 3: 97; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 65,

[1161] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 191, 212, 324, 412, 471, 570, 584..; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 436; a.mlf., *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 39, 335.

[1162] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 93; 3: 97; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 51.

İbn Mende'nin değerlendirmelerde en çok kullandığı tabir sıhhatle ilgilidir. Zira eserlerinin tahrîcini yapan muhakkiklerin de belirttiği gibi onun rivâyet ettiği hadislerin kâhir ekseriyeti *Sahîhayn, Sünen-i Erba'a* (Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce) ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i gibi muteber eserlerde de yer almakta[1163] veya onların şartlarına uymaktadır. Dolayısıyla - *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid* adlı eserini müstesnâ tutacak olursak - araştırabildiğimiz kadarıyla onun zayıf rivâyetleri az olmakla birlikte kendisi de onlara pek de dikkat çekmemektedir.

Şimdi İbn Mende'nin hadisleri değerlendirmede kullandığı bazı tabirleri belirtmeye çalışalım.

1. Sâbitun bi't-tifâk: Bu tabir ile İbn Mende'nin Buhârî ve Müslim'in beraber rivâyet ettikleri hadisleri kastettiği aşikârdır.[1164] Çünkü o, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*'de müttefekun aleyh olarak değerlendirdiği ilk hadis için "sâbitun bi't-tifâk mine'l-Buhârî ve Müslim" diye açıklarken[1165] diğer yerlerde ise ihtisâr edip sadece "sâbitun bi't-tifâk" demektedir.[1166]

2. Muttasilun Sahîhun Meşhûrun: İbn Mende bazı rivâyetleri bu tabirle değerlendirmiştir.[1167] O, bu tabirle ilgili hadisin senedinin herhangi bir yerinde kopukluğun bulunmamasıyla birlikte, hadisin sahih ve aynı zamanda meşhûr olduğunu ifade etmeyi amaçlamış olmalıdır. Ayrıca onun "Meşhûr"dan kastı, rivâyetleri toplanan meşhur imamlardan bir cemaatin (topluluğun) rivâyette bulunmasıdır. Yani ilgili rivâyet meşhur imamdan en az dört isnadla nakledilmelidir.[1168] Mesela Meşhûr olarak nitelediği bir hadisin ardından, bu hadisi Ebî Hâzim ve başkaları tarîkiyle Meşhûr olduğunu anlatması,[1169] ya da ilgili hadisin Hişâm'dan Meşhûr olduğunu belirtmesi gibi.[1170]

3. Meşhûrun Muttasilun Sahîhun:[1171] Bu tabir yukarıdaki tabirle aynıdır. Ancak aralarındaki fark, tabirlerin takdim ve tehir edilmesidir. Dolayısıyla o, bu

---

[1163] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 108.
[1164] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 81.
[1165] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 36.
[1166] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 41, 42, 76-7, 85; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 200.
[1167] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 261-2; 3: 97.
[1168] Zira - yukarıda da temas ettiğimiz üzere - kendisi Meşhûr hadisi şu şekilde tarif etmektedir: "Zührî ve Katâde gibi rivâyetleri toplanan imamlardan bir cemaatin rivâyet ettiği hadistir." Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs,* 270; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 2: 73; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 268; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 274; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 107-8.
[1169] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 97.
[1170] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 261-2.
[1171] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 364.

tabirle de ilgili hadisin meşhur ve sahih olduğunu belirtmek istemiş olmalıdır.

4. Muttasilun Sahîhun,[1172] **Sahîhun Muttasilun:**[1173] İbn Mende bu tabirlerdeki takdim ve tehirlerin özel bir anlamının olduğunu beyan etmemiştir. Ancak bu tabirlerle ilgili hadisin sahih olduğunu ifade etmeye çalıştığı açıktır.

5. Sahîhun:[1174] Onun bu tabir ile hadisin sahih olduğunu ifade ettiğinde şüphe yoktur.

6. Muttasilun Sâbitun:[1175] Kanaatimizce İbn Mende, bu tabirle hadisin senedinin inkıta'dan salim ve aynı zamanda sahîh/sâbit olduğunu belirtmek istemektedir.

7. Sâbitun:[1176] İbn Mende, bu tabirle hadisin sâbit yani sahîh olduğunu belirtmek istemiş olmalıdır.

8. Hasenun Sahîhun:[1177] İbn Mende'nin birçok tarîki bulunan rivâyetlerle ilgili bu tabiri kullanmasından yola çıkarak denilebilir ki, o, bu tabirle bu senedlerin bazısının hasen bazısının da sahîh olduğuna dikkat çekmek istemiştir.

9. Hasenun Meşhûr:[1178] O, bu tabirle ilgili hadisin hasen ve meşhur olduğunu belirtmek istemiş olmalıdır.

10. Hasenun:[1179] İbn Mende'nin kullandığı bir başka tabirdir. Bu tabirle hadisin yalnız hasen olduğunu kastetmiş olmalıdır.

11. Muttasilun Meşhûrun:[1180] İbn Mende, bu tabirle hadisin meşhur olmakla birlikte aynı zamanda senedinin muttasıl olduğunu dolayısıyla da ilgili hadisin sahîh olabileceğini vurgulamak istemiş olmalıdır.

12. Muttasilun:[1181] İbn Mende, bu tabirle hadisin senedinin inkıta'dan salim olduğuna dikkat çekmek istemiştir.

13. Garîbun:[1182] İbn Mende, bu tabirle ilgili hadisin, rivâyetleri toplanan meşhur imamların birinden bir kişinin münferid kalarak naklettiği hadis olduğunu

---

[1172] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 245.
[1173] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 165.
[1174] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 225.
[1175] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 233.
[1176] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 111.
[1177] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 201.
[1178] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 252.
[1179] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 301.
[1180] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 232.
[1181] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 164, 168-9.
[1182] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 162-3; a.mlf., *Ma'rifetü's-sahâbe*, 181, 256-7, 266, 270, 288, 301, 416-7, 666, 675, 954, 972...

belirtmektedir.[1183] Mesela "İnsanlar, 'lâ ilâhe illallah' deyinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum" hadisini Zührî'den bir kişinin rivâyet ettiğini belirtmesi[1184] veya Hakem'den rivâyet edenin bir râvi olduğunu açıklaması gibi.[1185] Ayrıca o, ilgili rivâyetin Garîb olduğunu ifade etmek için genellikle şu kalıpları kullanır: "Lâ yu'raf illâ min hâze'l-vechi",[1186] "teferrede bihî fülânün", [1187] "lem nektubhu illâ min hâze'l-vech"[1188] ve "lem nektubhu illâ min hadîsi fülân."[1189]

3. 2. 12. Hadisleri Tashîh Metodu

İlk dönemlerden itibaren hadis ilmi için en önemli problem hadisin sıhhatini tespit etmek olmuştur. Dolayısıyla tarihî süreçte tashîh (hadisleri sahih saymak) problemi etrafında farklı temayüller ortaya çıkmıştır. İçinde bulunduğu dönemin temayüllerinden farklı eğilimler sergileyen İbn Mende, *Kütüb-i Hamse* müellifleri olan Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'ye itimat ederek tashîh konusunda yeni bir çığır açmıştır. Zira Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'yi sahîh hadisleri tahrîc edenler, rivâyetlerin sâbitini ma'lûlünden ayıranlar ve doğruyu yanlıştan temyiz edenler olarak takdim eden İbn Mende,[1190] herhangi bir hadisin onlar tarafından tahrîc edilmesi veya onların sıhhat şartlarına uygun olması durumunda sahih addedilebileceğini kabul etmiştir.

Şimdi onun bu tarzdaki tashîhlerini farklı başlıklar altında ele almaya çalışalım:

3. 2. 12. 1. Hadisin Şeyhân'dan Biri Tarafından Tahrîc Edildiğine Temas Ederek Tashîhte Bulunması

Sahîh hadisleri tahrîc edenlerin öncülerinin Buhârî ve Müslim olduklarını kabul eden İbn Mende,[1191] herhangi bir hadisin onlar tarafından münferiden veya müştereken tahrîc edilmesi onun için bir tashîh değerlendirmesi olarak telakki

[1183] Zira - yukarıda da temas ettiğimiz üzere - kendisi Garîb hadisi şu şekilde tarif etmektedir: "Bir kişinin, bir hadisi meselâ Zührî ve Katâde gibi rivâyetleri toplanan Meşhûr imamların birinden rivâyet etmekte münferid kalmasıdır. Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 270; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire*, 2: 73; a.mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 268; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 107-8.
[1184] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 162-3.
[1185] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe*, 416-7.
[1186] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe*, 280, 281, 283, 301, 311, 322, 323, 328, 333, 383, 504, 614...
[1187] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe*, 275, 309, 313, 320, 362, 394, 493, 656, 727, 870, 933...
[1188] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe*, 227, 600, 694,699, 726.
[1189] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe*, 281-2, 611.
[1190] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 42.
[1191] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme*, 42.

etmektedir.[1192] Şöyle ki, o, kaydettiği hadisin sahih olduğuna hükmettikten hemen sonra onun Buhârî ve Müslim tarafından da müştereken veya münferiden tahrîc edildiğine temas ederek adeta tashîh değerlendirmesini gerekçelendirmektedir.

Bu bağlamda İbn Mende, sıhhatine karar kıldığı hadise gerekçe olarak Buhârî ve Müslim tarafından müştereken rivâyet edildiğini ifade etmek üzere bazı ıstılahlar ihdas etmiştir. Dolayısıyla onun onların müştereken rivâyet ettikleri hadislerle ilgili tashîh değerlendirmelerini aşağıda farklı başlıklar altında ele alacağız. Şimdi ise onun onların münferiden rivâyet ettikleri hadislerle ilgili tashîh değerlendirmelerine temas edelim:

Bu bağlamda İbn Mende'nin ilgili hadisin sıhhatine gerekçe olarak onun Buhârî tarafından münferiden tahrîc edildiğine temas ettiği hadislere örnek olarak şunlar zikredilebilir.

Mesela, İbn Mende, "Günahların en büyüklerinin; Allah'a şirk koşmak, anne-babaya asi olmak, adam öldürmek ve (gamûs) yalan yere yemin etmek olduğunu ifade eden (اكبر الكبائر الاشراك بالله وعقوق الوالدين وقتل النفس واليمين الغموس) hadisinin kimi isnatlarının cemaatin -yani Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî- şartlarına göre sahih olduklarını ve Buhârî'nin de onu ilgili tarîklerden rivâyet ettiğini"[1193] belirterek onu sahih saymıştır.[1194] Yani o, ilgili hadisi iki farklı nedenden dolayı sahih saymaktadır. Birincisi ilgili hadisin cemaatin sıhhat şartlarını haiz olması, ikincisi de onun bizzat Buhârî tarafından tahrîc edilmiş olmasındandır.

Bu kabilden başka bir hadis ise, Hz. Peygamber (s.a.s.) "Ben sabâ (doğu) rüzgârlarıyla mansûr ve muzaffer oldum. Ad kavmi ise, (ona mukabil olan) debûr yani batı rüzgârlarıyla helak oldular."[1195] İbn Mende, bununla ilgili "Bu sahîh bir hadis olup Buhârî onu Şu'be'den rivâyet edip ilgili eserinin birkaç yerinde kaydetmiştir" demektedir.[1196]

İbn Mende'nin Müslim'in münferiden tahrîclerini nazarıitibar edip de sahîh saydığı rivâyete misal olarak: "İnsanlarla Allah'tan başka ilah yoktur deyinceye kadar cenk etmeye me'mur oldum... ve ardından *"(Ey Muhammed!) sen ancak öğüt vericisin. Sen onların üzerinde bir zorba değilsin. Ancak yüz çevirip inkâr eden*

[1192] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 616.
[1193] Buhârî, eymân ve'n-nuzûr, 16 (nr. 6675), diyât, 2 (nr. 6870).
[1194] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 574.
[1195] Buhârî, istiskâ, 25 (nr. 1035), bed'u'l-halk, 5 (nr. 3205), enbiyâ, 8 (nr. 3343), megâzi, 31 (nr. 4105), Müslim, istiskâ, 17.
[1196] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 173-4.

kimseler hariçtir." (Gaşiye 37/21-22) ayetinin de zikredildiği hadis[1197] gösterilebilir. Çünkü İbn Mende, "Sevrî'nin rivâyet ettiği bu hadisin sahih olduğunu ve Müslim'in de onu bu tarîkten tahrîc ettiğini belirterek onu sahih saymaktadır."[1198]

Öte yandan İbn Mende, Buhârî'nin tahrîc etmediği kimi hadislerin haddizatında sahih olduklarını ve onların Müslim tarafından da rivâyet edildiklerine temas etmektedir. Dolayısıyla denilebilir ki, o bazı hadisleri Buhârî'ye istidrak kabilinden kaydetmektedir. Buna misal olarak da: "Tebük seferinde serginin üzerinde toplanan yiyecekler ve nihayetinde kelime-i tevhid ile ahirete göç edenlerin Cennete girmelerine hiçbir engelin bulunmayacağını" konu alan hadis[1199] kaydedilebilir. İbn Mende onunla ilgili "Bu sahih bir hadis olup Müslim b. Haccâc da onu rivâyet etmiştir. Ancak Buhârî bu tarîkten onu terk etmiştir" demektedir.[1200] Ayrıca burada "Her bir peygamberin havârî (yardımcı) ve sahâbîlerinin bulunduğunu" açıklayan hadis[1201] de kaydedilebilir. Zira İbn Mende bununla da ilgili "Bu sahih bir hadis olup Müslim de onu Yakub ve İbn Ebî Meryem'den tahrîc etmiştir. Ancak Buhârî terkini gerektiren bir illet olmaksızın onu terk etmiştir"[1202] demektedir.

İbn Mende bazen de Buhârî'nin ilgili hadisi tahrîc etmeyiş nedenini râvisiyle ilintilemektedir. Mesela, onun "Allah'a hiçbir şeyi şirk koşmayanın Cennete gireceğini ve Allah'a şirk koşanın da Cehenneme gireceğini ifade eden hadisin,[1203] Ebü'z-Zübeyr'den[1204] meşhur olmuş sahih bir rivâyet olduğunu ancak Buhârî ilgili hadisi onun tarîkiyle tahrîc etmediğini belirtmesi kaydedilebilir.[1205] Ayrıca onun söz konusu hadisin A'meş tarîkinden de meşhur ve sahih olduğunu zira onu Ebû Mu'aviye, İsa b. Yunus, Hafs, İbn Müshir, İbn Nümeyr, Muhâcir, Sevrî ve Şeybân gibi şahsiyetler de rivâyet ettiklerini ancak Buhârî Ebû Süfyân'dan dolayı bu hadisi bu tarîkten kaydetmediğine dikkat çekmesi de kaydedilebilir.[1206]

Öte yandan İbn Mende ilgili hadis sahih olup da Şeyhân onu tahrîc etmemiş ise de bu duruma dikkat çekmektedir. Örneğin o, kaydettiği bir hadisle ilgili "Bu

[1197] Müslim, Îmân 35; Tirmizî, Tefsîr süre 88 (nr. 3341).
[1198] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 169.
[1199] Müslimi iman, 44, 45.
[1200] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 177-178.
[1201] Müslim, iman, 80
[1202] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 346.
[1203] Müslim, iman, 152.
[1204] Ebü'z-Zübeyr (ö. 126/743): Muhammed b. Müslim b. Tedrus el-Mekkî'dir. O, Kütüb-i Sitte râvisi olup bazen tedlis yapmakla birlikte sadûk bir kimse olarak kabul edilmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 506.
[1205] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 217.
[1206] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 218.

sahih isnatlı bir hadistir. Ancak onlar bunu rivâyet etmemişlerdir" [1207] değerlendirmesinde bulunmaktadır.

3. 2. 12. 2. Rivâyetin Sahih Olduğuna Dair İcmanın Bulunduğunu Belirterek Tashîhte Bulunması

İbn Mende, kaydettiği birçok rivâyetin râvileri ve isnadıyla ilgili değerlendirmelerde bulunarak onun sıhhatini veya adem-i sıhhatini tespit etmeye çalışmaktadır. O, sahihliğine karar kıldığı rivâyetleri farklı ıstılahlarla ifade etmektedir. Onun "**مجمع علي صحته** (sıhhati üzerinde icma vardır)" terimi de bunlardan biridir. Haddizatında bilindiği kadarıyla bu terimi ilk kullanan kişi Müslim'dir. Çünkü o, *Câmiu's-Sahîh*'indeki bütün hadislerini üzerine icma edilenlerden seçtiğini beyan ederek [1208] bu ıstılahı kullanmaktadır. Böylece söz konusu terimin ilk kullanıcısının İbn Mende olduğunu iddia eden çağdaş araştırmacı Ömer el-Mukbil'in bu mülahazasında isabet etmediği anlaşılmaktadır. Bu hususla ilgili o, "Araştırmalarımın neticesinde gördüm ki, Ebû Abdullah İbn Mende'den önce bu terimle ve de bu metodla hadisleri tashîh eden birileri olmamıştır" demektedir.[1209]

Peki, İbn Mende söz konusu ıstılahla neyi kastetmektedir?

İbn Mende bu ıstılahı çoğunlukla yalın haliyle yani "**مجمع علي صحته** (sıhhatine dair icma vardır)" şeklinde kullanmaktadır. Onun böyle mutlak kullanımına ve ilgili ıstılahın lügavî manasına nazaran bu ıstılah yanlış yorumlanabilir. Yani bu terimle tavsif edilen hadislerin, sahih olduğuna dair bütün hadis âlimlerinin ittifakı bulunuyormuş gibi yanlış bir kanıya varılabilir. Başka bir ifadeyle bu ıstılah genel bir icmanın varlığından bahsediyor gibi durmaktadır. Ancak bu ihtimali ortadan kaldıran ve İbn Mende'nin bu ıstılahla neyi kastettiğine ışık tutacak olan bazı kullanımlarına rastlanmaktadır. Mesela o, bu ıstılahı şöyle de kullanmaktadır: **وهذه اسانيد مجمع علي صحتها علي رسم الجماعة اخرجها مسلم وتركها البخاري** /Cemaatin yani Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin şartlarına göre bu isnadların sıhhatinde icma vardır.

[1207] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 572-3.

[1208] Müslim'e Ebû Hüreyre (r.a.) kanalıyla gelen sahih bir rivâyeti ilgili eserine kaydetmeyişinin sebebi sorulunca o, cevaben şöyle demiştir. "Ben bu eserime bana göre sahih olan hadisleri almış değilim. Bilakis ben, **sıhhati konusunda hadis âlimlerinin üzerine icma ettikleri** hadisleri kaydetmiş bulunuyorum. Bkz. Müslim, salât 63, (1: 304).

[1209] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 591-2.

Ayrıca Müslim bunu tahrîc etmiştir. Ancak Buhârî onu terk edip *Câmi'*sinde kaydetmemiştir.[1210] Onun bir başka mürekkep kullanımı da**هذا حديث مجمع علي صحته علي رسم الجماعة الا البخاري لم يخرج لأدم بن سليمان**/Bu, Buhârî dışındaki cemaatin şartlarına nazaran sıhhati konusunda icma edilen bir hadistir. Ancak Buhârî Âdem'den dolayı onu tahrîc etmemiştir.[1211] Yine bu kabilden o, **وهذه اسانيد مجمع علي صحتها علي رسم الجماعة اخرجها مسلم وتركها البخاري ولا علة لها**/"Cemaatin şartlarına göre bu isnatların sıhhatinde ittifak vardır. Ayrıca bunları Müslim tahrîc etmiştir. Fakat Buhârî terkini gerektiren bir illet olmaksızın onları terk etmiştir" demektedir.[1212]

Böylece İbn Mende'nin icma konusunda hangi âlimlerin ittifakını kastettiği anlaşılmıştır denilebilir. Zira o, ittifaklarını kastettiği müellifleri ismen yani sarâhaten onları zikrettiği gibi onların birbirlerine ve cemaate muhalif kaldıkları noktalarda da onlara açıkça değinmektedir. Yani onun dile getirdiği bu icma genel bir icma olmadığını ve bununla onun yalnızca Buhârî ve Müslim'in icmasını kastettiğini söyleyebiliriz. Bu konuda diğer âlimlerin - yani Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin - de zikredilmesi bir takviye ve destek mahiyetindedir. Zira aşağıda örneklerde de görüleceği üzere o, onların kaydetmediği rivâyetlerle de ilgili olarak söz konusu ıstılahı kullanmaktadır. Bundan dolayı Ömer el-Mukbil, onun bu terimle herhangi bir icmaı kastetmediğini ve ilgili hadisin sıhhat şartlarını taşıdığını belirtmek üzere kullandığını savunmaktadır. [1213]

Şimdi İbn Mende'nin sıhhatinde icma ve ittifakın bulunduğunu belirttiği hadisleri sınıflandırmaya çalışalım:

1- İbn Mende, söz konusu ıstılahı Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin yani Kütüb-i Hamse müelliflerinin kaydettikleri hadislerle ilgili olarak kullanmakta ve onların ittifakını kastetmektedir. Örnek olarak da şu hadisler zikredilebilir:

"Bu insanlar Allah'tan başka ilah yoktur deyinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum..." [1214] Gerçekten İbn Mende'nin dediği gibi [1215] bu hadisin sıhhati

[1210] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 343.
[1211] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 179-182.
[1212] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 341-3.
[1213] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 592.
[1214] Buhârî, Îmân 17 (nr. 25); Müslim, Îmân 32-36; Ebû Dâvûd, Cihâd 95 (nr. 2640, 2641), Zekât (nr. 1556); Tirmizî, Îmân 1 (nr. 2606-8), Tefsîr süre 88 (nr. 3341); Nesâî, Cihâd 1 (nr. 3090); İbn Mâce

üzerinde ittifak vardır. Hatta bu hadisin mütevatir rivâyetlerden biri olduğunu Suyûtî ve Elbânî (ö. 1420/1999) gibi âlimler dikkat çekmektedirler.[1216] Ayrıca Yahya b. Ya'mer'in Kadercileri Abdullah b. Ömer'e (r.a.) şikâyet etmesi ve onun da onlardan uzak olduğunu belirtmesi ve nihayetinde meşhur Cibrîl Hadis'ini[1217] îrâd ettiğini konu alan hadis[1218] ile Vefd-i Abdülkays[1219] hadisi[1220] ve Salli ve Bârik dualarının zikredildiği hadis[1221] örnek gösterilebileceği gibi Ebû Bekr'in (r.a.) Ömer (r.a.) ile zekâtı vermek istemeyen mürtedlerle ilgili muhâveresi[1222] de zikredilebilir.[1223] Zira söz konusu rivâyetler Kütüb-i Hamse müellifleri tarafından sahih kabul edilip eserlerinde kaydedilmiştir. Ayrıca öyle görünüyor ki burada örnekleri çoğaltmak da mümkündür ancak biz bunlarla iktifa edeceğiz.

2- İbn Mende bu ıstılahı Buhârî, Müslim ve diğer üç âlimden ikisinin de zikrettikleri hadisler hakkında kullanmaktadır.

A- İbn Mende, bu ıstılahı Buhârî, Müslim, Nesâî ve Tirmizî'nin yani Ebû Dâvûd dışındaki dört imamın kaydettikleri rivâyetler için kullanmaktadır. Misal olarak da şu rivâyetler kaydedilebilir.

Birinci misal: İbn Mende, Hayseme b. Süleyman vd. → Ahmed b. Hâzim → Ubeydullah b. Musa → Hanzala b. Ebî Süfyân → İkrime b. Hâlid → İbn Ömer tarikiyle naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: "İslâm beş esas üzerine kurulmuştur. Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şahadet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, hacca gitmek ve ramazan orucunu

---

Fiten 1-3 (nr. 3927-9); Dârimî, Siyer 10 (2638); Müsned, 14: 222, 481; 15: 286; 16: 138-9, 308, 481, 489; 22: 119, 423; 23, 18...

[1215] Söz konusu hadisin birçok tarîkini zikreden İbn Mende, onun Ebû Hüreyre'den gelen varyantının sıhhatinde ittifak edildiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 165-8.

[1216] el-Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsıruddîn, *Silsiletü'l-ehâdîsü'sahîha,* 1. Baskı, (Riyad: Dâru'l-Meârif, 1995, 1996, 2002), 1: 764.

[1217] Buhârî, Îmân 37 (nr. 50), Tefsir 241 (nr. 4777); Müslim, Îmân 1, (nr. 8) 5 (nr. 9); Ebû Dâvûd Sünnet, 17 (nr. 4695);Tirmizî, Îmân 4 (nr. 2610); Nesâî, Îmân 5 (nr. 4990), 6 (nr. 4991); İbn Mâce Mukaddime 9 (nr. 63), Fiten 25 (nr. 4044).

[1218] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 116- 119. Ayrıca Ömer el-Mukbil, söz konusu hadisi yanlışlıkla Müslim'in müfredlerinden biri saymaktadır. Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 594, 5 no'lu dipnot.

[1219] Buhârî, İlim 25 (nr. 87), Mevâkît 2 (nr. 523), Zekât 1 (nr. 1398), Meğâzî 29 (nr. 4368, 4369), Edeb 97 (nr. 6176)...; Müslim, Îmân 23, 26; Ebû Dâvûd, Eşribe 7 (nr. 3692); Tirmizî, Îmân 5 (nr. 2611); Nesâî, Îmân 25 (nr. 5031), Eşribe 34 (nr. 5638, 5646, 5692); Müsned, 3: 464; 4: 279; 17: 265...

[1220] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 331-7.

[1221] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 179.

[1222] Buhârî, İ'tisâm 2 (nr. 7284), İstitâbet'il-mürteddîn, 3 (nr. 6924); Müslim, Îmân 32; Tirmizî, Ebvâbu'l-îmân 1 (nr. 2607); Ebû Dâvûd, Zekât, 1 (nr. 1556); Nesâî, Zekât 3 (nr. 2443).

[1223] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 164-5.

tutmaktır."[1224]

İbn Mende, bu hadisin sahih olduğuna dair icmanın bulunduğunu ve ilgili hadisin Buhârî ve Müslim tarafından da tahrîc edildiğini belirtmektedir.[1225]

İkinci misal: Ebû Tâlib sekaratta iken Resûlullah (s.a.s.) ona: "Lâ ilahe illallah" de ki, kıyamet gününde senin lehine şahitlik edeyim..."[1226] İbn Mende, bu hadisin farklı birkaç tarîkini kaydetmekte ve onları senet ve metin yönünden değerlendirmektedir. Örneğin o, Saîd b. Müseyyeb'in babasından rivâyet ettiği bu hadis hakkında: "Bu, sıhhatinde icma edilmiş bir hadis (mucma'un alâ sıhhatihi) olup, onu aralarında Salih b. Keysân ve Yunus b. Yezîd'in de bulunduğu birçok kimse Zührî'den rivâyet etmiştir" demektedir. Haddizatında İbn Mende'nin dediği gibi ilgili rivâyet kimi mutemed müellifler tarafından da kaydedilmiştir.[1227] Ayrıca o, Ebû Hüreyre kanalıyla nakledilen söz konusu rivâyet için de aynı ıstılahı kullanıp şöyle demektedir: "İlgili hadisin Ebû Hüreyre'den gelen tarîkinin sıhhati üzerine de icma bulunmaktadır (mucma'un alâ sıhhatihi). Ayrıca bu varyant, Buhârî dışındaki cemaatin (Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî) şartlarına da uygundur. Buhârî ise, başkalarının rivâyetlerini tercih edip de Yezîd b. Keysân'ın rivâyetlerini eserine almadığından dolayı ilgili rivâyeti bu tarîkten kaydetmemiştir.[1228] Yani haddizatında Buhârî de ilgili hadisi kaydetmiştir. Ancak o, Yezîd tarîki yerine başka tarîkleri tercih etmiştir.[1229] Mamafih İbn Mende, ilgili tarîkle gelen hadisin de sıhhati üzerinde ittifakın bulunduğuna dikkat çekmektedir. Ancak ilgili rivâyet söz konusu isnadla Kütüb-i Hamse'de (hatta Kütüb-i Tis'a'da) yalnızca Tirmizî'de yer almakta ve Tirmizî de onunla ilgili olarak da "Bu, Hasen ve Garîb bir hadistir. Çünkü onu Sadece Yezîd b. Keysân tarîkiyle bilmekteyiz" açıklamasına yer vermektedir. [1230] Böylece denilebilir ki, İbn Mende icma ve ittifakla tavsif ettiği kimi hadislerin sadece asıllarına nazarıitibar etmektedir.

[1224] Buhârî, Îmân 1 (nr. 8), Tefsir (nr. 4514); Müslim, Îmân 19, 21; Tirmizî, Îmân 3 (nr. 2609); Nesâî, Îmân 13 (nr. 5001).

[1225] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 184, 185.

[1226] Hadisin tam metni için bkz. Buhârî, Cenâiz 81 (nr. 1360), Tefsir süre 9 (nr. 4675) süre 16 (nr. 4772), Eymân, Nizr 19 (nr. 6681); Müslim, Îmân 39; Nesâî, Cenâiz 102 (nr. 2035); Müsned, 39: 78.

[1227] Bkz. Buhârî, Cenâiz 81 (nr. 1360), Tefsir süre 9 (nr. 4675) süre 16 (nr. 4772), Eymân, Nizr 19 (nr. 6681); Müslim, Îmân 39; Nesâî, Cenâiz 102 (nr. 2035); Müsned, 39: 78.

[1228] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 179-182.

[1229] Bu hususa dikkat etmeyen Ömer el-Mukbil, söz konusu hadisi yanlışlıkla Müslim'in müfred rivâyetlerinden biri saymaktadır. Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 594 ve aynı sayfanın 5 no'lu dipnotu.

[1230] Bkz. Tirmizî, Tefsir 29, (Kasas süresi nr. 3188).

Yine bu kabilden Birinci Akabe bey'atı[1231] ile ilgili hadis[1232] de zikredilebilir.

B- İbn Mende bu ıstılahı Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin yani Nesâî dışındaki dört imamın zikrettikleri hadisler hakkında kullanmaktadır. Misal olarak da "İnsanın anne karnındaki yaratılışının safhalarını konu alan hadis"[1233] kaydedilebilir.[1234]

3- İbn Mende bu ıstılahı Buhârî, Müslim ve diğer üç âlimden birisinin de kaydettiği hadisler hakkında kullanmaktadır.

A- İbn Mende bu ıstılahı Buhârî, Müslim ve Nesâî'nin zikrettikleri hadisler hakkında kullanmaktadır. Örnek olarak da; sahâbîlerden olan İtbân b. Mâlik'in gözlerine bir şeylerin arız olması sebebiyle evinde bir köşeyi namazgâh yapmak üzere Hz. Peygamber'e (s.a.s) gelip evinde namaz kılmasını ve nihayetinde Allah'a şirk koşmayanın ve Hz. Peygamberin (s.a.s) risalesini tasdik eden kişinin Cehenneme girmeyeceğini müjdeleyen hadis[1235] zikredilebilir.[1236]

B- İbn Mende bu ıstılahı Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin kaydettikleri hadisler hakkında kullanmaktadır. Misal olarak da; "Ey Muaz! Allah'ın kulları üzerindeki hakkı ve kulların da Allah'ın üzerindeki hakkı nedir bilir misin?.." ifadeleriyle başlayan[1237] meşhûr hadis örnek gösterilebilir.[1238] Ayrıca burada Ebû Zerr el-Gıfârî'ye Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şirke düşmeyen kimsenin Cennete gireceği müjdesini vermesini mevzuubahis eden hadis[1239] de zikredilebilir.[1240]

C- İbn Mende bu ıstılahı Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd'un kaydettikleri hadisler hakkında kullanmaktadır. Misal; genç komutan Üsâme b. Zeyd'in savaş

[1231] Buhârî, iman, 9 (nr. 18), menâkibu'l-ensâr, 42 (nr. 3892), hudûd, 9 (nr. 6748); Müslim, hudûd, 41 (nr. 1709); Tirmizî, hudûd, 12 (nr. 1439); Nesâî, bey'at, 9 (nr. 4161, 4162), 17 (nr. 4178), 38 (nr. 4210.

[1232] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 194.

[1233] Hadisin tam metni için bkz. Buhârî, Bedu'l-halk 6 (nr. 3208), Enbiya 1 (nr. 3332) Kader 1 (nr. 6594), Tevhîd 28 (nr. 7454); Müslim, Kader 1 (nr. 2643); Ebû Dâvûd, sünnet, 16 (nr. 4708); Tirmizî, Kader 4 (nr. 2137); İbn Mâce, Mukaddime 10 (nr. 76).

[1234] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 218-9.

[1235] Buhârî, salât, 45 (nr.424), 46 (nr. 425), ezan, 40 (nr. 667); Müslim, iman, 54 (nr. 33); Nesâî, imâmet, 11 (nr. 788) 47 (nr. 844), sehv, 73 (nr. 1327).

[1236] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 198-200. Bu hadis İbn Mende'nin kaydettiği senetle sadece Müslim de zikredilmiştir. Ancak metin olarak Buhârî'de de kaydedilmiştir.

[1237] Buhârî, Libâs 101 (nr. 5967), İsti'zân 30 (nr. 6267), Rikâk 37 (nr. 6500), Tevhîd 1 (nr. 7373); Müslim, Îmân 48, 50, 51; Tirmizî, Îmân 18 (nr. 2643); İbn Mâce Zühd 35 (nr.4296); Müsned, 16: 464, 353; 21: 282; 36: 317...

[1238] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 244-5.

[1239] Buhârî, isti'zan, 30 (nr. 6268), rikâk, 13 (nr. 6443) 14 (nr. 6444), tevhîd, 34 (nr. 7487), cenâiz, 1 (nr. 123)...; Müslim, iman, 153, zekât, 32, 33; Tirmizî, iman, 17 (nr. 2644)

[1240] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 220-1, 224.

esnasında "Lâ ilahe illallah" diyen bir şahsı öldürmesiyle ilgili olan hadistir.[1241] İbn Mende, bu rivâyetin sıhhati konusunda icmanın bulunduğunu belirtmektedir.[1242]

Böylece açıkça anlaşıldı ki, İbn Mende "مجمع علي صحته" (sıhhatine dair icma vardır) derken en azından Buhârî ve Müslim'in ittifakını kastetmektedir. Bununla birlikte onun bu konuda bir gevşekliği[1243] veya zühulü neticesinde onların ittifak etmedikleri ve hatta onların hiç rivâyet etmedikleri bir kaç hadis hakkında da söz konusu ıstılahı kullandığı vakidir. Nitekim o, Buhârî'nin münferiden rivâyet ettiği iki hadis hakkında[1244] ve Müslim'in de münferiden kaydettiği bir rivâyet hakkında söz konusu ıstılahı kullanmaktadır.[1245] Haddizatında o, Müslim'in münferiden rivâyet ettiği hadisin Buhârî tarafından tahrîc edilmediğine sarâhaten değinmektedir. Muhtemelen o, bununla da Buhârî'nin de bunu kaydetmesi icap ederdi demek istemiş olmalıdır.

Yalnız Buhârî'nin kaydettiği hadis[1246] olup da İbn Mende'nin sıhhatine dair ittifak bulunduğunu belirttiği hadis; Hubeyb b. Adî el-Ensârî'nin şehid edilmesini konu alan hadistir.[1247] Bu kabilden olan son örnek için de Hz. Peygamber (s.a.s) ile kocası hakkında mücadele eden bayanın (Havle) durumuna dikkat çeken hadis zikredilebilir.[1248] Zira Buhârî münferiden ve mu'allak şeklinde onu kaydetmiştir. Ayrıca Nesâî de onu tahrîc etmiştir.[1249] Dolayısıyla İbn Mende bu iki şahsiyetin

---

[1241] Buhârî, megâzi, 47 (nr. 4269), diyet 2 (nr. 6872); Müslim, Îmân 158 (nr. 158); Ebû Dâvûd, Cihâd 95 (nr. 1694), 104 (nr. 2643); İbn Mâce Fiten 1 (nr. 3930); Müsned, 33, 162, 36, 133.

[1242] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 206-8.

[1243] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 597.

[1244] Ömer el-Mukbil, Buhârî'nin mu'allak olarak kaydettiği rivâyete itibar etmeyip İbn Mende'nin ilgili kullanımının sadece bir hadisle sınırlı olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 594.

[1245] Ömer el-Mukbil, Müslim'in ilgili teferrütlerini beş olarak zikretmesine değinecek olursak. (Bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 594 ve aynı sayfanın 5 no'lu dipnot.) Onun buradaki hatası şudur. Nitekim yukarıda da değindiğimiz üzere o, iki hadisin teferrüdü konusunda hata etmiştir. Diğer iki tanesi de İbn Mende'nin "mucma'un alâ sıhhatihî" ıstılahıyla değil de onun "sâbit bi't-tifâk" ıstılahıyla ilgilidir. Dolayısıyla denilebilir ki, ona göre de Müslim'in ilgili teferrüdü bir hadisle ilgilidir.

[1246] Buhârî, Tevhîd 14 (nr. 7402), Cihâd 168 (nr. 3045), Megâzî 10 (nr. 3989), 30 (nr. 4086).

[1247] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 33.

[1248] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 51. Ancak İbn Mende'nin kaydettiği bu rivâyet yanlışlıkla merfû olarak zikredilmiştir. Yani "Bütün sesleri işiten Allah'a hamd olsun..." sözü bizzat Hz. Peygamber'e (s.a.s.) isnat edilmiştir. Hâlbuki bu söz Aişe'ye (r.a.) aittir. Zira aşağıda kaynak olarak gösterilen eserlere tarafımızdan yapılan müracaatta ve müellifin bizzat kendisinin bir kaç sayfa önce kaydettiği aynı hadiste (Bkz. İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 43.) ilgili söz Aişe'ye (r.a.) nispet edilmiş ve söz konusu hadis mevkûf olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla ilgili eserin muhakkiki Fukayhî bu hatanın nüshacıdan kaynaklanmış olabileceğine dikkat çekmektedir. Bkz. İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 51, 5 no'lu dipnot.

[1249] Buhârî, Tevhîd 9 (nr. Mu'allak hadis olduğu için nr.sızdır. 9: 17.); Nesâî, Talâk 30 (nr. 3460); İbn Mâce, Mukaddime 13 (nr. 188), Talâk 25 (nr. 2063).

ittifakını murat etmiş de olabilir.

İbn Mende'nin sıhhatinde ittifakın bulunduğunu belirttiği ve Şeyhân'dan sadece Müslim'in kaydettiği müfred rivâyet bir tane olup; o da Mervân'ın bayram günü namazdan önce hutbeye başlaması, bu konuda uyarılması ve Saîd el-Hudrî'nin "Kim bir münkerle karşılaşırsa onu eliyle veya diliyle veyahut da kalbiyle düzeltmeye çalışsın..." hadisidir.[1250] Bu hadisle ilgili birçok tarîk zikreden İbn Mende, nihayetinde şöyle bir açıklamada bulunuyor: "Cemaatin şartlarını nazarıitibara alarak bu isnatların tamamının sahih olduğuna dair ittifakın bulunduğunu söylemek kabildir. Ayrıca bunları Müslim tahrîc etmiştir; fakat Buhârî terkini gerektiren bir illet olmaksızın onları terk etmiştir.[1251] Evet, söz konusu hadis Buhârî dışında Kütüb-i Hamse müellifleri tarafından kaydedilmiştir.[1252]

İbn Mende'nin Buhârî ve Müslim'in kaydetmedikleri hadislerle ilgili olarak söz konusu ıstılahı kullanımına gelince: O bu kabilden sadece bir hadis kaydetmiştir. Ayrıca Hâkim, onun da Şeyhân tarafından tahrîc edilmesi gerektiğine dikkat çekmiş ve Zehebî de *Telhîsu'l-Müstedrek*'te Hâkim'in bu görüşüne katılmıştır.[1253] Söz konusu hadis şudur:

Büyük Sahâbî Huzeyfe el-Yemânî dedi ki: Mahşerde insanlar tek bir düzlükte bir araya getirilecek, bakan onları görebilecek, davetçi çağrısını onlara duyurabilecek, ilk yaratıldıkları gibi ayakkabısız ve çıplak olacaklardır. Bu arada ey Muhammed diye seslenilecek. Ben de şöyle diyeceğim: Buyur Allah'ım! Huzurundayım, hayır senin elindedir. Ancak senin hidayet ettiğin kişi hidayet bulmuştur. İşte kulun (Muhammed s.a.s.) senin huzurundadır. Senden yine sana sığınılır. Senin şanın pek büyük ve pek yücedir. Senden gelecek olandan ancak sen kurtarırsın. İşte Makam-ı Mahmud (Övülmüş Makam) budur."[1254] Bu rivâyeti değerlendiren İbn Mende, bu hadisle ilgili şunları kaydetmiştir: "Bu rivâyetin sıhhati konusunda ve râvilerinin makbul kimseler olduklarına dair icma bulunmaktadır."[1255]

Böylece denilebilir ki, İbn Mende söz konusu ıstılahla değindiği icma genel

[1250] Müslim, iman, 78, 79 (nr. 49); Nesâî 17 (nr. 5008, 5009); Ebû Dâvûd, melâhim, 17 (nr. 4340), Salât tefrî' ebvâbu'l-cumû'a, 43 (nr. 1140); Tirmizî fiten, 11 (nr. 2172); İbn Mâce ikâmü's-salât, 165 (nr. 1275)
[1251] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 341-334.
[1252] Müslim, iman, 78, 79 (nr. 49); Nesâî 17 (nr. 5008, 5009); Ebû Dâvûd, melâhim, 17 (nr. 4340), Salât tefrî' ebvâbu'l-cumû'a, 43 (nr. 1140); Tirmizî fiten, 11 (nr. 2172); İbn Mâce ikâmü's-salât, 165 (nr. 1275)
[1253] Hâkim, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn,* 2: 395.
[1254] Hâkim, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn,* 2: 395.
[1255] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 872.

bir icma değildir. Aksine o, bununla yalnızca Buhârî ve Müslim'in icmasını kastediyordu. Bununla birlikte onun söz konusu ıstılahla tavsif ettiği hadislerin geneli; sahih ve yaygın olmakla birlikte neredeyse bütün Müslümanlar tarafından kabule şayan görülen hadislerdir.

3. 2. 12. 3. "Sâbitun bi't-tifâk" Istılahını Kullanarak Tashîhte Bulunması

Hadisleri tashîh konusunda yoğun mesailer harcayan İbn Mende, rivâyet ettiği bazı hadislerin ardından bunların Buhârî ve Müslim tarafından ittifakla veya teferrüden tahrîc edildiklerine dair bilgi vererek de tashîh değerlendirmelerini gerçekleştirmektedir. O, kaydettiği rivâyetlerin Buhârî ve Müslim'in *Câmiu's-Sahîh*'lerinde bulunduğunu belirtmek için "sâbitun bi't-tifâk" ıstılahını kullanmaktadır. Bu tabir ile onun Buhârî ve Müslim'in beraber rivâyet ettikleri hadisleri kastettiği ise aşikârdır.[1256] Çünkü o, *er-Redd ale'l-Cehmiyye* adlı eserinde müttefekun aleyh olarak değerlendirdiği ilk hadis için "sâbitun bi't-tifâk mine'l-Buhârî ve Müslim" diye açıklarken[1257] diğer yerlerde ise ihtisâr edip sadece "sâbitun bi't-tifâk" demektedir.[1258]

Şimdi onun "sâbitun bi't-tifâk" ıstılahıyla değerlendirdiği hadislerden bir misal kaydedelim:

İbn Mende'nin, Muhammed el-Ahrem → Muhammed b. Nu'aym → İbn Kuteybe → İbn Ebî Recâ' → Musa b. Harun → Kuteybe → el-Leysî → Sa'îd b. Ebî Sa'îd → Ebâ Hüreyre tarikiyle naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: "Muhakkak sadakalar Rahmân'ın avucunda dağdan daha iri oluncaya kadar büyür, tıpkı sizin bir tayı veya bir boduğu büyütmeniz gibi."

İbn Mende bu hadisin ardından bunun sâbitun bit-tifak bir rivâyet olduğunu yani Buhârî ve Müslim tarafından da tahrîc edildiğine dikkat çekmiştir.[1259] Onun dikkat çektiği gibi de ilgili hadis Buhârî ve Müslim tarafından ittifakla rivâyet edilmiştir.[1260]

Öte yanda İbn Mende, "sâbitun bi't-tifâk" terimini her ne kadar ilgili hadisin Buhârî ile Müslim'in birlikte tahrîc etmiş oldukları rivâyetler için kullanıyor ise de

---

[1256] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 81.
[1257] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 36.
[1258] Bkz. İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 41, 42, 76-7, 85; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 200.
[1259] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 76-7; diğer misaller için bkz. *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 41, 42, 85; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 200.
[1260] Buhârî, Zekât 8 (nr. 1410), Tevhid 23 (nr. 7430); Müslim, Zekât 63, 64.

nadiren de olsa bu durumun dışına çıktığı ve Şeyhân'ın teferrüden tahrîc ettikleri rivâyetler için de bu ıstılahı kullandığı vakidir.

Mesela "Adalet ehlinin kıyamet gününde nurlu minberlerin üzerinde Rahman olan Allah'a yakın olacaklarını"[1261] konu alan hadis Şeyhân'dan sadece Müslim tarafından kaydedilmiş olmasına rağmen yine de İbn Mende onunla ilgili söz konusu ıslahı kullanmaktadır.[1262] Yine bu kabilden yani sadece Müslim'in rivâyet ettiği; "Semavât ve arzın Allah'ın kabzında (hükmü altında)"... hadisi[1263] hakkında da o, ilgili ıstılahı istimal etmektedir.[1264] Ayrıca o, onların hiç rivâyet etmedikleri bir hadis için de söz konusu terimi kullanmaktadır.[1265] Bu da onun şartından zühulü veya ondaki gevşekliği veyahut da o, böyle bir hadise "sâbitun bi't-tifâk" terimini kullanmakla onun sıhhat şartlarını hâiz olduğunu belirtmek istemiş olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

3. 2. 12. 4. Hadisin Sünen Sahiplerinin Tahrîc Ettiklerine Değinerek Tashîhte Bulunması

Kaydettiği hadisleri *Sünen* sahipleri olan Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'ye de tasdik ettirme ihtiyacı hisseden İbn Mende, ilgili hadisin onlar tarafından da tahrîc edildiğine dair dikkat çekerek onu tashîh etmeye çalışmaktadır. Hakikaten o, zikrettiği bazı hadislerin ardından bunların Ebû Dâvûd, Nesâî veya Tirmizî tarafından da tahrîc edildiklerine değinmektedir.

Şimdi onun, bu metotla sahih saydığı bir hadisi inceleyelim:

İbn Mende'nin, Ahmed b. İsmail → İbrahim el-Havlânî → Abdullah b. Vehb /H Hamza el-Kinânî (Mısır'da) → Ebû Abdurrahman en-Nesâî → İsa b. İbrahim → Abdullah b. Vehb → Mahreme b. Bukeyr → babasından → Süheyl b. Ebî Salih → babasından → Ebû Hüreyre tarikiyle naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: "Allah'ın misafirleri üçtür: Gaziler, hacılar ve umrecilerdir."[1266] Bu hadisi hocaları aracılığıyla büyük muhaddis Nesâî'den alan İbn Mende, ayrıca onun da bu hadisi tahrîc ettiğine

[1261] Bkz. Müslim, imâret, 18; Nesâî adâbu'l-kudât, 1 (nr. 5379).
[1262] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 72.
[1263] Bkz. Müslim, sifâtü'l-münâfikîn, 26; İbn Mâce, mukaddime, 13 (nr. 1989, zühd, 33 (nr. 4275).
[1264] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 74-75. Ayrıca Müslim'in münferiden tahrîc ettiği ve İbn Mende'nin de mezkûr ıstılahla vasıflandırdığı son örnek için de bkz. Müslim, zühd ve rekâik 60; İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 91-92.
[1265] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 87-88. Ayrıca ilgili hadis, Tirmizî tarafından da tahrîc edilmiştir. Bkz. Tirmizî, kader, 7 (nr. 2140).
[1266] Nesâî, Cihâd 13 (nr. 3121), Menâsik 4 (nr. 2625).

dair dikkatleri çekmektedir.[1267]

Öte yandan İbn Mende onların tahrîc etmedikleri kimi rivâyetlere de değinmektedir.[1268] Onun bu uygulaması da istidrak kabilinden değerlendirilebilir.

3. 2. 12. 5. Tashîh Konusunda Şeyhân'ın Şartlarını Esas Alması

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla eserlerine aldığı hadisleri kendine ait isnadlarla vermiş olsa bile, hadisin sonunda Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'lerine atıfta bulunmayı gerekli gören İbn Mende,[1269] ilgili hadisin onların sıhhat şartlarına uygun olması durumunda da onu sahih kabul etmektedir. O, rivâyet ettiği hadislerin onların sıhhat şartlarına uygun olduğunu belirtmek için "رسم/resm" tabirini kullanmaktadır. [1270] "Resm" tabiri hadis usûlünde şart kelimesine müradiftir denilebilir.[1271] Yani böylece resm; hadis âliminin bir hadisi değerlendirirken veya hadislerden oluşan bir kitap tasnif ederken göz önünde bulundurduğu esaslardır şeklinde tanımlanabilir.[1272] Örneğin Ebû İshak el-Ca'berî (ö. 732/1332) *Rusûmu't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs* adlı bir eser kaleme almıştır.[1273]

Bu bağlamda İbn Mende söz konusu kelimeyi bu iki manada kullanmaktadır. Zira o, bu kelime ile kimi eserlerini adlandırmakta[1274] diğer yandan da bu kelime ile bazı rivâyetleri değerlendirmektedir.

Şimdi onun Buhârî ile Müslim'in şartlarına uygun olduğunu belirterek sahih saydığı hadislere birkaç örnek verelim:

Birinci misal: İbn Mende'nin, Ahmed b. Hasan → Yahya b. Osman → Abdullah b. Salih → Leys b. Sa'd → Muhammed b. Sa'd → Ebû Abdurrahman en-Nesâî → Muhammed b. Abdullah el-Mısrî → Şuayb b. Leys → babası Leys →

[1267] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 392-3; diğer misaller için bkz:
Ebû Dâvûd tahrîc etti: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 161.
Nesâî tahrîc etti: a. mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 63-65, 164.
İbn Huzeyme tahrîc etti: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 315.
Mâlik b. Enes rivâyet etti: İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 535.

[1268] O, bazı rivâyetlerle ilgili olarak şöyle değerlendirmelerde bulunmaktadır: "Bunu cemaat tahrîc etmişken Nesâî kaydetmemiştir." Bkz. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 173.

[1269] Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 103.

[1270] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 81.

[1271] Aydınlı, Resmi's-sahîhi: "İmam Buhârî ile İmam Müslim'in bir hadisi *Sahîh*'lerine alırken aradıkları özellikler" şeklinde açıklamış ve ayrıca "alâ şartihimâ" maddesine müracaat edilmesine de dikkat çekmiştir. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 252.

[1272] Şart maddesi için bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 291.

[1273] Söz konusu eser İbrahim b. Şerîf el-Mîlî tahkikiyle 1421/2000 tarihinde Beyrut Dâru İbn Hazm'da tab' edilmiştir.

[1274] Onun *Kitâbü'l-Îmân alâ **resmi**'l-ittifâk ve't-teferrüd* ve *et-Tahâretü bi'l-ittifâk ve't-teferrüd alâ **resmi** ehli'l-ma'rifeti bi'-l-âsâr ve sahîhi'l-ahbâr* adlı eserleri bulunmaktadır.

Abdullah b. Ebî ca'fer → Hamza b. Abdullah b. Ömer → dedesi Ömer tarikiyle naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: "Kıyamet günü güneş yeryüzüne yaklaşır da insanlar terlemeye başlar ve nihayetinde ter onların kulak hizalarına ulaşır. Onlar bu durumdayken Âdem (a.s.) yanına gidip ondan yardım isteyeceklerdir. Âdem (a.s.) da buna yetkili olmadığını belirtip başkasına gitmelerini isteyecektir. Derken Musa'da (a.s.) da aynı durumu yaşayacaklardır. Ondan sonra da Hz. Muhammed'e (s.a.s.) gelecekler ve nihayetinde insanlar arasında hüküm verilmesi için ona şefâat izni verilecektir. O da cennet kapısının halkasına tutunmuş olduğu halde Allah O'na Makam-ı Mahmud'u bahşedecek. Bunun üzerine mahşerdeki bütün insanlar onu övmeye başlayacaklardır."

Bu rivâyeti kaydeden İbn Mende, hadisin Buhârî'nin sıhhat şartlarına uygun ve sâbit isnadlı olduğunu belirterek sahih saymaktadır.[1275]

İkinci misal: İbn Mende'nin, İsmail b. Muhammed → Hişâm b. Ammâr → Sadakate b. Hâlid → İbn Câbir → Süleym b. Âmır → Avf b. Mâlik el-Eşcaî tarîkiyle naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: "... Rabbim bu gece beni ne hakkında muhayyer kıldığını bilir misiniz? Diye sordu. Biz de "Allah ve Resûlü en iyisini bilir" dedik. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.) Rabbim ümmetimin yarısını cennete dâhil etmek ile onlara şefâat etmem arasında beni muhayyer kıldı. Ben de şefâat etmeyi seçtim, buyurdu. Biz; ey Allah'ın Resûlü! Bizi şefâat edeceğiniz kimselerden etmesi için Allah'a dua ediniz dedik. O, şefâatim bütün Müslümanlaradır" buyurdu.

İbn Mende bu hadisin ardından bunun Müslim'in sıhhat şartına uygun ve sâbit isnadlı bir rivâyet olduğunu belirterek sahih saymaktadır.[1276]

Bu bağlamda İbn Mende, Hâkim ve sonrakilerin "Bu hadis, Buhârî'nin veya Müslim'in veyahut ikisinin şartlarına uygundur" gibi ifadelerle neyi amaçladıklarını açıklamaya çalışalım:

Alâ şartihimâ ifadesi bir kısım âlimler tarafından şöyle izah edilmiştir: "Hadisin isnadının sahih, râvileri *Sahîheyn*'de ihticâc edilmiş ya da ikisinden birinde ictima üzere (بصورة الاجتماع) ihticâc edilmiş, illetten sâlim olan hadislerdir." İctima suretinde ifadesinin ne anlama geldiğini İbn Hacer şöyle açıklar: Râvilerin farklı isnadlarla "tek tek" (علي صورة الانفراد) makbul sayıldıkları hadisleri ile aynı isnadda

[1275] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 855; diğer misal için bkz. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 247,
[1276] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 874; diğer misaller için bkz. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 895; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 141.

birbirlerinden naklettikleri hadisleri biribirinden ayırmak içindir. Bu durumu İbn Hacer, Süfyân b. Hüseyin'in (ö. 160/77) İbn Şihâb ez-Zührî'den (ö. 124/742) rivâyet ettiği hadisleri örnek vererek açıklığa kavuşturur. Hem Buhârî hem de Müslim bu iki râviyi tek tek makbul saymakla birlikte, Süfyân'ın Zührî'den aldığı rivâyetleri makbul saymamışlardır. Çünkü Süfyân'ın Zührî'den hadis semâsı (işitmesi) sahih değildir, zayıftır. Ancak diğer şeyhlerinden ve hocalarından semâı'nı sahih saymışlardır. Buna göre Süfyân b. Hüseyin'in Zührî'den rivâyeti göründüğünde onların ikisi ile de ihticâc edilmiştir diye bu rivâyet, Buhârî ve Müslim'in şartına uyuyor denemez. Buhârî ve Müslim'den birinin ihticâc edip de diğerinin etmediği râviler için de durum böyledir. Örneğin, Şu'be'nin, Simâk b Harb → İkrime → İbn Abbas tarîkiyle vermiş olduğu rivâyetteki Simâk ile Müslim ihticâc etmiş, İkrime ile etmemiştir. Buhârî ise İkrime ile etmiş, Simâk ile etmemiştir. Bu durumda yukarıdaki isnad, her ikisinin şartına uyuyor denemez. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi ictima suretinde olursa o zaman alâ şartîhimâ ifadesi kullanılabilir.[1277]

Bu bağlamda İbn Mende'nin "alâ resmi'l-Buhârî ve alâ resmi Müslim" diyerek onların şartlarını nazarıitibara almasında ne kadar başarılı olduğu ancak ciddi bir araştırma sonucunda ortaya çıkacağından şimdilik bir şey söylemek mümkün gözükmemektedir.[1278]

3. 2. 12. 6. Tashîh Konusunda Cemaatin Şartlarını Esas Alması

İbn Mende'nin tashîh metotlarından bir diğeri de ilgili hadisin cemaatin sıhhat şartlarına uygun olduğunu belirtmesidir. O, bu hususu هذا اسناد صحيح علي رسم الجماعة/alâ resmi'l-cemaât ıstılahıyla ifade etmektedir. Yani o, ilgili hadise cemaatin sıhhat şartlarını haiz olmasından dolayı sıhhatle hükmetmektedir. Cemaatten kastı da Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'dir.[1279] Zira o, cemaat kelimesini lügavi manada kullanmak istediğinde nekire şeklinde kullanmaktadır.[1280] Onu terim şeklinde kullanırken de ona tarif takısı olan ال/el takısını bitiştirmekte ve söz konusu âlimleri kastetmektedir. Ayrıca o, bu imamlara duyduğu güveni bazen dile de getirmektedir. Mesela o, kimi rivâyetler hakkında; "Bunu kendilerine hiçbir surette

[1277] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 599-600; Dilek, *Kütüb-i Sitte*, 46-47.
[1278] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 605.
[1279] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 598, 1 no'lu dipnot.
[1280] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 152, 163, 180, 220..; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd*, 1: 94,99, 108...

ta'nda bulunmak caiz olmayan meşhur imamlar rivâyet etmiştir" demektedir.[1281]

Şimdi onun "alâ resmi'l-cemâ'at" terimiyle sahih saydığı birkaç hadisi inceleyelim:

Birinci misal: Abdullah İbn Ömer'den nakledilen merfû' bir rivâyete göre, bir gün Hz. Peygamber (s.a.s.) sahâbîlere şöyle sordu: "Mü'mine benzeyen bir ağaç söyleyin?" Sahâbîler çöldeki ağaçları saymaya başladılar. (İbn Ömer), içimden bunun hurma ağacı olduğu geçti ve bunu Hz. Peygamber'e (s.a.s.) söyleyecektim, fakat orada bulunan yaşlı sahâbîlere saygısızlık olmasın diye söylemedim. Sahâbîler susunca da Hz. Peygamber (s.a.s.) "O ağaç, hurma ağacıdır" buyurdu.[1282]

İbn Mende, bu hadisin farklı birkaç tarîkini kaydettikten sonra Kütüb-i Hamse'nin sıhhat şartlarını hâiz olduğunu şöyle açıklıyor: "Bu, sıhhatine icma edilmiş bir hadis olup birçok kimse onu Mücâhid'ten rivâyet etmiştir. Onlardan bazıları; Abdullah b. Ebî Necîh,[1283] Ameş,[1284] Ebû Bişr,[1285] Seyf b. Süleyman ve Zebîd el-Yâmî'dir.[1286] Bu isnadların hepsi cemaatin sıhhat şartlarına uygundur."[1287]

İkinci misal: Ebû Tâlib ölüm döşeğindeyken Resûlullah (s.a.s.) ona "Lâ ilahe illallah" de ki, kıyamet gününde bu sözle senin lehine şahitlik edeyim. Ebû Tâlib, "Kureyş kadınları beni ayıplayıp da "Ölüm korkusu ona bunu söyletti" demeyecek olsaydılar, onu söyleyerek seni sevindirirdim" dedi. Bunun üzerine Allah (c.c.) *"Doğrusu sen sevdiğine hidâyet veremezsin..."* âyetini inzâl etti.[1288]

İbn Mende, bu rivâyetin farklı birkaç tarîkini kaydetmekte ve onları senet ve metin yönünden değerlendirmektedir: O, Ebû Hüreyre'den nakledilen bu rivâyet için: "Bu hadisin sahîh olduğuna dair icma vardır. Ayrıca bu hadis Buhârî dışındaki cemaatin (Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin) şartlarına da uygundur. Zira Buhârî başkalarının rivâyetlerini tercih edip Yezîd b. Keysân'ın rivâyetlerini kitabına almamıştır.[1289]

[1281] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 87-89.

[1282] Buhârî, İlim 4 (nr. 61), 5 (nr. 62), 14 (nr. 72), 50 (nr. 131), Tefsir sûre 14 (nr. 4698), Adab 89 (nr. 5444), (nr. 6122), (nr. 6144), Müslim, Sifâtü'l-münâfikîn 63, 64; Tirmizî, Adab 79 (nr. 2867); Müsned, 8: 204-5, 465-6; 9: 208...

[1283] Buhârî, İlim 14 (nr. 72); Müslim, Sifâtü'l-münâfikîn 64.

[1284] Buhârî, Et'ıme 41 (nr. 5444).

[1285] Buhârî, Buyû' 94 (nr. 2209).

[1286] Buhârî, Et'ıme 45 (nr. 5448).

[1287] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 353.

[1288] Buhârî, Cenâiz 81 (nr. 1360), Tefsir sûre 9 (nr. 4675) sûre 16 (nr. 4772), Eymân, Nezr 19 (nr. 6681); Müslim, Îmân 39; Nesâî, Cenâiz 102 (nr. 2035); Müsned: 39: 78-9 (nr. 23674).

[1289] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 179-182; diğer misaller için bkz:
Alâ resmi'l-cemâ'at: 1: 167, 248; 2: 910, 965; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 233.

Hadisleri tashîh konusunda cemaatin şartlarını esas alan İbn Mende, eğer ilgili hadis onlardan birileri tarafından da tahrîc edilmişse ayrıca buna değinmektedir. Mesela o, birçok sened hakkında; "cemaatin şartlarına uygun olmakla birlikte bunu Buhârî de tahrîc etmiştir",[1290] "cemaatin şartlarına uygun olmakla birlikte bunu Müslim de tahrîc etmiştir"[1291] ve "cemaatin şartlarına uygun olmakla birlikte bunu Nesâî de tahrîc etmiştir"[1292] gibi ibarelerle bu duruma dikkat çekmektedir.

Diğer taraftan da İbn Mende, ilgili hadisin cemaatten birinin şartına uymadığında da ona dikkat çekmektedir. O, kullandığı birçok sened hakkında: "Bu, Buhârî dışındaki cemaatin şartlarına uygun olup sahih senetlerle rivâyet edilmiş bir hadistir"[1293] ve "cemaatin şartlarına uygun olup Müslim tahrîc etmişken Buhârî tahrîc etmemiştir"[1294] demektedir.

3. 2. 12. 7. Tashîh Konusunda Sünen Sahiplerinin Şartlarını Esas Alması

İbn Mende, ilgili hadisin *Sünen* sahipleri olan Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin tahrîc şartlarına uygun olduğuna dikkatleri çekerek de hadisleri tashîh etmeye çalışmaktadır. Nitekim o, zikrettiği bazı hadislerin ardından bunun Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî şartlarına göre sahih olduğunu belirtmektedir.

Şimdi onun, onların sıhhat şartlarına uygun olduğunu belirterek sahih saydığı bir hadisi inceleyelim:

İbn Mende'nin Muhammed b. Yakub → Muhammed b. İshak → Ahmed b. İshak el-Hadrâmî → Vuheyb b. Hâlid → Musab b. Muhammed b. Şurahbîl → Ebî Salih → Ebû Hüreyre tarikiyle naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: "Biz, ey Allah'ın Resûlü Kıyamet günü Rabbimizi görecek miyiz? Diye sorduk. O da "bulutsuz bir günde, öğle vaktinde güneşi görüyor musunuz? Diye sordu. Oradakiler "Evet" deyince: "Bulutsuz bir gecede dolunayı görüyor musunuz? Diye tekrar sordu. Oradakiler yine "Evet" deyince: "Nefsim yed-i kudretinde olan kimseye (Allah'a) yemin olsun, Allah'ı görme hususunda hiçbir itişip kakışmanız olmayacak. Tıpkı güneş ve ayı görmede itişip kakışmanız olmadığı gibi."[1295]

İbn Mende, bu rivâyeti kaydettikten sonra şöyle demiştir: "Bu, Ebû Dâvûd,

[1290] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 574.
[1291] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 167, 250.
[1292] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 248.
[1293] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 182, 186, 366, 369; 2: 631.
[1294] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 162, 343, 369; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 141.
[1295] Müsned, 15: 24-5.

Tirmizî ve Nesâî'nin sıhhat şartlarına uygun olan makbul bir rivâyettir."[1296]

Şu kadar var ki İbn Mende'nin ilgili rivâyetleri sünen sahiplerine nispet etmekte pek başarılı olmadığı göze çarpmaktadır. Onun bu hususta ki hatalarını şu dört grupta inceleyebiliriz:

1- İlgili rivâyet, *Sünen* sahiplerinden birden çok kişinin şartına uygun iken onu sadece birine nispet etmesi[1297]

2- İlgili rivâyet, *Sünen* sahiplerinden sadece birinin şartına uygun iken onu birden çok kişiye nispet etmesi[1298]

3- İlgili rivâyet, Müslim'in *Sahîh*'indeyken onu *Sünen* sahiplerinin şartına uygun olarak zikretmesi[1299]

4- İlgili rivâyet, zikrettiği imamın değil de bir başka imamın şartına uygun olması[1300] gibi hataları zikredilebilir.[1301]

3. 2. 12. 8. Tashîh Konusunda Mutavassıt Biri Olması

Tashîh konusuyla oldukça ilgilenen İbn Mende, -yukarıda da geçtiği üzere- hadisleri tashîh etmede Kütüb-i Hamse müellifleri olan Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'ye itimat ederek tashîh konusunda yeni bir çığır açmıştır. Ayrıca o, kendi re'yi ve içtihadıyla da rivâyetleri tashîh etmekten geri durmamıştır. Onun bu değerlendirmelerde ifrat ve tefritten kaçarak orta bir yol tutunduğunu söyleyebiliriz. Zira onu müteşeddit veya mütesâhil âlimlerin kategorisine dâhil edecek değerlendirmelerine rastlanılmamıştır.[1302] Ayrıca onun tashîh konusunda mu'tedil bir şahsiyet olduğunu münekkid imamların konuyla ilgili görüşlerinden de anlamaktayız. Örneğin İbn Teymiyye tashîh konusuyla ilgili münekkid imamları karşılaştırırken şöyle bir neticeye varmıştır: "Hadisleri değerlendirip sıhhatle hükmedenlerin en zayıf

---

[1296] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 795-6; diğer misaller için bkz:
Bu, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin sıhhat şartlarına göre sahîh/sâbit bir hadistir: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 230-1.
Bu, Nesâî ve Tirmizî'nin sıhhat şartlarına göre sahîh/sâbit bir hadistir: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 59, 245.
Bu, Nesâî'nin şartına göre sahîh bir hadistir: İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 139; 3: 76.

[1297] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 139; 3: 59.

[1298] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 796; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 265.

[1299] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 53, 231.

[1300] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 870; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 193; 3: 188, 301.

[1301] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 610-14.

[1302] Tashîh ettiği hadisler için bkz. İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 489, 950; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 218, 220, 372; 2: 572, 847; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 223, 232, 261, 292; 2: 184.

ve mütesâhili Hâkim'dir... İbn Mende ise tashîh konusunda Hâkim'in üstündedir.[1303] Dolayısıyla tashîh konusunda müsamahakârlığıyla nam salmış Hâkim'in üstünde olan İbn Mende, mutavassıt ve mu'tedil biridir, denilebilir.

Öte yandan İbn Mende'nin eserlerine duyulan güven de onun tashîh değerlendirmelerinde mu'tedil biri olduğunu göstermektedir. Mesela İbn Teymiyye, "Herhangi bir hadisin mutemed hadis kitapları olan Buhârî, Müslim, İbn Huzeyme ve İbn Hıbbân'in *Sahîh*'lerinde, İbn Mende'nin ve Hâkim'in eserlerinde bulunmaması onun batıl ve kıymetsiz olduğunu göstermektedir," [1304] diyerek İbn Mende'nin eserlerine duyduğu güveni dile getirmiştir.

Bütün bunlara rağmen çağdaş araştırmacı Ömer el-Mukbil, tashîh konusunda İbn Mende'yi "mütesâhil" biri olarak kabul etmektedir.[1305] Gerekçe olarak da o, sahîh ile tavsif edilmemesi gereken kimi hadislerin onun sahîh saymasını göstermektedir. Bu bağlamda onun İbn Mende'nin mütesâhilliğiyle ilgili olarak zikrettiği iki rivâyetten birini inceleyelim:

İbn Mende'nin Ahmed b. Hasan el-Mukrî → Ebu'l-Ezher, Ali b. Muhammed ve Ahmed b. İshak → Mu'âz b. Musennâ → Yahya b. Maîn → Vehb (yanlışlıkla "Mus'ab" yazılmış) b. Cerîr → babası (Cerîr b. Hâzim) → Muhammed b. İshak → Ya'kub b. Utbe → Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr b. Mut'ım → babası (Muhammed b. Cübeyr) → dedesi (Cübeyr b. Mut'ım) tarîkiyle naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: Kuraklık sebebiyle Hz. Peygamber'in (s.a.s.) huzuruna bir bedevi gelip: "Ey Allah'ın Resûlü insalar son derece sıkıntıya girdi, çoluk çocuk can verdi, hayvanlar telef oldu. Bizim için Allah'tan yağmur iste. Seni Allah'a şefaatçi, Allah'ı da sana şefaatçi kılıyoruz" dedi. Resûlullah (s.a.s.) de "Vay, yazıklar olsun sana! Sen ne dediğini biliyor musun?" buyurdu. Sonra: (öfkelenerek) "Sübhânallah" dedi ve demeye devam etti. Nihayet (gazab endişesi) oradaki sahâbîlerin yüzünde belirmeye başladı. Sonra: (yine) "Vay, yazıklar olsun sana! Allah, yarattıklarından hiçbirisi için aracı kılınmaz. Allah'ın şanı bundan pek yücedir. Vay, yazıklar olsun sana! Sen, Allah kimdir biliyor musun? Onun arşı, semâvâtı ve arzı üzerinde şu şekildedir" buyurdu ve mübârek parmaklarıyla diğer elinin üzerinde kubbe gibi bir şekil yaptı. Daha sonra da "Şüphesiz arş, semerin süvarinin ağırlığından gıcırdadığı gibi

[1303] İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ,* 1: 255.
[1304] İbn Teymiyye, *Telhîsu Kitâbi'l-istığâse,* 1: 57. Haddizatında burada tesâhüllüğüyle bilinen Hâkim'in de zikredilmesi bu savımızı zayıf ve hatta geçersiz bir duruma düşürdüğünü itiraf ve kabul etmemiz gerektiğini de düşünüyoruz.
[1305] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 617.

gıcırdamaktadır" buyurdu.[1306]

İbn Mende, Hüseyin b. Ali → Muhammed b. İshak → Muhammed b. Beşşâr → Vehb b. Cerîr'den bu hadisin benzerini (nahvehû) rivâyet etti. Ayrıca Bekr b. Süleyman ve daha başkaları da bu hadisi rivâyet ettiklerine dikkat çeken İbn Mende, bu rivâyeti şöyle değerlendirmektedir: "Bu, senedi bakımından muttasıl ve sahîh bir hadistir. Zira Ebû İsa et-Tirmizî ve Nesâî'nin sıhhat şartlarına uygundur."[1307]

Bu bağlamda İbn Mende'nin tesâhülüne delil olarak bu rivâyeti ileri süren Ömer el-Mukbil, bu hadisin sahih olmadığıyla ilgili iki gerekçe zikretmektedir.

Birincisi: Hadisin râvilerinden biri olan Cübeyr b. Muhammed'in meçhûl biri olmasıdır.

İkincisi: Senetteki Muhammed b. İshak'ın müdellis olması ve burada anane yapmasıdır.[1308] Ancak biz, birinci gerekçeyle ilgili olarak şöyle deriz: Cübeyr b. Muhammed, büyük sahâbî Cübeyr b. Mut'ım'in torunu olup İbn Hacer onu şöyle tevsîk etmektedir: "O, Ebû Dâvûd'ta rivâyetleri bulunan makbul[1309] bir râvidir."[1310]

İkinci gerekçeyle de ilgili şöyle deriz: İbn Mende, Kütüb-i Sitte râvisi olan İbn İshâk'ı [1311] birçok münekkid gibi sika saymış ve hadislerini sahih kabul etmiştir.[1312] Ayrıca bu hadis, *Sünen-i Ebû Dâvûd*'ta da yer almakta ve Ebû Dâvûd onun birkaç tarîkinin bulunduğunu ve bunların arasında sahih olanın Ahmed b. Saîd er-Rubâtî'nin isnadı ile gelen rivâyet olduğunu söylemektedir. Ayrıca o, aralarında hadis münekkidlerinden Yahya b. Maîn ve Ali el-Medinî'nin de bulunduğu bir topluluğun bu hususta kendisine muvâfık olduklarını ve ilgili rivâyeti makbul saydıklarını sözlerine eklemektedir.[1313] Fakat İbn Kesîr, bu hususlara değinmenin yanında bu hadisin sahîh olmadığıyla ilgili İbn Asâkir'in *Beyânu'l-vehm ve't-tehlîti'l-vâki' fî hadîsi'l-etît* namıyla bir cüz'ünün bulunduğunu da belirtmektedir. [1314] Dolayısıyla ilgili hadisin sahih li-gayrihi veya hasen mertebesine yükselmesi muhtemeldir, denilebilir. Bu da İbn Mende'nin mütesâhil biri olarak sayılmasını

[1306] Ebû Dâvûd, Sünnet 18 (nr. 4726).
[1307] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 188.
[1308] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 617.
[1309] Böyle bir râvinin rivâyet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığı araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani i'tibâr için alınır. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 168.
[1310] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 138.
[1311] Ancak Buhârî, ondan ta'lîken bazı rivâyetleri tahrîc etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 467.
[1312] İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* 9: 38-46.
[1313] Ebû Dâvûd, Sünnet 18 (nr. 4726).
[1314] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1: 18.

gerektirmez diye düşünüyoruz. Ayrıca onun bazen kısmen mütesâhil davrandığı ve çoğunlukla mutedil biri olduğu da söylenebilir.

3. 2. 12. 9. Tashîh Metoduna Genel Bir Bakış

Hadislerin sıhhat derecelerini tâyin etme hususunda her muhaddisin kendine göre esâs ittihâz ettiği prensipleri olmuştur. Bu prensiplere o muhaddisin "şart"ı denir. Nitekim Buhârî'nin şartı ile Müslim'in şartı, Müslim'in şartı ile Ebû Dâvûd'un şartı, Ebû Dâvûd'un şartı ile bir başka muhaddisin şartı aynı değildir. Sahîh hadisler için ileri sürülen temel şartlarda ittifak olsa bile, muhaddisin titizliğine göre, teferruatta ayrılık göze çarpmaktadır. Bu sebeple, -farazâ- Buhârî'ye göre "sahih" kabul edilmeyen bir hadis, Müslim'e göre "sahih" telâkkî edilmekte veya Müslim'ce "hasen" kabul edilen bir rivâyet de, Tirmizî nezdinde "sahih" hükmünü alabilmektedir. Bu durumu göz önünde bulunduran İslâm âlimleri, bir rivâyetin değer hükmünü belirtirlerken mutlak olarak bir hüküm ifadesi yerine: "Bu hadis Buhârî'ye göre sahihtir", "Bu Müslim'e göre sahih bir hadistir" şeklinde ifadeler kullanmışlardır.[1315]

İbn Mende de rivâyet ettiği hadisleri usûl-u hadis açısından değerlendirmeye tâbi tutarken ve onların sıhhat derecelerini ortaya koymaya çalışırken kendisinden önceki âlimlerin şartlarından faydalanmıştır. Böylece onun sıhhat derecesi bakımından değerlendirdiği hadisleri şu gruplarda toplayabiliriz.

1- Buhârî, Müslim ve diğer hadis âlimlerinin yani Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin sıhhati üzerinde ittifak ettikleri hadisler. Söz konusu hadislerin sonuna şu kaydı koymuştur. "Bu, Buhârî, Müslim ve cemaatin tahrîc ettiği bir hadistir.[1316]

2- Buhârî ve Müslim (Şeyhân) tarafından ittifakla tahrîc edilen hadisler. Böyle hadislerin sonuna şu kaydı koymuştur: "Bu, sâbitun bi't-tifâk bir hadistir",[1317] 'bunu Buhârî ve Müslim tahrîc etmiştir'[1318] ve 'mucme'un alâ sıhhatihi/bu hadisin sahih olduğuna dair icma vardır."[1319]

3- Buhârî'nin münferid olarak tahrîc ettiği hadisler. Böyle hadislerin sonuna

[1315] Ali Yardım, *Hadîs I-II,* 3. baskı, (İstanbul: Damla Yayınları, 1997), 2: 94.
[1316] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 157-8.
[1317] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 41, 42, 77, 85; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 200.
[1318] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 190, 200.
[1319] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 343, 353, 366, 382...; 2: 643, 872; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 66, 91, 219, 246...; 2: 179; 3: 33, 51.

şu kaydı koymuştur: "Bu, Buhârî tarafından rivâyet edilmiş bir hadistir.[1320]

4- Müslim'in münferid olarak tahrîc ettiği hadisler. Böyle hadislerin sonuna şu kaydı koymuştur: "Bu, Müslim tarafından rivâyet edilmiş bir hadistir.[1321]

5- *Sünen* sahipleri olan Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin tahrîc ettiği hadisler. Böyle hadislerin sonuna şu kaydı koymuştur: "Bu, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî tarafından tahrîc edilmiş bir hadistir." [1322]

6- Cemaatin yani Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin sıhhat şartına uyan hadisler. Bu tür hadislerle ilgili olarak şu kaydı kullanmaktadır: "Alâ resmi'l-cemâ'a /Bu isnadların hepsi cemaatin sıhhat şartlarına uygundur."[1323]

7- Buhârî'nin şartına göre sahih olan hadisler. Böyle hadislerin sonuna şu kaydı koymuştur: "Alâ resmi'l-Buhârî/Bu Buhârî'nin şartına göre sahih bir hadistir."[1324]

8- Müslim'in şartına göre sahih olan hadisler. Böyle hadislerin sonuna şu kaydı koymuştur: "Alâ resmi Müslim/Bu Müslim'in şartına göre sahih bir hadistir."[1325]

9- *Sünen* sahipleri olan Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin şartlarına göre sahih olan hadisler. Böyle hadislerin sonuna şu kaydı koymuştur: "Bu, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin şartlarına göre sahih bir hadistir." [1326]

10- Gerek münferit olarak ve gerek müştereken Buhârî ve Müslim ile Sünen sahiplerinin şartlarına uymayan fakat kendisinin sahih olduğuna kanaat getirdiği hadisler. Bu çeşit hadislere ise o: "Bu, sahih bir hadistir/bu, senedi bakımından sahih bir hadistir"[1327] veya "bunun isnadı sahihtir ancak diğer imamlar tahrîc etmemiştir" kaydını koymuştur.[1328]

[1320] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 184, 2: 574.
[1321] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 167, 169, 178, 185, 187, 191, 250.
[1322] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 248.
[1323] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 1: 167, 179-182, 248, 353, 2: 910, 965; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 233.
[1324] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 247; 2: 855.
[1325] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 874, 895; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 141.
[1326] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 795-6; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 139; *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 59, 76, 231, 245.
[1327] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 489, 950; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 218, 220, 372; 2: 572, 847; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 223, 232, 261, 292; 2: 184.
[1328] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 573,

3. 2. 13. Hadisleri Açıklama Usûlü

3. 2. 13. 1. Hadisteki Lafız Farklarına Değinmesi

İbn Mende, eserlerinde kaydettiği hadislerin metinlerinde bulunan lafız farklarına işaret etmektedir. Onun bu uygulamasını bir misal ile inceleyelim.

Hakîm b. Hizâm'ın (ö. 60/679),[1329] "Ey Allah'ın Resûlü! Benim cahiliye döneminde yapmış olduğum sadaka, köle azadı ve sıla-ı rahimler için mükâfat var mıdır? Sorusu üzerine Resûlullah (s.a.s.) "**أسلمت على ما أسلفت من خير**" (cahiliye de işlediğin hayırlar üzere Müslüman oldun) buyurdu.[1330] Bu hadisi tahrîc eden İbn Mende, bunun başka bir tarîkinde **أسلفت** yerinde **سبق** kelimesiyle rivâyet edildiğine[1331] dikkat çekmekte ve hadisi farklı rivâyetleriyle izaha çalışmaktadır.[1332]

Öte yandan İbn Mende bazen manası açık olan hadisi yani açıklanmaya ihtiyaç duyulmayan rivâyeti önce zikreder ardından da açıklanmaya ihtiyaç duyulan hadisi kaydeder.[1333] Böylece hadisteki işkali ilk baştan ortadan kaldırmaya çalıştığı söylenebilir.

3. 2. 13. 2. Hadislerle İlgili Yapılan Te'vîllere Değinmesi

Muhakkik âlimler, gerektiğinde bazı hadisleri te'vîl ederek ve yorumlayarak onların daha doğru anlaşılmasına katkı sağlamaya çalışmaktadırlar. İbn Mende de onların yapmış oldukları te'vîlleri münekkit gözüyle değerlendirip bazısını bazısına tercih etmektedir. Onun bu uygulamasını birkaç misalde inceleyelim.

Birinci misal: "Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı. Onun uzunluğu da altmış arşındır."[1334] hadisinin izahında ehl-i te'vîlin oldukça ihtilaf ettiklerine değinen İbn Mende,[1335] en güzel ve sahih te'vîlin; [1336] Allah'ın Hz. Âdem'i Hz. Âdem'in sureti

---

[1329] Tulakâ sahâbîlerden biri olan Hakîm b. Hizâm ve rivâyetleri için bkz. Abdullah Yıldız, *Tulakâ Râvîler ve Rivâyetleri*, 1. Baskı, (Ankara: Yayınevi, 2012), 94-132.

[1330] Buhârî, 16 Zekât 24 (nr. 1436), Büyû' 100 (nr. 2220) I'tık 12 (nr. 2538), Edeb 16 (nr. 5992); Müslim, Îmân 194, 195, 196; Müsned, 24: 34, 35, 342.

[1331] Müsned, 24: 342.

[1332] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 2, 500-2. Diğer örnekler için bkz. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 2, 649-650.

[1333] Bkz. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 2: 872-3.

[1334] Buhârî, İzti'zân 1 (nr. 6227); Müslim Cennet 28, Birr 115; Müsned, 12: 275, 382; 13: 504; 14: 46; 16: 42...

[1335] İlgili ihtilaflar "ان الله خلق ادم علي صورته" "suretihi"indeki zamirin rucu'undan kaynaklanmaktadır. Zira mezkûr zamirin Allah'a (c.c.) veya Âdem'e (a.s.) rucu'u söz konusudur.

üzere yarattığıdır. Yani Allah ona (zürriyetinde olduğu gibi) önce çocukluk, sonra gençlik, daha sonra da yaşlılık evrelerini yaşatmamıştır. Yani o, ilk yaratıldığı hal üzere hayatını sürüp vefat etmiştir. Ayrıca İbn Mende, bu te'vîlin sâbit isnadlı sahih bir hadise uygun düştüğünü de sözlerine eklemektedir. [1337]

Kuvvetle muhtemeldir ki, İbn Mende bu te'vîle; "ان الله خلق ادم علي صورته" "suretihi"indeki zamiri "Âdem"e raci ederek ulaşmıştır. Zira ancak bu takdirde hadisin manası İbn Mende'nin yorumladığı şekilde olur.

Mamafih İbn Mende bu te'vîl ile genelde hadis ve sünnet konusunda kendisine tabi olduğu ve mezhebine mensup olduğu Ahmed b. Hanbel'e karşı çıkmış olmaktadır. Zira Ahmed b. Hanbel "Her kim Allah Âdem'i (kendi zatının sureti üzere değil de) Âdem'in sureti üzere yarattı derse o Cehmiyyeye mensuptur" demektedir. [1338] Ahmed b. Hanbel'in bundan maksadı, hadis zahiri anlamı üzere hamledilmelidir. Bu tür hadisleri zahirine muhâlif anlamlarda te'vîl etmek Cehmiyyenin âdetidir ki bu, aynı zamanda Ehl-i sünnet (Ashâbü'l-hadis)'in metoduna aykırıdır.

İşte İbn Mende, savunduğu Ehl-i sünnet anlayışının metoduna aykırı bir şekilde düşünmeye ve bu tür te'vîllerle bazı âyet ve hadisleri yorumlamaya zorlayan bu durum, Ehl-i sünnet inancı içerisinde kelâmcı bir metod kullanmanın kaçınılmaz bir husus, olduğunu göstermektedir. Çünkü onun bu uygulaması, nassın zâhirini şer'e uygun bir şekilde ma'kûliyete kavuşturma yolunda atılmış ilk adımlardandır.[1339]

<u>İkinci misal:</u> Ölüm meleğinin Hz. Musa'ya gönderilmesi Hz. Musa'nın da meleğe çok şiddetli bir tokat vurarak gözünü çıkartması...[1340] Hadisini kaydeden İbn Mende, genelde râvilerin hadisin "فقأ عينه/gözünü çıkardı" kısmı ile ilgili susmayı tercih ettiklerine dikkat çekmektedir. Ancak o, ilim ehlinden olan bazı kimselerin فقأ عينه'dan maksadın "muârızın hüccet ve delilinin gözünü kör etmek yani delilini

---

[1336] Her ne kadar Geçit, bu te'vîlin bizzat İbn Mende'ye ait olduğunu iddia etmişse de (Bkz. Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 313.) bunun bir hata olduğunu düşünüyoruz. Zira burada İbn Mende'nin kendisinden önce yapılan te'vîllerle ilgili bir tercihte bulunduğu aşikârdır.

[1337] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 223-4.

[1338] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* thk. Muhammed b. Abdullah el-Vuhaybî ve Musa b. Abdulaziz el-Gusn, 1. Baskı, (Mısır: Dâru Hedyi'n-Nebevî, 1428/2007), (muhakkiklerin mukaddimesi, 74); Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 313.

[1339] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 313.

[1340] Buhârî, Cenâiz 69 (nr. 1339), Enbiya 31 (nr. 3407); Müslim Fezâil 157, 158; Müsned, 13: 84, 506; 14: 265...

çürütmek" olduğunu ve kendilerine de Hz. Ali'nin "فقأت عين الفتنة/Fitnenin gözünü ancak ben çıkardım." meşhur sözünü delil olarak sunduklarını belirterek[1341] hadisle ilgili tercihini açıklamaktadır.[1342] Fakat İbn Hacer'in de temas ettiği üzere hadisin devamındaki فرد الله عليه عينه/Allah Teâlâ meleğin gözünü eski hale getirdi" ifadesi bu yoruma manidir.[1343]

3. 2. 13. 3. Âlimlerin Açıklamalarına Yer Vermesi

İbn Mende, az da olsa rivâyetlerle ilgili önceki âlimlerin görüş ve beyanlarına da yer vermektedir. Mesela:

İsmail b. Abdullah es-Sekûnî → İbrahim b. Ebî 'Able el-Ukaylî → babasından rivâyetle → Mu'az b. Cebel dedi ki: Biz, Resûlullah (s.a.s.) ile birlikte seferdeyken bulutlu bir günde (yanlışlıkla kıblenin dışında bir yere yönelerek) namaz kıldık. Namazın akabinde hava açıldı ve kıbleye yönelmediğimizi fark ettik. Durumu Resûlullah'a (s.a.s.) arz edince de O, "Namazınız hakkıyla Allah'a yükselmiştir" buyurdu.[1344] Ancak İbn Mende, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin, "Bu hadis münkerdir" açıklamasına yer vererek bu hadisi reddetmektedir.[1345]

3. 2. 13. 4. Hadisle İlgili Kendi Mülâhazalarını Zikretmesi

Kendisine ait görüşleri "kâle Ebû Abdullah" girişiyle veren İbn Mende,[1346] kimi zaman hadisi yorumlayarak onun doğru anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Mesela o, meşhur Vefd-i Abdülkays hadisinde[1347] hac ibadetinin zikredilmemesi hususunu henüz o zamanda haccın farz kılınmadığına hamlederek hadisi izah etmiştir.[1348]

[1341] Geçit, bu te'vîlin bizzat İbn Mende'ye ait olduğunu iddia etmiştir. (Bkz. Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 313.) Ancak bunun bir hata olduğu aşikârdır. Zira o, başkalarının görüşlerini naklettiğini serahaten değinmektedir.

[1342] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 163. Diğer misaller için bkz a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 35-40, 101-2.

[1343] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 6: 442.

[1344] Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-evsât,* thk. Târik b. Avdullah ve Abdulmuhsin b. İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Harameyn, t.y.), 1: 84.

[1345] İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb,* 39. Diğer örnekler için bkz. 180, 392, a. mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 44-46, 48, 60-62.

[1346] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 36, 37, 39, 42, 46,

[1347] Buhârî, İlim 25 (nr. 87), Mevâkît 2 (nr. 523), Zekât 1 (nr. 1398), Meğâzî 29 (nr. 4368, 4369), Edeb 97 (nr. 6176)...; Müslim, Îmân 23, 26; Ebû Dâvûd, Eşribe 7 (nr. 3692); Tirmizî, Îmân 5 (nr. 2611); Nesâî, Îmân 25 (nr. 5031), Eşribe 34 (nr. 5638, 5646, 5692); Müsned, 3: 464; 4: 279; 17: 265...

[1348] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 331-7.

3. 2. 14. Hadis Rivâyet Usûlü

3. 2. 14. 1. Senetsiz Rivâyeti

İbn Mende, çağına uygun olarak eserlerinde kaydettiği rivâyetlerin kâhir ekseriyetini senetli olarak aktarmakla birlikte nadiren de olsa bu durumun dışına çıkıp senetsiz veya senedin başından birkaç râviyi hazfederek mu'allâk olarak rivâyet etmektedir. Bu durumda İbn Mende'nin eserlerindeki ta'likleri iki kısma ayırabiliriz:

1- Kitabının başka bir yerinde veya başka bir eserinde isnadını zikrettiği ta'likler

Mesela, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Allah'ın doksan dokuz ismi şerifinin bulunduğunu..."[1349] belirten hadisi rivâyet etmesini örnek gösterebiliriz. Zira İbn Mende, bu hadisi hem mu'allak hem de müsned olarak rivâyet etmiştir.[1350] Ayrıca "İslâm'ın beş esas üzerine kurulduğunu..."[1351] ifade eden hadis de bu kabildendir. Zira o, onu mu'allak olarak kaydettiği gibi[1352] senetli ve sahih olduğuna dair icmanın bulunduğunu ve Buhârî ve Müslim tarafından da tahrîc edildiğini belirterek de zikretmektedir.[1353]

2- Kitabının hiçbir yerinde müsned olarak zikretmediği ta'likler

Mesela, onun Hz. Peygamber'e (s.a.s.) dayanarak "Allah temizdir ve temiz olan şeyleri sever"[1354] hadisini kaydetmesini burada zikredebiliriz.[1355] Ayrıca namazın Hz. Peygamber'den (s.a.s.) görüldüğü ve öğrenildiği şekilde kılınmasını (صلوا كما رئيتموني اصلي) mevzuubahis eden hadis[1356] de bu kabildendir.[1357]

Şu da ifade edilmeli ki, İbn Mende her ne kadar eserlerinde mu'allak hadis kaydetmişse de "mu'allak" tabirini kullanmamıştır. Zira "mu'allak" tabirini ilk kullanan kimse onun muasırı olan Dârekutnî'dir (ö. 385/995).[1358]

[1349] Buhârî, Şurût 18 (nr. 2736), Tevhîd 12 (nr. 7392); Müslim Zikir 6.
[1350] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 14. Başka örnekler için bkz. a. mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 105, 107 112, (mu'allak olan bütün bu hadisler "2: 205"te müsned olarak zikredilmiştir.), 118, 122, 124,
[1351] Buhârî, Îmân 1 (nr. 8), Tefsir (nr. 4514); Müslim, Îmân 19, 21; Tirmizî, Îmân 3 (nr. 2609); Nesâî, Îmân 13 (nr. 5001).
[1352] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 23.
[1353] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 184, 185.
[1354] Tirmizî, Edeb 41 (nr. 2799).
[1355] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 194. Başka örnekler için bkz. *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 110, 141, 62 (burada Allah'ın Sâmed ismi şerifi ile ilgili sahâbe ve tâbiînden 13 mu'allak rivâyet kaydetmiştir.), 76-7.
[1356] Buhârî, Ezân, 18 (nr. 631), Edeb, 27 (nr. 6008), Ahbâru'l-âhâd, 1 (nr. 7246).
[1357] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 23. Daha başka misaller için bkz. aynı eser; 24-25, 30
[1358] İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 7.

3. 2. 14. 2. Tahvil Yapması

İbn Mende, birkaç tarîkten rivâyet edilen hadislerin senetlerini birleştirmekte ve senetlerdeki müşterek şeyhten sonra tahvil işareti olan (ح/hâ) harfini kullanarak hadisleri kaydetmektedir.[1359] Mesela Cerîr b. Abdullah'tan rivâyet edilen (رئيت رسول الله يمسح علي الخفين) Hz. Peygamber'in (s.a.s) abdestte mesti mesh ettiğiyle ilgili hadis[1360] örnek olarak zikredilebilir.[1361] Böylelikle o, ilgili hadisi bir bütün olarak aktarma metodunu seçmektedir. Ayrıca o, ilgili hadisin akabinde lafzın kime ait olduğuna dikkat çekmekten de geri durmamaktadır.[1362]

3. 2. 14. 3. Aynı Hadisi Tekrarlaması

İbn Mende, bazen bir hadisi ilgisi dolayısıyla muhtelif bâblarda tekrarlamakta; fakat tekrarladığı hadisi takti' etmeden, tam metnini, farklı rivâyetlerini ve daha başka tarîklerini de vermektedir. Bu kabilden o, meşhur Cibrîl hadisini 9 ayrı bâbta 17 defa tekrarlamaktadır.[1363]

3. 2. 14. 4. Önceki Hadislere Atıfta Bulunması

İbn Mende zikrettiği uzun hadisin farklı senetlerini verdikten sonra metni tekrar etmeyip "nahvehû",[1364] "bi tûlihi"[1365] ve "ve zekere'l-hadîs"[1366] demekle yetinmekte ve "ve zekere'l-hadîs" ibaresinden önce genelde hadisin baş tarafından bir pasaj da zikretmektedir.[1367]

3. 2. 14. 5. Hadisin Sahâbe Râvilerini Vermesi

Hadislerin senetlerine oldukça vâkıf olan İbn Mende, kaydettiği rivâyetlerin diğer varyantlarına temas ettiği gibi, ilgili hadisin sahâbî râvilerine de işaret etmektedir. Mesela:

İbn Mende → Muhammed b. Ubeydulla → Musa b. Harun → Süveyd b. Saîd

---

[1359] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 76, 80, 88, 91.
[1360] Buhârî, Vudû', 35 (nr. 204, 205); Müslim, Tahâret, 72, 75, 76, 82, 84-5.
[1361] İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem,* 40.
[1362] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 161, 180, 313, 316; 2: 962.
[1363] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 116- 153.
[1364] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 275, 277, 313, 316,
[1365] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 308,
[1366] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 207.
[1367] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 133, 135, 136; 2: 734.

→ Fudayl b. İ'yâz b. Mes'ûd → A'meş → Ebî Süfyân → Câbir'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle dua ediyordu: "Ey Kalpleri halden hale evirip çeviren Rabbim! Kalbimi dinin üzerine sâbit kıl...[1368] hadisini kaydettikten sonra hadisin diğer tarîklerine de işaret etmekte ve bu hadisi sahâbeden rivâyet edenlerin; Aişe,[1369] Ümmü Seleme,[1370] Esmâ bint Yezîd, Ebû Zer, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Hüreyre ve daha başka kimselerin de bulunduğuna dikkat çekmektedir.[1371]

3. 2. 14. 6. Hadisi Rivâyet Eden Diğer Râvileri Vermesi

İbn Mende, kimi zaman ilgili hadisin müteaddit senedinin bulunduğunu vurgulamak için kaydettiği hadisin ardından o hadisin râvilerinden birinden rivâyette bulunan diğer râvileri kaydetmektedir. Ayrıca kaydettiği bu tarîkleri de tenkit süzgecinden geçirmeyi ihmal etmemektedir. Mesela "Allah'ın kulları üzerindeki hakkı ve kulların Allah üzerindeki hakkını konu edinen" hadisin,[1372] ayrıca Ebû Muâviye, Vekî', Cerîr ve Nadr b. Şumeyl'den de rivâyet edildiğini kaydetmesi zikredilebilir.[1373] Ayrıca onun "Allah Azze ve Celle mahlûkatın miktarlarını gökler ile yeri yaratmadan elli bin sene önce takdir etti."[1374] Hadisinin farklı râviler ve senedlerle aktarıldığına değinmesi de kaydedilebilir.[1375]

3. 3. İBN MENDE'NİN ALÂKADAR OLDUĞU DİĞER İLİMLER

İslâmî ilimlerin en bariz özellikleri birbirinden ayrılmaz biçimde iç içe olmalarıdır. Özellikle Ebû Abdullah İbn Mende'nin yaşadığı dönemde herhangi bir kimsenin "âlim" unvanıyla nitelendirilmesi için onun birçok ilmî sahada yetkinlik kazanmış olması lazım geliyordu. Dolayısıyla kadim âlimler, sadece muhaddis veya müfessir veyahut müerrih olduklarından dolayı ilmiye sınıfına dâhil edilip onlara "âlim" denilmemektedir.

[1368] Tirmizî, Kader 7 (nr. 2140), De'avât 89 (nr. 3522), De'avât 124 (nr. 3587); Müsned, 19: 160; 21: 259-260,
[1369] Müsned, 41: 151; 43: 230.
[1370] Tirmizî De'avât 89 (nr. 3522); Müsned, 44: 138-9, 200, 278.
[1371] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 112. Diğer örnekler için bkz. İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 242; 2: 140, a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 947-8, 965; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 91 (burada ilgili hadisin 10 sahabe tarafından rivâyet edildiğini belirtmiştir.).
[1372] Buhârî, Libâs 101 (nr. 5967), İsti'zân 30 (nr. 6267), Rikâk 37 (nr. 6500), Tevhîd 1 (nr. 7373); Müslim, Îmân 48, 50, 51; Tirmizî, Îmân 18 (nr. 2643); İbn Mâce Zühd 35 (nr.4296); Müsned, 16: 464, 353; 21: 282; 36: 317...
[1373] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 241-243.
[1374] Tirmizî, Kader 18 (nr. 2156); Müsned, 11: 144.
[1375] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 92-4.

Bu bağlamda rivâyet ve dirâyet ilimlerinde otorite haline gelmiş olan İbn Mende de hadis ilminin yanı sıra birçok ilimde kendisini yetiştirmiş ve bu ilimlerle ilgili değerli eserler vücuda getirmiş mümtâz bir şahsiyettir. Ayrıca onun, tefsir, hadis, kelâm, tarih, ricâl ve biyografi sahasında söz sahibi olduğunu ulemâ sınıfının bu konularda ona müracaatlarından anlamaktayız.

Mamafih İbn Mende'nin birbiriyle irtibatlı olan İslâmî ilimlerdeki temâyüz eden özelliklerini bazı ilim dallarına göre kaydetmeye çalışalım.

3. 3. 1. Tefsir İlmindeki Yeri

İbn Mende rivâyet tefsiriyle ilgili genişçe bir eser te'lîf etmiştir.[1376] Fakat ilgili eser günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla biz onun tefsirle ilgili metodunu muhtelif kitaplarında zikrettiği âyetlerin tefsiri sadedindeki değerlendirmelerini tahlil ederek vermek istiyoruz. Bu bağlamda onun tefsirde takip ettiği metod şöyledir:

1. Âyeti başka bir âyetle tefsir etmeye çalışır: Nitekim o, irtibatlı âyetleri ardı ardına zikrederek Kur'ân'ı Kur'ân'la açıklamayı amaçlamaktadır. Bunun misali şöyledir:

İbn Mende, Esmâ-i Hüsnâ'dan saydığı el-Bâsit ismine istişhâd kabilinden *"Aksine Allah'ın iki eli de açıktır"* (Mâide 5/64) âyetini zikrettikten sonra *"Allah hem darlaştırır hem bollaştırır"* (Bakara 2/245), *"Gerçekten Rabbim kullarından dilediği kimseye rızkı hem genişletir, hem daraltır"* (Sebe 34/39) âyetlerine de yer vererek ilgili konuyu pekiştirmek ve ilk zikrettiği âyeti izah etmeyi murat etmektedir.[1377]

2. Âyeti ilgili hadisleri îrâd ederek açıklamaya çalışır. O, bunu yaparken rivâyetin diğer muteber hadis imamları tarafından da tahrîc edilip edilmediğine temas eder, bunun yanı sıra rivâyetin farklı tarîk ve vecihlerini de kaydetmektedir. Ayrıca o, rivâyetleri cerh ve ta'dîl süzgecinden geçirerek onların sıhhat ve za'fiyet durumlarını da belirtmeye çalışmaktadır. Bunu bir misalde inceleyelim:

"Muhakkak biz her şeyi bir kaderle yarattık" (el-Kamer 54/49) âyetin tefsiriyle ilgili o, şu hadisi verir: "Allah Azze ve Celle mahlûkatın miktarlarını gökler ile yeri yaratmadan elli bin sene önce takdir etti."[1378] Daha sonra o, bu hadisin farklı tarîklerini kaydedip bazı değerlendirmelerde bulunarak âyetin anlam dünyasına

[1376] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 2: 698.
[1377] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 93; diğer misaller için bkz. 103, 110.
[1378] Tirmizî, Kader 18 (nr. 2156); Müsned, 11: 144.

açıklık getirmeye çalışmaktadır.[1379]

3. Âyeti, mevkûf (sahâbe sözü) rivâyetlerle açıklamaya çalışır. Zira İbn Mende'ye göre, ashâbın Kur'ân'ın nüzulü sırasında hazır bulunmaları ve Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından yapılan kimi izahlara muttali olmaları gibi avantajlar,[1380] onlara Hz. Peygamber'den sonra Kur'ân'dan en çok haberdar olan toplum hüviyetini kazandırmaktadır. Bu da âyetlerin tefsirinde onların görüşlerine müracaat etmeyi meşrulaştırmaktadır. Onun bu uygulamasının bir misali şöyledir:

İbn Mende, *"O gün incikten açılır (işler güçleşir, hakikatler ortaya çıkar)"* (el-Kalem 68/42) âyetindeki "sâk" kelimesini İbn Abbâs'ın "Bu kıyametin en şiddetli anıdır" diye tefsir ettiğini; İbn Mes'ûd'un ise "Perdelerin ortadan kalktıklarında bütün mü'minlerin secdeye kapandığı; kâfirlerin ise kemikleri adeta tek bir parça olmuşçasına sırtları dümdüz kalıp eğilemez bir duruma düştükleri an" olarak yorumladığını kaydetmektedir.[1381]

4. Âyetin tefsiriyle ilgili tâbiîn ve sonraki dönem müfessirlerinin yorumlarına yer vererek onu izaha çalışmaktadır. Onun bu uygulamasıyla ilgili birkaç misali kaydedelim:

Birinci misal: *"O gün incikten açılır (işler güçleşir)"* (Kalem 68/42) âyetindeki "sâk" kelimesini Mücâhid'in "ilgili işin alabildiğince şiddetlenmesi" olarak yorumladığına dikkat çekmektedir.[1382]

İkinci misal: *"Kalblerinde kaypaklık olanlar"* (Al-i İmran 3/7) Katâde'ye göre mezkûr âyette kastedilen kimseler gulât (aşırı) fırkalardan olan Harûriyye (Hâriciyye) ve Sebeiyye[1383] fırkalarıdır.[1384]

Üçüncü misal: *"Her kim îmânı inkâr ederse"* (Maide 5/5) âyetindeki "îmânı" Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin (ö. 294/906), "Kulların Allah'a karşı yerine getirmeleri gereken ibadetler" olarak tefsir ettiğini belirtmiştir.[1385]

[1379] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 92-4; diğer misaller için bkz. 113-6, 124-8; a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 759-778; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 41-6.

[1380] İbn Mende, *Şurûtu'l-eimme,* 26; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 309.

[1381] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 38; diğer misaller için bkz. a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 364, 416; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 93-4, 185-6, 191-2.

[1382] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 38; diğer misaller için bkz. a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 364, 416; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 93-4, 185-6, 191-2.

[1383] Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe'e nisbetle bu isimle anılan ve Hz. Ali'nin ölümsüzlüğünü ileri süren ilk aşırı fırkadır. Bkz. Mustafa Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi,* 3. Baskı, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 298.

[1384] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 276, diğer misaller için bkz. 279; 2: 62, 91; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 38.

[1385] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 327.

5. İbn Mende, âyetlerin sebeb-i nüzulüne temas ederek ilgili âyetleri izaha çalışmaktadır. Bunu yaparken de rivâyetleri senet ve metin yönünden değerlendirmeyi ihmal etmemektedir. Bunu bir misalde inceleyelim:

"Doğrusu sen sevdiğine hidâyet veremezsin ve lâkin Allah dilediğine hidâyet verir" (Kasas 28/56) âyetinin nüzul sebebiyle ilgili o, şu rivâyeti kaydetmektedir:

Ebû Tâlib ölüm döşeğindeyken, Resûlullah (s.a.s.) ona "Lâ ilahe illallah" de ki, kıyamet gününde bu sözle senin lehine şahitlik edeyim. Ebû Tâlib, "Kureyş kadınları beni ayıplayıp da 'Ölüm korkusu ona bunu söyletti' demeyecek olsaydı onu söyleyerek seni sevindirirdim" dedi. Bunun üzerine Allah (c.c.) *"Doğrusu sen sevdiğine hidâyet veremezsin..."* âyetini inzâl etti.[1386] Ayrıca İbn Mende bu rivâyetin farklı birkaç tarîkini kaydetmiş ve onları senet ve metin yönünden de değerlendirmiştir.[1387]

6. İbn Mende âyetlerin lügavî manalarına dikkat çekerek onları tefsir etmektedir. Bunun misali:

O, *"Resûl Rabbinden kendisine indirilene îman etti"* (Bakara 2/285) âyetindeki "îman" kelimesinin lügat manasını dikkate alarak "tasdik etti" olarak yorumlarken *"sana inanmayız"* (Bakara 17/90) âyetini de "seni tasdik etmeyiz" olarak tefsir etmektedir.[1388]

7. İbn Mende, âyetlerle ilgili kendi düşünce ve yorumlarını kaydetmekle onları tefsir etmeye çalışmaktadır. Ayrıca o, ilgili görüşlerini hadislerle de desteklemektedir. Bunun misali:

"Her kim îmânı inkâr ederse mutlaka ameli boşa gitmiş olur" (Maide 5/5) âyetindeki "îmânı" müellifimiz "Allah'ın Cibrîl'in dili üzere îmân ve İslâm olarak adlandırdığı ve onlara iman edilmesini emrettiği ibadetler bütünü olarak yorumlamaktadır. Ayrıca o, kıyas yoluyla Hz. Peygamber, namaz ve orucu inkâr eden kimselerin de amellerinin boşa gideceğine dikkat çekmektedir. Daha sonra da o, bu yorumunu imanın mahiyetini açıklayan hadislerle teyit etmektedir.[1389]

[1386] Buhârî, Cenâiz 81 (nr. 1360), Tefsir süre 9 (nr. 4675) süre 16 (nr. 4772), Eymân, Nizr 19 (nr. 6681); Müslim, Îmân 39; Nesâî, Cenâiz 102 (nr. 2035); Müsned, 39: 78.

[1387] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 179-182, diğer misaller için bkz. 327-9, 364-372, 406-8; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 168-170, 256-7, 291-3.

[1388] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 300.

[1389] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 327.

3. 3. 2. Kelâm ve Akliyyat İlimlerindeki Yeri

Tefsir ve hadis gibi rivâyet ilimlerinin yanı sıra kelâm ve akliyat gibi dirayet ilimlerinde de kendisini yetiştiren İbn Mende, Ashâbü'l-hadis kelâmcılarının en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir.[1390] Onun *Kitabü'l-Îmân, Kitâbu't-Tevhîd,* e*r-Redd ale'l-Cehmiyye, er-Redd ala'l-Lafziyye* ve *en-Nefs ve'r-Rûh* gibi eserleri onun bu konudaki yetkinliğini gözler önüne sermektedir. Ayrıca o, hâlâ bir köprü işlevini gören kelâmî düşüncelerinin yanı sıra selef ve re'y metodlarının birleştirilmesine de yeşil ışık yakan bir muhaddis ve mütekellim profilini temsil etmektedir.[1391] Çünkü o, bir yandan selefî metoda uygun olarak âyet ve hadisleri te'vîle dalmadan zikrederken[1392] diğer yandan da ehl-i re'ye mensup kimseler gibi âyet ve hadisleri te'vîl etmekten [1393] ve kıyasa başvurmaktan kendini alamamaktadır.[1394]

Bu bağlamda onun kelâmî görüşlerini farklı başlıklar altında incelemeye çalışalım:

3. 3. 2. 1. Kelâmî Görüşlerini Bâb Başlıklarında Dile Getirmesi

İlim tahsil etmiş ve öğrendiklerini hayatına tatbik etmiş bir kimse olup dini meselelerin hepsiyle ilgilenmiş ancak itikadî meselelere daha çok önem vermiş mümtaz bir âlim olarak tanıtılan İbn Mende,[1395] *Kitâbü'l-Îmân, Kitâbü't-Tevhîd, er-Redd ale'l-Cehmiyye* ve daha başka müellefâtı kelam ilmiyle olan alakasını ortaya koymanın yanı sıra orijinal görüşlerini de günümüze ulaştırmaktadır. Zira o, bu eserlerindeki bâb başlıklarını çoğu zaman hadislerden,[1396] bazen âyet-i Kur'âniyeden alıntılarla[1397] ve bazen de serbest şekilde seçtiği ibârelerle[1398] tanzim etmektedir. Ancak aynı zamanda seçtiği ibarelerin itikâdî bir meseleyle ilgili olmasına büyük bir

---

[1390] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 257.
[1391] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 314.
[1392] Ayrıca o, sahâbe ve tâbiînin de te'vîle başvurmadıklarına dikkat çekmektedir. Bkz. İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 7-9.
[1393] İbn Mende'nin te'vîl ettiği hadisler için "Hadise Mantıkî İzah Getirmesi" başlığı altında serd edilen rivâyetlere göz atılabilir.
[1394] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 327.
[1395] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* mukaddime, 1: 13 (muhakkik Fukayhî'nin ta'liki); a.mlf., *Kitâbü'l-Îmân,* mukaddime 1: 26 (muhakkik Fukayhî 'nin ta'liki); Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik,* 322.
[1396] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 175, 197, 212, 252, 259, 390, 436; 2: 465, 519, 523, 707, 715; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 222, 279; 2: 21, 30; 3: 125, 247; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 44, 61.
[1397] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 587, 924, 958; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 97, 176, 201, 207, 231, 291; 2: 64, 120, 158; 3: 43, 96, 171; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 41, 47, 53, 68.
[1398] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 541, 677, 759, 911, 944; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 113, 116, 134, 176; 3: 263, 271, 274; a.mlf., *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 43, 68 72.

özen göstermektedir. Ayrıca o, bâb başlıklarını kendi itikâdî görüşlerini belirtecek tarzda da şekillendirmektedir. Bunun içindir ki Buhârî hakkında: "Buhârî'nin fıkhî görüşleri bâb/konu başlıklarındadır"[1399] denildiği gibi, İbn Mende hakkında da "İbn Mende'nin itikâdî görüşleri tercemelerindedir" denilebileceği ifade edilmektedir.[1400] Zira o, imânın 70 küsur şu'beden oluştuğuna dair hadisleri rivâyet ederken, bu hadislerin başlığı olarak şöyle demiştir: "Îmân isminin Cibrîl'in (a.s.) zikrettiği şeylerin yanı sıra diğer bazı unsurları da ihtivâ ettiğine, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in onun Resûlü olduğuna şahitlik yapmanın, namaz kılmanın, zekât vermenin, Ramazan orucunu tutmanın beytullâhı haccetmenin îmânın aslından ve esâslarından olduğuna, îmânın yetmiş küsur şu'be olduğuna, en yüksek şu'besinin lâ ilahe illallâh inancı, en aşağısının eziyet verici şeyleri yoldan kaldırmak olduğuna, hayânında da îmândan bir şu'be olduğuna dair hadislerin zikredildiği bahis."[1401]

Bir başka konu başlığı da şöyledir: "Îmân isminin Hz. Muhammed'in (s.a.s.) getirdiği her şeye iman etme, onları ikrâr etme, onlarla amel etme, onlara inanma, onları tasdik etme, onlara yakînen bağlanma olduğuna, tasdik edip de diliyle ikrâr etmeyenin, emredilen tâatları cevârihiyle amel etmeyenlerin îmân adını hak etmediğine dair hadislerin zikredildiği bahis."[1402]

İşte bu uzun konu başlığında İbn Mende, îmânın sadece inançtan ibaret olduğuna dair görüşü eleştirmekte, îmânın çok geniş kapsamlı olduğu ve birçok ibadet ve ameli de kuşattığına dair görüşü savunmaktadır. Böylece Allah'a imân etmenin, Mürcie ve Kerramiyye'nin iddia ettiği gibi sadece lafla ve iddia etmekle olmadığını, O'nun emirlerini yerine getirmeyi gerekli kıldığını da ifade etmiş olmaktadır.[1403]

İbn Mende'nin bâb başlıklarında takip ettiği bu metod, Buhârî'ye özenmesi, ona hayranlık duyması ve onu model almasından kaynaklandığı düşünülmektedir.[1404] Zira o, (ذكر ما يدل علي ان مواجهة المسلم بالقتل اخاه كفر لا يبلغ الشرك والخروج من الاسلام) "Bir Müslümanın kardeşini öldürmek üzere karşısına dikilmesi şirk derecesine ulaşmayan bir küfranı nimet ve İslâm'dan çıkmama anlamına geldiğine delâlet eden rivâyetlerin

[1399] Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 81.
[1400] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 106.
[1401] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 294.
[1402] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 305; Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 274.
[1403] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 274.
[1404] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 703-704.

bahsi" ifadesini kullanmıştır.[1405] Bu başlık, Buhârî'nin (باب كفران العشير وكفر دون كفر) "Nankörlük yapmak ve dinden çıkarmayan küfranı nimet bahsi" [1406] başlığına benzemektedir. Ayrıca İbn Mende'nin ذكر معرفة بدء الخلق başlığı[1407] da Buhârî'nin بدء الخلق adlı bölüm başlığına[1408] muvafık düşmektedir.

Mamafih İbn Mende'nin bu usûlüne âşina olduktan sonra kullandığı başlıklardan ve rivâyet ettiği hadislerden hareketle geçmişte tartışılan birçok ihtilaflı konuyu tespit etmek, muhtelif görüşleri gün yüzüne çıkarmak, Ehl-i sünnet ve Ehl-i hadis denilen akımın bu konularla ilgili görüşlerini saptamak, diğer fırkalara verdikleri cevaplarını doğru anlamak mümkün olmaktadır. [1409] Dolayısıyla onun kelâmî görüşlerini farklı başlıklar altında incelemeye çalışalım:

3. 3. 2. 2. Allah'ın Sıfatlarıyla İlgili Görüş ve Beyanları

3. 3. 2. 2. 1. Haberî Sıfatlar

Allah'ü Teâlâ'ya âyet ve hadislerde nisbet edilen sıfatlarla ilgili İbn Mende'nin görüş ve düşünceleri şöyledir:

Öncelikle o, ilâhî sıfatlarla ilgili hadislerin tamamının Kur'ân'a uygun ve hepsinin de mütevâtir olduklarını ve sahâbe döneminden itibaren kendi zamanına kadar haleflerin seleflerinden onları nakledip durduklarını ve onların naslarda belirtilen sıfatlara karşı iman ve teslimiyet içinde olduklarını belirtmektedir. O, Kur'ân ve sahih hadislerde Allah'a (c.c.) nisbet edilen bu sıfatların te'vîl, teşbih, temsil ve kıyası yapılmaksızın naslarda geçtiği şekilde kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca o, Kur'ân ve sahih hadislerde Allah'a nisbet edilen bu sıfatların tamamının ezelî olduğu ve bunların O'nun ne aynı ne de gayrı olduklarına dikkat çekmektedir.[1410]

Öte yanda o, hangi maksat ve te'vîlle olursa olsun kim bu sıfatlardan birini inkâr ederse kâfir olacağını ve bu sıfatlardan birinin hâdis/önceden yok iken daha sonra var olduğunu iddia eden kimsenin de şüphesiz teşbihe düşüp fâsık olacağını

[1405] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 2: 586.
[1406] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 1: 15.
[1407] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 82.
[1408] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 4: 105.
[1409] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 276.
[1410] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 7.

belirtmiştir. Zira Allah'ın (Kur'ân-ı Kerîm'de) yüce zâtına atfettiği ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) de insanlara haber verdiği bu sıfatlar, vahyin ilk muhatapları olan Arap sahâbîler tarafından hiçbir te'vîle ihtiyaç duyulmadan bihakkın anlaşılmıştır. Ayrıca ashâb ve tâbiîn, *"İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidâyetin kendisi olan âyetleri insanlar için biz kitapta açıkladıktan sonra gizleyenler var ya"* (Bakara 2/159) âyeti gereği, sıfatlarla ilgili hiçbir âyet ve hadisi te'vîl ve tahrif etmeden tebliğ görevlerini en güzel şekilde ifa etmişlerdir.[1411]

İbn Mende, haberî sıfatları açıklarken ilgili âyet ve hadislerden yararlandığı gibi sahâbe görüşlerinden de faydalanmaktadır.[1412] Öte yandan o, ilâhî sıfatlar konusunda teşbihi reddetmesine karşın zaman zaman teşbihi andıran bir takım ibareler kullanmaktadır. Meselâ âyet ve hadislerin zâhirî manalarına dayanarak "Allah'ın arşın fevkinde bulunduğunu" sarâhaten zikretmesi gibi.[1413]

3. 3. 2. 2. 2. Fiilî Sıfatlar

İbn Mende, "Ben Rahmân'ım; rahmi (akrabalığı) ben yarattım, ona kendi ismimden (türemiş) bir isim verdim"[1414] hadisine istinaden bütün ilâhî fiillerin, ilâhî isimlerden müştak (türemiş) olduğunu belirtmektedir. Allah'ın isimleri ile fiilleri arasında yakın bir ilgi bulunduğunu kabul eden İbn Mende'ye göre O'nun (c.c.) isimleri fiillerine kaynaklık etmektedir. Yani fiiller isimlerden alınmıştır. Meselâ "yahluku" (yaratma) fiili "el-Hâlık" isminden, "yerzuku" (rızıklandırma) fiili "er-Rezzâk" isminden, yine "yeb'asu" (öldürdükten sonra tekrar diriltme) fiili "el-Bâ'is" isminden gelmektedir. Ona göre mahlûklar için ise, bu durumun tam aksi söz konusudur. Zira onların isimleri fiillerinden türemektedir.[1415] Meselâ şefkatli ve merhametli olan bir insana rahmet fiiline nisbeten ona rahîm denilir. Yani mahlûklar isimlerini fiillerinden almakta;[1416] Cenâb-ı Hâkk ise fiilleri isminden sadır olmaktadır.

3. 3. 2. 2. 3. İlâhî Sıfatların Benzerlerinin Mahlûkatlarda Bulunmasıyla İlgili Görüşü

İbn Mende, ilâhî sıfatların bir benzerinin yaratılmışlarda bulunmasını şu

[1411] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 7-9.
[1412] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 43, 49.
[1413] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 185-192.
[1414] Müsned, 16: 286.
[1415] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 47.
[1416] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 51.

şekilde yorumlamaktadır: Allah'ü Teâlâ'yı niteleyen sıfatların bir kısmının mahlûklarda da bulunması Hâlık ile mahlûkun benzerliğini asla gerektirmemektedir. Zira bu sıfatlar mahlûklarda bâkî değil, fânîdir. Hâlık'ta ise kadîm ve bâkî'dir. Ayrıca bu sıfatlar Allah (c.c.) tarafından insanlara ödünç ve mecâz olarak lütfedilmiştir. Yani burada sadece bir isim benzerliği söz konusudur.[1417]

3. 3. 2. 3. Esmâ-i Hüsnâ İle İlgili Görüşleri

Kitâbü't-Tevhîd adlı eserinin ikinci cildini Esmâ-i Hüsnâ'ya tahsis eden İbn Mende, âyet ve hadislere istinaden yaklaşık 133[1418] (veya 115[1419]) isim kaydetmiştir. Ayrıca o, Esmâ-i Hüsnâ'yı âyeti celîlelerde ve hadislerde Allah Azze ve Celle'yi niteleyen isim kalıbında ve fiil vezninde zikredilen sigalardan tespit etmeye çalışmaktadır.

Mesela o, "**هو التواب الرحيم**/*Şüphesiz o tövbeleri çokça kabul eden ve çokça merhamet edendir."* (Bakara 2/37,45,128) âyetinde ve "... **رب اغفر لي وتب علي انك انت التواب الغفور**/...Rabbim beni affet ve tövbemi kabul buyur. Muhakkak ki Sen tövbeleri çokça kabul eden ve çokça bağışlayansın!" [1420] hadisinde isim kalıbında zikredilen et-Tevvâb isminin de Esmâ-i Hüsnâ'dan biri olduğuna karar kılmıştır.[1421] Ayrıca o, " **ولقد خلقناكم ثم صورناكم** /*Andolsun ki, Biz sizi yarattık sonra da size şekil verdik."* (Araf 7/11)[1422] âyetinde geçen "savvernâküm/suret ve şekil verdik" fiilinden ve "... **لما صور الله عز وجل أدم في الجنة**/... Allah Azze ve Celle Cennette Âdem'e (a.s.) suret ve şekil bahşettiği vakit..."[1423] hadisinde zikredilen "savvere" fiilinden Allah'ın el-Müsavvir

---

[1417] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 7-8.

[1418] İlgili rakamı tespit ediş şeklimizi açıklamakta fayda mülahaza ediyoruz. Bu bağlamda biz, aynı kökten (masdar) olup farklı kalıplardaki isimlerin herbirini müstakil bir isim olarak sayıya dâhil ettik. Zira müellif böyle isimleri farklı başlıklar altında zikretmektedir. Örneğin o, el-Kadîr, el-Kâdir ve el-Muktedir'i bir başlıkta kaydediyorken (Bkz. İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 162-163); el-Mukaddir'i çok daha sonraları farklı bir başlıkta zikretmektedir. Bkz. İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 182-183.

[1419] Aynı kökten olup farklı kalıplardaki isimleri bir isim olarak saymakla bu rakamı elde ettik.

[1420] Müsned, 8: 350 (nr. 4726).

[1421] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 95-96.

[1422] Ancak ilgili eserin elyazma nüshasında ve Fukayhî'nin tahkikinde söz konusu âyet yanlışlıkla هو الذي خلقكم ثم صوركم şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca Fukayhî ilgili âyetin kaydettiğimiz şekilde olduğuna da değinmiştir. Bkz. İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 319, 1 no'lu muhakkik, Muhammed el-Vuhaybî ve Musa el-Gusn'in dipnotu; İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 80, 1 no'lu Fukayhî dipnotu.

[1423] Müslim, el-Birr es-Sıla ve'l-Adab 111 (nr. 2611).

ismini tespit etmiştir. Ayrıca o, "...İstediği surette onu şekillendirdi"[1424] hadisindeki صورة /suret kelimesinden de "el-Müsavvir"in Esmâ-i Hüsnâ'dan olduğunu delillendirmeye çalışmaktadır. Öte yandan da o, ilgili hadisleri değerlendirmekten de geri durmamaktadır. Mesela o, zikrettiği bu hadisin Nesâî'nin sıhhat şartlarını tahammül ettiğine dair dikkatleri çekmektedir. [1425]

Tuhaftır ki, İbn Mende el-Müsavvir ismi için "هو الخالق البارئ المصور /*O, vareden, güzel yaratan ve yarattıklarına şekil verendir..."* (Haşr 59/24) âyetiyle istişhatta bulunmamıştır. Bu da dalgınlığından kaynaklanmış olmalıdır.

Öte yandan İbn Mende, Esmâ-i Hüsnâ'yı sahâbîlerden nakledilen mevkûf rivâyetlerle de tespit etmeye çalışmaktadır. Mesela o, el-Bârî ismi celîlinin Esmâ-i Hüsnâ'dan biri olduğunu; Ali'nin (r.a.) dualarında yer almasıyla gerekçelendirmiştir.[1426] Ayrıca o, "el-Hakem"inde ilâhî isimlerden olduğunu Mu'az b. Cebel'den (r.a.) aktarmıştır.[1427] Ayrıca o, Esmâ-i Hüsnâ'nın tefsiriyle ilgili olarak da sahâbîlerin beyan sadedindeki yorumlarını kaydetmektedir. Mesela o, "es-Samed" ismi şerifi ile ilgili İbn Abbâs, Abdullah İbn Mesûd, Übeyy b. Ka'b, Ebû Hüreyre ve Büreyd el-Eslem'in görüşlerine yer vermektedir.[1428]

"Ehl-i te'vîl" ile müfessirleri kasteden İbn Mende,[1429] onların Esmâ ile ilgili görüşlerini zikrederek, konuya filolojik açıdan da yaklaşmaya çalışmaktadır. [1430] Ayrıca o, Esmâ ile ilgili yer yer kendi görüşlerini de belirtmektedir.[1431]

İbn Mende'nin bu uygulamaları, Esmâ-i Hüsnâ'nın teker teker sayıldığı "ihsâ" hadisini[1432] Esmâ-i Hüsnâ'nın en sonunda kaydetmesi [1433] ve Esmâ-i Hüsnâ ile ilgili 133 (veya 115) isim zikretmesi onun bu isimlerin müdrec olduklarını kabul ettiğinin işaretleri olabileceğini düşünüyoruz.

İbn Mende, Esmâ-i Hüsnâ'dan bazı isimlerin Cenâbı Hakkı'n zâtına mahsus

---

[1424] Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr,* 19: 290; a. mlf., *el-Mu'cemu'l-evsât,* 2: 170. Ancak bu eserlerde "suret" kelimesi hadiste değil de "Dilediği surette seni terkib eden de O'dur" (İnfitâr: 82/8) âyetinde zikredilmiştir.

[1425] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 80. Daha başka örnekler için bkz. İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 91, 93-94, 112-114, 160-161.

[1426] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 76-77.

[1427] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 110.

[1428] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 62.

[1429] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'ine yazdığı ta'lîk, 2: 48.

[1430] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 51, 60, 64, 84, 169.

[1431] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 21.

[1432] Allah'ın 99 ismi vardır. Yüzden bir eksik. Kim bunları yaşarsa (ihsâ) Cennete girer. Allah, er-Rahmân er-Rahîm, el-Melik... Bkz.Tirmizî, De'avât 83 (nr. 3507).

[1433] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 2: 205-6.

olduğunu ve mecâzen de olsa başkaları için kullanılamayacağını belirttiği gibi yine onlardan bazılarının da ödünç yani mecâz ve istiâre yoluyla başkaları için de kullanıldıklarına dair dikkatleri çekmekte ve zikrettiği isimlerin hangi kategoriye dâhil olduklarını belirtmeye çalışmaktadır.

Mesela Allah'ü Teâlâ'nın hususî isim ve sıfatlarından "Allah", "er-Rahmân" ve "el-Hamîd" gibi isimleri zikretmekte ve bunların Cenâbı Hakk'ın zâtına mahsus olduklarını, mecâzen de olsa başkalarına atfedilemeyeceğini belirtmektedir.[1434]

Yine o, Allah (c.c.) tarafından insanlara ödünç olarak lütfedilen isim ve sıfatlarından "Rahîm", "Rabb", "Selâm" ve "Azîz" gibi isimleri zikretmekte ve bunların Cenâbı Hakk'ın dışındaki mahlûklar için de kullanıldıklarını ancak mahlûklar hakkında kullanıldıklarında bir nevi mecâz ve istiâre manasında olduklarını açıklamaktadır.[1435]

3. 3. 2. 4. Kur'ân'ın Lafzı Meselesi

İslâm tarihinde çok önemli tesirler meydana getiren "Halku'l-Kur'ân meselesi", kısaca Kur'ân mahlûk (yaratılmış) mudur, yoksa ezelî midir tartışmasından ibarettir. Buna "mihe (imtihan)" veya "mes'eletü'l-lafz" da denir. İslâm tarihinin ilk asrında, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı meselesi hiç söz konusu edilmemişti. Müslümanlar âyet ve hadislerdeki ifadelerin ışığında Kur'ân'a "Kelâmullah" derler, meseleyi kurcalamazlardı. Bu meseleden ilk bahseden kişi Ca'd b. Dirhem olmuştur (ö. 118/736). Onu Cehm b. Safvân (ö. 128/745) ve Bişr b. Kıyâs (ö. 218/833) takip etmiştir. Ancak ilgili mesele Abbâsî halîfesi Me'mûn (198-218/813-833), Mu'tasım (218-227/833-841) ve Vâsık (227-232/841-846) dönemlerinde devletin resmi görüşü haline gelmiştir. Ancak mezkûr mesele halîfe Mütevekkil'in (232-247/846-861) hilâfetinin ikinci yılında (234/848) tarih sahnesinden kapanmaya yüz tuttu. Ancak tesiri yüzyıllarca devam etti.[1436] Ayrıca büyük hadis imamları bile bu konu üzerinden ciddi tartışmalar yaşadılar. Mesela Buhârî ve Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî (ö. 258/871) bu konu etrafındaki tartışmalardan nasibdâr olanlardandır.[1437] Ayrıca bu konu üzerinden tartışanlar arasında İbn Mende ve talebesi Ebû Nu'aym de bulunmaktadır.

[1434] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 14, 47, 108.
[1435] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 51, 47, 68, 71.
[1436] Polat, *Hadis Araştırmaları*, 69-70.
[1437] Polat, *Hadis Araştırmaları,* 70-71; Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 79, 87.

İbn Mende'nin Kur'ân'ın mahlûkiyetiyle ilgil mülahazası şöyledir: "Kur'ân Allah'ın kelamı olup gayr-ı mahlûktur. Dolayısıyla Kur'ân; okunmuş, yazılmış ve dinlenmiş olması açısından her yönüyle Allah'ın kelamı olup gayr-ı mahlûktur.[1438] Ancak o, bu meselede kendisi gibi düşünmeyen çevresiyle ihtilafa düşmüş ve en büyük ihtilafı talebesi Ebû Nu'aym ile olmuştur. Zira o, Kur'ân tilâvetinin mahlûk olduğu görüşünü kabul etmiş ve bundan dolayı hocasıyla arasında husumet derecesinde ihtilaflar ve olaylar yaşamıştır. Nitekim Muhammed b. Ubeydullah et-Taberânî konuyla ilgili şahid olduğu bir olayı şöyle anlatır: "Ben, İbn Mende'nin meclisinde 'Ey şeyh! Aramızda şu meş'ûmün -Ebû Nu'aym- meclisine katılanlar var' dedim. O da "Hemen kalkın ve onları buradan çıkartın!" diye emretti. Biz de filan ve filanı oradan çıkardık. Daha sonra İbn Mende: "Onun meclisine katılanların bizim meclisimize gelmeleri, bizden hadis almaları ve rivâyet etmeleri haram olsun ve böylelerine hakkımız da helal değildir!" dedi.[1439]

Ebû Nu'aym el-İsfahânî'nin Kur'ân tilâvetinin mahlûk olduğu görüşüne meyletmesi, *er-Red ale'l-Lafziyye ve'l-Hulûliyye* (*er-Red ale'l-Hurûfiyyeti'l-Hulûliyye*) adlı eserini te'lîf etmesi ve Kur'ân tilâvetinin mahlûk olduğunu belirten rivâyetleri zikretmesi üzerine İbn Mende aksini ispatlamak için *er-Red ale'l-Lafziyye* adlı eserini kaleme almıştır. Ayrıca o da Kur'ân tilâvetinin gayr-ı mahlûk olduğunu selef ulemâlarından yaptığı nakillerle delillendirmeye çalışmıştır.[1440]

İbn Teymiyye bu mesele hakkında şöyle demektedir: Ebû Nu'aym ve İbn Mende'nin her ikisi de kitaplarında imamlardan kendi görüşlerini destekleyen rivâyetleri nakletmişler; muhalif rivâyetlerden pek bahsetmemişlerdir. Fakat her ikisinin de görüşü haktır. Çünkü imamlardan her ikisinin görüşünü destekleyen deliller ve rivâyetler bulunmaktadır.[1441]

Bu ihtilafı çözmek hususunda İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'*ı neşreden Fukayhî şöyle demektedir: "Bu meseleyi selef ulemâsına göre, hak olan şu iki şekilde anlamak mümkündür.

a- Tilâvetle, okunan kendisi kastedilirse -ki o da Kur'ân'dır-, bu gayr-ı mahlûktur. Bu da İbn Mende *er-Red ale'l-Lafziyye* adlı eserinde kastettiğidir.

[1438] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 168.
[1439] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 504.
[1440] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 505; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ,* 12: 209; Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 47; Osman Türer, "Ebû Nu'aym el-İsfahânî", DİA, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 202.
[1441] İbn Teymiyye, *Der'u te'ârudi'l-akl ve'l-nakl,* 1: 268; Keskin, *Ebû Nu'aym,* 168.

b- Tilâvetle, kuldan sadır olan ses kastediliyorsa, bu mahlûktur. Ebû Nu'aym'ın *er-Red ale'l-Lafziyye ve'l-Hulûliyye* adlı eserinde kastettiği de budur.

Her iki âlimin maksatları haktır. Her birinin görüşünü destekleyen, imamlardan nakledilmiş sözler vardır. Ayrıca İbn Abdulhâdî (ö. 744/1343) her ikisinin de aynı mezhebe yani selef mezhebine bağlı olduklarını söylemiştir. [1442] Böylece Fukayhî'ye göre her ikisi de selef mezhebine bağlı kalarak aynı görüşü yani Kur'ân-ı Kerîm'in gayr-ı mahlûk olduğunu savunmuşlardır.

Haddizatında bu iki büyük âlimin savundukları ve ortaya koymaya çalıştıkları savı İmam-ı A'zâm (ö. 150/767) kendilerinden çok daha önce ikisine uygun ve kendilerinden daha açık ibarelerle dile getirmiştir. Onun bu konudaki görüşü şöyleydi: "Allah'la kâim olan ezelî, yaratılmışlarla kâim olan mahlûktur." Yani kelâm-ı nefsî (Allah'ın kelâm sıfatı) kadîmdir. Mushaf, ses harf, hafızalardaki manalar (kelâm-ı lafzî) yaratılmıştır.[1443] Ancak muhtemelen onlar, İmam A'zâm'ın Mihne meselesinde cerh edilmiş olması[1444] ve mezhebinin farklılığından dolayı ona itibar etmemişlerdir.

3. 3. 2. 5. İspat Metodları

Allah'ın varlığına ve birliğine dair istidlâlde hataya düşen kimselerin muannit kâfirler olduklarını kabul eden İbn Mende,[1445] Allah inancı üzerinde uzun ve yoğun mesaîler sarf etmiş ve O'nun varlığını ve birliğini ispatlamak için bir takım yöntemler kullanmıştır. Bunların başında gâye ve nizâm delili, enfüsî delil ve fıtrî delil gelmektedir. Ancak onun zikrettiği bu deliller önerme şeklinde değildir. Aksine o, bâb başlıklarında bu delillere dikkat çektikten sonra ilgili âyet, hadis ve âsârı kaydetmekle yetinmektedir.

3. 3. 2. 5. 1. Gâye ve Nizâm Delili

Allah'ın varlığı ve birliğinin semâvât ve arzda gözlenen ince sanat ve sağlam düzenden açıkça anlaşıldığını belirten İbn Mende,[1446] *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinin 2-19. bâblarında; kâinattaki bütün varlıklarda müşâhede edilen bu muazzam düzenin ancak Allah'ın varlığı ve birliğiyle açıklanabileceğine dair dikkatleri çekmekte ve

[1442] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 47; Keskin, *Ebû Nu'aym,* 169-170.
[1443] Polat, *Hadis Araştırmaları,* 70.
[1444] Polat, *Hadis Araştırmaları,* 72.
[1445] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 314.
[1446] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 97; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.

ilgili âyet, hadis ve âsârı kaydetmektedir.[1447]

3. 3. 2. 5. 2. Enfüsî Delil

Allah'ın varlığı ve birliği: insanın yaratılışında ruh, cisim ve insanı oluşturan akıl, nefis gibi mürekkebâtta gözlenen ince sanat ve ve sağlam düzenden açıkça anlaşıldığını belirten İbn Mende,[1448] *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinin 20-37 bâblarında Hz. Âdem'in (a.s.) topraktan yaratılması yanı sıra nutfenin ana rahminde geçirdiği evreler, insanın işiten ve gören bir varlık olması, hastalıklara maruz kalması ile fakirlik ve zenginlik gibi durumların ancak bir hâkimi mutlak tarafından gerçekleşebilecek olaylar olduklarını ifade etmekte ve bunları izah eden âyet, hadis ve selef âlimlerinin sözlerine yer vermektedir. [1449]

3. 3. 2. 5. 3. Fıtrî Delil

Ebû Abdullah İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân, Kitâbü't-Tevhîd* ve *er-Redd ale'l-Cehmiyye* adlı eserlerinin bâb başlıklarında insanların Allah'ın varlığını kelâmî-felsefî delillerle değil, fıtrî kabiliyet ve istidlâlleriyle kabul etmekle mükellef bulunduklarını söylemiştir. [1450] Bu bağlamda Peygamberlerin davetine muhatap olmayan insanların bile fıtrî bir kabiliyetle Allah'ın varlığına ve birliğine delil getirmelerinin vacip olduğunu kabul eden İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinin 38. bâbını bu konuya tahsis etmekte ve bu konuda Hz. İbrahim'i (a.s.) model göstermektedir. [1451]

3. 3. 2. 6. İbn Mende'nin Diğer Fırkalara Karşı Tutumu

Ehl-i sünnet'in hadisçi âlimlerinden biri olan İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, *er-Redd ale'l-Cehmiyye* ve *Kitâbü'l-Îmân* adlı eserlerinde, daha önceki dönemlerde yaşayıp muhaliflerinin îmânlarını geçersiz sayan ve onları tekfîr eden grupların ortaya koydukları savları reddetme gayreti içinde olduğu görülmektedir. Mesela o, Hâriciyye, Kaderiyye, Mürcie ve Cehmiyye'ye yönelik tartışmalar yapmakta ve düşüncelerini reddetmektedir. Ayrıca o, bu fırkalara karşı olarak da Ehl-i sünnet'in görüşlerini savunup delillendirme çabası içindedir.

[1447] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 82-206.
[1448] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 97.
[1449] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 207-305.
[1450] M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 400.
[1451] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 306.

Şimdi onun bu hususla ilgili mülahazalarını farklı başlıklar altında ele almaya çalışalım:

3. 3. 2. 6. 1. Hâriciyye Fırkasıyla İlgili Görüşü

İbn Mende, Hâricîlerden bir grubun imanı; "Kişinin, (farz ve nafile olan) ibadetleri tastamam bir şekilde kalp ile tasdiki dil ile ikrarı ve organlarla amelidir" şeklinde tarif ettiklerini; diğer bazılarının da onu; "Kalb ve lisanla yapılması gereken fiilleri işlemekle birlikte 'kebâir' günahlardan kaçınmak" diye tanımladıklarını belirtmektedir. İbn Mende, onların bu şekilde "ameli" imanın aslî unsuru kabul etmelerine karşın Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâatin böyle düşünmediğini ve imanın onlar tarafından yapılan tanımına dikkat çekerek Hâricîler ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâatin karşılaştırmasını yapmıştır. Mamafih İbn Mende, Ehl-i Sünnet'in de Hâricîler gibi imanı; "Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Allah'tan (c.c.) getirdiklerini kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amelden ibarettir" diye tanımladıklarını belirtmektedir. Ancak o, onların söz konusu tarifinde imanın aslî ve fer'î rükünlerinin bulunduğunu; kalp ile tasdik ve dil ile ikrar aslî unsur iken, amelin ise fer' ve zâid bir unsur olduğuna dikkat çektiklerini belirtmektedir. İmanın aslı marifetullah (kişinin, Allah bilgisi kalbinde, dilinde ve fiillerinde tezahür etmesidir), O'nu (c.c.) tasdik etmek, O'nu ve O'ndan gelen her şeyi kalp ve lisan ile tasdik etmek, tekebbürü, emirlerinden yüz çevirmeyi ve inada düşmeyi terk ederek O'na boyun eğmek, O'nu (c.c.) sevmek ve yüceltmek, O'ndan (c.c.) korkmaktır. Her kim ki bunu yaparsa, iman dairesine girmiş olur, mü'min adını alır ve imanla ilgili hükümlere tabi olur. Bu kişi, imanın fer'lerini yerine getirmedikçe kâmil iman sahibi olamaz. İmanın fer'leri ise kendisine farz edilen şeylere uymak, yani farzları eda etmek ve haramlardan kaçınmaktır. Yani Hâricîlerin dediği gibi ameli terk küfrü gerektirmemektedir. Zira amel, imanı oluşturan temel bir cüz olmadığından, ilk iki unsurun bulunmasıyla kişi iman ve İslâm kimliğine bürünmektedir.[1452]

Daha sonra İbn Mende, "İmân yetmiş küsur şubedir..."[1453] Hadisini delil olarak zikreder ve hadisin hücciyet yönünü de şu şekilde açıklar: "Bu hadis, imanın bir kısmının dille, bir kısmının da kalple ve bir başka kısmının ise uzuvlarla ilgili olduğunu açıklamaktadır. Şöyle ki kelime-i tevhîd'in ikrar ve tasdiki şüphesiz dil ve

[1452] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 331; Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 275-6.
[1453] Buhârî, Îmân 3 (nr. 9); Müslim, Îmân 57-8; Ebû Dâvûd, Sünnet 14 (nr. 4676); Nesâî, Îmân 16 (nr. 5004); İbn Mâce Mukaddime 6 (nr. 57); Müsned, 15: 212-3.

kalple yapılmaktadır. Bunun böyle olduğu bütün dünya Müslümanları bilmektedir. Ayrıca hayâ kalpte gerçekleşen bir fiil olduğu gibi yoldaki eziyet veren şeyleri kaldırmak da uzuvlarla yapılan bir fiildir. Böylece bu hadis imanın tarifine bir nevi kaynaklık etmektedir." Ayrıca İbn Mende, konuyla ilgili Vefd-i Abdülkays hadisini[1454] ve daha başka rivâyetleri de zikrederek Hâricîleri yeterince tenkit etmeyi amaçlamaktadır.[1455]

Öte yandan Ebû Abdullah İbn Mende, amelin îmândan bir cüz olduğunu, amel etmeyenlerin îmânının geçersiz olduğunu iddia edenlere karşı "İnsanlarla Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun Resûlü olduğuna şahitlik getirinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu yapınca Allah'ın helal kıldığı hak hariç, bana karşı kanlarını ve mallarını dokunulmaz kılarlar. Hesapları da Allah'a kalmıştır" hadisi,[1456] "Her kim ki Allah'tan başka ilah olmadığını bilirse Cennete girecektir. (من علم ان لا اله الا الله دخل الجنة)"[1457] ve "Her kim ki, Allah'tan başka bir şeyi ona ortak koşmadan (şirke düşmeden) ölürse Cennete girecektir. (من مات لا يشرك بالله شيأ دخل الجنة)"[1458] gibi hadislerle istidlalde bulunmuştur.

Böylece o, Hâricîlerin iddia ettiği gibi, herkesi tekfîr etmenin ve bazı farzları yerine getirmeyip bazı günahları işlemenin mü'min olmadığını iddia etmenin kolay olmadığını açıklamış olmaktadır.[1459]

3. 3. 2. 6. 2. Kaderiyye Fırkasıyla İlgili Görüşü

Kader inancını imanın esâslarından sayan İbn Mende,[1460] kaderin olmadığı fikrini ilk ortaya koyan kişinin Ma'bed el-Cühenî (ö. 80/699) olduğunu belirtmekte ardından da bu fırkanın sahâbe ve tâbiînin üzerinde bulundukları menhecten ayrıldıklarını belirten rivâyetlere yer vermektedir.[1461] Böylece o, bu fırkanın İslâm'ın temel prensiplerine aykırı görüşleri bulunduğunu delilleriyle ortaya koymaya

---

[1454] Buhârî, İlim 25 (nr. 87), Mevâkîd 2 (nr. 523), Zekât 1 (nr. 1398), meğâzî 29 (nr. 4368, 4369), Edeb 97 (nr. 6176)...; Ebû Dâvûd, Eşribe 7 (nr. 3692); Tirmizî, Îmân 5 (nr. 2611); Nesâî, Îmân 25 (nr. 5031), Eşribe 34 (nr. 5638, 5646, 5692); Müsned, 3: 464; 4: 279; 17: 265...

[1455] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 331-7.

[1456] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 162-169.

[1457] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 173-174.

[1458] Haddizatında bu, Abdullah b. Mes'ûd'un merfû' bir hadisin mefhum-u muhâlifinden anladığıdır. Bkz. İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 212-224.

[1459] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 272-273.

[1460] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 126.

[1461] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 126-8.

çalışmaktadır.

3. 3. 2. 6. 3. Mürcie Fırkasıyla İlgili Görüşü

İbn Mende, imanın mahiyetiyle ilgili Mürcie fırkasının farklı zümreleri tarafından değişik tarifleri bulunduğunu belirtmektedir.

1- Mürcie'den bazılarına göre iman; kalpte gerçekleşen marifet ve tasdikten ibarettir. Dolayısıyla imanın dil ile hiçbir alakası bulunmamaktadır.

2- Onlardan bazılarına göre de iman; dil ile ikrar olup kalple hiçbir ilgisi yoktur. Bunlar ircâ'nın aşırıcıları olan (Kerrâmiyye) mensuplarıdır.

3- Mürcie'nin cumhûru ise imanı; kalbin tasdiki ve dilin ikrarı olarak tanımlamışlardır.

İbn Mende Mürcie'nin imanla ilgili tariflerini verdikten sonra, imanın Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat tarafından yapılan tarifini de zikrederek Mürcie ile Ehl-i Sünneti karşılaştırmayı istemektedir. Ehl-i Sünnet'in imanı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Allah'tan (c.c.) getirdiklerini kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amelden ibarettir diye tanımladıklarını belirtmektedir. Ancak o, söz konusu tarifte imanın aslî ve fer'î rükünlerinin bulunduğunu, kalp ile tasdik ve dil ile ikrar aslî unsur iken, amelin ise fer' ve zâid bir unsur olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca o, amelin imanı oluşturan temel bir cüz olmadığına dikkat çekerek, ilk iki unsurun bulunmasıyla kişinin iman ve İslâm kimliğine bürüneceğini ancak imanın üçüncü unsuru olan amel yerine getirilmediği müddetçe de kişinin imanı kemal mertebesine ulaşamayacağını açıklamaktadır.[1462]

Mamafih İbn Mende, îmânın sadece inançtan ibâret olduğuna dair görüşü eleştirmekte, îmânın çok geniş kapsamlı olduğu ve birçok ibâdet ve ameli de kuşattığına dair görüşü savunmaktadır. Böylece Allah'a îmân getirmenin, Mürcie ve Kerramiyye'nin iddia ettiği gibi sadece lafla ve iddia etmekle olmadığını, O'nun emirlerini yerine getirmeyi gerekli kıldığını da ifâde etmiş olmaktadır.[1463]

3. 3. 2. 6. 4. Cehmiyye Fırkasıyla İlgili Görüşü

Ehl-i Sünnet'in dışında kalan fırkalar içerisinde İbn Mende'nin en çok

[1462] İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân,* 1: 331.
[1463] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 274.

eleştirdiği ve reddettiği fırka hiç şüphesiz Cehmiyye'dir.[1464] Zira o, onları tenkit etmek gayesiyle *er-Redd ale'l-Cehmiyye* adlı eserini te'lîf etmesi yanı sıra *Kitâbü'l-Îmân* ve *Kitâbü't-Tevhîd* gibi eserlerinde de onlara telmihte bulunmuş ve yer yer onları yerici bilgilere yer vermiştir.[1465] O, *er-Redd ale'l-Cehmiyye* adlı eserinde Cehmiyye fırkasını şöyle reddetmiştir:

İbn Mende, Allah'ın yed, vech, kadem gibi sıfatlarını konu edinen âyet ve hadisleri irad etmekte ve bunların nasıl anlaşılması gerektiğini izah etmek için de sahâbe ve tâbiînin görüşlerine yer vermektedir. Ayrıca kendisi isbat mezhebine meyyâl, tenzîh mezhebine muârız olduğundan[1466] ve de Cehmiyye'yi reddetmek için haberî sıfatları te'vîl etmeden kabul edilmesi gerektiğini ara sıra dile getirmektedir.[1467] Böylece o, bu sıfatların zahirî manalarının alınamayacağını bilakis bunların akla uygun bir biçimde te'vîl edilmesini savunan ve neticede de ilahî sıfatları inkâr etme hatasına düşen Cehmiyye'yi tenkit etmeyi hedeflemektedir.

Bilindiği üzere Cehmiyye fırkası; mahlûklar için de söz konusu olan sıfatlarla el-Bârî olan Allah'ın muttasıf olamayacağını kabul etmelerinden dolayı O'na Hayy ve Âlim gibi sıfatları nisbet etmezler. Güya bunu da teşbihten kaçındıkları için benimsemektedirler.[1468] Ancak İbn Mende Cehmiyye'nin iddia ettiği gibi Allah'ü Teâlâ'yı niteleyen sıfatlardan bir kısmının mahlûkâtta da bulunması Hâlık ile mahlûkun benzerliğini asla gerektirmediğine dikkat çekmektedir. Zira bu sıfatlar mahlûkâtta bâkî değil, fânîdir; Hâlık'ta ise kadîm ve bâkî'dir. Ayrıca bu sıfatlar Allah (c.c.) tarafından insanlara ödünç ve mecâz olarak lütfedilmiştir. Yani burada sadece bir isim benzerliği söz konusudur...[1469]

Allah Teâlâ'nın vahdâniyeti, ulûhiyeti, isimleri ve sıfatlarını incelediği *Kitâbü't-Tevhîd*'in üçüncü kısmını O'na (c.c.) naslarda nisbet edilen sıfatlara tahsis eden İbn Mende, ilgili âyet, hadis ve mevkûf eserleri kayderek Allah'ın yüce

---

[1464] Burada şunu belirtmek gerekir ki "Cehmiyye" adı belli bir dönemden sonra sadece Cehm b. Safvân'ın görüşlerini savunanlar için değil, başka isimlerle anılsa bile âyet ve hadislerde geçen sıfatullah ile ilgili nasları zahirî anlamında hamletmeyen ve onları te'vîl eden herkes için kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle Ahmed b. Hanbel, Dârimî İbn Mende gibi âlimlerin eserlerinde geçen "Cehmiyye" kelimesini bu geniş anlamda değerlendirmek gerekir. Bkz. İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 10 (muhakkik Fukayhî'nin ta'liki); Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 263, 765 no'lu dipnot.

[1465] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 1: 312-315.

[1466] İsbat mezhebi ayet ve hadîslerde geçen el, yüz, göz, parmak gibi haberi sıfatları te'vîlsiz Allah'a isnâd edenlere; tenzîh mezhebi ise bunları te'vîl edenlere verilen addır. (Polat, *Hadis Araştırmaları,* 64, 47 no'lu dipnot.)

[1467] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 68, 94, 102.

[1468] Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal*, (b.y.: Müessesetü'l-Halebî, t.y.), 1: 86.

[1469] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd,* 3: 7.

sıfatlarla muttasıf oluğunu belirtmektedir. Ayrıca o, hangi maksat ve te'vîlle olursa olsun kim bu sıfatlardan birini inkâr ederse kâfir olacağını kabul etmektedir. Gerekçe olarak da o, bu sıfatların, vahyin ilk muhatapları olan sahâbîler tarafından hiçbir te'vîle ihtiyaç duyulmadan bihakkın anlaşıldığını zikretmektedir. O, bu gibi mülahazalarıyla Cehmiyye ve diğer batıl fırkaları tenkit etmeyi hedeflemiştir.[1470]

İşte görüldüğü gibi İbn Mende ele aldığı konuları seçerken daha önceki dönemlerde farklı siyâsî ve itikâdî akımlar tarafından ileri sürülen görüşlere yönelik cevaplarını hadislerle vermesinin yanı sıra kendi mülahazalarını paylaşarak da cevaplar vermeye çalışmaktadır. Bunu yaparken de "îmân" kavramını düşüncesinin merkezine oturtmakta, kendisinden önceki devirde yaşayan âlimlere göre daha geniş bir çerçeve çizmektedir. Yani bu açıdan bir değerlendirme yaptığımızda İbn Mende'nin Ahmed b. Hanbel ve diğer selef âlimlerinde gördüğümüz tepki, antipati ve reaksiyon mahiyetli tekfîr ve tadlîl ifadelerine, bid'atçi nitelemelerine pek fazla yer vermediğini, Müslümanların birlikteliğini vurgulama konusunda daha hassas davrandığını görmekteyiz. İşte bu usûl, kitaplarında ve onlarda savunduğu dinî ve siyâsî görüşlerinin tamamına hâkim durumdadır.[1471]

3. 3. 3. Tarih İlmindeki Yeri

İbn Mende, tefsir, hadis, kelâm ve rical gibi ilmî sahalarda dirayetli ve yetkin olduğu gibi tarih sahasında da söz sahibi olan bir İslâm müverrihidir. Zira büyük tarihçi Ömer Rıza Kehhâle, onu hadis hâfızı olmakla birlikte aynı zamanda bir tarihçi olarak da tanıtmaktadır.[1472]

İbn Mende *Ma'rifetu's-sahâbe, Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb* gibi doğrudan tarihle ilgili olmayan eserlerinde şahısları tanıtmakla birlikte pek çok tarihî hâdiseye de değinmekte ve çoğunlukla hadis tekniğine uygun olarak olayları kendisine ulaşan senedlerle zikretmektedir. Hiç şüphesiz tarihte cereyan eden olayları o, müverrih kimliğiyle vermektedir. Ayrıca o, bu ve daha başka eserlerinde birçok tarihî kaynaktan da faydalanmaktadır. Ancak o, genelde müellifin ismini zikretmekle iktifa edip eser ismini pek kaydetmemektedir.

Mesela o, Muhammed b. İshak (ö. 151/768),[1473] Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö.

[1470] İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 7.
[1471] Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu,* 276.
[1472] Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn,* 9: 42.
[1473] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 183, 242, 292, 316, 331, 334, 336, 352, 357...

211/826),[1474] İbn S'ad el-Vâkidî (ö. 230/844),[1475] Yahya b. Maîn (ö. 233/847),[1476] Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),[1477] Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256/869),[1478] ve Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/874)[1479] gibi tarihçilerden faydalanmaktadır. Ayrıca o, bu âlimlerden naklettiği bazı malumatları tenkit ve tahlil etmekten de geri durmamaktadır.

Bu konudaki misallerden bazılarını kaydedelim:

Birinci misal: Sâbit b. Dahhâk'ın biyografisinde; Buhârî'nin onun hakkında: "O, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile birlikte Bedir harbine iştirak etmiştir" dediğini kaydeden İbn Mende, bunun yanlış bir bilgi olabileceğine dikkat çekmektedir. Gerekçe olarak da o, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatında Sâbit'in sekiz yaşında bir çocuk olduğunu ileri sürmektedir.[1480] Ancak Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eserine yapılan müracaatta Sâbit'in Bedir harbine katıldığına dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ayrıca Ebû Nu'aym, İbn Mende'yi bu hususta eleştirmekte ve Buhârî'nin Sâbit'in Hudeybiye antlaşmasına katıldığına dair bilgi verdiğini belirtmektedir.[1481]

İkinci misal: İbn Mende, Hâlid b. Tufeyl el-Ğıfârî'nin hal tercemesinde; İbn Menî'in onu sahâbe saydığını ancak bunun bir hata olduğunu belirtmekte ve onu tâbiînden addetmektedir.[1482]

Öte yandan mezkûr eserlerinden başka İbn Mende'nin te'lîf ettiği fakat günümüze ulaşmadıkları düşünülen şu kitapları da tarihle ilgilidir: Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sîreti ve mucizeleriyle ilgili olan *Delâ'ilü'n-nübüvve,*[1483] Zehebî'nin çok geniş olduğunu belirttiği *et-Târîh,* [1484] *Târîhu İsbehân,* [1485] İbn Mende'nin kalabalık şeyhleriyle ilgili te'lîf ettiği *eş-Şuyûh* [1486] ve sahâbe döneminden başlayıp kendi

[1474] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 182, 285, 605, 680, 781, 940, 941, 948, 953...
[1475] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 195, 216, 240, 247, 263, 268, 271...
[1476] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 332, 551, 638, 742, 796...
[1477] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 530, 548, 638, 884...
[1478] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 613, 667, 684, 699, 730, 777, 794, 860...
[1479] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 727, 919.
[1480] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe*, 343-5.
[1481] İbn Hacer, *el-İsâbe,* 1: 507; İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 344, 1 no'lu dipnot, muhakkikin ta'liki.
[1482] İbn Mende, *Ma'rifetu's-sahâbe,* 473.
[1483] Sem'ânî, *el-Muntehab şuyûhu's-Sem'ânî,* 766; İbn Hacer, *el-İsâbe,* 2: 336; Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe,* 217.
[1484] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52, 31; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-umemi ve'l-mulûk,* 15: 52; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15: 513.
[1485] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 2: 112; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn,* 9: 42.
[1486] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 31; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-umemi ve'l-mulûk,* 15: 52; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 502.

dönemine kadar yaşamış olan bayan râvileri tanıttığı *Târîhu'n-nisâ* [1487] gibi eserleri zikredilebilir. Bu kayıp eserler, onun tarih ilmiyle olan büyük ilgisini ortaya koymaları bakımından önem arz etmektedirler.

Umumî bir müverrih olan İbn Mende, [1488] aynı zamanda bir İsfahân tarihçisidir. Zira kimi tarihçiler kendi mıntıkalarında ve yakın coğrafyalarında cereyan eden vakalarla ilgilendikleri gibi o da İsfahân ve çevresiyle ilgilenmiş ve buralarda vuku bulan hâdiseleri *Târîhu İsbehân* adlı eserinde uzun uzadıya ele almış olmalıdır.[1489]

3. 3. 4. Kırâat İlmindeki Yeri

İbn Mende kırâat ilmiyle de iştigal eden seçkin bir âlimdir. O, hadis için rihleler düzenlerken gittiği yerlerde kırâat ilmini de okumuştur. Bu seyahatlerin birinde yolu Mısır'a düşmüş ve orada Ali b. Ca'fer el-Bağdâdî'den kırâat dersleri almıştır. Ayrıca onun kırâatle ilgili bilgileri semâ' yoluyla kendilerinden aldığı kimseler arasında kendisinden bin cüz kadar hadis yazdığı hocası Muhammed b. Yakub b. Yusuf el-Esam ve en güvenilir hocam dediği el-Assâl'in yanı sıra dönemin kurrâlarından olan Muhammed b. Muhrim el-Cehverî, Muhammed b. Hâmid el-Bağdâdî ve daha başkaları da bulunmaktadır. Kendisinden de oğlu Abdurrahim ve seçkin talebesi el-Bâtırkânî başta olmak üzere birçok kimse kırâatle ilgili bilgileri nakletmişlerdir.[1490]

Öte yandan o, bazı eserlerinde zikrettiği âyetlerin farklı kırâatlerine de değinmiştir. Mesela "يكشف عن ساق" (Kalem 68/42) âyetinin tefsirine etki eden kırâat farklılıklarını zikretmiş ve nihayetinde de anlam zenginliği oluşan bu âyetle farklı neticelere ulaşmanın mümkün olabileceğine dikkatleri çekmiştir.[1491]

[1487] İbn Nukta, *İkmâlu'l-ikmâl,* 1: 263, 265, 329; 2: 52, 55, 233, 250; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 7: 150.
[1488] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 52: 31; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-umemi ve'l-mulûk,* 15: 52; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* 15: 513.
[1489] Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn,* 9: 42.
[1490] İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ',* 2: 98-99.
[1491] İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye,* 37, 39, 60.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İBN MENDE'YE YÖNELTİLEN TENKİTLER

İbn Mende'yle ilgili yapılan değerlendirmeler arasında onun şahsına ve eserlerine yöneltilen kimi tenkitler mevcuttur. Zira onun rivâyet ilimlerinde otoriteliği yanında birçok meziyete de sahip olması hata yapmayacağı anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla o, gözünden kaçan hata ve yanlışlarla ilgili bazı tenkitlere hedef olmuştur.

Tespit edilebildiği kadarıyla İbn Mende'nin şahsına, eserlerine ve bazı görüşlerine yöneltilen tenkit ve değerlendirmeler şöyledir:

4. 1. EBÛ NU'AYM'IN ONU MUHTELİT OLMAKLA SUÇLAMASI

İbn Mende'nin hemşehrisi ve talebesi olan Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Târîhu İsbehân*'da hemşehrisini tanıtırken onu muhaddis evladı olup, hâfız birisi olarak nitelemekle birlikte ömrünün sonlarına doğru hâfızasının karıştığını iddia etmiştir. Gerekçe olarak da o, onun kendilerinden icâzet aldığı âlimlerden hadis dinlemiş gibi rivâyette bulunduğunu ve imlâ meclislerinde tökezlediğini zikretmiştir. Ayrıca Ebû Nu'aym, İbn Mende'nin itikâdî konularla ilgili bazı âlimlere nisbet ettiği kimi görüşlerinde de hatalı olduğunu belirtmektedir. Zira ondan başka bu hususa dikkat çeken birilerinin bulunmadığını yani ilgili âlimlerin bu görüşlerle tanınmadıklarını ileri sürmüştür."[1492]

Ebû Nu'aym'in bu iddiası İbn Mende'nin çağdaşları başta olmak üzere birçok münekkid tarafından incelenmiş ve bunun yersiz bir iddia olmaktan öteye geçemediğine şöyle karar kılmışlardır:

İbn Yûnus es-Sadefî (ö. 347/958) sika ve hâfız olarak değerlendirdiği öğrencisi İbn Mende'nin[1493] Ebû Nu'aym tarafından tenkit edildiğini ve bu hususun İbn Mende'nin taz'îfini gerektirmediğini zira söz konusu tenkidin akrân ve çağdaş olmalarından ötürü söylendiğine dikkat çekmiştir.[1494]

Ne var ki, bu bilgilerin 347/958'de vefat eden Ebû Saîd İbn Yûnus'un eserinde kayıtlı olmaları imkânsız görünüyor. Zira müellifin vefat yılı olarak kaydedilen

[1492] Ebû Nu'aym, *Târîhu İsbehân,* 1: 278; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 158; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.
[1493] Bkz. Ali Akyüz, "İbn Yûnus Ebû Saîd", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 450.
[1494] İbn Yunus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî,* 2: 325.

tarihte İbn Mende 37, Ebû Nu'aym ise, 11 (başka bir rivâyete göre 13) yaşlarında bir delikanlıdır.[1495] Dolayısıyla *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî* adlı eserin Ebû Saîd İbn Yûnus'un meslekten olmayan astronomi âlimi ve matematikçi olan oğluna ait olması muhtemeldir. Zira o da babası gibi İbn Yûnus lakabıyla tanınmaktadır. Şu farkla ki o, Ebü'l-Hasen İbn Yûnus'tur ve 399/1009'da vefat etmiştir.[1496] Ancak söz konusu eserin 347/958'de vefat eden Ebû Saîd İbn Yûnus'a aidiyeti konusunda Ali Akyüz ve eserin muhakkiki Abdülfettah hemfikir görünüyorlar.[1497]

İbn Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113) de ilgili konuda doğrudan Ebû Nu'aym'i hedef alıp onu şöyle tenkit etmiştir: "Allah, Ebû Nu'aym'e basiret versin. İnsanlar Ebû Abdullah İbn Mende'nin (hadis ilmindeki) otoriteliği/saygınlığı konusunda icma ettikleri halde onun aleyhinde konuşuyor. Ancak insanlar, Lâhik (adındaki râvinin) yalancı olduğunda icma ettikleri halde, Ebû Nu'aym onun aleyhinde konuşmuyor."[1498]

Zehebî ise, Ebû Nu'aym'in ilgili tenkidlerini aktardıktan sonra ona hitaben şöyle der: "Aranızdaki belirgin düşmanlıktan ötürü, hasmın hakkındaki sözlerine itibar edemeyiz." Zehebî, sonra şöyle devam eder: "Ebû Nu'aym, aralarındaki nefretten dolayı İbn Mende'yi cerh ederken çirkin sözler sarf etmiş, hakarette bulunmuş ve onu itham etmiştir. Aynı şekilde İbn Mende de Ebû Nu'aym'e hakarette bulunmuş ve ileri gitmiştir. Aralarında ihtilaf olduğu için, bu sözlere itibar edilmez. Her ikisi de sadûk kimselerdir. Rivâyetlerinde müttehem değillerdir.[1499]

Bu iki imam arasındaki çekişmeye itibar edilmemesi gerektiğini ifade eden Zehebî, İbn Mende'nin de Ebû Nu'aym'i tenkit ettiğini şöyle kaydetmektedir: "İbn Mende'nin Ebû Nu'aym hakkında söyledikleri çok ağırdır, anlatmak istemiyorum. Birinin diğeri hakkında söylediklerini kabul etmiyorum. Her ikisi de bana göre makbul kimselerdir. Mevzu hadisleri rivâyet edip, mevzu olduğunu söylememelerinden başka bir günahlarını bilmiyorum. Bu tür ihtilafların düşmanlık, mezhep taassubu veya hasedden meydana geldiği anlaşılırsa, akranların birbirleri

---

[1495] Zira İbn Mende 310/922'de, Ebû Nu'aym ise, 336/948'de dünyaya gelmiştir. Bkz. Keskin, *Ebû Nu'aym,* 38.

[1496] Bkz. Muammer Dizer, "İbn Yûnus Ebü'l-Hasan", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 450-452.

[1497] Bkz. İbn Yunus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî, Mukaddime,* 1: 3 muhakkik Abdülfettah'ın ta'liki;. Ali Akyüz, "İbn Yûnus Ebû Saîd", 20: 450.

[1498] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 1: 111; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 1: 201-2; Keskin, *Ebû Nu'aym,* 168.

[1499] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 501; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz,* 3: 158; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 71; Keskin, *Ebû Nu'aym,* 169.

hakkındaki sözlerine itibar edilmez. Allah'ın koruduğu kimselerin dışında bu çeşit münakaşalardan kimse korunamaz. Nebîler ve sıddîkların dışında hiçbir asırda bu gibi şeylerden kendini koruyanı bilmiyorum. İsteseydim birçok kimseyi zikrederdim."[1500]

Diğer yandan Ebû Nu'aym, hocası İbn Mende ile böyle atışmasına rağmen, ondan hadis rivâyetini terk etmemiş ve yanında ondan bahsedilince "O ilimde bir dağ gibi sağlam ve kuvvetlidir" diyerek onu överdi.[1501]

Haddizatında İbn Mende ile Ebû Nu'aym'in birbirleri hakkındaki bu tenkidlerinin perde arkasında "mes'eletü'l-lafz"a dair ihtilafları yatmaktadır. Çünkü aralarındaki en büyük ihtilaf, Kur'ân tilâvetinin mahlûk olup olmamasıyla ilgilidir.[1502] Söz konusu ihtilafları o dereceye varmıştır ki, İbn Mende Ebû Nu'aym'in hadis halkasına katılanların kendisinden rivâyette bulunmalarını yasaklamıştır.[1503] İsfahân'da nüfuz sahibi olan İbn Mende'nin bu çıkışından olacak ki Ebû Nu'aym Hanbelîler tarafından terk edilmiştir.[1504] Hatta İsfahânlılar, Hanbelîleri eleştirdiği için, Ebû Nu'aym'ın camilerde ders vermesine engellemişler ve nihayetinde onu İsfahân'dan çıkarmışlardır. Ancak bu olay, 420/1029 civarındaki tarihte yani İbn Mende'nin vefatından çok sonraları meydana gelmiştir.[1505]

Bu bağlamda İbn Mende'yi savunan söz konusu âlimleri destekler mahiyette bazı güvenilir kaynaklar, İbn Mende'nin ömrünün sonuna kadar bihakkın rivâyetle uğraştığını kaydetmektedir.[1506] Öyle ki vefat yılı olan 395/1005'te dahi onun muteber rivâyetlerinin bulunduğunu belirtmektedir.[1507]

Sonuç olarak Ebû Nu'aym ile İbn Mende'nin karşılıklı birbirlerini cerh etmeleri muhaddislerin "Akrân ve çağdaşların birbirleri hakkındaki cerhleri muteber değildir" şeklindeki kaideleri gereği çağdaşlığa, düşmanlığa veya hasede hamledilerek muteber sayılmamıştır.[1508]

[1500] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 1: 111; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 1: 201-2; Keskin, *Ebû Nu'aym,* 168.
[1501] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 500-501; Keskin, *Ebû Nu'aym,* 168-9.
[1502] Bu çalışmamızın "Kur'ân'ın Lafzı Meselesi" başlıklı konusuna müracaat edilebilir.
[1503] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 504.
[1504] Keskin, *Ebû Nu'aym,* 166.
[1505] Keskin, *Ebû Nu'aym,* 33, 53.
[1506] Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs,* 211.
[1507] Bkz. Ebû Musa el-Medînî, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdullah bin Mende,* 60, 93.
[1508] Polat, *Hadis Araştırmaları,* 80-81.

4. 2. MEVZU HADİS RİVÂYET ETMESİYLE İLGİLİ TENKİT

Zehebî, İbn Mende ile Ebû Nu'aym arasındaki ihtilafa değinirken "Bana göre her ikisi de makbul zevâttır. Ancak mevzu hadisleri, mevzu olduklarına dikkat çekmeden rivâyet etmelerinden başka bir günahlarını bilmiyorum" diyerek onları tenkit etmiştir.[1509]

Sehâvî, bir yandan Zehebî'nin İbn Mende hakkındaki bu tenkidini yerli yerinde olduğunu kabul ederken diğer yandan da onu savunmaya çalışmakta ve şöyle demektedir: "Bu asırda mevzu şüphesi olan hadisin sadece senedini zikretmekle yetinmek, mesuliyeti bertaraf etmemektedir. Ancak hicrî II. (m. VIII) asır ve sonrasındaki kimi dönemlerde durum bundan farklıydı. Hatta Taberânî, Ebû Nu'aym ve İbn Mende başta olmak üzere pek çok muhaddisin mevzu rivâyetlerin mevzu olduklarına dikkat çekmeden rivâyet etmelerinin nedeni de budur. Yani onlar, ilgili hadisin senedini zikretmekle sorumluluk uhdesinden kurtulacaklarına inanıyorlardı. Böylece onlar ilgili hadisin sadece senedini vermekle yetinmişlerdir." [1510] Bu paragraftan anlaşıldığı üzere Sehâvî, İbn Mende'nin yaşadığı asrın şartları da göz önünde bulundurularak şahsının değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

Sehâvî, mevzu şüphesi olan hadisin durumundan haberdar olduğu halde senedine itimaden İbn Mende'nin zikrettiğini belirtip onu savunmaya çalışırken Urfa Mebusu Şeyh Safvet Efendi de onu şöyle savunmaktadır: "Mevzu şüphesi olan hadisin durumuna dikkat çekmeden imamların onu zikretmeleri ondaki ihtilaftan dolayıdır. İhtilaflı görüşlerden birine meyletmek için tam bir kanaatin hâsıl olması gerekmektedir. Bu kanaat oluşmayınca sükût etmek ihtiyata en uygun olandır. Yoksa ilgili âlimlerin sükûtları tesahül ve cehâletlerinden değildir. Mevzu hadisi bilerek ve mevzu olduğunu söylemeden rivâyet etmek öyle büyük bir günahtır ki İbn Mende ile Ebû Nu'aym bunu bilfiil yapmış olsalardı, Zehebî'nin 'Bana göre her ikisi de makbul kimselerdir' ta'dîline ve tezkiyesine mazhar olmazlardı."[1511]

Sehâvî ve Şeyh Safvet'in bu savunmaları mevzu hadis rivâyetiyle ilgili İbn Mende'ye masumiyet kazandırmaz. Aksine onun durumuna daha aşina olan Zehebî'nin dediği gibi, onun mevzu hadisleri mevzu olduklarını belirtmeden rivâyet

---

[1509] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* 1: 111; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* 12: 505; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 1: 201-2.

[1510] Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 1: 312.

[1511] Şeyh Safvet Yetkin, *Tasavvufun Zaferleri,* (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1924), 53; Keskin, *Ebû Nu'aym,* 195.

etmesinden daha büyük bir hatası olamaz. Ancak bu tenkidin İbn Mende hakkında tamamen kabul edilmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Başka bir ifadeyle bu tenkit onun bütün eserleri için söz konusu olmaması gerekmektedir. Zira *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid* adlı eserini müstesnâ tutacak olursak onun hiçbir eserinde -araştırabildiğimiz kadarıyla- mevzu hadise rastlanılmamaktadır. Bilakis eserlerinin tahrîcini yapan muhakkiklerin de belirttiği gibi onun rivâyet ettiği hadislerin kâhir ekseriyeti *Sahîhayn, Sünen-i Erba'a* (Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce) ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i gibi muteber eserlerde de yer almakta[1512] veya onların şartlarına uymaktadır. Böylece onun eserleri, bu kitaplar üzerine yazılmış bir çeşit müstahrec niteliğindedir. Ayrıca onun eserleri kimi münekkidler tarafından Buhârî ve Müslim'in eserleriyle aynı kategoride değerlendirilmekte ve mutemed sayılmaktadır. Örneğin İbn Teymiyye, batıl olarak hükmettiği bir rivâyetin gerekçesi için şunları söylemektedir: "Bu hadisin, Buhârî, Müslim ve İbn Mende'nin kitaplarında bulunmayışı butlanına bir delildir."[1513]

Öte yandan Zehebî'nin İbn Mende'nin mevzu hadisleri, mevzu olduklarına dikkat çekmeden rivâyet ettiğiyle ilgili iddiasının doğruluğunu onun *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid* adlı eserini inceleyenler tasdik edecektir. İbn Mende, tanınmış bir âlimin rivâyet zincirinde yer aldığı hadisleri bir kitapta toplama geleneğine uyarak zâhid ve sûfi olan İbrahim b. Edhem'in rivâyetlerini mezkûr eserinde derlemiştir. Eserin tasnîf sistemi gereği midir ki bilinmez, ama İbn Mende, ne yazık ki hiçbir müdahalede bulunmadan rivâyetleri oldukları gibi nakletmiştir. Bu sebeple ilgili eserin içerdiği 51 hadis ve eserden birkaç sahih hadisin dışında geriye kalanlar ya mevzu[1514] ya da senedi yok hükmünde vâhi ve münker rivâyetlerdir. [1515]

Şimdi İbn Mende'nin mevzu olduklarına dikkat çekmeden rivâyet ettiği bazı mevzu hadislerin örneklerini zikredelim:

Birinci misal: İbn Mende → Abdullah er-Râzî → **Muhammed b. Fâris el-Belhî** → Hâtem el-Esam → Şakîk el-Belhî → **İbrâhîm b. Edhem** → Mâlik b. Dînâr → Ebû Musa el-Havlânî → Ömer b. Hattâb tarîkiyle naklettiği merfu rivâyet şöyledir: "Yay gibi beliniz bükük oluncaya kadar namaz kılsanız, ip gibi zayıf oluncaya kadar oruç tutsanız; size çokluk azlıktan daha sevimli oldukça istikamete

[1512] Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına* yazdığı mukaddime, 108.
[1513] İbn Teymiyye, *Telhîsu Kitâbi'l-istığâse,* 1: 57.
[1514] İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem,* 22, 23, 24.
[1515] İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem,* 28, 31.

erişemezsiniz."[1516]

Suyûtî bu rivâyeti *Zeylu'l-Leâlî'-mesnû'a*'da kaydettikten sonra şöyle demiştir: "Bu batıl bir haberdir, âfeti de Muhammed b. Fâris el-Belhî'den kaynaklanmaktadır."[1517] Zira onun için Zehebî "O, batıl rivâyetleri bulunan meçhul bir râvidir" demektedir.[1518]

İkinci misal: İbn Mende → Abdullah b. Muhammed → Abbas b. Hamza → **Abdürrahîm b. Habîb** → Dâvûd b. Aclân → **İbrâhîm b. Edhem** → Mukâtil b. Hayyân → Enes b. Mâlik varyantıyla naklettiği merfû' bir rivâyet şöyledir: "Mescid-i Haram'da kılınan bir namaz yüz bin namaz sevabında; benim mescidimde (Mescid-i Nebevî) de kılınan bir namaz on bin namaz derecesindedir. Ribâtâttaki (ordugâhtaki) mescitlerde kılınan bir namaz ise bin namaz gibidir."[1519]

İbn Hibbân, bu rivâyetin isnadında zikredilen Abdurrahîm b. Habîb hakkında şöyle demektedir: "O, sika râviler adına mevzu hadis rivâyet eden bir kimsedir. Dolayısıyla ondan hadis rivâyet etmek ve hadislerini yazmak işin uzmanları dışındaki kimselere caiz değildir. Zira o, beş yüz binden fazla mevzu hadis uydurmuş ve hepsine de sika râvilerin senetlerini dizmiştir."[1520]

4. 3. BUHÂRÎ VE MÜSLİM'İ MÜDELLİS OLMAKLA SUÇLAMASININ TENKİDİ

İbn Mende, bir taraftan Buhârî ve Müslim'in hadis konusunda otorite olduklarına ilk işaret eden kimseyken[1521] diğer taraftan da onları müdellis olmakla suçlayan yegâne âlimdir.[1522] Şöyle ki Buhârî'nin kitabıyla birlikte diğer meşhur hadis musannefâtının da mefrûz şartlarını ilk defa mevzubahis edip müstakil bir eser meydana getiren Ebû Abdullah İbn Mende, [1523] meşhur muhaddislerin, hadis tahammül yollarından kırâ'at, semâ', munâvele ve icâzetle ilgili ihtilaflarına dair te'lîf

[1516] İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem,* 32-3.
[1517] Suyûtî, *Zeylu'l-Leâlî'-mesnû'a,* thk. Râmiz Hâlid Hâcı Hasan, 1. Baskı, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2010), 2: 661.
[1518] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 4: 3; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* 5: 338.
[1519] İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem,* 39.
[1520] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duâfâ ve'l-metrûkîn,* 2: 163.
[1521] Polat, *Hadis Tarihi ve Usulü,* 94.
[1522] Her ne kadar Ebû Bekr Kâfî, Buhârî'yi tedlisle suçlayanlar arasında Irâkî ve Zehebî gibi simaların da yer aldığını iddia etmiş ise de biz, onların ilgili ibarelerinden söz konusu husus sarâhaten anlaşılmadığından bu görüşe itibar etmemiş bulunuyoruz. Bkz. Ebû Bekr Kâfî, "et-Tehkîk fi't-tihâmi'l-İmâmi'l-Buhârî bi't-tedlîs", *el-Emîr Abdülkadir Üniversitesi İslâmî İlimler Dergisi,* 16/3 (Haziran 2001): 47-48.
[1523] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 207.

etmiş olduğu *el-Cüz'ü fî ihtilâfi'l-eimme fi'l-kırâ'a ve's-semâ' ve'l-münâvele ve'l-icâze* adlı günümüze ulaşmayan eserinde Buhârî ve Müslim'i müdellis olmakla suçlamaktadır.[1524] Irâkî, bu konuya şöyle temas etmektedir: "İbn Mende, Buhârî'nin 'kâle lenâ' tâbiriyle naklettiklerinin icâze; 'kâle fulânun' tâbirinin ise kendilerinden dinlememiş olduğu şeyhlerinden dinlemiş gibi göstermek için söylemektedir. Ayrıca İbn Mende, bu durumun Müslim için de geçerli olduğuna dikkat çekmektedir."[1525]

Bilindiği üzere tedlis, sözlükte "(çoğunlukla malî konularda olmak üzere) bir şeyin kusurunu gizlemek" anlamındadır.[1526] Terim olarak ise, herhangi bir râvinin görüştüğü veya görüşmediği şeyhten işitmediği hadisi işittiği zannını uyandıracak şekilde rivâyette bulunmasıdır.[1527] İbn'us-Salâh, Şu'be'nin tedlisi yalanın kardeşi olarak nitelemesini tedlisten sakındırmak ve nefret ettirmek adına ifrata başvurulmuş mübalağalı bir ifade olarak değerlendirmektedir.[1528] Vekî' b. Cerrâh ise tedlisin önemli bir illet, ciddi bir kusur olduğunu ifade sadedinde, "Elbisede bile helal değildir. Hadiste nasıl olur?" demiştir. Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'e göre tedlis, sahibinin bütün hadislerinin reddedilmesine sebep olan yalancılık değildir. Zira müdellisin "**عن فلان**" yani "falandan nakledildiğine göre " ifadesi yalan değil, sadece kendisinden hadis işitilen kimsenin gizlenmesidir.[1529] Kısaca tedlis, hadiste ittisalın olmadığını gösteren önemli bir ilettir. Ancak tedlis, bir şekilde râvinin rivâyetlerine zarar verse de yalan olarak kabul edilmediği için râvinin güvenirliğini tamamen ortadan kaldırmamakta, müdellisin tedlis yapmadığı diğer rivâyetleri kabul edilmektedir. Mesela Velîd b. Müslim hakkında "Tedlisi çok yapmakla birlikte sika biridir" değerlendirmesi yapılmıştır.[1530]

Bu bağlamda biz, İbn Mende'nin ilgili mülâhazasını değerlendirmeden önce **قال**/kâle sîgasının tedlise delalet etmek üzere ilk dönemlerden itibaren kullanıldığına

---

[1524] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire*, 1: 145; a. mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* thk. Abdurrahman Muhammed Osman 1. Baskı, (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1969), 34; ; el-Hâzimî, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse*, 31, 2 no'lu dipnot Kevserî'nin ta'liki; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 121. Ancak Zâhid el-Kevserî ve Sezgin söz konusu eseri sehven *Şurûtu'l-eimme*... olarak isimlendirmişlerdir.

[1525] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire*, 1: 145; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1: 156, 10: 53; a.mlf., *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî*, 2: 9-10; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 121.

[1526] İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.) 6: 86

[1527] Bünyamin Erul, "Tedlîs", *DİA,* (İstanbul: TDV Yay., 2011), 40: 262.

[1528] İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 74-75.

[1529] İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2: 584-585; Mustafa Taş, "Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvilere Karşı Buhârî'nin Metodu", *Hadis ve Siyer Araştırmaları,* 2/2, (2016): 42.

[1530] İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 584; Taş, "Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvilere Karşı Buhârî'nin Metodu", 42.

dikkatleri çekmek istiyoruz. Hakikaten hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda bu sîganın tedlise delalet ettiği kabul gören görüşler arasında zikredilmektedir. Zira Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) Câbir b. Yezîd el-Cu'fî'nin (ö. 128/745) قال sîgasıyla rivâyetlerinin tedlis olduğunu bildirdiği gibi[1531] Ebû Nu'aym el-Kûfî (ö. 219/834)[1532] de Süfyân'ın Amr b. Mürre'den "قال" lafzını kullanarak tedliste bulunduğuna dair dikkatleri çekmektedir.[1533] Dolayısıyla İbn Mende'nin, "kâle"nin tedlise delalet ettiğine dair bu savı kendinden önceki kimi âlimlerden tevarüs yoluyla almıştır denilebilir.

Mamafih Buhârî'den önce "kâle" sîgasını tedliste kullanan râvilerin bulunduğunu belirtikten sonra şimdi de Buhârî'nin ilgili sîgayı nasıl kullandığını ele almaya çalışalım:

Buhârî "قال" lafzını eda sîgası olarak kullanmış, ancak hangi amaçla kullandığına dair herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bu durum Buhârî'nin sözü edilen sîgayı kullanımı hususunda farklı görüşlerin ileri sürülmesine sebep olmuştur.[1534] İşte İbn Mende de bu hususla ilgili görüş beyan eden âlimlerden biridir. O, Buhârî'nin ilgili kullanımını tedlisle açıklamaya çalışmıştır. Hakikaten Buhârî, *Sahîh*'inde kimi şeyhlerinden "kâle" sîgasıyla ta'lîken aldığı hadislerin bir kısmını mezkûr eserinin başka bir yerinde veya diğer eserlerinde o şeyhiyle kendi arasında başka bir râviyi vasıta eyleyip ondan rivâyette bulunduğu vakidir. Hatta Buhârî, *Sahîh*'inde kendi şeyhlerinden araya birer râvi koyarak iki yüz kadar hadis rivâyet etmiştir.[1535]

Bu bağlamda Buhârî'nin, kendisinden "haddesenâ" sîgasıyla birçok hadis rivâyet ettiği hocası Haccâc b. el-Minhâl el-Basrî'den (ö. 217/832)[1536] kâle sîgasıyla ta'lîki zikredilebilir. Zira Buhârî *Sahîh*'in "Kitâbü'l-cenâiz" kısmında Haccâc b. el-Minhâl'dan "kâle" lafzıyla almış olduğu hadisin tarîki: Buhârî, kâle Haccâc b. el-

[1531] Ahmet Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,* (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 90. Evet, Süfyân, Câbir'in قال sîgasıyla rivâyetlerinde tedlis olabileceğine dair ihtarları bulunmaktadır. Bkz. İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd el-Hâşimî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* thk. İhsân Abbas, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru Sâder, 1968), 6: 345.

[1532] Fazl b. Dükeyn; Buhârî'nin büyük şeyhlerinden olup Kütüb-i sitte râvisidir. 218/833 veya 219/834'te vefat etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb,* 446.

[1533] Ebû Zür'a, Abdurrahman b. Amr ed-Dımeşkî, *Târîhu Ebû Zur'a ed-Dımeşkî,* thk. Şükrüllah b. Nimetullah el-Kûcânî, (Dımaşk: Mecme' Lügati'l-Arabiyye, 1980), 465; Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,* 90.

[1534] Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,* 90.

[1535] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 131; Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârîn'in Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", 81.

[1536] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 3: 28, 43, 84, 4: 33, 119, 5: 10, 32...

Minhâl → Cerîr b. Hâzm → Hasan → Cündüb → Hz. Peygamber'den (s.a.s.) şeklindedir.[1537] Ancak aynı hadisin "Ehâdisu'l-enbiyâ" kısmındaki senedi ise; Buhârî, haddesenâ Muhammed (b. Mu'ammer veya ez-Zühlî) haddesenâ Haccâc b. el-Minhâl → Cerîr b. Hâzm → Hasan → Cündüb b. Abdullah → Hz. Peygamber'den (s.a.s.) olarak kaydedilmiştir.[1538] İbn Hacer, bu sened, Buhârî'nin kimi şeyhlerinden ta'lîkte bulunduğunun delillerinden biridir, demektedir. Gerçekten de Buhârî, aynı hadisi hocası Haccâc b. el-Minhâl'dan ta'lîken rivayet ettiği gibi Muhammed vasıtasıyla da hocası Haccâc'tan kaydetmektedir.[1539] Ayrıca bu minval üzere Buhârî'nin Amr b. Âsım b. Ubeydullah el-Kilâbî (ö. 213/88) hocasını da zikredebiliriz.[1540] Zira İbn Hacer'in dikkat çektiği gibi[1541] Buhârî ondan bizzat rivâyette bulunduğu gibi[1542] hocası Ahmed b. İshak[1543] vasıtasıyla da "kâle" sîgasını kullanarak ondan rivâyeti mevcuttur.[1544]

Öte yandan bu konuya olan vukufiyetimize katkı sağlayacağını düşünerek yukarıda kaydedilen doğrultuya yakın olan; Buhârî'nin hiçbir rivâyetinde aradaki aracı ve vasıta konumundaki râvilere değinmemekle birlikte kendi şeyhlerinden "kâle" sîgası ile yaptığı ta'liklerini kimi hocaları üzerinden örneklendirerek burada zikredelim:

Ahmed b. Şebîb b. Saîd el-Hibtî el-Basrî (ö. 229/843): İbn Hacer'in dikkat çektiği gibi Buhârî ondan hem "haddesenâ" hem de "kâle" sîgasıyla rivâyette bulunmaktadır.[1545] Nitekim Buhârî'nin ondan on rivâyeti mevcuttur; bunların altı tanesi "haddesenâ Ahmed",[1546] dört tanesi de "kâle Ahmed" şeklindedir.[1547]

Abbâs b. el-Velîd b. Nasr en-Nersî (ö. 238/852): Yine İbn Hacer'in belirttiğine göre; Buhârî ondan "haddesenâ" sîgasıyla iki, "kâle sîgasıyla da bir mu'allak hadis kaydetmiştir.[1548]

[1537] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 2: 96; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 3: 227.
[1538] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 4: 170; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 6: 499.
[1539] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 3: 227.
[1540] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî, Mukaddime,* 1: 431, 463.
[1541] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 11: 540.
[1542] Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 1: 119; 6: 195; 7: 146; 8: 39, 59.
[1543] Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 4: 171; 9: 145; Ayrıca Buhârî, Abdulkuddûs b. Muhammed aracılığıyla da hocası Amr b. Âsım'dan rivâyetleri mevcuttur. Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 8: 166.
[1544] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 8: 133; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 11: 540.
[1545] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî, Mukaddime,* 1: 386.
[1546] Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 2: 87, 106; 3: 116; 5: 14; 8: 95, 120.
[1547] Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 1: 45; 3: 165 (mütâbeat ve şâhit); 6: 65, 109.
[1548] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî, Mukaddime,* 1: 213-214. Ayrıca bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* "haddesenâ" sîgası için; 4: 206; 5: 162; "kâle" için de; 9: 53.

Nevevî ise, Buhârî'nin bu gibi kullanımlarına şöyle dikkat çekmektedir:

Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*'in dışındaki eserlerinde kimi şeyhlerinden doğrudan rivâyette bulunurken söz konusu eserinde ise, onlardan ancak bazı râvileri aracı ve vasıta eyleyerek rivâyette bulunabilmektedir. Nasıl ki, Dâvûd b. Rüşeyd (ö. 239/853)[1549] ve Ahmed b. Menî' (ö. 244/858)[1550] onlardan bazılarıdır. Öte yandan Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*'te bazı şeyhlerinden doğrudan rivâyette bulunduğu gibi bazı râviler vasıtasıyla da onlardan rivâyetleri mevcuttur. Ebû Âsım en-Nebîl (ö. 212/827), Ebû Nu'aym Fazl b. Dükeyn el-Kûfî (ö. 219/834),[1551] Ahmed b. Salih (ö. 248/862), Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn ve bu mevzuda daha birçok kimse zikredilebilir.[1552]

İşte İbn Mende, bu gibi kullanımlarından dolayı Buhârî'yi müdellis -yani ilgili hadisi hocasından bizzat dinlemediği halde kendini dinlemiş gibi göstermek- saymıştır. Fakat muhaddisler ona bu fikrinde tâbi olmayıp Buhârî'nin müdellis olduğu iddiasını şiddetle reddetmişlerdi.[1553]

İbnü'l-Kattân (ö. 628/1230) şeyhlerin tedlisinden bahsederken, "Buhârî'ye gelince hiçbir zaman tedlis ettiği kesin olarak sabit olmayıp buna dair hakkında söylenen söz bâtıldır" diyor.[1554]

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), insanlar içerisinde tedlisten en uzak kişinin Buhârî olduğuna dikkat çekmektedir.[1555]

Irâkî de İbn Mende'nin bu iddiasının kabul edilemez olduğunu ve - bildiği kadarıyla - onun bu görüşüne muvâfik hiçbir âlimin bulunmadığını belirtmektedir.[1556]

İbn Hacer ise Buhârî'nin ta'lîken rivâyet ettiği bazı hadisleri şeyhlerinden

---

[1549] Evet, Buhârî söz konusu eserinde hocası Dâvûd'tan ancak Muhammed b. Abdurrahim vasıtasıyla rivâyette bulunabilmektedir. (Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 8: 145.) İbn Hacer de bu duruma dikkat çekerek Buhârî'nin ondan bu rivâyetten başka hiçbir hadis rivâyet etmediğini belirtmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî, Mukaddime*, 1: 401.

[1550] Buhârî ondan ancak Hüseyin aracılığıyla rivâyet etmektedir. (Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 7: 122.) Mezkûr Hüseyin'in tayininde ihtilaf söz konusudur. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî, Mukaddime*, 1: 231.

[1551] Fazl b. Dükeyn; Buhârî'nin büyük şeyhlerinden olup Kütüb-i sitte râvisidir. 218/833 veya 219/834'te vefat etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 446.

[1552] Nevevî, Yahya b. Şeref, *Mâ temessü ileyhi hâcetü'l-kârî li Sahîhi'l-İmâmi'l-Buhârî (Mukaddimetü Şerhi'l-Buhârî)*, thk. Ali Hasan Ali Abdülhamid, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 55.

[1553] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 145; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 10: 53; a.mlf., *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 9-10; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 121.

[1554] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 390; Babanzâde, *Hadis Usûlü ve Istılahları,* 398.

[1555] İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebû Bekr el-Hanbelî, *İgâsetü'l-lehfân min mesâyidi'ş-Şeytân,* thk. Muhammed Hâmid el-Kafâ, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, t.y.), 1: 260.

[1556] Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 34.

dinlememiş olmasının ihtimal dâhilinde olduğuna kânidir. Gerekçe olarak da o, Buhârî'nin *Sahîh*'inde mu'allak olarak zikrettiği bazı hadisleri adı geçen eserinin diğer bir yerinde şeyhiyle kendi arasında bazı şahısları vasıta ve aracı eyleyip rivâyet etmesini öne sürmektedir.[1557] Ayrıca İbn Hacer, onun şeyhlerinden bazı hadisleri ta'lîken alıp onlardan duymadığını bizzat tasrih ettiğine de muttali olduğunu belirtmektedir. Örnek olarak da o, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde Mu'âviye'nin terceme-i halinde, "kâle İbrâhîm b. Mûsâ fî-mâ heddesûnî anhü an Hişâm b. Yûsuf..." yani birçok muhaddis tarafından bana rivâyet edildiğine göre İbrahim b. Musa o da Hişâm b. Yusuf'tan... deyip bir hadis zikretmektedir.[1558] Görüldüğü üzere burada Buhârî, "kâle İbrahim" demiş ve ilgili hadisi ondan bizzat işitmediğini de belirtmiştir. Ayrıca İbn Hacer, bunun tedlis olmadığına dikkat çekerek konuyu İbn Mende ile irtibatlandırıp müdellis bir râvi olarak kabul etmediği Buhârî'yi haklı olarak savunmaktadır: Şayet sen: "Bu, Buhârî'nin müdellis olmasını iktiza eder" dersen, (şunu bil ki) Ebû Abdullah İbn Mende'den başka hiç kimse Buhârî'yi tedlisle itham etmemiştir, onun bu ithamı ise merduttur.[1559]

Diğer taraftan İbn Hacer: "Benim kanaatim odur ki, İbn Mende 'Buhârî tedlis yapıyor' sözüyle: Buhârî'nin kendi şeyhlerinden yaptığı bu ta'lîklerin şekil ve görüntülerinin tedlis suretinde olduklarını belirtmek istemiş olmalıdır. Zira "kâle" sîğası tedliste kullanılan bir sîgadır. Ayrıca Buhârî, kimi şeyhlerinden aldığı hadislerin başka tarîklerinde şeyhleriyle arasında vasıta düşen râviler zikretmektedir. Bu da şeklen tedlisin tâ kendisidir. Yoksa Buhârî hakkında aksini (yani hakiki manada tedlisi) düşünmek mümkün gözükmemektedir. Zira Buhârî, bizzat kendisi müdellis olmadığını ve hiçbir zaman tedlise yanaşmadığını ifade etmektedir. Şöyle ki aktardığı bir hadisi "semâ" yoluyla alıp almadığı kendisine sorulunca, cevaben o, "Ey falan kişi! Benim müdellis olduğumu mu düşünüyorsun? Ben ki, ehl-i sebte (sağlam) râvilere dâhil olmayan, hakkında 'fîhi nazar'[1560] olan bir şahıstan on bin rivâyeti terk etmiş biriyim," diyerek adamın kendisi hakkındaki "tedlis" mülâhazasını gidermeye çalışmıştır. İbn Hacer bunu kaydettikten sonra "Buhârî, bu kadar büyük bir rakamı

[1557] İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 8.

[1558] Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-kebîr,* nşr. Muhammed Abdulmu'id Hân, (Haydarabad: Dâiretu'l-Meârifi'l-Osmaniyye, t.y.) 7: 327; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 119.

[1559] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 10: 52-53; a.mlf., *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 9-10; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 119.

[1560] Buhârî, bu sîgayı genellikle rivâyet ettiği hadis hiçbir suretle alınmayan râviler hakkında kullanmaktadır. (Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları,* 81.) Ancak biz, onun burada araştırılması ve hakkında hemen hüküm verilmemesi gereken râvi hakkında kullandığını düşünüyoruz.

terk edip de birkaç rivâyetten dolayı tedlis yapacak biri olmadığı ve kötü olan tedlisten korunduğu herhalde bununla anlaşılmıştır," demektedir.[1561]

Buhârî'nin müdellis bir râvi olmadığını savunan İbn Hacer onun "kâle" ve diğer sîgalarla yaptığı ta'likleri ise şöyle izah etmektedir:

Ta'lîk şeyhten semâ' yoluyla alındığını göstermeyecek, (mesela kâle, ravâ, zâde, zekere, yervî, yuzkeru ve yukâlu gibi) kat'î veya yarı kat'î bir ifade ile isnaddan bir veya daha fazla şahız hazfetmektir. Eğer kat'î bir ifade kullanılırsa (ravâ, kâle gibi) kendinden alınanın sıhhatine delâlet eder. Yalnız (onun hazfolunan senedinin) râvileri üzerine düşünmek icab eder: Eğer bunlar sikâttan iseler ta'lîklerindeki sebep bu hadisin kitapta bir yerde daha veya manasının o babda diğer bir vasıta ile bile olsa bulunmuş olmasıdır ki, ihtisâren ona bir nevi işaret edilmiştir veyahut bu ta'lîk, muhaddisin şeyhinden semâ' yoluyla alındığını, fakat bu şeyhin tedlisle tanındığını veyahut hadisin mevkûf bulunduğunu, yani hadisin ancak sahâbeye kadar çıkabileceğini, musned olmadığını gösterir ki, mevkûf da bu kitabın, *Sahîh*'in mevzuuna dâhil değildir. (Çünkü Peygamber'e kadar çıkan hadisleri toplamayı gaye edinmiştir). Veyahut da bunun râvileri arasında haddi zatında sikâttan olmakla beraber hadisin zabt ve naklinde müellif Ebû Abdullah el-Buhârî'nin kitabında şart koştuğu dereceye yükselmeyenler vardır. Müellif de bu gibilerin hadisini bazen ta'lîken, yani senedini kısaltarak alır. Bu da yukarıdaki muhtelif sebeplerden biriyle cezm (yani kat'î, mesela; kâle fulânın, ravâ fulânın) sîgalarıyla yapılır.[1562]

Buhârî'nin şeyhlerinden yaptığı ta'liklerin, İbn Hacer tarafından isnadın muhtasar ve mufassal şekli diye açıklandığını belirten Fuad Sezgin,[1563] bu görüşünde hatalıdır. Çünkü İbn Hacer 'muhtasar ve mufassal şekli' derken senedden değil, metinden bahsetmektedir. Nitekim *lâkinnehû evradehû hunâ muhtasaran ve evradehû hunâke mebsûtan* dedikten hemen sonra *fekâle fî evvelihî...* diyerek hadis metninin burada aktarılmayan kısmını da nakletmekte ve böylece neyi kastettiğini açıklamış olmaktadır.[1564]

[1561] Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd,* 2: 346; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 145; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 10: 53; a.mlf., *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 9-10; a.mlf., *Ta'rîf'u ehl-i't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs,* thk. Âsım el-Karyûtî, 1. Baskı, (Ummân: Mektebetü'l-Menâr, 1983), 24.

[1562] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 10: 53; a.mlf., *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 7-8; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 118.

[1563] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 3: 227; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları,* 131.

[1564] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 3: 227; Ali Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârîn'in Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları,* 26, (2016), 86.

Bu bağlamda Buhârî'nin hadis edasındaki hassasiyetine birkaç maddede yer vermeye çalışarak onun tedlisten ne kadar uzak bir şahsiyet olduğuna misallerle dikkat çekmek istiyoruz:

1- Buhârî bazı hadisleri şeyhlerinden bizzat dinleyip dinlemediği hususunda şüpheye düştüğünde buna dikkat çekmeden ilgili hadisi asla kaydetmemektedir.

Birinci misal: Buhârî, ilgili hadisi bizzat hocası Muhammed b. Sâbık'tan işitip işitmediğine dair şüphesi zikredilebilir: O, **حدثنا محمد بن سابق او الفضل بن يعقوب عنه** bize Muhammed ya da Fazl'ın ondan bize naklettiğine göre... diyerek ilgili hadisi kaydetmektedir.[1565]

İkinci misal: **حدثني محمد بن صباح او بلغني عنه** Buhârî, bana bizzat Muhammed b. Sabbâh veya ondan bana nakledildiğine göre... diye ilgili rivâyete yer vermektedir.[1566]

2- Buhârî kaydettiği hadisin tamamını hocasından dinlemediğini belirtecek kadar özenli ve titiz bir hadis râvisidir.

Birinci misal: Buhârî, kaydettiği hadisin yarısını hocası Ebû Nu'aym'den dinlediğini şöyle belirtmektedir: "**حدثني ابو نعيم بنحو من نصف هذا الحديث** Ebû Nu'aym bu hadisin yarısını bana tahdîs etti..."[1567]

İkinci misal: Buhârî ilgili hadisin bir kısmını hocası Ahmed'ten aldığına şöyle dikkat çekmektedir: "**وافهمني بعضه احمد** Hocam Ahmed bu hadisin bir bölümünü bana

---

[1565] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 4: 14; haddizatında Buhârî, Muhammed b. Sâbık'tan bu tereddüt ettiği hadisin dışında vasıtasız yani birebir ondan hiçbir rivâyeti yoktur. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 5: 413-414.

[1566] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 5: 64; İbn Hacer, ilgili hadisi Muhammed b. Sabbâh'tan alıp Buhârî'ye rivâyet eden kişinin İ'bâd b. el-Velîd olması muhtemeldir. Zira Ebû Nu'aym söz konusu hadisi *Müstahrec'*inde; İ'bâd b. el-Velîd → Muhammed b. Sabbâh... şeklide kaydetmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 7: 256.

[1567] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 8: 96; ancak Kirmânî (ö. 786/1384), bu durumda bu hadisin senetsiz yani muttasıl kabul edilemeyeceğini iddia etmektedir. Gerekçe olarak da o, Buhârî'nin hocasından dinlediği kısmın meçhul olmasını zikretmektedir. Zira Buhârî söz konusu hocasından ilgili hadisin ilk yarısını mı yoksa son yarısını mı? dinlemiştir, bilinmemektedir. Dolayısıyla mezkûr hadis muttasıl olarak kabul edilemez. Ancak İbn Hacer, "nısf" kelimesinin mutlak bir şekilde kullanımı, ilgili hadisin ilk yarısının kastedildiğini akla getirmektedir. Bununla birlikte o, Moğoltây (ö. 762/1361) ve kimi şeyhlerinin Buhârî'nin bu hadisten dinlediği kısmın İsti'zân kitabında geçen ve hocası Ebû Nu'aym'den rivâyet ettiği Ashâb-ı Suffe'nin süt içme hadisesinin anlatıldığı hadis olduğunu belirtmektedir (Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 8: 55). Ancak Kirmânî, Moğoltây'ın zikrettiği hadisin ilgili hadisin yarısına tekabülü şöyle dursun üçte bir ve hatta dörtte birine bile tekabül etmediğinden bu görüşü reddetmektedir. İbn Hacer de bu iki hadisin senet ve metin farklılıklarından dolayı Moğoltây'ın bu görüşünü kabul etmemektedir. Öte yandan o, şeyhi Irâkî'den naklen Buhârî'nin mezkûr hadisin geriye kalan kısmını vicâde, icâzet veya daha başka hocasından aldığını belirtmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 11: 283.

anlattı..."[1568]

Öte yanda Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de kimi münekkidlerin tedlisle ilgili tenkit değerlendirmelerini kaydettiği[1569] gibi kendisi de bazı râvileri müdellis olmakla cerh etmiştir.[1570] Dolayısıyla o, tedlisi cerh sebebi gördüğü halde onu uygulayacak biri olmasa gerektir. Ancak bu savımıza itiraz söz konusu da olabilir. O da Buhârî'nin *Câmiu's-sahîh*'te kimi müdellislerden rivâyette bulunmasıdır.[1571] Ancak onun söz konusu kişilerden rivâyetleri şu şekilde izah edilmiştir:

1- Buhârî'nin tedlisle tenkit edilen râvilerden tahric sebebi; tedlisi rivâyetin reddedilmesine ve râvinin adâletinin zedelenmesine sebep olacak kadar büyük bir cerh sebebi olarak görmemesinden kaynaklanmıştır.

2- Buhârî, bu râvilerden ta'lîk ve istişhâd babından tahric etmiştir.

3- Buhârî, bazı müdellislerden asıl hadislerde de ihticâc babından tahric etmiştir. Ancak bu durum ya semâsının tasrih edilmesiyle, ya mütâbeat nevinden ya da müdellislerin sikalardan tedlis yapmasıyla gerçekleşmiştir.[1572]

Şu da belirtilmelidir ki, İbn Mende'nin, "Buhârî'nin "kâle" lafızlarının tedlis olduğu" sözünün yorumlanmasında da bir takım yanlış anlaşılmalar ve hatalar olmuştur. Nitekim sadece *Sahîh*'i kastetmediği özellikle belirtilen bu ifadenin bütün mu'allak rivâyetler için söylendiğinin zannedilmesi önemli bir hatadır. Çünkü herhangi bir rivâyette tedlis olabilmesi için, rivâyette bulunma ihtimali olan kişilerden nakledilmiş olması gerekmektedir. İbn Mende'nin bu ifadelerle kastettiği rivâyetler, Buhârî'nin sadece kendi şeyhlerinden "kâle" lafzıyla aktardığı hadislerdir ki *Sahîh* açısından bunlar 59 tanedir. Bu sözü doğru anladıktan sonra şunu diyebiliriz; İbn Mende burada yanılmaktadır; çünkü tedliste esas olan kapalılıktır ve bir insanın tedlis yaptığının tespit edilebilmesinin tek yolu, başkalarının aynı kişiden

---

[1568] Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, 3: 173. "Ahmed" denilerek kayıtsız bir şekilde zikredilen Buhârî'nin bu hocasının tayininde ihtilaf söz konusudur. Zira ed-Dimyâtî (ö. 705/1306) onun Ahmed b. Yunus olduğuna karar kılmıştır. Ancak İbn Asâkir ve el-Mizzî (ö. 742/1341) bunun bir hata olduğuna dikkat çekmektedirler. Zehebî onun Ahmed b. en-Nadr (ö. 290/902) olabileceğini söylerken Ebû Abdullah b. Helfûn de Ahmed b. Hanbel olduğuna kânidir... Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî, Mukaddime,* 1: 224-225.

[1569] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* 2: 378, 3: 279, 6: 292.

[1570] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* 1: 311, 3: 205.

[1571] İbn Hacer, Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'lerinde 67 müdellisten rivâyette bulunduklarına dikkat çekmektedir. Bkz. İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh,* 2: 644. Ayrıca Buhârî'nin söz konusu râvileriyle ilgili yapılmış bir araştırma için bkz. Avvâd el-Halef, *Rivâyatü'l-müdellisîn fî Sahîhi'l-Buhârî*, (b.y: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, t.y.

[1572] Kâfî, Ebû Bekr, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî tashîhi'l-ehâdîsi ve ta'lîlihe min hilâli'i-Câmi'i's-sahîh,* 1. Baskı, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000), 205-206; Taş, "Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvilere Karşı Buhârî'nin Metodu", 44.

aktardığı ve aradaki râviyi gösterdiği diğer rivâyetlerdir. *Sahîh*'te binlerce rivâyeti şeyhlerinden "haddesenâ" ve benzeri ifadelerle aktaran Buhârî'nin 60 kadar rivâyeti "kâle" lafzıyla aktarması, bunların farkını açıkça ortaya koyan bir durumdur. "Tedlis yapanlar "kâle" lafzını kullanırlar; buna göre Buhârî'nin bu lafızları da tedlistir." Türünden yorumların ilmî bir değerinin olmadığı açıktır.[1573]

Bu bağlamda Albayrak'ın, İbn Mende'nin Buhârî'yi "Sadece müdellislerin kullandığı sîgayı kullanmasından dolayı müdellis saymıştır" diye ortaya attığı bu tezine karşı ileri sürülebilecek bir itiraza ve cevabına değinmek istiyoruz. O da İbn Mende'nin hadis ilminde otorite kabul ettiği Buhârî'yi[1574] bu kadar basit bir sebepten dolayı müdellis saymamış olabileceği ihtimalidir. Yani ortada ayrıca daha başka bir neden ve gerekçe de olmalıdır. O da İbn Mende'nin Albayrak'ın dikkat çektiği gibi tedlisin tespitinde tek yol olan; farklı rivâyetleri mukayese etmekten yola çıkarak da Buhârî'yi müdellis addetmiş olabileceği gerçeğidir. Yani İbn Mende, Buhârî'nin "kâle" sîgasını kullanmakla birlikte kimi şeyhlerinden aktardığı hadislerin diğer tarîklerinde aradaki râvileri gösterdiğinden yola çıkarak onu müdellis kabul etmiş olabilir. Albayrak'ın dikkat çektiğinden farklı olarak ki, o, aradaki râvileri başka râvilerin rivâyetleriyle değil de bizzat Buhârî'nin başka rivâyetleriyle tespit etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu konuda Albayrak'a itiraz edilebilir. Ancak bu itirazı destekleyecek hiçbir nakil bulunmamaktadır. Ayrıca İbn Mende, tarafından aynı gerekçeyle Buhârî gibi müdellis sayılan Müslim'in "kâle" sîgasını kullanarak hiçbir hocasından hadis rivâyetinde bulunmamakla [1575] birlikte yine de İbn Mende tarafından müdellis kabul edildiğini hatırlatarak bu muhtemel itirazın yerinde olamayacağını düşündüğümüzü belirtmek isteriz.

Mamafih Buhârî'nin söz konusu sîgayı hangi amaçla kullandığı hususunda farklı görüşler bulunsa da, kitapların rivâyetini almamış olduğu fakat kendileriyle bir müddet temasta bulunduğu, bir nevi müzakere yoluyla aldığı hadisler için kullandığı anlaşılmaktadır.[1576] Çağdaş âlimlerden Fuad Sezgin, İbn Mende tarafından "tedlis" olarak açıklanan "kâle fulânun" tabirini, Buhârî'nin muasırlarından kitaplarını doğrudan değil de râvisinden dinlemiş olduğu hadisler için kullandığı şeklinde

[1573] Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârîn'in Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", 80.
[1574] Polat, *Hadis Tarihi ve Usulü,* 94.
[1575] Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 34.
[1576] Ahmet Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,* 91.

anlamanın ihtimal dâhilinde olduğunu belirtmektedir.[1577] Yani Sezgin, bu şekilde aktarılan nakillerin, rivâyeti elde edilememiş kitaplardan alıntıyı yansıttığını ve 'tabiri caizse rivâyetin fantezisini yıkmak için böyle yapıldığını' savunmaktadır.[1578]

Sonuç olarak, Buhârî'yi tedlisin hakiki manasını kastederek müdellisle tavsif etmek kabul edilir bir durum olmasa gerektir. Zira Buhârî bu konuda o kadar masum kabul edilmiştir ki, kimi araştırmacılar onun bu yönünü tarihî bir olaya atfederek şöyle dile getirmişlerdir. "Kurdun Hz. Ya'kûb'un (a.s.) evladı Hz. Yûsuf 'un (a.s.) kanından masum olduğu gibi Buhârî de tedlisin her çeşidinden temizdir."[1579]

Bu arada Müslim'in tedlisle suçlanmasına gelince; "kâle lenâ" icâze; "kâle fulânun" tedlisi ifade etmesinin Müslim b. Haccâc için de söz konusu olduğunu belirten İbn Mende,[1580] tedlisle ilgili bu görüşünün ciddi bir araştırma ve incelemenin ardından yapmadığını tedlis konusuna Müslim'i de dâhil etmesinden anlıyoruz. Zira Irâkî İbn Mende'nin bu iddiasının kabul edilemez olduğunu ve - bildiği kadarıyla - onun bu görüşüne muvâfık hiçbir âlimin bulunmadığını belirtmektedir. Ayrıca o, İbn Mende'nin bu konuda hatalı olduğunu onun kendi sözlerinden hareketle ispatlamaya çalışmaktadır. Nitekim İbn Mende, Buhârî ile birlikte Müslim'in de aynı şekilde "kâle" sîgası ile rivâyette bulunduğunu ifade etmektedir. Ancak Müslim *Sahîh*'inde; mukaddimeden sonra hiçbir şeyhinden "kâle" sîgasıyla hadis edâ etmemekle birlikte ayrıca ondan tahammülü açıkça ifade eden lafızlar kullanmaktadır. Bu nedenle İbn Mende'nin bu görüşü zayıf ve merdut bir görüş olarak telakki edilmektedir.[1581] Böylece denilebilir ki, Müslim tedlisten o kadar uzak durmuştur ki, onun üzerinden Buhârî'nin tedlis yapmadığı delillendiriliyor.

Şu da belirtilmelidir ki, İmam Müslim, değil tedlis yapmak rivâyet sîğalarını bile büyük bir itina ile seçmiş ve öteki hadisçilerin pek riâyet etmedikleri hususlara dikkat etmiştir. Şöyle ki o, hocalarından semâ' yoluyla aldığı hadisleri naklederken özellikle "haddesenâ" tabirini; kendisinin hocalarına okumak suretiyle hocalarının tasvibine arz ettiği hadisleri naklederken de "ahberenâ" tabirini kullanmıştır.[1582]

[1577] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 131.
[1578] Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârîn'in Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", 76.
[1579] Kâfî, "et-Tehkîk fi't-tihâmi'l-İmâmi'-Buhârî bi't-tedlîs", 56.
[1580] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 145; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 2: 169.
[1581] Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 34; Ayrıca bkz. Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdullah İbn Mende,* 482, 483 (bir önceki sayfadan devam eden 3 no'ludipnotta), 495.
[1582] Çakan, *Hadis Edebiyatı,* 88.

Öte yandan Müslim tedlisin hadisin sıhhatine halel getireceği görüşündedir. Zira o, "mu'an'an" isnadı muttasıl olarak değerlendirebilmek için râvisinin tedlis ithamından uzak olmasını gerekli görmekte ve hatta bunu şart koşmaktadır.[1583] Yani o, mu'an'ın (yani hadisi bizzat işitmiş olma durumunu ifade etmeyen *"an"* sîgası ile rivâyet eden) râvinin müdellis olmaması durumunda muâsır olduğu şeyhinden rivâyetlerini muttasıl ve mevsul kabul edip sahih saymaktadır. Buna rağmen onun *Câmiu's-sahîh*'te kimi müdellislerden rivâyette bulunduğu da bilinen bir gerçektir.[1584]

Şu da ifade edilmelidir ki, tabakâtu'l-müdellisîn müellifleri Buhârî ve Müslim'e de ilgili eserlerinde yer vermişlerdir. Ancak onların bunu Buhârî ve Müslim'in tedlisle hiçbir ilgilerinin olmadığına dikkat çekmek için yaptıklarından hiçbir şüphe yoktur. Zira onlar, onların müdellis olarak kabul edilemeyeceğine sarâhaten değindikleri gibi ayrıca onları temyiz amaçlı zikrettiklerine işaret etmek için de onlarla ilgili ت/t (temyiz) rumuzunu kullanmışlardır.[1585]

4. 4. BUHÂRÎ VE MÜSLİM'İN "KÂLE LENÂ"YI İCÂZETLE ELDE ETTİKLERİ RİVÂYETLER İÇİN KULLANDIKLARINA DAİR İDDİASININ TENKİDİ

İbn Mende, Buhârî ile Müslim'in "قال لي" ve "قال لنا" sîgalarını icâzet metoduyla elde ettikleri hadisler için kullandıklarını iddia etmektedir.[1586] Bu bağlamda biz, bu iddia ile ilgili Buhârî ve Müslim'i ayrı ayrı değerlendirmeye çalışmadan önce; icâzetin tanımı ve İbn Mende'den önce "kâle" sîgasının icâzet metoduyla alınan rivâyetlerin edâsında kullanıldığına dikkat çekmek istiyoruz:

Bilindiği gibi terim olarak icâzet, semâ' ve kırâat olmaksızın hadis âliminin belirli şartlar dâhilinde bütün veya bir kısım rivâyetlerini öğrencisinin rivâyet

---

[1583] Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh.* thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, (Beyrut: Dâru İhyâ Türâsü'l-Arabî, t.y.), Mukaddime, 32.

[1584] İbn Hacer, Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'lerinde 67 müdellisten rivâyette bulunduklarına dikkat çekmektedir. Bkz. İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh,* 2: 644. Ayrıca Müslim'in söz konusu râvileriyle ilgili yapılmış bir araştırma için bkz. Avvâd Hüseyin el-Halef, *Rivâyatü'l-müdellisîn fî Sahîhi Müslim,* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000).

[1585] Bkz. İbnü'l-Irâkî, Veliyuddin Ebû Zür'a Ahmed b. Abdurrahim, *Kitâbu'l-müdellisîn,* thk. Rıf'at Fevzi Abdulmuttalib ve Nâfız hüseyin Hammâd, 1. Baskı, (b.y.: Dâru'l-vefâ, 1415/1995), 82-83; Sıbt İbnü'l-Acemî, Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed el-Halebî, *et-Tebyîn li-esmâi'l-müdellisîn,* thk. Yahya Şefîk Hasan, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1046/1986), Buhârî için: 48-49; Müslim için: 55; İbn Hacer, *Ta'rîf'u ehl-i't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs,* Buhârî için: 24; Müslim için: 26.

[1586] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 145; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 1: 156, 10: 53; a.mlf., *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 9-10; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 121.

etmesine izin vermesidir.[1587] Bazı muhaddisler farklı gerekçelerle bu yolla hadis rivâyetini kabul etmemişlerdir. Ancak cumhur icâzet yoluyla rivâyeti caiz görmüştür.[1588]

Buhârî'nin icâzete yaklaşımı hususunda ise, ihtilaf mevcuttur: İbn Hacer, onun münâvele ve mükâtebeden mücerred olan icâzet metodunu muteber ve sahih bir edâ ve tahammül metodu olarak görmediğini savunarak Buhârî'nin salt icâzetle ilişkisini tümden kesmeye çalışmaktadır. Gerekçe olarak da o, Buhârî'nin *Sahîh*'in "Kitâbu'l-ilm" kısmında tahammulu'l-hadisin muhtelif kısımlarını sayarken münâvele ve mükâtebeden mücerred olan icâzete değinmeyişini öne sürmektedir.[1589] Ancak onun bu görüşüne muhalif bazı açıklamaları da mevcuttur. Mesela o, Buhârî'nin bazı hadisleri (daha doğrusu ilgili hadisin bir kısmını) icâzet yoluyla almış olabileceğine dair kimi şeyhlerinden nakillerde bulunmaktadır.[1590]

Öte yandan Buhârî'nin mutlak icâzetle ilişiğinin tümden kopuk olmadığını ve hatta onu geçerli bir edâ ve tahammül metodu olarak kabul ettiğini Hatîb Bağdâdî bizlere haber vermektedir. Şöyle ki o, Buhârî'nin adını, hadisin icâze yoluyla rivâyetini tecvîz eden muhtelif tabakadan birçok büyük muhaddisle birlikte zikretmektedir.[1591] Ancak Hâtîb, Buhârî'nin münâvele ve mükâtebe ile makrûn olan icâzet metodunu benimseyişinden dolayı da onu burada zikretmiş olabilir. Dolayısıyla burada Buhârî'nin rivâyette mutlak icâzeti benimsediğine dair açık bir delil gözükmemektedir. Ayrıca bu ihtilaflara rağmen Fuad Sezgin Buhârî'nin mutlak icâzetin cevazına kâil olduğuna kânidir.[1592]

Mamafih Buhârî'nin kullandığı "kâle lenâ" sîgalarını icâzet olarak yorumlayan İbn Mende'ye bu ihtilaflardan lehine ve aleyhine öne sürülecek delillerin neredeyse eşit mesabede olduklarını hatırlatmak isteriz. Ayrıca buraya kadar Buhârî'nin icâzete yaklaşımı ve "kâle lenâ"yi icâzet için kullanıp kullanmadığını aydınlatacak bir neticeye henüz varılamadığına da dikkat çekmek isteriz.

[1587] Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü,* 3. Baskı, (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 78.

[1588] Mustafa Taş, "Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvilere Karşı Buhârî'nin Metodu", *Hadis ve Siyer Araştırmaları,* 2/2, (2016): 37.

[1589] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 1: 156.

[1590] Buhârî, kaydettiği bir hadisin yarısını hocası Ebû Nu'aym'den dinlediğine dikkat çekmektedir: "Ebû Nu'aym bu hadisin yarısını bana tahdîs etti..." (Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh,* 8: 96). Bunun üzerine İbn Hacer, şeyhi Irâkî'den naklen Buhârî'nin mezkûr hadisin geriye kalan kısmını vicâde, icâzet veya daha başka hocalarından almış olabileceğine dikkat çekerek onu açıklamaya çalışmaktadır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 11: 283.

[1591] Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye,* 313; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları,* 69.

[1592] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 70.

Şimdi de İbn Mende'den önce "قال" sîgasının icâzet yoluyla alınan rivâyetlerin edâsıyla ilgili kullanıma değinelim:

قال (dedi, söyledi) yukarıda da zikredildiği üzere bu sîga, rivâyet döneminde değişik âlimler tarafından oranları farklı olmakla birlikte semâ, kırâat, icâzet, münâvele ve vicâde metotları ile ilgili kullanılmıştır.[1593] Örneğin tahammül ve edâ konusunda "güzel menhec" sahibi diye takdim edilen Ömer b. Ebî Seleme, Evzâî'den (ö. 157/774) dinlediği hadislerin edâsında "haddesenâ el-Evzâî", ondan icâzetle aldıklarına da "kâle el-Evzâî" tabiriyle dikkat çekmiştir.[1594] Böylece İbn Mende'den önce de söz konusu sîganın icâzetle alınan rivâyetlerin edâsında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şimdi ise, Buhârî'nin ilgili sîganın kullanımını ele alalım:

Buhârî, *Sahîh*'inde mücerret kâle ve zekere ve benzer tâbirlerden başka, pek sık olmamakla beraber bir de kâle lî veya kâle lenâ veya zâdenâ tâbirlerinin kullanıldığı görülüyor.[1595] Bu rivâyetler 42 tanedir.[1596] Bunun 19'u tercemeye dâhildir, yani bâb başlığının devamında geçmektedir ki, bunların sadece 2 tanesi merfû hadistir ama zayıf râvilerden aktarılmıştır.[1597] Kalan 23'ü ise merfû olarak asıl bölümde nakledilmiştir ve hepsinde bir zayıflık mevcuttur.[1598] Ayrıca "kâle lî" türü ifadeler Buhârî'nin *et-Târîh* adlı kitaplarında bolca bulunmaktadır. Hatta denilebilir

---

[1593] Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü,* 3. Baskı, (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 88.

[1594] İbn Abdilber, Yusuf b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî vemâ yenbeği fî rivâyetihî ve hamlih,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1977), 2: 179; ancak Ahmet Yücel, icâzetle aldıklarını "kâle" sîgasıyla edâ eden kişiyi sehven Evzâî olarak kaydetmiştir. Nitekim o, "Evzâî'nin sözü edilen sîganın münavele ve icâzet metotlarında kullanılması görüşünde olduğu da kaynaklarda zikredilmekte," demektedir. Bkz. Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,* 90.

[1595] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları,* 129.

[1596] Zâdenî ve zâdenâ ifadeleri hariçtir; ama bunlarda 5'i geçmez.

[1597] Diğer 15'i sahâbeden, 2'si de daha sonrakilerden aktarılmaktadır.

[1598] Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârîn'in Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", 85; ayrıca bu istatistik değerlendirme; Buhârî'nin "kâle lenâ" sîgalarının kullanım amacını açıklamaya çalışan İbn Hacer'in hatasını ortaya çıkarmaktadır. Nitekim onun izahı şu şekildedir: "Bu tür ifadelerin kullanıldığı rivâyetlerin çoğu mevkuf rivâyetler, yani sahâbe sözleridir. Bir kısmı da içinde zayıf râvi olan, ama asıl rivâyetle ilgili ek bilgi içeren nakillerdir. İbn Hacer'in bu tespitinde hatalı olarak görülebilecek tek nokta, 'çoğu' ifadesinin yeridir. Çünkü bunların çoğu, senedinde bir tür zayıflık bulunan merfû rivâyetlerdir. (Bkz. Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârîn'in Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", 84-85.) Bunun gelişigüzel bir yorum olmadığı yukarıda kaydedilen ayrıntılardan anlaşılmaktadır. Zira 42'i rivâyetin büyük çoğunluğu yani 25'i merfûdur. Ayrıca *Sahîh*'te İbn Hacer'in genellemesine uymayan sadece birkaç rivâyet vardır; fakat çok ilginçtir ki, bu iki üç rivâyette de nüsha farklılığı mevcuttur. Yani bir kısım nüshada lî veya lenâ lafızları olmadan mu'allak olarak aktarılmıştır. Bkz. Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârîn'in Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", 85.

ki, *et-Târîhu'l-kebîr* adlı kitabında bulunan merfû hadislerin en az yarısı bu şekildedir[1599]

Örnek olarak da Buhârî'nin, *Sahîh*'inde hocası Ahmed b. Hanbel hakkında "kâle lenâ Ahmed" şeklindeki rivayeti kaydedilebilir.[1600] İkinci örnek olarak da Buhârî'nin kendisinden tahdis ifadesiyle 4 hadis aktardığı hocası Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854) zikredilebilir. Zira Buhârî, ondan söz konusu sîga ile 17 rivâyet kaydetmektedir.[1601]

Bu bağlamda Buhârî'nin "قال" sîgasını hangi amaçla kullandığına dair herhangi bir açıklama yapmayışı[1602] ve söz konusu sîganın; semâ, kırâat, icâzet, münâvele ve vicâde metotlarının edâsında kullanılıyor olması gibi nedenler[1603] birçok münekkidi onun bu sîgayı kullanmakla neyi amaçladığını tespit etmeye yöneltmiştir. Şimdi de onların ilgili görüşlerini maddeler halinde kaydetmeye çalışalım:

1- Ebû Ca'fer b. Hamdân en-Neysâbûrî'ye (ö. 311/923) göre; Buhârî'nin kullandığı "kâle lî" ve "kâle lenâ" sîgaları "arz ve münâveleyi" ifade eder.[1604]

2- İbn Mende'ye göre de bunlar "icâzet"tir. [1605]

3- Hatîb Bağdâdî, Buhârî'nin "kâle" sîgasını bazen bu bazen de şu manalarda yani semâ ve adem-i semâ için kullandığını dolayısıyla onun bu kullanımını bir metotla genellemenin mümkün olamayacağı görüşündedir.[1606]

4- İbn Hacer, söz konusu ifadelerin "semâ" ifade ettiğini belirtmektedir. Gerekçe olarak da o, Buhârî'nin "kâle lenâ" ile "haddesenâ" sîgalarını birbirlerinin

---

[1599] Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârîn'in Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", 85.

[1600] Buhârî, 7: 10. İbn Hacer, kimilerinin burada Buhârî'nin mezkûr sîgayı kullanış nedenini onun bu rivâyeti Ahmed b. Hanbel'den müzâkere veya icâzet yoluyla almış olmasına dayandırdıklarını belirtmektedir. Ancak kendisinin Buhârî'nin söz konusu sîgayı mevkûf veya sıhhat şartlarını hâiz olmayan rivâyetler için kullandığını ve burada birinci şıktan dolayı mezkûr sîgayı kullandığını belirtmektedir. (Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 9: 154). Evet, bu tarîkle gelen hadis mevkûftur. (Bkz. Buhârî, Meğâzî, 25). Ayrıca Buhârî, Ahmed b. Hanbel'den *Müsned*'in râvisi Ahmed b. el-Hasen (ö. 250/864) vasıtasıyla da rivayette bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, 6: 16; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 130.

[1601] Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârîn'in Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", 85, 96 no'lu dipnot.

[1602] Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,* 90.

[1603] Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü,* 3. Baskı, (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 88.

[1604] Ancak Buhârî şarihleri Sahîh'in birçok yerinde benzer hadislerin senedleriyle rivâyet edilmiş olduğunu ileri sürerek bu görüşü reddetmişlerdir. Bkz. Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,* 91.

[1605] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 145; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 1: 156; a.mlf., *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 10; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 121.

[1606] Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 112.

yerinde kullandığını ileri sürmektedir.[1607]

5- Suyûtî de Buhârî'nin bu sîgaları çoğunlukla semâ, bazen de müzâkere esnasında alınan semâ ve oldukça nadir olmak üzere; semâ metoduyla almadığı veya semâlarında tereddüt ettiği rivâyetler için kullandığını belirtmektedir.[1608] Görüldüğü üzere Suyûtî onun bu sîgayla kaydettiği bazı rivâyetleri semâ yoluyla almadığına kânidir. Ancak o, semâsız alınan bu rivâyetlerin alış keyfiyetini yani metodunu açıklamayı ihmal etmiştir.

6- Kimi muhaddislere göre ise, bu ifadeler "müzâkere" metoduna delalet etmektedir. Hatta çoğunluk bu görüştedir. [1609]

Buhârî'nin kullandığı **قال** ile **قال لي** arasında fark bulunduğuna dikkat çekerek, ikincisinin semâya delâletinin açık olduğuna işaret eden İbn Hacer,[1610] bu görüşleri şöyle değerlendirmektedir: Buhârî'nin kâle lenâ veya kâle lî yahut zâdenâ veya zâdenî, zekere lenâ, zekere lî tâbirlerine gelince, hadisleri "etrâf" adlı kitaplarda toplayanlardan bazıları, bunları ta'lîkler sınıfına idhal etmiş ise de, mu'allak değildirler. Ebû Ca'fer b. Hamdân'ın: "Bunlar ard ve munâveleyi ifade eder" demiş olmasına rağmen senedde sarih bir ittisal ifade etmektedirler. İbn Mende de benzer şekilde: "Bunlar icâze ifade ediyor" demişti. İkisinin söyledikleri doğru olsa bile, genel kabule göre bu tarzda alınan hadisler senedde ittisal ifade eder. Ayrıca bazı muhaddisler: "Bunlar Buhârî'nin şeyhlerinden müzâkere esnasında naklettikleridir" demişlerdir. Hakikatte bütün bunlar indî hükümlerden ibarettir.[1611]

Buhârî'nin bu ve diğer tâbirleri kullanışında muayyen bir maksadı vardır ve bu tâbiri sadece mütâba'ât ve şevâhid olarak getirilen veya mevkûf olan hadisler için kullanıyor. *Sahîh*'inde "kâle lenâ" tâbirini kullandığı birçok şey vardır ki bunları diğer eserlerinde "haddesenâ" lafzıyla kullandığını ve bunun aksini yaptığını (yani eserlerinde kâle tâbiriyle aldıklarından bazılarını *Sahîh*'inde haddesenâ tâbiriyle îrâd ettiğini) da gördüm. Eğer bunlar onun yanında icâze yahut munâvele veya mukâtebe ifade etmiş olsaydı, Buhârî bunlara işaret etmeden "haddesenâ" tâbirini kullanmazdı. [1612] Zira Buhârî, Zührî, Mâlik ve daha başkalarının hilafına [1613]

[1607] İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 10; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 119.
[1608] Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî,* 59.
[1609] İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 10; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 119.
[1610] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 1: 156; a.mlf., *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 10; Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,* 91.
[1611] İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 10; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 119.
[1612] İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 10; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 119.

"haddesenâ" sigasını icâzet metoduyla alınan rivâyetlerin edâsında kayıtsız bir şekilde kullanılmasına asla cevâz vermemektedir. Dolayısıyla o, "kâle lî" ve "kâle lenâ" sîgalarıyla kaydettiği rivâyetleri semâ metoduyla almıştır. Ancak şu farkla ki, o, benimsediği sıhhat şartlarını hâiz olmayan rivâyetler için bu sîgaları kullanmaktadır.[1614] Ayrıca o, söz konusu sîgaları ilgili kitabının asıl konusu dışında olan "mevkûf" rivâyetler için de kullanmaktadır.[1615] Mamafih "kâle lî" tâbirleri bir yandan ittisali ifade ederken diğer yandan da ilgili rivâyetlerin kendi şartlarına uymadıklarını beyan etmek için Buhârî tarafından kullanılmıştır.[1616]

İbn Mende'nin bu görüşünün kabul edilmeyişi İbn Hacer ile sınırlı değildir. Zira bu konuda görüş bildiren bütün âlimler, İbn Mende'nin bu görüşünü ifrat sayarak kabul etmemişlerdir. Ayrıca mustalahu'l-hadîs kitaplarının ve Buhârî şârihlerinin ifadesine göre, bu tâbir bir muhaddisin müzakere suretiyle vâki semâ neticesinde almış olduğu hadisler için kullanılmaktadır.[1617]

Peki, İbn Mende Buhârî'nin "kâle lî" ve "kâle lenâ" sîgalarının kullanımını neden icâzet olarak yorumlamaktadır?

Ömer el-Mukbil, İbn Mende'nin Buhârî'nin kullandığı kâle lî ve kâle lenâ sîgalarını icâzetle açıklamasının nedenini tam manasıyla kavramadığını belirtmekle birlikte onun döneminde bu gibi kullanımların pek yaygın olmasından kaynaklandığına kâni olduğunu ifade etmektedir.[1618] Ancak biz, şayet hicrî IV. asırda ilgili kullanılış yani "kâle'nin tedlise delaleti" bu kadar yaygın olsaydı daha çok kimse tarafından dile getirilmesi gerektiğinden şüphe olmadığını; dolayısıyla da bu savın yerinde olmadığını düşünüyoruz. Ayrıca İbn Mende'nin ilgili görüşünün zikredildiği *el-Cüz'ü fî ihtilâfi'l-eimme* adlı eserinin[1619] kaybolması bu görüşü yeterince anlamaya ve değerlendirmeye büyük bir engel teşkil ettiğine de dikkat çekmek istiyoruz.

İbn Mende tarafından "icâzet" ve "tedlis" olarak ifade edilen Buhârî'nin *kâle, kâle lî* ve *kâle lenâ* tâbirlerini, Çağdaş âlim Sezgin, kâle tabirinin rivâyet hakkı alınmamış ve kendilerine ulaşılmamış şeyhlerin kitaplarından hadis alırken

---

[1613] Ma'tûk, "el-İcâzetü'l-âmme ve isti'mâlü'l-muhaddisîne lehâ", 113.
[1614] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 1: 156.
[1615] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 9: 154.
[1616] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 1: 156; a.mlf., *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî,* 2: 10.
[1617] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 129.
[1618] Ömer el-Mukbil, *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdullah İbn Mende,* 480-481.
[1619] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 145; a. mlf., *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 34; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 121.

kullanıldığını söylerken *kâle lî, kâle lenâ* gibi tabirleri ayırmakta ve Buhârî'nin bunları kendileriyle teması bulunan şeyhlerin kitaplarından aldığı hadisler için kullandığını söyleyip şöyle bir açıklama yapmaktadır:[1620] "Buhârî'nin münhasıran bu tâbiri, kitaplarının rivâyetini almamış olduğu fakat kendileriyle bir müddet temasta bulunduğu şeyhlerinin kitaplarından nakletmek istediği zaman kullandığı, yakın bir temas gösteren bir zamirin kâle'ye ilâvesiyle, kendisiyle bu şeyh arasında vaktiyle bu hadisi ihtiva eden kitap üzerinde bir nevi müzakere vuku bulduğuna işaret etmek istediğini anlamak mümkündür."[1621]

Bu arada Müslim'in icâzetle ilgili yaklaşımına gelince; "kâle lenâ" tâbirinin icâzeti ifade etmesi Müslim b. Haccâc için de söz konusudur, diyen İbn Mende,[1622] ayrıca bu savda yalnız olmadığını da belirtmeyi ihmal etmemektedir: "Müslim b. Haccâc icâzetle elde ettiği bazı âsârları *Sahîh*'inde kaydetmektedir. Hatta kimi hadisçiler, onun "انا هناد/ahberenâ Hennâd" sîgası ile kaydettiği rivâyetlerin hep icâzet mahsulü olduğundan hiçbir tereddütleri bulunmamaktadır.[1623]

Ancak İbn Mende'nin bu görüşünün de ciddi bir araştırma ve incelemeye dayalı olarak ortaya atılmadığını bu konuya Müslim'in de dâhil edilmesinden anlıyoruz. Zira Irâkî, Müslim'in *Sahîh*'inde; mukaddimeden sonra hiçbir şeyhinden "kâle" sîgasıyla hadis edâsında bulunmadığını ayrıca onun hocalarından tahammülü açıkça ifade eden sîgalar kullandığını belirterek İbn Mende'nin bu görüşünün zayıf ve merdut bir görüş olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.[1624] Ayrıca Müslim'in *Sahîh*'ine tarafımızdan yapılan müracaat sonucunda onun hocası Hennâd b. Serî'den (ö. 243/857) kaydettiği toplam 25 hadisi "tahdîs" sîgasından başka bir lafızla rivâyette bulunmadığı[1625] ve "انا هناد" kaydıyla hiçbir rivâyetinin bulunmadığı ayrıca tespit edilmiştir.

4. 5. MA'RİFETÜ'S-SAHÂBE ESERİNE YÖNELİK TENKİTLER

İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*'de şahıs tanıtımından çok, hadis rivâyet etmek

[1620] Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar,* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004), 141.
[1621] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 129.
[1622] Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire,* 1: 145; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî,* 2: 169.
[1623] Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh,* 2: 507.
[1624] Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh,* 34.
[1625] Müslim, Cihâd 58, es-Sayd 8, Salâtü'l-müsâfirîn 131, 247 (no: 800 mütebeât ve şâhid olarak), Mesâcid ve mevâdi'i's-Salâ 106...

ve şahsın nesebini zikretmemek gibi hususlarla tenkit edilmiştir. Bu konuda İbnü'l-Esîr şöyle demektedir:

"İbn Mende ve Ebû Nu'aym, sahâbeyi tanıtırken pek çok hadis rivâyet etmişler ve hadisle ilgili uzunca değerlendirmelerde bulunmuşlardır. İlgili şahsın nesebini ise oldukça kısa vermişlerdir. Şahısla ilgili haberleri, menkıbeleri ve onu diğerlerinden ayırt edecek bilgileri kaydetmemişlerdir. Hâlbuki hadislerin rivâyet edilmesi, illetlerinin açıklanması ve birçok tarîklerine yer verilmesi gibi hususlar daha çok hadis kitaplarında bulunması gereken özelliklerdir. Yani bu gibi bilgiler şahıs tanıtan kitaplarda değil de hadis kitaplarında bulunması gerekmektedir."[1626] Gerçek şu ki, *Ma'rifetü's-sahâbe*'yi inceleyen bir kimse İbnü'l-Esîr'in tenkitlerindeki haklılığını müşahede edecektir. Zira İbn Mende, bazen hadisin o kadar çok tarîkini zikretmiş ki artık ilgili eseri rical kitabından çok hadis kitabını çağrıştırır olmuştur.[1627] Ancak bu durumu kendisini rivâyetlere kaptırmasına hamletmek mümkün gözükmektedir.

İbn Mende'yi *Ma'rifetü's-sahâbe*'deki bazı hatalarından dolayı talebesi Ebû Nu'aym de eleştirmiştir. Ebû Nu'aym her ne kadar tenkit ettiği şahsın adını açıkça zikretmemiş[1628] olsa da İbnü'l-Esîr, onun bu tenkitlerle kastettiği şahsın İbn Mende olduğunu belirtmiştir.[1629] Ancak onun bazı eleştirilerde aşırıya kaçtığı ve İbn Mende'yi haksız yerde suçladığı gerekçesiyle İbnü'l-Esîr ve İbn Hacer tarafından bazı eleştirileri değerlendirilip reddedilmiştir.

Örneğin İbn Mende, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) güreşip yendiği pehlivan Rukâne b. Abdiyezîd'in hal tercemesini kaydettikten sonra nisbesi bilinmeyen ve

---

[1626] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe,* 1: 11; Keskin, *Ebû Nu'aym*, 104.

[1627] Uzattığı tariklerle ilgili bkz. İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe,* 687-691, 737-741 (burada hadisin 14 tarîkini vermiştir.), 781-784, 812-814, 893-896, 921-923, 939-947, 967-971.

[1628] Ebû Nu'aym, "vehmedenlerden, müteahhirûndan biri ve bazı insanlar" gibi lafızlarla İbn Mende'yi eleştirmektedir. Bkz. Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-sahâbe,*
Vehmedenlerden biri; 1: 191, 193, 195, 210, 221, 238, 241, 254, 262, 263, 274, 2: 741, 742.
Müteahhirûndan bazıları; 1: 336, 369, 494, 497, 497, 2: 611, 614, 616, 652, 713.
Kimi insanlar; 1: 333, 446, 2: 641, 886.
Ebû Nu'aym'in buradaki halet-i ruhiyesi şöyle olmalıdır: "O, bir taraftan ilmî sorumluluk duygusu içerisinde hocasından gördüğü ilmî hataları düzeltmeye çalışıyor. Diğer taraftan da edebe kulak kabartıyor ve hocasının adını yazmaya eli varamıyor. Neticede o, hem ilme hem de edebe riayetle 'vehmedenlerden ve müteahhirûndan birisi' diyerek hocasının ilgili hatalarını düzeltmeye çalışmıştır." Buna mukabil Ebû Nu'aym'in buradaki tavrını hocası İbn Mende'yle "mes'eletü'l-lafz" hususundaki ihtilaflarına hamletmek mümkün gözükmemektedir. Zira ihtilaftan dolayı hocasını eleştiriyor olsaydı doğrudan adını zikretmesi icap ederdi, diye düşünüyoruz.

[1629] İbnü'l-Esîr, Ebû Nu'aym'in "vehmedenlerden, müteahhirûndan bazıları ve kimi insanlarla" gibi lafızlarla kastettiği kişinin İbn Mende olduğunu belirtmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe,* vehmedenlerden; 1: 55, 56, 59, 82, 113, 149; müteahhirûndan bazıları; 1: 75, 94, 146, 184; kimi insanlar; 1: 125, 127, 217, 228.

"Ebû Muhammed" künyesiyle meşhur olan Rukâne'nin biyografisini zikreder. Ardından da şöyle der: "İbn Ebû Dâvûd (ö. 316/929), bunları ayrı şahıs olarak kabul etmektedir. Ancak ben ikisinin de aynı kişi olduğunu düşünüyorum."[1630] Bunun üzerine Ebû Nu'aym, "Müteahhirûndan biri, bunları farklı kişiler olarak kaydetmiştir. Ancak ben, bunların bir kişi olduklarına kâniyim."[1631] Ebû Nu'aym'in bu tutumuna karşın İbnü'l-Esîr, onu eleştirir ve der ki, "Burada İbn Mende'yi eleştirmeyi gerektirecek bir husus söz konusu olmasa gerektir. Çünkü o, onları farklı tercemelerde zikretmesinin nedenini İbn Ebû Dâvûd'u taklit etmesinden kaynaklandığını belirtmektedir. Yoksa o da ikisinin aynı kişi olduğunu düşünmektedir. Öyleyse onu bu konuda kim eleştirebilir?[1632]

İbn Mende, sahâbeden olan Âbî'l-lahm'in et yemeyi terk etmesinden dolayı bu isimle adlandırılmış olabileceğini "yukâlu" sîgasıyla birilerinden aktarmıştır.[1633] Bunun üzerine Ebû Nu'aym "Âbî'l-lahm"in isimden ziyade lakap olabileceğini zikredip İbn Mende'yi eleştirmiştir.[1634] İbn Hacer de bu hususta İbn Mende'nin kaynağının İbnü's-Seken olduğunu belirtip burada hata yapanın sadece İbn Mende'nin olmadığını dolayısıyla sadece İbn Mende'yi vehimle suçlamak insafsız olacağına dikkat çekmektedir. Çünkü İbn Mende, bu konuda umde ve asıl dayanak olan İbnü's-Seken'e tabi olmuştur. Dolayısıyla burada İbn Mende'den önce ve daha şiddetli bir şekilde İbnü's-Seken'i kınamak gerekiyordu.[1635]

İbn Mende'nin *Ma'rifetü's-sahâbe*'sini eleştiren bir başka isim ise İbn Asâkir'dir. Zira o, ilgili eserde birçok hatanın bulunduğunu belirtmektedir.[1636]

[1630] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 649-653.
[1631] Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 2: 1112-1117.
[1632] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, 2: 84.
[1633] İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 175.
[1634] Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 6: 3005-6.
[1635] İbn Hacer, *el-İsâbe,* 7: 294.
[1636] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 52: 33; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 501.

SONUÇ

İbn Mende, IV/X. asırda Abbasiler'in hâkimiyeti döneminde İsfahân bölgesinde yetişmiş âlimlerdendir. Hadis ilmi başta olmak üzere kelâm, tarih ve biyografi sahasında bir otoritedir.

Dört yüz yıl hadis rivâyetini sürdüren bir aileye mensub olan İbn Mende, erken yaşlarda ilim tahsiline yönelmiş, ilk tahsilini babasından ve çevresinden almıştır. O, geçmiş âlimlerin yaptığı gibi önce kendi memleketindeki âlimlerden istifade etmiştir. Daha sonra diğer ilim merkezlerinden faydalanmak üzere rihleler yapmıştır. Ömrünün yarısını ilim seyahatlerde geçiren İbn Mende, 19 yaşındayken rihlelere başlamış ve ancak 46 yıldan sonra seyahatlerini tamamlayıp 65 yaşındayken memleketi İsfahân'a geri dönmüştür. Dolayısıyla o, bu hareketli dönemin yani çok rihle yapanların son temsilcisi kabul edilir. Yaptığı bu yoğun seyahatler sayesinde pek çok ilim erbabıyla görüşmüş ve onlarla ilmî teati yapma imkânı bulmuştur. Bu sayede ricâl bilgisinde de yetkinleşmiştir.

Kaynaklarda "tavvâfü'd-dünya" yani dünyayı gezip sayısız malumat toplayan biri olarak takdim edilen İbn Mende'nin, tefsir, hadis, kelâm, tarih, rical ve biyografi sahasında önemli eserleri bulunmaktadır. O, yalnız kitap te'lîf etmekle kalmamış ayrıca eserlerini ileriki zamanlara tevârüs ettirmek adına bir takım önlemler de almıştır.

İbn Mende'nin hadis usûlüyle ilgili görüşleri yaşadığı dönemin karakterini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda onun genelde Kütüb-i Hamse (yani Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin *Sünen*'leri) özelde de Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leriyle ilgili ciddi çalışmaları olduğu ve gösterdiği itina ile onların ilerleyen zamanlarda ilim ehlince büyük itibar görmelerine ve birer asıl olarak kabul edilmelerine katkı sağladığı tespit edilmiştir. Nitekim o, bu külliyatın müelliflerinin sahih hadisleri seçmede öngördükleri şartları ortaya koymaya çalışmış, mezkûr eserlerin mümkün mertebede sahih hadisleri ihtivâ ettiklerini belirtmiş ve onları birlikte veya münferiden referans göstermiştir. O, bu gibi faaliyetleriyle daha sonraki dönemlerde ıstılahî mahiyet kazanacak olan Kütüb-i Hamse/Kütüb-i Sitte kavramını, anlayış olarak hadis tarihine ilk koyan kişi olmuştur. Ayrıca o, bu çalışmalarıyla Buhârî ve Müslim'in hadis konusunda otorite olduklarına ilk işaret eden kimse olarak da kabul edilmiştir.

İbn Mende'nin yapmış olduğu bazı çalışmaları muhaddisler nezdinde yeni bir takım kavramların yerleşmesini de sağlamıştır. Mesela o, Buhârî ile Müslim'in birlikte tahrîc ettikleri rivâyetler için "sâbitun bi't-tifâk" ıstılahını kullanmıştır. İlk defa onun tarafından kullanılan "sâbitun bi't-tifâk" kavramının "müttefekun aleyh" tabirine dönüşmesi ve belirginleşip yaygınlaşması onun seçkin talebeleri olan Hâkim en-Neysâbûrî ve Ebû Nuaym'in çabalarıyla mümkün olmuştur. Ayrıca "müttefekun aleyh" kavramının yaygınlaşması konusunda ilk adımı atan İbn Mende'nin bu çabasının, boşa gitmediği aşikârdır. Zira Şeyhân'ın ittifakla tahrîc ettikleri hadisleri ifade etmek için hadis erbabı en çok bu tabiri kullanmaktadır. Ayrıca bu kavramdan yola çıkarak birçok müstakil kitap da te'lîf edilmiştir: *"el-Lu'luu ve'l-mercân fîma't-tefeka aleyhi'ş-Şeyhân"* ve *"Zâdu'l-Müslim fîme't-tefeka aleyh'i-Buhârî ve Müslim"* gibi.

İbn Mende, "Bir hadisi, Zührî ve Katâde gibi rivâyetleri toplanan meşhur tâbiîn imamların birinden rivâyette bir kişi münferid kalırsa hadisin adı Garîb, münferid olanlar iki veya üç kişi ise Azîz, rivâyet edenler bir cemaat olursa Meşhûr olur" diyerek "Meşhûr" ve "Azîz" hadislerin ilk tanımlarını yapıp onları da Garîb hadis gibi Haber-i vâhid kategorisine dâhil etmiştir. İbnu's-Salâh, Nevevî, İbn Cemâa, Suyûtî ve Kastallânî gibi seçkin âlimler de bu konuda ona tabi olmuşlardır.

İbn Mende, muhtemelen hocası İbn Ebû Hâtim'den o da babası Ebû Hâtim er-Râzî'den alıp geliştirdiği ve yeni anlam yükleyerek kavramlaştırdığı "meçhûl sahâbî" ile mukabili olan "meşhûr sahâbî" terimlerini şöyle tanımlamaktadır: Meçhûl sahâbî: "Kendisinden Âmir eş-Şa'bî veya Sa'îd İbnü'l-Müseyyeb gibi meşhur tâbiîn imamlarından yalnız birinin rivâyette bulunduğu kişidir." Yani söz konusu sahâbîden rivâyet eden başka tanınan bir râvi bulunmaz da rivâyet bir tek râviye inhisar ederse, o sahâbî hadis öğrenim ve öğretimiyle tanınmayan ve fazla hadis rivâyet etmeyen bir kimse olarak kabul edilir. Meşhur sahâbî ise "Kendisinden Âmir eş-Şa'bî veya Sa'îd İbnü'l-Müseyyeb gibi meşhur tâbiîn imamlarından en az iki kişinin rivâyette bulunduğu kişidir." Yani ilgili sahâbî artık hadis rivâyetiyle bilinen bir kimse olarak değerlendirilir. Ayrıca sahâbe ile ilgili daha başka kavramları, râvilerin tabakaları, âlî ve nâzil isnad meseleleri, rivâyet yollarından icâzet ve daha başka konularla ilgili İbn Mende'nin orijinal görüşleri bulunmaktadır.

Bütün bu ilmî gayret, velûd ve hâzık âlimliğine rağmen İbn Mende, "muhtelit" biri olmakla tenkit edilmiştir, ancak bunun mezheb taassubundan

kaynaklandığı gerekçesiyle münekkid âlimler tarafından itibar edilmemiştir. Bir de o, Buhârî ve Müslim'i "müdellis" kabul etmekle de tenkit edilmiştir. Evet, o, bir taraftan Buhârî ve Müslim'in hadis konusunda otorite olduklarına işaret eden ilk kimseyken diğer taraftan da onları müdellis olmakla suçlayan yegâne âlimdir. Ayrıca o, mevzu hadisleri mevzu olduklarına dikkat çekmeden rivâyet etmekle de tenkit edilmiştir. Ancak Sehâvî'nin de dikkat çektiği gibi o, pek çok muhaddis gibi ilgili hadisin senedini zikretmekle sorumluluk uhdesinden kurtulacağına inanmaktaydı. Ayrıca bu tenkidin İbn Mende hakkında tamamen kabul edilmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Başka bir ifadeyle bu tenkit onun bütün eserleri için söz konusu olmasa gerektir. Zira *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid* adlı eserini müstesnâ tutacak olursak onun hiçbir eserinde -araştırabildiğimiz kadarıyla - mevzu hadise rastlanılmamaktadır. Bilakis eserlerinin tahrîcini yapan muhakkiklerin de belirttiği gibi onun rivâyet ettiği hadislerin kâhir ekseriyeti *Sahîhayn, Sünen-i Erba'a* (Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce) ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i gibi muteber eserlerde de yer almakta veya onların şartlarına uymaktadır. Böylece onun eserleri, bu kitaplar üzerine yazılmış bir çeşit müstahrec niteliğindedir.

İbn Mende, üzerinde çalışılmaya ve durulmaya değer bir şahsiyettir. Ülkemizde fazla tanınmasa da son zamanlarda Arap dünyasında oldukça ilgi görmüş, farklı alanlarda üzerinde çalışılmış ve birçok eseri tahkik edilerek neşredilmiştir. Yazma eserlerinin ilim ehli tarafından tahkik edilip neşredilmesinin İslâm kültürüne önemli katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Bu çalışmamızla onun hadisçi kişiliği ortaya konulmaya ve bu alandaki eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân, Kitâbü't-Tevhîd* ve *er-Redd ale'l-Cehmiyye* adlı eserleri kelâmî yönden üzerinde durulmaya değer eserlerdir. Araştırmacılar bu eserleri çerçevesinde onun itikâdî yönünü ele alabilir ve inceleyebilirler. Bu büyük şahsiyeti rahmetle anıyoruz.

KAYNAKÇA

Abdülhamid, İrfan. "Ebü'l-Hasan Eş'arî". *DİA,* 11: 444-47. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned.* thk. Şu'ayb el-Arnâvud vd., 45 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Akdoğan, Muhammed. "Ebû Zekeriyâ İbn Mende ve Hadis İlmindeki Yeri (ö. 512/1119)". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 6/3 (Eylül 2017): 2058-2077.

Akdoğan, Muhammed. *İsfahan'da Hadisçilik,* Ankara, Gece Akademi, 2019.

Akdoğan, Muhammed. "Ebu'ş-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri". *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2017): 581-599.

Akgül, Mustafa. *Kütüb-i Sitte Kavramının Oluşum Süreci ve Şöhret Bulması.* Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

Akyüz, Ali. "İbn Yûnus Ebû Saîd", *DİA,* 20: 450. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Alâî, Salâhuddîn ed-Dımaşkî. *İsâretu'l-fevâidi'l-mecmû'a fi'l-işâreti ile'l-ferâidi'l-mesmû'a.* thk. Murzek b. Hiyâs 1. Baskı, 2 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2004.

Albayrak, Ali. "Fuad Sezgin'in "Buhârîn'in Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler". *Usûl İslam Araştırmaları,* 0/26 (2016): 51-100.

Altıkulaç, Tayyar. "Nâfi' b. Abdurrahmân". *DİA,* 32: 287-289. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Aras, M. Özgü. "Hammâd b. Ebû Süleymân". *DİA,* 15: 484-488. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Aydemir, Abdullah. "Ebu'l-Âliye er-Riyâhî". *DİA,* 10: 292. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Aydın, Ömer. "Haberî Sıfatları Anlama Yolları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,* 0/1 (Nisan 2002): 133-158.

Aydınlı, Abdullah. "İcâzet Hakkındaki Bir Makalenin İcâzeti", *Hadis Tetkikleri Dergisi,* 2/2 (2004): 151-154.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 8. Baskı. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Babanzâde, Ahmed Naim Bey. *Hadis Usûlü ve Istılahları*. nşr. Hasan Karayiğit. 1. Baskı, İstanbul: Düşün Yayınları, 2010.

Bağcı, H. Musa. "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler". *İslâmî İlimler Dergisi,* 2 (2007): 123-159.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyn. *Şu'abi'l-îmân.* thk. Abdülalî Abdülhamid, 1. Baskı, 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Reşad, 2003.

Bilen, Mehmet. *İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar.* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004.

Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-arabî.* çev. Abdülhalîm en-Neccâr, 3. Baskı. 6 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Meârif, t.y.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr.* nşr. Muhammed Abdulmu'id Hân, 9 Cilt. Haydarabad: Dâiretu'l-Meârifi'l-Osmaniyye, t.y.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh.* thk. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır, 1. Baskı, 9 Cilt. b.y., Dâru Tavkı'un-Necât, 2001.

Canan, İbrahim. "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları". *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi,* S. 3 (1979), 103-126.

Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı.* 8. Baskı, İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

Çakın, Kamil. "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci". *İslâmî Araştırmalar Dergisi,* 10/1-2-3 (1997): 100-109.

Çiftçi, Mehmet Emin. *Hadis Usûlünde Sahih Hadisin Tanımı Problemi.* Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2019.

Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *el-Müsned.* thk. Nebîl Hâşim el-Ğamrâvî, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 2013.

Dilek, Mehmet. *Hadis Tahric Şartları Açısından Kütüb-i Sitte.* 1. Baskı, İstanbul: İpek Yayınları, 2009.

Dizer, Muammer. "İbn Yûnus Ebü'l-Hasan", *DİA,* 20: 450-452. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Dönmez, Mustafa. *Ebû Nuaym el-İsfahân'i'nin et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eserinin Tahkiki.* Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005.

Düzenli, Muhittin. "İslam Rivâyet Geleneğinde İcâzet". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*. 17, (2004): 265-300.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehl-i Mekke.* thk. Muhammed es-Sebbâğ, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, t.y.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen.* thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye t.y.

Ebû Gudde, Abdulfettah (Derleyen). *Erba'u resâil fî ulûmi'l-hadîs.* 5. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1990.

Ebû Musa el-Medînî, Muhammed b. Ömer el-İsfahânî. *Zikru'l-İmâm Ebî Abdullah b. Mende.* thk. Âmr Hasan Sabrî, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2004.

Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Ma'rifetü's-sahâbe*. thk. Adil b. Yusuf el-İzâzî, 1. Baskı, 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, 1998.

Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ.* 10 Cilt. Mısır: es-Seâde, 1974.

Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Târîhu İsbehân.* thk. Seyyid Kisrevî Hasan, 1. Baskı, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fekâ, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, t.y.

Ebû Zür'a, Abdurrahman b. Amr ed-Dımeşkî. *Târîhu Ebî Zur'a.* thk. Şükrüllah b. Nimetullah el-Kûcânî, Dımaşk: Mecme' Lügati'l-Arabiyye, 1980.

Ebu'l-Kâsım İbn Mende, Abdurrahman b. Muhammed. *el-Müstahrec min kütübi'n-nâs li't-tezkire ve'l-müstatrafe minahvâli'n-nâs li'l-ma'rife.* thk. Âmir Hasan Sabrî et-Temîmî 3 Cilt. Bahreyn: Vizâretü'l-Adl ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyyeti'l-Bahreyn, t.y.

Ebu'ş-Şeyh, Abdullah b. Muhammed b. Cafer b. Hayyân. *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbehân ve'l-vâridîne aleyhâ.* Tkh. Abdulğafûr Abdulhakk Hüseyin el-Belûşî, 2. Baskı, 4 Cilt. Beyrut: Müesssetü'r-Risâle, 1992.

el-Ca'berî, Ebû İshak İbrahim b. Ömer, *Rusûmu't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs*. Thk. İbrahim b. Şerîf el-Mîlî 1. Baskı, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.

el-Elbânî, Muhammed Nâsıruddîn. *Fihrisu mahtûtât Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye.* tlk. Meşhûr Hasan Âli Selman, 1. Baskı, Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2001.

el-Elbânî, Muhammed Nâsıruddîn. *Silsiletü'l-ehâdîsü'sahîha,* 1. Baskı, 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-Meârif, 1995, 1996, 2002.

el-Esyûbî, Muhammed b. Ali b. Âdem. *Zahîretu'l-ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ.* 1. Baskı, 42 Cilt. b.y.: Dâru'l-Mi'râc, 1416/1996.

el-Halef, Avvâd. *Rivâyatü'l-müdellisîn fî Sahîhi Müslim,* Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000.

el-Halef, Avvâd. *Rivâyatü'l-müdellisîn fî Sahîhi'l-Buhârî*. b.y: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, t.y.

el-Hâzimî, Muhammed b. Musa, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse,* thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.

Erul, Bünyamin. "Tedlîs", DİA, İstanbul: TDV Yay., 2011.

es-Sâlih, Suphi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları.* çev. Yaşar Kandemir, Ankara: Elif Matbaacılık, 1971.

es-San'ânî, Muhammed b. İsmail el-Hasenî. *Tavzîhu'l-efkâr li ma'ânî tenkîhi'l-enzâr*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Medine: Mektebetü Dâru's-selef, t.y.

Geçit, Mehmet Salih. *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu.* İzmir: Tibyan Yayınları, 2015.

Güzel, M. Esat. *Ebû Abdullah İbn Mende'nin Rivâyetiyle İbrahim b. Edhem'in Hadis Cüz'ü.* Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu'l-Esâmî ve'l-künâ.* thk. ve tlk. Yusuf b. Muhammed ed-Dehîl, 1. Baskı, 4 Cilt. Medine: Mektebetü Gurabâi'l-Eseriyye, 1414/1994.

Hâkim en-Neysâbûrî, Muhammed b. Abdullah. *el-Medhalü ilâ Kitâbi'l-İklîl.* thk. Fuâd Abdülmün'im, İskenderiye: Dâru'd-Da'va. t.y.

Hâkim en-Neysâbûrî, Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ala's-Sahîheyn.* thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1990.

Hâkim en-Neysâbûrî, Muhammed b. Abdullah. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs.* thk. Seyid Muazzam Hüseyin, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1977.

Hanek, İbrahim. *Ebu Hafs Ömer b. Şâhîn'in Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri.* Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2015.

Hatîb Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi.* thk. Mahmud et-Tahhân, 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, t.y.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali. *Tarîhu Bağdâd.* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1. Baskı, 16 Cilt. Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 2002.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali. *el-Kifâye fî İlmi'r-rivâye.* thk. Ebû Abdullah es-Süvarkî ve İbrahim Hamdi el-Medenî, Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali. *er-Rihle fî talebi'l-hadîs.* thk Nûreddîn Itr, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1975.

Hatiboğlu, İbrahim. "Rihle", *DİA,* 35: 106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Irâkî, Ebu'l-Fadl Zeynuddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn. *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire.* thk. Abdullatif Hemîm ve Mahir Yasin Fahl, 1. Baskı, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Irâkî, Ebu'l-Fadl Zeynuddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn. *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu mukaddimetü İbn Salâh.* thk. Abdurrahman Muhammed Osman 1. Baskı, Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1969.

Irâkî, Ebu'l-Fadl Zeynuddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn. *et-Tebsira ve't-tezkire fî U'lûmi'l-hadîs (Elfiyyetü'l-hadîs).* thk. el-Arabî ed-Dâiz el-Firyâtî, 2. Baskı, Riyad: Mektebetü Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.

İbn Abdilber, Yusuf b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî. *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb.* thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1398/1992.

İbn Abdilber, Yusuf b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî. *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî vemâ yenbeği fî rivâyetihî ve hamlih.* 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1977.

İbn Abdulhâdî, Muhammed b. Ahmed ed-Dimeşkî. *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs.* 2. Baskı, 4 Cilt. thk. Ekrem el-Bûşî ve İbrahim ez-Zeybek, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.

İbn Adî, Ebû Ahmed Adullah b. Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl,* thk. Âdil Ahmed, Ali Muhammed ve Abdülfettah Ebû Seneh, 1. Baskı, 9 Cilt. Beyrut: el-Kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997.

İbn Asâkir, Takıyyuddîn Ebu'l-Kasım Ali b. Hasen b. Hibetullah. *Târîhu Dımaşk.* thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî, 1. Baskı, 80 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995.

İbn Cemâa, Muhammed b. İbrahim el-Kinânî el-Hemâvî. *el-Menhelü'r-revî fî muhtasar U'lûmi'l-hadîsi'n-nebevî.* thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, 2. Baskı, Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

İbn Dakîki'l-Îd, Takıyüddîn Ebu'l-Feth. *el-İmâm fî ma'rifeti ehâdîsi'l-ahkâm.* thk. Sa'd b. Abdullah Âli Humeyyid, Riyad: Dâru'l-Muhakkık, t.y.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbü'l-Merâsîl.* thk. Şükrullah Ni'metullah Kûcânî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397/1976.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-Ta'dîl.* 1. Baskı, 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ Türâsi'l-Arabî, 1952.

İbn Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn b. Ebû Ya'lâ Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile.* thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe.* thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavviz, 1. Baskı, 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *el-Mu'cemu'l-müfehres*. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî, 1. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh.* thk. Rabî' b. Hâdî el-Medhalî, 1. Baskı, 2 Cilt. Medine: İ'medetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1984.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî.* thk. Muhyiddîn el-Hatîb, 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1960.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Lisânu'l-mîzân.* thk. Dâiretü'l-Ma'rife, 2. Baskı, 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1971.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbetü'l-fiker*. thk. Abdullah er-Ruheylî, 1. Baskı, Riyad: Matbaatü Sefîr, 2001.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî.* thk. Sa'îd Abdurrahman el-Kazkî, 1. Baskı, 5 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmi, 1984.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Takrîbu't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme, 1. Baskı, Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Ta'rîf'u ehl-i't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*. thk. Âsım el-Karyûtî, 1. Baskı, Ummân: Mektebetü'l-Menâr, 1983.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Tehzîbu't-Tehzîb,* 1. Baskı, 12 Cilt. Haydarabat: Matbaa Dâiretü'l-Meârifi'n-Nizâmiyye, 1908.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâi'z-zemân.* thk. İhsan Abbas, 1. Baskı, 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 1990.

İbn Hemmâd el-Ensârî, Abdülevvel. *el-Mecmû' fî tercemeti'l-Muhaddîs Hemmâd b. Muhammed el-Ensârî.* 1. Baskı, 2 Cilt. b.y.: y.y., 1422/2002.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Bustî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duâfâ ve'l-metrûkîn.* thk. Mahmud İbrahim Zâyid, 1. Baskı, 3 Cilt. Haleb: Dâru'l-Va'y, 1976.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Bustî. *es-Sikât.* Gözetim: Muhammed b. Abdulmuîd Han, 1. Baskı, 9 Cilt. Haydar Âbâd: Dâiratü'l-Meârifi'l-Osmaniyye, 1393/1973.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Bustî. *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr ve a'lâmi fukahâi'l-aktâr*. thk. ve tlk. Merzûk Ali İbrahim, 1. Baskı, el-Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Bustî. *Sahîh*. tlk. Şuayb el-Arnâvud, 1. Baskı, 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr el-Hanbelî, *İgâsetü'l-lehfân min mesâyidi'ş-Şeytân,* thk. Muhammed Hâmid el-Kafâ, 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, t.y.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, 1. Baskı, 21 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1997.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen.* thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, 2 Cilt. b.y., Dâru İhyâ Kütbü'l-Arabî, t.y.

İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ali. *el-İkmâl fî ref'ı'l-irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb.* 1. Baskı, 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem, *Lisânü'l-Arab,* 15 Cilt, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Esâmî meşâyihi'l-İmâmi'l-Buhârî.* thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, 1. Baskı, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1991.

İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb.* thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, 1. Baskı, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996.

İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Kitâbü'l-Îmân.* thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî, 2. Baskı, 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.

İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Kitâbü't-Tevhîd ve Ma'rifetü Esmâillahi Azze ve Celle ve Sıfâtihi ale'l-İttifak ve't-Teferrud.* thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî, 1. Baskı, 3 Cilt. Medine: Metâbı' el-Câmiatü'l-İslâmiyye, (1. Cilt 1405/1985, 2. Cilt 1409/1988 ve 3. Cilt de 1413/1992.)

İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Kitâbü't-Tevhîd.* thk. Muhammed b. Abdullah el-Vuhaybî ve Musa b. Abdulaziz el-Gusn, 1. Baskı, Mısır: Dâru Hedyi'n-Nebevî, 1428/2007.

İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Ma'rifetu's-sahâbe.* thk. Âmir Hasan Sabrî, 1. Baskı, b.y.: Matbûât Câmiati'l-İmârâti'l-Arabiyyeti'l-Muttehide, 2005.

İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *er-Redd ale'l-Cehmiyye.* thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî, 3. Baskı, Medine: Mektebetü Gurabâü'l-Eseriyye, 1994.

İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid.* thk. Mecdî es-Seyyid İbrahim, Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1988.

İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Şurûtu'l-eimme (Risâle fî beyân-i fazl-i (nakl-i)'l-ahbâr ve şerh-i mezâhib-i ehli'l-âsâr ve hakîkati's-sünen ve tashîhi'r-rivâyât).* thk. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî, 1. Baskı, Riyad: Dârü'l-Müslim, 1995.

İbn Müflih, Ebû İshak Burhaneddin İbrahim b. Muhammed. *el-Maksadü'l-eşred fî zikri ashabi'l-İmam Ahmed.* thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, 1. Baskı, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990.

İbn Nukta, Muhammed b. Abdülğanî el-Hanbelî. *et-Takyîd li-ma'rifeti rüvâti's-Sünen ve'l-Mesânid.* Neşre hazırlayan Şerefeddin Ahmed, 1. Baskı, 2 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifi'l-Osmaniye, 1403/1983.

İbn Nukta, Muhammed b. Abdülğanî el-Hanbelî. *İkmâlu'l-ikmâl.* thk. Abdulkayyûm b. Abd, 1. Baskı, 5 Cilt. Mekke: Câmiatü Ummu'l-Kurâ, 1989.

İbn Receb, Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî. *Zeylu Tabakâti'l-Hanâbile.* thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, 1. Baskı, 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 2005.

İbn Receb, Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî. *Şerhu İleli't-Tirmizî,* thk. Hemmâm Abdurrahim Saîd, 2 Cilt. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd el-Hâşimî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ.* thk. İhsân Abbas, 1. Baskı, 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 1968.

İbn Tağriberdî, Cemâluddin Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdî el-Atabekî. *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısr ve'l-Kâhira.* 16 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütüb, t.y.

İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed b. Abdülhalim. *Der'u te'ârudi'l-akl ve'l-nakl.* thk. Muhammed Reşâd Sâlim, 2. Baskı, 10 Cilt. Suudi Arabistan: Câmiatü İmâm Muhammed, 1991.

İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed b. Abdülhalim. *Mecmû'u'l-fetâvâ.* thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, 35 Cilt. Medine: Mecme'u'l-Melik Fehd, 1995.

İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed b. Abdülhalim. *Minhâcu's-sünneti'n-Nebeviyye fî nakdi kelâmi'ş-şî'ati'l-kaderiyye.* thk. Muhammed Reşâd Sâlim, 1. Baskı, 9 Cilt. Suudi Arabistan: Câmiatü İmâm Muhammed b. Suûd, 1986.

İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed es-Sadefî. *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî.* thk. Abdülfettah Fethî Abdülfettah, 1. Baskı, 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

İbnü'l-Imâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay el-Hanbelî. *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb.* thk. Mahmud Arnâvût, 1. Baskı, 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.

İbnü'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf. *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'.* 1. Baskı, 3 Cilt. b.y., Mektebetu İbn Teymiyye, 1933.

İbnü'l-Irâkî, Veliyuddin Ebû Zür'a Ahmed b. Abdurrahim. *Kitâbu'l-müdellisîn.* thk. Rıf'at Fevzi Abdulmuttalib ve Nâfız hüseyin Hammâd, 1. Baskı, b.y.: Dâru'l-Vefâ, 1415/1995.

İbnü'l-Kayserânî, Muhammed b. Tâhir Makdisî. *el-Cem' beyne Ricâli's-Sahîhayn.* 2. Baskı, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1984.

İbnü's-Sâbûnî, Muhammed b. Ali. *Tekmiletu İkmâli'l-İkmâl.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

İbnü's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadîs.* thk. Nureddin Itr, Suriye: Dâru'l-Fikr, 1986.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî Târîhi'l-umemi ve'l-mulûk.* thk. Muhammed Abdulkadir Atâ ve Mustafa Abdulkadir Atâ, 1. Baskı, 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Menâkibu İmâm Ahmed b. Hanbel.* thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, b.y.: Dâru Hicr, 1409/1988.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târîh.* thk. Ömer Abdusselâm Tedmürî, 1. Baskı, 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabiyye, 1997.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî. Üsdü'l-ğâbe fî *ma'rifeti's-sahâbe*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1989.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî. *Üsdü'l-ğabe fî ma'rifetü's-sahâbe.* thk. Ali Muhammed ve Âdil Ahmed, 1. Baskı, 8 Cilt. b.y., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

İbnü'l-Mülakkın, Siraceddin Ömer b. Ali. *el-Mukanna' fî Ulûmi'l-Hadîs.* thk. Abdullah b. Yusuf el-Cedî', 1. Baskı, 2 Cilt. Suudi: Dâru Fevâz li'n-Neşr, 2013.

Kâfî, Ebû Bekr. "et-Tehkîk fi't-tihâmi'l-İmâmi'-Buhârî bi't-tedlîs". *el-Emîr Abdülkadir Üniversitesi İslâmî İlimler Dergisi,* 16/3 (Haziran 2001): 45-59.

Kâfî, Ebû Bekr. *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî tashîhi'l-ehâdîsi ve ta'lîlihe min hilâli'i-Câmi'i's-sahîh,* 1. Baskı, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.

Kandemir, M. Yaşar. "Sahîhayn", *DİA,* 35: 527-530. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kandemir, M. Yaşar. *"İbn Mende Ebû Abdullah" DİA,* 20: 177-179. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Karacabey, Salih. *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri,* İstanbul: Sır Yayınları, 2002.

Kastallânî, Ahmed b. Muhammed el-Katîb. *İrşâdu's-sârî.* 7. Baskı, 10 Cilt Mısır: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1323/1905.

Kaya, Mahmut. "Nisbet", *DİA,* 33: 144. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kehhâle, Ömer b. Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifîn.* 13 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Mesnâ, t.y.

Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed. *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sikati ve's-sedâd.* thk. Abdullah el-Leysî, 1. Baskı, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986.

Keskin, Yusuf Ziya. *Bazı Hadis Meseleleri*. Şanlıurfa: y.y., 2012.

Keskin, Yusuf Ziya. *Ebû Nu'aym el-İsfahânî,* İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe.* Çev. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayınları, 1994.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-müstatrafe.* Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, t.y.

Kıvâmu's-Sünne, İsmail b. Muhammed b. Fazl. *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*. thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât, Riyad: Dâru'r-Râye, t.y.

Koca, Ferhat. "Hanbelî Mezhebi". *DİA,*15: 525-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Koçkuzu, Ali Osman. "Ebû İshâk es-Sebîî". *DİA,* 10: 170-171. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Koçkuzu, Ali Osman. *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.

Koçyiğit, Talât. *Hadîs Usûlü.* 11. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy. *er-Ref' ve't-Tekmîl fi'l-cerh-i ve't-tadîl.* thk. Abdulfettah Ebû Gudde, 3. Baskı, Halep: Mektebet'ul-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1407/1986.

Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy. *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile.* thk. Abdulfettah Ebû Gudde 1. Baskı, Haleb: Mektebu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1384/1964.

Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy. Sünen-i Erba'a ve Bazı Hadis Kitaplarında Yer Alan Hadislerin Durumu. çev. Mustafa Karataş, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi,* 19, 20, 21, (2013), 170-190.

Makdisî, Muhammed b. Tâhir. *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte.* 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.

Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*. thk. ve tlk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Beyrut: Dâru İhyâ Türâsü'l-Arabî, 1985.

Ma'tûk, Salih. "el-İcâzetü'l-âmme ve isti'mâlü'-muhaddisîne lehâ". *Mecelletü'l-külliyyeti'd-dirâsâti'-İslâmiyye ve'l-Arabiyye.* 5, (1413/1992): 92-118.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbul-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1. Baskı, 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-Ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1. Baskı, 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh.* thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ Türâsü'l-Arabî, t.y.

Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb. *es-Sünen.* thk. Abdulfettah Ebû Gudde, 2. Baskı, 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1986.

Nevevî, Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *Mâ temessü ileyhi hâcetü'l-kârî li Sahîhi'l-İmâmi'l-Buhârî (Mukaddimetü Şerhi'l-Buhârî).* thk. Ali Hasan Ali Abdülhamid, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Nevevî, Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim*. 2. Baskı, 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ Türâsi'l-Arabî, 1972.

Ömer el-Mukbil, Ömer b. Abdullah b. Muhammed. *Menhecu'l-Hâfız Ebî Abdullah İbn Mende fi'l-Hadîs ve Ulûmihi.* 1. Baskı, Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1431/2010.

Öz, Mustafa. *İslâm Mezhepleri Tarihi.* 3. Baskı, İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.

Özen, Şükrü. "Mâtürîdî". *DİA,* 28: 146-51. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özervarlı, M. Sait. "Selefiyye", *DİA,* 36: 399-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Polat, Salahattin, ved. *Hadis Tarihi ve Usulü.* b.y., Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015.

Polat, Salahattin. Habil Nazlıgül ve Süleyman Doğanay. *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu.* 3. Baskı, İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları,* 4. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.

Safedî, Ebu's-Safâ Selahaddin Halil b. İzzuddin Aybeg. *el-Vâfî bi'l-Vefeyât.* thk. Ahmet el-Arnâût ve Türkî Mustafa, 1. Baskı, 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ Türâsi'l-Arabî, 1420/2000.

Sakallı, Talat. "Sâib b. Akra". *DİA,* 35: 541. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Sandıkçı, S. Kemal. *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar.* Ankara: DİB Yayınları, 1991.

Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman. *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî.* thk. Ali Hüseyin Ali, 1. Baskı, 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003.

Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman. *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyhi'l-İslam İbn Hacer.* thk. İbrahim Bâcis, 1. Baskı, 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.

Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed et-Temîmî. *el-Muntehab min mu'cem şuyûhu's-Sem'ânî*. thk. Muvaffak b. Abdullah, 1. Baskı, Riyad: Dâru Âlimu'l-Kütüb, 1996.

Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed et-Temîmî. *el-Ensâb.* thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî vd., 1. Baskı, 13 Cilt. Haydarı Âbâd: Meclisu Dâireti'l-Mea'rifi'l-Osmâniye, 1962.

Sezgin, Fuâd. *Buhârî'nin Kaynakları*. 4. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2015.

Sezgin, Fuâd. *Târîhu't-türâsi'l-arabî.* çev. Mahmûd Fehmi Hicâzî, 4 Cilt. Riyad: y.y., 1991.

Sıbt İbnü'l-Acemî, Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed el-Halebî. *et-Tebyîn li-esmâi'l-müdellisîn.* thk. Yahya Şefîk Hasan, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1046/1986.

Suûd Câsim, Leys. "İbn Abdülber en-Nemerî", *DİA,* 19: 269-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebubekr. *Tabakâtu'l-huffâz.* 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebubekr. *Târîhu'l-hulefâ'.* thk. Hamdî ed-Demirdâş, 1. Baskı, b.y., Mektebetü Nazâr Mustafa el-Bâz, 2004.

Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebubekr. *Tedrîbu'r-râvî.* 1. Baskı, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, t.y.

Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebubekr. *Zehru'rubâ ale'l-müctebâ.* nşr. Abdülfetteh Ebû Gudde, 4. Baskı, 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1984.

Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebubekr. *Zeylu'l-Leâlî'-mesnû'a.* thk. Râmiz Hâlid Hâcı Hasan, 1. Baskı, 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2010.

Şahyar, Ayşe Esra. "Hadis Tarihindeki Anlamı ve Kullanımı Bakımından Yedi Hâfız Kavramı ve Dönemi". *Hadis Tetkikleri Dergisi.* 11/1 (2013): 27-51.

Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal.* 3 Cilt. b.y.: Müessesetü'l-Halebî, t.y.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr.* thk. Hamdî b. Abdulmecid es-Selefî, 2. Baskı, 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsât.* thk. Târik b. Avdullah ve Abdulmuhsin b. İbrahim, 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, t.y.

Taş, Mustafa. "Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvilere Karşı Buhârî'nin Metodu". *Hadis ve Siyer Araştırmaları,* 2/2, (2016): 11-51.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu'l-kebîr.* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 6 Cilt. Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1998.

Tüccar, Zülfikar. "Nâbiga el-Ca'dî", *DİA,* 32: 260-261. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Türer, Osman. "Ebû Nu'aym el-İsfahânî", *DİA.* 10: 201-4. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu.,* 5. Baskı, Ankara: DİB Yayınları, 2018.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-büldân.* 2. Baskı, 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 1995.

Yardım, Ali. *Hadîs I-II,* 3. baskı, İstanbul, Damla Yayınları, 1997.

Yazıcı, Mahmut. *Sahâbe Bilgisinin Tespiti,* Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Yetkin, Şeyh Safvet. *Tasavvufun Zaferleri,* İstanbul: Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1924.

Yıldız, Abdullah. "Istılahlardaki Anlam Kargaşası Kapsamında İ'tibâr Kavramı İle Şâhid ve Mütâbî Hadis Arasındaki İlişki ve Farklılıklar". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 21/36 (Aralık 2016): 72-111.

Yıldız, Abdullah. *Tulakâ Râvîler ve Rivâyetleri.* 1. Baskı, Ankara: Yayınevi, 2012.

Yıldız, Abdullah. *İmam Serahsî'nin Hayatı ve Sünnet Anlayışı*. Şanlıurfa: b.y., 2001.

Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar.* İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

Yücel, Ahmet. *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi.* İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü.* 3. Baskı, İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

Yücel, Ahmet. *Oryantalistler ve Hadis.* İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz. *Dîvânu'd-duafâi ve'l-metrûkîn ve halkun mine'l-meçhûlîne ve sikâtün fîhim lîn.* thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî, 2. Baskı, Mekke: Mektebetü'n-nehdati'l-hadîse, 1967.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz. *el-İber fî haberi men ğaber.* thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz. *el-Muğnî fi'd-duafâ*. thk. Nureddin Itr, 2 Cilt. Şam: y.y., 1969.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz. *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl.* thk. Ali Muhammed el-Beccâvî, 1. Baskı, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ.* thk. Şu'ayb el-Arnâvut vd., 3. Baskı, 25 Cilt. b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ.*18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm.* thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî, 2. Baskı, 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz. *Tezkiratu'l-huffâz.* 1. Baskı, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Cemaleddin. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh.* thk. Zeynelabidin b. Muhammed, 1. Baskı, 2 Cilt. Riyad: Edvâe's-Selef, 1998.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmud. *el-A'lâm -Kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-arab ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn*. 15. Baskı, 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.